

ACTA
**ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXVI.

SECTIO HISTORIAE

**A közös történelem vitás kérdései
Sporné otázky spoločných dejín**

Nemzetközi tudományos konferencia, Eger, 2008. november 5–6.
Medzinárodná vedecká konferencia, Eger, 5–6. novembra 2008.

REDIGUNT
LÁSZLÓ KISS,
IMRICH NAGY

EGER, 2009

A szerkesztőbizottság tagjai:

Dr. habil. Kiss László, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Makai János, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Miskei Antal, PhD.
egyetemi docens

Dr. habil. Mózes Mihály, CSc.
egyetemi tanár

Mgr. Imrich Nagy, PhD.
Besztercebánya

Prof. PhDr. Peter Kónya, PhD.
Eperjes

Lektorálták:

Dr. habil. Kiss László, PhD.
főiskolai tanár

Dr. Nagy József
nyugalmazott főiskolai tanár

ISSN 1785-3117

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2009. december Példányszám: 50
Készült: az Eszterházy Károly Főiskola nyomdájában, Egerben
Felelős vezető: Kérészy László

Tartalom

Gebei Sándor: Gondolatok a 17–18. századi „Habsburg-ellenes rendi küzdelmek” értelmezéséhez	3
Peter Kónya: Protihabsburské povstania v ranonovekých dejinách Slovenska	13
Miroslav Kmet': Dejiny slovensko-maďarských vzťahov v didakticko-dejepisnej reflexii	35
Besze Tibor : A magyarok és a szlávok korai történetének néhány vitás kérdéséről	49
Imrich Nagy: Stredoeurópsky rozmer formovania politických názorov Erazma Rotterdamského	67
Patrik Kunec: První uhorskí emigranti usídlení vo Francúzsku: Ladislav Berčeni (1689–1778) a niektorí hornouhorskí príslušníci jeho husárskeho pluku	85
Peter Káša: Jegyzetek a szlovák romantikus nemzettudat kialakulásához és fejlődéséhez	101
Kiss László: A magyarok szlovákokról alkotott képe a reformkorban . . .	111
Dušan Škvarna: Obraz rokov 1848/49 v slovenskej kultúre (od polovice 19. storočia po súčasnosť)	129
Pap József: A szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901	147
Demmel József: Tisza Kálmán és a szlovákok, avagy egy szóváltás anatómiája	163
Mózes Mihály: Trianon gazdasági hatásai	177
Bartók Béla: A rozsnyói egyházmegye magyarországi kormányzása 1937–1939 között	191
Németh István: A németek elűzése Szlovákiából (1944–1946)	207
Vladimír Varinský: Komparácia nútených prác na Slovensku v rokoch 1941–1953	219

GONDOLATOK A 17–18. SZÁZADI „HABSBURG-ELLENES RENDI KÜZDELMEK” ÉRTELMEZÉSÉHEZ

Gebei Sándor

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

Ismereteim szerint nemcsak a magyar, hanem a szlovák történetírás is ezt a szófordulatot – „Habsburg-ellenes rendi küzdelmek (alkalmanként: felkelések, mozgalmak)” – használja mind a tudományos életben, mind a tudományt népszerűsítő szakirodalomban.¹ A tankönyvek pedig előszeretettel ragaszkodnak a tudományos normákhoz, vagyis a tankönyvek szerzői nemigen revideálják (nem revideálhatják?) a kikezdehetetlennek tűnő megállapításokat.

Nem hallgatjuk, de nem is hallgathatjuk el a szlovák kollégák előtt azt a tényt, hogy a magyar történelemtudományban az utóbbi két-három évben komoly igény jelentkezett a „hosszú 16. és 17. századi” Magyar Királyságnak, mint „dinasztikus összetett államnak” újraértelmezésére. A magyar középiskolák forgalomban lévő tankönyveinek idevágó fejezeteit fellapozva bárki megtapasztalhatja, hogy fogalmi „zűrzavar” uralkodik a közoktatásban, pontosabban szólva: a tankönyvek szerzőinek a fejében. Az előadás címéhez igazodó leckékben több értelmezési problémára, szakmailag (tudományosan) vitatható, ill. vitatandó fogalomhasználatra bukkantam. Néhány példával illusztrálom ezt a kijelentésemet.

Unger Mátyás neves történész, az 1980-tól rendszeresített, közel másfél évtizeden keresztül érvényes (hivatalos) középiskolai tankönyvből (lektorálták Gyimesi Sándor és mások) a tanulók a „Bocskai-felkelésről”, „Az önálló Erdély bukásáról”, „A Habsburg és a törökellenes küzdelmekről” (a 17. század második felében) tanultak.

Az Oktatási Minisztérium által engedélyezett és 1988-ban bevezetésre került Walter Mária-féle tankönyv (bírált többek között Szakály Ferenc, Szűcs Jenő, Zimányi Vera) – amely egyes gimnáziumokban ma is tankönyvként szolgál – „A háromfelé szakadó Magyarország (1526–1551 – sic!)”, „Harc a törökök és a Habsburg-abszolutizmus ellen (benne: A Bocskai-felkelés c. alfejezet)”, „A rendi szervezkedés. A Thököly vezette felkelés” tananyagokat tárgyalja például a bennünket érdeklő témakörben.

Az 1996-os évszámot viselő Szabó Péter: Történelem II. (Középiskolák számára – a bírálók között volt Engel Pál, Péter Katalin és mások) – tankönyvben „finomabb”, „árnyaltabb” megközelítésű címadásra lehetünk figyelmesek. A „Két birodalom határán Magyarország (1541–1711 – sic!)” fejezetben belül „Bocskai Habsburg-ellenes mozgalma”, vagy éppen „A királyi Magyarország és

¹ Dušan Kováč: Szlovákia története. Pozsony, Kalligram, 2001. 63. (Dejiny Slovenska. Praha, 1998. c. munkájának magyar fordítása)

az Erdélyi Fejedelemség megerősödése” leckecímekkel találkozunk. A kuruc mozgalom emlegetése helyett „A Habsburg–magyar ellentétek kiújulásával” (benne Zrínyi M., Wesselényi F., Thököly I. politikai küzdelmeivel) foglalkoznak a tanulók.

A tankönyvek kínálatát az 1999-től forgalomba került Száray Miklós – Szász Erzsébet szerzőpáros (Katus László által lektorált) munkája gazdagítja. „A két nagyhatalom között” c. fejezetben kaptak helyet „A királyi Magyarország és a hódoltság”, „A Bocskai-szabadságharc”, „Erdélyország” (sic!), „Erdély, Magyarország támasza”, „A kuruc mozgalom kibontakozása” megnevezésű tanórai egységek.

Az elősorolt példákban több következtetés is adódik. Legelőször is az, hogy az egy és ugyanazon 16–17. századi magyar történelem *kronológiai* szakaszolásában messze nincsenek azonos véleményen a szerzők. Amíg egyes tanulóknál az ország ún. három részre szakadásának folyamata az 1526–1551 közötti periódussal kezdődik, addig másokban az 1541-es évszám rögzül. Kérdezem: biztos az, hogy az ország részekre hullását a mohácsi csatához, vagy éppen Buda 1541. évi elvesztéséhez kell kötnünk?

Gondoljunk csak bele kollégák! Az oszmán–törökök már 1521-ben elfoglalták Magyarország legfontosabb végvárát, Nándorfehérvárat, 1521–1526 között pedig a Szerémséget, a keleti-szlavón vármegyéket (a Duna és a Száva közötti területet) már tartósan ellenőrzésük alá vonták. Ebből adódóan, az ország részekre való tagolásának, mint folyamatnak a kezdete sem 1526-hoz (Mohács), sem 1541-hez (Buda), sem 1551-hez (Temesvár sikertelen ostroma?; I. Ferdinánd magyar király seregének bevonulása Erdélybe?) nem köthető. A Magyar Királyság részekre való szakadása valójában az 1521. évvel kezdődött meg, s folytatódott 1541-ig, Buda török kézre kerülésével, majd a budai vilájet megszervezésével (1547), illetve a többi oszmán–török vilájet kialakításával (1552 – a temesvári, 1596 – az egri, 1600 – a kanizsai, 1663 – az érsekújvári). Az ideiglenesen létező vilájetekről (pl. a győri) nem teszünk említést.

Az idézett tankönyvek kikezddhetetlen sztereotípiaként megállapítják, hogy a Magyar Királyság három részre – Királyi Magyarország, Szultáni Magyarország (=Hódoltság), Erdélyi Fejedelemség – szakadt a 16. században, Thököly kuruc „királyságával” pedig négy részre. A kormányzás és az irányítás tekintetében helyes ez a megállapítás, de nem kellett volna a tankönyvszerzőknek arra is felhívni a tanulók figyelmét, hogy a Duna-medencében egy nagyhatalmi osztozkodás zajlott a 16–17. században?² A Habsburgok és az Oszmánok pillanatnyi politikai erőviszonyoknak megfelelően osztoztak a Magyar Királyságon.

Egy további példánk vonatkozzon az *Erdélyi Fejedelemségre*! Az Erdélyi Fejedelemség (pontatlan használat: Erdély) az egyik tankönyv szerint önálló

² A kérdést már 1997-ben Szakály Ferenc történész is érintette, de felvetése sajnos visszhangtalan maradt még a történésztaársadalomban is. Igaz, hogy ennek a nagyon fontos, szemléletformáló gondolatnak a publikálására nem Magyarországon, hanem Kolozsvárott, a Korunk című periodikában került sor. – Szakály Ferenc: Három részre szakadt-e Magyarország 1526 után? In: Korunk 1997 júliusa – <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1997&honap=7&cikk=6081> (a letöltés ideje: 2009.10.20.)

államalakulat, „Erdélyország”, a másik szerint pedig oszmán–török vazallus állam. Közbevetőleg megkérdezem – a tankönyv logikája alapján – az „önálló Erdély bukása” után Erdély mégis létezett? Vagy netán „nem önállóan” létezett tovább?

Nagy szükség lenne olyan – egységes (!) – tankönyvet a tanulók kezébe adni, ahol szerepelne pl. az 1543-as évszám, amikor is a formálódó „Erdélyi Fejedelemség, de még nem Erdélyi Fejedelemség” befizette a Portának az első adóját, amikor is az adófizetés alapján Sztambul visszavonhatatlanul „saját országának”, vazallus országának tekintette Erdélyt, annak uralkodóját pedig szultáni védelem alatt álló, szultánnak engedelmeskedő alattvalójának nyilvánította. Ebből a lekéből nem maradhatna ki az a nagyon fontos rész sem, miszerint János Zsigmond rex electus 1570-ben lemondott a titulusról és felvette (= megkapta a magyar királytól) a princeps Transsylvaniae címet, aminek következtében megszületett az Erdélyi Fejedelemség (a magyar király által elismert határokkal). Az 1541-ben elkezdődött „államformálódási” folyamat (kitérőkkel, epizódokkal tarkítva, pl. Izabella és János Zsigmond lengyelországi tartózkodásával (1551–1556), a „kis-várháborúkkal” (1561–1565) az 1568. évi drinápolyi békekötéstől közvetlenül inspiráltan) 1570-ben (végérvényesen az 1571. évi ratifikációval) lezárult. Tehát az Erdélyi Fejedelemség megszületéséhez három évtized „kihordási idő”-re volt szükség.

Az erdélyi „problémához” szervesen illeszkedik az a tankönyvi pontatlanság is, amikor pl. a Bocskai István bihari főúr által vezetett fegyveres mozgalmat hol felkelésként, hol szabadságharcnak tüntetik fel ezek a tankönyvek. Bocskai erdélyi fejedelem „örökségét” (az 1606. évi bécsi békét, illetve a végrendeletébe foglaltakat) védő és azokat érvényesítő többi erdélyi fejedelem fegyveres küzdelmeit a tankönyvírók nem nevezik se felkelésnek, se szabadságharcnak. Vajon miért? Szinte egységesen „Habsburg-ellenes” megmozdulásoknak minősítik Bethlen Gábor, I. Rákóczi György katonai akcióit, amelyeket II. és III. Habsburg Ferdinánd magyar királyok ellen vezettek. Tényleg, a „Habsburg-ellenesség” van a hangsúly? Tényleg, a „nemzeti” és az „idegen” ellentéttel magyarázhatók – különbségtétel nélkül – a 17. századi, erdélyi fejedelmek által irányított fegyveres küzdelmek?

Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk a magyar történetírásban még a mai napig is jelenlévő, makacsul tovább élő hibás toposzra. A magyar történészek – s nyomukban a tankönyvi szerzők is – az 1970–1980-as években úgy jelenítették meg a 16–17. századi *Erdélyi Fejedelemséget, mint a „magyar függetlenség bástyáját”*.³ Ez a beállítás egy olyan torz történelmi szemléletet sugalmaz az olvasóknak és a tanulóknak, hogy Erdély testesítette és őrizte meg a nemzeti királyság alapeszméjét, és az erdélyi fejedelmek által vezetett, Habsburgok elle-

³ Részletesebben Pálffy Géza: A 16–17. századi Habsburg–magyar kapcsolatok megítélése a magyar történetírásban. In: Štefan Šutaj (ed.): Proti habsburské stavovské povstania a ich vplyv na vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Maďarska v 17. storočí // Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határmenti térségének fejlődésére a 17. században. Prešov, 2008. 15–16.

nében folytatott fegyveres küzdelmek az országegyesítést szolgálták. Amikor Buda oszmán–török kézre került, „nem maradt más reális választás, mint Bécs”, de Bécs – Pozsony nem „lett” soha igazán magyar főváros. Az idegen abszolutizmus és a magyar (nemesi) rendiség közötti összecsapások sorozata kezdődött el a 17. században, a magyar trónon ülő idegen uralkodóknak, vagyis a Habsburg-királyoknak akarva-akaratlanul orvosolniuk kellett az ország bajait.⁴ Az erdélyi fejedelmek vezetésével folytatott akciókat minél hamarabb le kellett szerelniük, ezért a megegyezéseket, a „békekötéseket” szorgalmazták. Az Erdélyi Fejedelemség léte és katonai segítsége által erősített rendi küzdelmek „az abszolutizmus idegensége miatt” „egy koraérett „nemzeti front” (erdélyi+magyar) jelleget öltöttek⁵ – ahogyan azt találóan Szűcs Jenő megállapította.

Úgy vélem, hogy Szűcs Jenő mondatát egy lényegesnek gondolt megjegyzéssel ki kellene bővíteni. Mégpedig azzal, hogy ez a mindkét irányba – a szultán és a magyar király felé – elkötelezett „ország”, az *Erdélyi Fejedelemség soha nem deklarálta a Magyar Királyságból való kiszakadását*, az mindvégig a Magyar Királyság része volt. Ennek az élén az erdélyi „natiok” által választott és a magyar király által is elismert fejedelem (princeps) állt. A magyar királyok 1571 után, azaz János Zsigmond erdélyi fejedelem halála után – tetszik, nem tetszik, hol előbb, hol később, a speyeri egyezmény módosítását elfogadva – fejedelemmé fogadták el a Magyar Királyság keleti részén (= az Erdélyi Fejedelemségben) princeps-szé választott személyt. Így hivatalosították Bocskai Istvánt 1606-ban, Bethlen Gábort 1621-ben, I. Rákóczi Györgyöt 1631-ben, II. Rákóczi Györgyöt 1645-ben, mint apja örökösét a fejedelmi trónon! II. Rákóczi Ferencről viszont megtagadta I. Lipót király (1657–1705) a fejedelemséget az 1687. évi pozsonyi országgyűlési végzések, ill. az 1699-es karlócai béke alapján. Amikor a karlócai békét Sztambul ratifikálta, végleg „lemondott” Erdélyről és „visszaszolgáltatta” azt a jogos tulajdonosának, a királynak, s nem a fejedelemnek. Amíg a szultán Erdélyre vonatkozó jogát 1699-et megelőzően érvényesíteni tudta, amíg képes volt befolyását elismertetni, soha nem mulasztotta el a neki megfelelő fejedelemválasztást „írásosan” (ahdnáma) és ceremoniálisan legitimálni. Mivel a fenti képlet – azaz a szultáni és a királyi elismerés – a Thököly-mozgalom esetében csak egyoldalúra redukálódott és csak az oszmán–török elismerést bírta, az Erdélyi Fejedelemség és a „Felvidéki Fejedelemség” párhuzamáról, netán azonosításáról beszélni: pontatlan és alaptalan.

Az Erdélyi Fejedelemség mindkét nagyhatalomhoz való kapcsolódása az egész Magyar Királyság megítélésére is kiterjedt. A kuruc korban megfogalmazott „*A két pogány közt*” öröklődő magyarság képe szintén létezik a közgondolkodásunkban. Igaza van Pálffy Gézának akkor, amikor élesen kritizálja ezt az egyenlősítő sommás megállapítást, amikor felemeli a szavát a Habsburgok és az Oszmánok ugyanolyan értékítélete ellen. „*Ennek szellemében – írja Pálffy – a magyar királyi koronát legitimen viselő Habsburgok az ország területének jelentős részét fegyveres erővel megszálló oszmánokhoz hasonlított hódítókká váltak,*

⁴ Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp., 1983. 103. (a továbbiakban: Vázlat)

⁵ Szűcs: Vázlat, 111.

*akik ellen a magyarság az erdélyi fejedelmek vezetésével folytatta szabadságharcait, függetlenségi küzdelmeit és nemzeti felkeléseit vagy – ... – országegyesítő mozgalmait.”*⁶

Egy újabb kulcsproblémára – ami a kézikönyvekben és a tankönyvekben egyaránt előfordul –, *a szabadságharc, függetlenségi harc szinonimaként való használatára* is térjünk ki röviden. Valóban egymással behelyettesítő fogalmakról van itt szó? A szabadságharc egyenlő a függetlenségi harccal? Bocskai-szabadságharca függetlenségi harcként értelmezhető-e? A Bethlen-i „Habsburg-ellenes” hadjáratokat a független Magyar Királyság megteremtése céljából folytatott akcióknak tekintjük-e? De II. Rákóczi Ferenc szabadságharcával kapcsolatosan is fogalmazzuk meg a kérdést: a nemzeti monarchia megteremtése lebegett Rákóczi szeme előtt az ónodi detronizáció után?

Úgy véljük, hogy a helyes válaszadáshoz egy elvi probléma tisztázásával jutunk el. Világosan látnunk kell, hogy *nem minden szabadságharc függetlenségi harc, de minden függetlenségi harc szabadságharc is egyben*. Kijelentésünket példákkal illusztráljuk és magyarázzuk!

A Magyar Királyság *de jure*, mint független, szuverén állam létezett 1526, 1541, 1568, 1606, 1664, 1699. stb. után is, csak állami territóriumra változott a jelzett politikai eseményekkel összhangban. Hol kisebb, hol nagyobb territóriummal rendelkező ország jelentette a Magyar Királyságot. A magyar királyok 1526 után folyamatosan a Habsburg-dinasztiából kerültek ki, 1687-ig a magyar rendek akaratából, tehát választással és koronázással, 1687 után fiági örökléssel, az 1722/23. évi Pragmatica Sanctio becikkelyezésével fiúági és nőági örökléssel, és a rendek koronázásával. Következésképpen, a szuverén államként funkcionáló Magyar Királyságban a szabadságjogok érvényesítéséért folytatott elkeseredett harcot a magyar társadalom különböző csoportjai, rétegei (pl. a „második” hajdúfelkelés 1607-ben, vagy egy későbbi, pl. Wesselényi Ferenc, Zrínyi Péter főúri összeesküvése) vívták. Amikor a magyar királyok nemcsak a társadalom kiváltságos rétegeinek érdekét sértették meg, hanem – vallási türelmetlenségük-ből adódóan – valamennyi protestáns alattvalójuk szabad vallásgyakorlatát is korlátozták, a társadalmi ellenállás radikalizálódott, a protestáns erdélyi fejedelmek bekapcsolódásával kiszélesedett. A rendi (nemesi, szabad királyi városi) privilégiumok sorozatos megsértése és a protestáns vallások, egyházak pressziója az 1687. évi alkotmány sértéssel (királyválasztás nélküli királykoronázás) újabb konfliktusforrást teremtett a király és a társadalom között. II. Rákóczi Ferenc éppen erre az alkotmány sértésre hivatkozva kívánta európai (nemzetközi) eseménnyé transzformálni szabadságharcát. Nem függetlenségi harcot folytatott Rákóczi Magyarországon, hanem a hagyományos, a 14. századtól kezdve élő választásos monarchia visszaállításáért szállt síkra, természetesen a magyar és az erdélyi társadalmat ért egyéb törvénytelenségek, igazságtalanságok (mértéktelen adóztatások, erőszakos újoncozások) megszüntetése mellett. (A pontosság miatt közbevetjük: 1707-től, amikor a külpolitikai helyzet egyre reménytelenebbé

⁶ Pálffy: A 16–17. századi Habsburg–magyar kapcsolatok megítélése, 16.

kezdett válni, a magyar királytól független Erdélyi Fejedelemség az elismertetését kérte Oroszországtól is, Svédországtól is!)

Úgy gondolom – és remélem, hogy a fórumon megjelentek is úgy gondolják –, amikor a szlovák és a magyar történészek a közös, ismételten hangsúlyoznám, *a közös történelmükről* eszmét cserélnek, nem ártana a terminus technicusok pontos, egységes használatát megkövetelni a tudományos élet szereplőitől. Sajnálom, hogy személyesen nincs mód arra, hogy pl. *Dušan Kováč* („Szlovákia”, mint „Habsburg Magyarország”), *Jan Papco* („Rakúsky barok a Slovensko”), *Jozef Baďurík* („Slovensko a Habsburská monarchia v 16–17. storočí.”), *Vojtech Kopčan* („Turecké nebezpečenstvo a Slovensko”), *Michal Matunák* („Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí”)⁷ stb. kollégák figyelmét ráirányítsuk közös felelősségünkre. A mi feladatunk ugyanis nem az, hogy a tudománytalan megállapításokat, a szándékosan vagy nem szándékosan vétett hibákat, a felnövekvő generációt félrevezető ún. nemzeti történetírás áltudományos „eredményeit” hivatalosítsuk, egymás írásait a távolból kritizáljuk, véleményezzük. Az előbb említett szerzők – ha a tudományos élet etikája fölött nem siklottak volna el – magyar lektorokat is felkértek volna írásaik akár teljes, akár részleges véleményezésére. Az együttműködés szándékos kerülését olvashatjuk ki ezekből a „tudományos” teljesítményekből, amelyek – ismételve – pl. „Szlovákia” oszmán veszélyeztetéséről fantáziálnak a 17. században. (A többi példa elősorolásától – időhiány miatt – itt most tekintsünk el!)

Kérdezem a jelenlévő, de a tanácskozásunktól távollévő kollégákat is, hogy miért nem a tudomány, illetve az oktatás szempontjából fontos kérdésekről folytatunk eszmecserét? Miért nem a magyar és a szlovák felet egyaránt érintő kérdésekről vitázunk? Példának okáért: valóban „Habsburg-ellenes küzdelmek” zajlottak a Magyar Királyság területén (és nem „Szlovákiában”!?) a 17. században? Vagy például: az Erdélyi Fejedelemség a Magyar Királyság része, vagy attól elkülönült, önálló ország volt-e a 17. században?

Hogy az általam felvetett problémára reagáljak, én úgy gondolom – vállalva a magyar kollégákkal is a vitát –, hogy a 17–18. századi fegyveres megmozdulásokat nem „Habsburg-ellenes küzdelmeknek”, nem Habsburg-ellenes rendi felkeléseknek”, sokkal inkább *királyellenes* mozgalmaknak kell mondanunk. Véleményünk alátámasztására legalább három okot is felsorolhatunk.

Először is, ha nemzetközi aspektusból vizsgáljuk a Habsburg-ellenességet, kijelenthetjük, hogy a Habsburg Birodalmat (pontosabban: a Habsburg Monarchiát) alkotó, minden egyes országban más és más volt a dinasztiahoz való viszony. Térben és időben hol harmonikus, hol ellenséges. Ebből következően, az

⁷ Dušan Kováč: Szlovákia története, 56., Jozef Baďurík – Peter Kónya (Zostavili): Slovensko v Habsburskej Monarchii 1526–1918. Bratislava, 2000., Ed. Jozef Baďurík: Slovensko a Habsburská monarchia v 16–17. storočí. Bratislava, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, Pobočka v Bratislave–Katedra slovenských dejín a archivnictva, Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, 1995., Vojtech Kopčan: Turecké nebezpečenstvo a Slovensko. Bratislava, 1986. Michal Matunák: Život a boje na slovensko-tureckom pohraničí. Bratislava, 1983.

általános érvényű Habsburg-ellenesség kitétel mindenkor pontosítást igényel, minimum hely-idő megjelöléssel.

Másodszor pedig ezt a historiográfiai sztereotípiát azért sem tartom adekvátnak, mert a Habsburg-ellenesség, mint fogalom, azt feltételezi, hogy az ország egységesen, osztatlanul, fegyverrel kívánta érvényesíteni a király ellenében az ellenállás jogát. Erről pedig szó nincs! Magyar példával illusztrálva: a Dunántúl katolikus nemessége aulikuságát szinte mindvégig megőrizte (mondjuk a felső-magyarországi nemességgel összevetve) a 17. században. (Mondandónk szempontjából most nem különösen érdekes az, hogy a felső-magyarországiak kényszer vagy nem kényszer hatása alatt cselekedtek, váltogatták pártállásukat!) Szeretném nyomatékosítani ismételten azt a véleményemet, hogy a Magyar Királyságban kibontakozó 17. századi társadalmi (rendi, paraszti, kuruc) megmozdulások a magyar király és országa közötti konfliktusokat jelenítették meg.

Harmadszor pedig azért hangsúlyoznám a királyellenességet és nem a Habsburgokkal való szembenállást a 17. században, mert a Magyar Királyság „országai” (Magyarország, Erdélyi Fejedelemség, Horvátország) – a Cseh Királyság (Csehország, Morvaország, Sziléziai Hercegség) országaihoz hasonlóan – külön-külön sem igaz az egységes szembefordulás a királlyal.

Hiszem és állítom, hogy csak a tárgyi tévedések és pontatlanságok korrigálásával juthatunk el a *torzítástól mentes történelmi szemlélet* kifejezéséhez is. Mindannyiunk tanulságára idézzük meg Szűcs Jenő klasszikussá nemesült írásának idevágó gondolatát. „Egy önmagát ábrándképekkel vigasztaló történetfelfogás” alapvető tévedése ott kezdődik, amikor azt állítja, „*hogy a Habsburgok [...] elkerülhetők lettek volna [Mohács után]; [az ábrándok] ott folytatódnak, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak mélyén valaminő „nemzeti abszolutizmus” eszméje munkált; végül azzal kerekednek ki, hogy e mozgalmak a jobbágyságot valaminő szabadsághoz juttatták – volna.*”⁸ A 17. század közepétől a magyar politikai gondolkodás centrumában a „lengyel típusú nemesi reszpublika alá rendelt alá rendelt monarchikus alternatíva” elképzelése állt.⁹

Erről a „nemesi reszpublikáról”, erről a világosan meg nem fogalmazott, ki nem mondott „rendi társadalmi képről” kell nekünk gondolatot cserélni a 17–18. századi királyellenes megmozdulások kapcsán – tisztelt konferencia –, s nem a magyarok, vagy az erdélyiek, vagy a szlávok, vagy a szászok stb., a „hosszú 17. században” (1593–1711) még nem létező nemzeti identitásáról.

⁸ Szűcs: Vázlat, 110.

⁹ Szűcs: Vázlat, 110.

Rezümé

Gondolatok a 17–18. századi „Habsburg-ellenes rendi küzdelmek” értelmezéséhez

Ismereteim szerint nemcsak a magyar, hanem a szlovák történetírás is ezt a szófordulatot használja mind a tudományos életben, mind a tudományt népszerűsítő szakirodalomban. A tankönyvek pedig előszeretettel ragaszkodnak a tudományos normákhoz, vagyis a tankönyvek szerzői nemigen revideálják (nem revideálhatják?) a kikezdhethetnek tűnő megállapításokat.

Úgy gondolom, hogy ezen a fórumon, ahol a szlovák és a magyar történészek a közös történelmükről eszmét cserélnek, nem ártana ennek a terminus technicusnak pontosabb értelmezését elvégezni. Kérdezem: valóban „Habsburg-ellenes küzdelmek” zajlottak a Magyar Királyság területén a 17. században? Úgy vélem, hogy nem, sokkal inkább királyellenes mozgalmak. Legalább három okból az utóbbi mellett teszem le a voksom.

Először is, ha nemzetközi aspektusból vizsgáljuk a Habsburg-ellenességet, kijelenthetjük, hogy a Habsburg Birodalom minden egyes országában más és más volt az uralkodó dinasztiahoz való viszony. Természetesen, időben és térben hol harmonikus, hol ellenséges volt ez. Ebből következően, a messze általános érvényű Habsburg-ellenesség kitétel mindenkor pontosításra szorul.

Másodszor pedig ezt a historiográfiai sztereotípiát azért sem tartom adekvátnak, mert a Habsburg-ellenesség, mint fogalom, azt feltételezi, hogy az ország egységesen, osztatlanul fegyverrel kívánta érvényesíteni a király ellenében az ellenállás jogát. Erről pedig szó nincs! Például a Dunántúl katolikus nemessége aulikusságát szinte mindvégig megőrizte, mondjuk a felső-magyarországi nemességgel összevetve. (Mondandónk szempontjából most nem különösen érdekes az, hogy a felső-magyarországiak kényszer vagy nem kényszer hatása alatt cselekedtek, váltogatták pártállásukat!)

Harmadszor pedig azért hangsúlyoznám a királyellenességet és nem a Habsburgokkal való szembenállást a 17. században, mert a Magyar Királyság „országaiiban” (Magyarország, Erdélyi Fejedelemség) – a Cseh Királyság Csehország, Morvaország, Sziléziai Hercegség) orszáigaihoz hasonlóan – külön-külön sem igaz az egységes szembefordulás a királlyal.

Szeretném hangsúlyozni azt a véleményemet, hogy a Magyarországon kibontakozó 17. századi társadalmi (rendi, paraszti, kuruc) megmozdulások a magyar király és országa közötti konfliktusokra vezethetők vissza. Ugyanakkor nem hallgatjuk el szlovák kollégáink előtt azt a tényt, hogy a magyar történelemtudományban éppen az utóbbi két-három évben jelentkezett komoly igény a „hosszú 16. és 17. századi” Magyar Királyságnak, mint „dinasztikus összetett államnak” újraértelmezésére. (Pl. helytálló, avagy vitatható a „Királyi Magyarország” megjelölés? Helytálló, avagy vitatható „a Portától függő Erdélyi Fejedelemség” kijelentés?)

A magyar középkorokál forgalomban lévő tankönyveinek idevágó fejezeit fellapozva bárki megtapasztalhatja, hogy fogalmi „zürzavar” uralkodik pl. a felkelés-szabadságharc, vagy pl. a szabadságharc-függetlenségi harc stb. fogalmainak használatában, mint ahogyan a Magyar Királyság megkettőzésében is (Magyarország – Erdélyország).

A kérdések és problémák igazi megoldására – szögezzük le – nem a szlovák történetírásban újonnan tapasztalható „nemzetállami szempont” (pl. a 20. században kialakult államhatárok visszavetítése) jelenti a megoldást.

Resumé

Tézy k interpretácii „protihabsburských stavovských zápasov“ v 17.–18. storočí

Podľa mojich vedomostí nielen maďarská, ale aj slovenská historiografia používa tento zvrat rovnako vo vedeckej, ako aj populárno-náučnej literatúre. Učebnice sa zas so záľubou pridŕžajú vedeckých noriem, t. j. autori učebníc nezvyknú revidovať (nemôžu revidovať?) tézy, ktoré sa zdajú byť nenapadnuteľné.

Domnievam sa, že na tomto fóre, kde si slovenskí a maďarskí historici vymieňajú názory na naše spoločné dejiny, by neškodilo presnejšie vymedziť tento terminus technicus. Pýtam sa: boli to skutočne „protihabsburské povstania“, ktoré sa v 17. storočí odohrali na území Uhorského kráľovstva? Domnievam sa, že nie, že to boli oveľa viac protikráľovské hnutia. Minimálne z troch dôvodov sa hlásim k tomuto tvrdeniu

V prvom rade, ak sa pozerám na protihabsburský odpor z medzinárodného aspektu, možno konštatovať, že v každej jednej krajine Habsburskej monarchie boli vzťahy k panovníckej dynastii odlišné. Samozrejme, niekedy boli v konkrétnom čase a priestore harmonické, niekedy nepriateľské. Z toho vyplýva, že veľmi zovšeobecnená téza o protihabsburskom odpore si vyžaduje spresnenie pre každú dobu.

Po druhé, tento historiografický stereotyp nepovažujem za adekvátny aj z toho dôvodu, že protihabsburský odpor, ako pojem, predpokladá, že krajina si so zbraňou v ruke jednotne a nerozdelene prijala uplatniť voči kráľovi svoje právo na odpor. O tom však nemôže byť ani reči! Napríklad zadunajská katolícka šľachta, povedzme si, že vedno s hornouhorskou šľachtou, si svoju náklonnosť k dvoru udržala takmer až do konca. (Z hľadiska našej témy teraz nie je až také dôležité, či reprezentanti hornouhorskej šľachty konali a prebiehali od jednej strany k druhej z donútenia alebo nie!)

Po tretie, protikráľovský a nie protihabsburský odpor v 17. storočí zdôrazňujem aj preto, že ani osobitne v „krajinách“ Uhorského kráľovstva (Uhorsko, Sedmohradsko) podobne ako ani v krajínach Českého kráľovstva (Čechy, Morava, Sliezsko) nie je reálny jednotný odpor proti panovníkovi.

Rád by som zdôraznil svoj názor, že spoločenské hnutia (stavovské, roľnícke, kurucké), ktoré sa objavujú v 17. storočí v Uhorsku, možno odvodzovať od konfliktov medzi uhorským kráľom a jeho krajinou. Súčasne však pred našimi slovenskými kolegami nezamlčievame fakt, že v maďarskej historiografii sa práve v posledných dvoch-troch rokoch objavila veľmi vážna potreba na prehodnotenie Uhorského kráľovstva v „dlhom 16. a 17. storočí“ ako „dynastického súštátia“. (Napr. je správne či naopak sporné pomenovanie „kráľovské Uhorsko“? Je správna či naopak sporná téza o „Sedmohradskom kniežatstve závislom od Porty“?)

Pri prelistovaní príslušných kapitol v súčasnosti používaných učebníc dejepisu môže ktokoľvek zistiť, aký pojmový „chaos“ panuje v používaní pojmov ako sú napr. povstanie – boj za slobodu, alebo napr. boj za slobodu – boj za nezávislosť atď., resp. v reduplikácii Uhorského kráľovstva (Uhorsko – Sedmohradsko).

Na záver – skutočným riešením týchto otázok a problémov nemôže byť – v slovenskej historiografii nanovo pozorovateľné – „národnoštátne hľadisko“ (napr. spätná projekcia štátnych hraníc vytvorených v 20. storočí).

Summary

Thoughts for interpreting “the fight of estates against the Hapsburgs” in the 17–18th centuries

As the author was reviewing the textbooks used in secondary schools, he discovered that a chronological and conceptual chaos dominated the textbook authors’ thinking and consequently public education.

The textbooks writers represent various opinions regarding the chronological periodicity of the 16–17th centuries in Hungarian history. For example, some of them say that the country was split into 3 parts between 1526 and 1551 while others believe it was in 1541 when the Turks seized Buda. These mistakes and inaccuracies should be corrected urgently. The Osman–Turks had occupied Nándorfehérvár, the fortress of highest strategic importance for Hungary as early as 1521. The Osmanic conquest continued between 1521 and 1526 in the Southern region of Hungary. By 1526 (Mohács), the Osmanic conquerors had gained full control of the Eastern-Slavonian shires (the region between the Danube and Sava). Consequently, the country’s splitting cannot be connected to either 1526. (Mohács) or 1541. (Buda) or 1551. (unsuccessful siege of Temesvár?, or Ferdinand I.’ army marching in Transylvania?) The Hungarian Kingdom’s splitting into parts started in 1521. and was completed in 1682, when Imre Thököly founded „the Upper Hungarian Principality”.

A typical example of the imprecise use of terms in textbooks is the presentation of the history of the Transylvanian Principality. According to one textbook, the Transylvanian Principality is an autonomous state and according to another one it is an Osman–Turkish vassal state. One textbook claims that the principals of Transylvania were fighting „against the Hapsburgs” for national unity, the other one says that they were fighting „against the Hapsburgs” for the preservation of an autonomous Transylvania (=for the maintenance of the Osman–Turkish vassality?).

In 1570, with the contract of Speyer, the principality was born, whose existence was due to the independent, dual acknowledgement of the Hungarian kings and the Turkish sultans. The author emphasizes that the correct presentation of the Transylvanian Principality’s mission can only be achieved if both textbook writers and reviewers fully understand the relationship between the Transylvanian Principality as a part, and the Hungarian Kingdom as a whole.

In conclusion the author suggests that the typical expression „fighting against the Hapsburgs” found in both history books and textbooks should be changed to the terminus technicus „fighting against the Hungarian kings”.

PROTIHABSBURSKÉ POVSTANIA V RANONOVEKÝCH DEJINÁCH SLOVENSKA

Peter Kónya

(Prešovská univerzita v Prešove)

Obdobie protihabsburských povstaní zaberá viac ako celé storočie našich dejín, prebiehali z väčšej časti na našom území, neboli importom, ale vychádzali z domáceho vývinu, dobrovoľne sa ich zúčastnili tunajšie stavy i masy nepriviligovaného obyvateľstva, ich príčiny spočívali vo vývine tohto územia a celej krajiny v predchádzajúcich desaťročiach, ich ciele vyjadrovali ekonomické a politické záujmy domácich stavov a nepriviligovaných spoločenských vrstiev aj ich predstavy o ďalšom vývine krajiny, ich dôsledky poznamenali ďalší vývoj v Uhorsku na dlhé desaťročia a v pozitívnej i negatívnej rovine sa prejavovali počas celého 18. storočia. Cieľom príspevku je v úvode podať stručný prehľad o doterajšom spracovaní problematiky protihabsburských povstaní v slovenskej historickej vede, v ďalšej časti potom poukázať na dôvody, pre ktoré by sa protihabsburské povstania mali stať predmetom systematického pramenného výskumu a napokon „veľkou témou“ ranonovovekých dejín Slovenska.

Protihabsburské povstania v slovenskej historiografii

Slovenská historická produkcia o protihabsburských povstaniach je veľmi skromná a v žiadnom prípade nie je adekvátna miestu, aké tieto udalosti, zahŕňajúce viac ako celé storočie nesporne majú v slovenských dejinách. Možno konštatovať, že ani v minulosti, ani v súčasnosti táto téma nebola v centre pozornosti, ale skôr na okraji záujmu historiografie a namiesto obsiahlych syntéz, pramenných edícií či početných analytických diel vznikali iba ojedinelé práce.

Zo starších historikov sa problematiky protihabsburských povstaní dotkli najmä J. Botto v niekoľkých článkoch v Slovenských pohľadoch¹, F. V. Sasínek² a Pavel Križko, autor obsiahlej práce o banských mestách v čase povstania Františka II. Rákócziho.³

¹ Botto, Július: Juraj Thurzo a Gabriel Bethlen. In: Cirkevné listy 16, 1902, č. 1-2; Leopold I. a Fraňo Rákóczy II. In: Slovenské pohľady 24, 1904; Leopold I. a Imro Thököly. In: Slovenské pohľady 24, 1904; Leopold I. a sprisahanie Wesselényiovské. In: Slovenské pohľady 24, 1904; Štefan Bocskai a jeho anjeli. In: Slovenské pohľady 22, 1902.

² Sasínek, František Vítazoslav: Rákócziho vzbura na Slovensku r. 1703–1710. In: Slovenský letopis I, 1876.

³ Križko, Pavol: Kráľ Gabriel Bethlen v Kremnici. Obrázky zo 17. storočia. In: Slovenské pohľady 14, 1894.

Jedinú významnejšiu domácu slovenskú prácu s touto tematikou z predvojnového obdobia reprezentuje rozsiahla monografická štúdia A. Gašparíkovej *Povstanie Rákócziho a Slovania*.⁴ Už toto dielo dokumentuje zameranie slovenskej historickej vedy na iné, než politické aspekty protihabsburských povstaní. Cenná práca z toho istého obdobia pochádza od českého vojenského historika Bedřicha Swieteczského a z vojensko-historického hľadiska rozoberá udalosti posledných protihabsburských povstaní na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi.⁵

Nástup marxistickej historiografie na konci 40-tych rokov priniesol nový pohľad na protihabsburské povstania, ktoré boli podľa jednotnej schémy posudzované ako zápas o moc vnútri vládnucej triedy. Z triedneho hľadiska odmietali záujmy a ciele vodcov odboja, ako reprezentantov feudálnej triedy, v konfrontácii s poddanými, ktorých vystavovali ešte väčšiemu sociálnemu útlaku. V tejto súvislosti sa v tomto období stalo pravidlom označovanie všetkých povstaní prívlastkom stavovské. Z pochopiteľných dôvodov napriek nesporným snahám nemohlo dôjsť k zblíženiu stanovísk slovenskej a vtedy rovnako marxistickej maďarskej historiografie, ktorá heroizovala vodcov odboja, bojujúcich za „národné“ záujmy proti reakčnej západnej habsburskej moci. Podobne sa po celé obdobie marxistickej historickej vedy výrazne odlišovali hodnotenia uhorských a českých protihabsburských povstaní, rovnako ako aj záujem o túto problematiku a rozsah jej spracovania.⁶

Okrem niektorých parciálnych prác, skúmajúcich obmedzenú problematiku (P. Ratkoš⁷, F. Krivošík⁸) sa téme protihabsburských povstaní, najmä vo vzťahu k Habsburskej monarchii a niektorým ich aspektom, bližšie venoval najmä Michal Suchý (*Úlohy habsburskej monarchie a protihabsburské stavovské povstania*)⁹. Viacero menších parciálnych prác sa zaoberalo problematikou banských miest v jednotlivých povstaniach (J. Slaný, J. Vlachovič, Z. Baláž)¹⁰, téme protihabsburských povstaní sa nemohol vyhnúť ani autor najvýznamnejších prác o mestách v 17. storočí Anton Špiesz (*Slobodné kráľovské mestá na*

⁴ Gašparíková, Anna: *Povstanie Rákócziho a Slovania*. In: *Sborník Fil. Fak. UK 7*. Bratislava 1930.

⁵ Swieteczský, Bedřich: *Kurucké války na Slovenský. Náčrt válečných událostí na Slovensku a Podkarpatské Rusi koncem XVII. a počátkem XVIII. Století*. Praha 1928.

⁶ Kým český stavovský odboj, predovšetkým však povstanie v r. 1618–1620 boli trvalou témou českých ranonovovekých dejín a venovala sa im väčšina popredných historikov, uhorské protihabsburské povstania naďalej zotrvali na periférii záujmu historiografie.

⁷ Ratkoš, Peter: *Problematika protihabsburských stavovských povstaní v 17. a začiatkom 18. storočia*. In: *Naša 4*, 1957.

⁸ Krivošík, Štefan: *Príspevok k dejinám stavovskej konfederácie českých a uhorských stavov z r. 1620*. In: *Historické štúdie 7*, 1959.

⁹ Suchý, Michal: *Úlohy habsburskej monarchie a protihabsburské stavovské povstania*. In: *Historický časopis 23*, 1975, č. 1.

¹⁰ Napr. Vlachovič, Jozef: *Stredoslovenské banské mestá a protihabsburské povstania v prvej tretine 17. storočia*. In: *Historický časopis 7*, 1960, č. 4.

Slovensku v r. 1680–1780¹¹). Z aspektov protihabsburských povstaní slovenská historiografia najviac akcentovala ich národnostný rozmer, najmä dopad na slovenské etnikum. Autormi niektorých menších prác boli E. Haraksim (Slovenská účasť v protihabsburských povstaniach v druhej polovici 17. a na začiatku 18. storočia¹²), J. Markov¹³, J. Vlachovič (Národnostné boje v mestách v 16. a 17. storočí¹⁴) a iní. Pavel Horváth sa v intenciách triedneho hodnotenia protihabsburského odboja venoval otázke poddaných v povstaniach (O účasti poddaných v protihabsburských stavovských povstaniach¹⁵). Politické, hospodárske a vojenské aspekty protihabsburských povstaní ostávali však spravidla nepovšimnuté.

Prvé monografické spracovanie témy protihabsburských povstaní na území Slovenska vyšlo až v druhej polovici 80-tych rokov. Jeho autorom je Vojtech Dangl, významný vojenský historik, ťažiskovo sa zaoberajúci problematikou 19. storočia.¹⁶ Povstania hodnotí v duchu marxistickej historiografie, pričom prísne akcentuje triedne hľadisko. Kritizuje sebecké záujmy uhorskej šľachty a za najvýznamnejšie dôsledky odboja považuje spustošenie územia a utrpenie slovenského poddaného ľudu. Práca je napísaná na základe staršej literatúry a neprináša nové zistenia získané archívnym výskumom.

Predmetom systematického výskumu sa problematika protihabsburských povstaní vo vzťahu k územiu Slovenska stala až v 90-tych rokoch. Predovšetkým poslednými z nich sa zaoberali a dodnes zaoberajú dvaja historici: Ivan Mrva a autor tohto príspevku. Kým Ivan Mrva sa venuje najmä problematike povstania Františka II. Rákócziho na území západného Slovenska¹⁷, Peter Kónya sa zaoberá východným Slovenskom, s dôrazom na úlohu hornouhorských slobodných kráľovských miest v povstaniach.¹⁸ I. Mrva publikoval celý rad štúdií k tejto téme (Habsburgovci a protihabsburské povstania na Slovensku, Hlavné príčiny povstania Františka II. Rákociho, Vypuknutie povstania Františka II. Rákociho a jeho priebeh na Slovensku roku 1703, Kurucká vojna na Slovensku a jej dôsledky v rokoch 1704–1711)¹⁹, P.

¹¹ Špiesz, Anton: Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v r. 1680–1780. Košice 1983.

¹² Haraksim, Ľudovít: Slovenská účasť v protihabsburských povstaniach v druhej polovici 17. a na začiatku 18. storočia. In: Príspevky k dejinám východného Slovenska. Bratislava 1964.

¹³ Markov, Jozef: Náboženské a národnostné spory v Banskej Bystrici v XVII. a XVIII. Storočí. Historický sborník Matice Slovenskej 5, 1947.

¹⁴ Vlachovič, Jozef: Národnostné boje v mestách na Slovensku v 16. a 17. storočí. In: Slováci a ich národný vývin. Bratislava 1966.

¹⁵ Horváth, Pavol: O účasti poddaných v protihabsburských stavovských povstaniach. In: Historický časopis 27, 1979, č. 3.

¹⁶ Dangl, Vojtech. Slovensko vo víre stavovských povstaní. Bratislava 1986.

¹⁷ Najmä na území Prešporskej, Nitrianskej a Trenčianskej stolice.

¹⁸ Predovšetkým posledné protihabsburské povstania v hornouhorských slobodných kráľovských mestách a na území Šarišskej a Zemplínskej stolice.

¹⁹ Mrva, Ivan: Vypuknutie povstania Františka II. Rákociho a jeho priebeh na Slovensku r. 1703. Historický časopis 1995; Kurucká vojna na Slovensku a jej dôsledky v rokoch 1704–1711. Historický časopis 1996, 4; Hlavné príčiny povstania Františka II. Rákócziho roku 1703. In:

Kónya dve slovenské a jednu maďarskú monografiu o Prešovskom krvavom súde (Krvavý súd, Prešovský krvavý súd r. 1687, Az Eperjesi vértörvényszék)²⁰, monografiu o troch hornouhorských slobodných kráľovských mestách v posledných protihabsburských povstaniach²¹, niekoľko desiatok štúdií na Slovensku i v Maďarsku.²² Aj keď hodnotenia týchto dvoch historikov sa od seba neraz líšia, čo je dané aj skúmaným regiónom, obidvaja spracúvajú archívny materiál a prinášajú nové poznatky.

Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia sa od 90-tych rokov na Slovensku uskutočnilo niekoľko významných medzinárodných vedeckých podujatí s cieľom konfrontovať a priblížiť názory slovenských a maďarských historikov

Historický časopis 43, 1995, č. 1; Habsburgovci a protihabsburské povstania na Slovensku. In: Slovensko a habsburská monarchia v 16.–17. storočí. Bratislava 1994.

²⁰ Kónya, Peter: Krvavý súd. Prešov 1992; Prešovský krvavý súd z r. 1687. Prešov 2001; Az Eperjesi vértörvényszék 1687. Prešov – Budapest 1994.

²¹ Kónya, Peter: Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstani 1670–1711. Prešov 2000.

²² Napr. Kónya, Peter: Prešov v protihabsburských povstaniach koncom 17. a začiatkom 18. storočia. Historický časopis 1992, 40, č. 2; K problematike Prešovského krvavého súdu. In: História III. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Prešov 1994; Vojensko-politické aspekty posledných protihabsburských povstani v Prešove. In: Historica Carpatica 25 – 26/ 95. Košice 1995; Konfesijné ciele posledných protihabsburských povstani a ich realizácia na príklade Prešova. In: Obdobie protireformácie v dejinách slovenskej kultúry z hľadiska stredoeurópskeho kontextu. Bratislava 1998; Vstup východoslovenských miest (Prešova, Bardejova a Sabinova) do protihabsburského odboja v 70-tych rokoch 17. storočia. In: Slovensko v Habsburskej monarchii 1526–1918. Bratislava 2000; Prešov, Bardejov a Sabinov v povstaní Františka II. Rákócziho. In: Povstanie Františka II. Rákócziho 1703–1711 Prešov 2005; Hospodárska rada Františka II. Rákócziho v Banskej Bystrici. In: Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice I. (Ed. Nagy, Imrich., Graus, Igor). Banská Bystrica 2005; Kónya, Peter: Veliteľské pôsobenie generála Juraja Ottyka v povstaní Františka II. Rákócziho. In: Vojenská história 12, 2008; Kónya, P.: K hospodárskej politike Františka II. Rákócziho a činnosti jeho hospodárskej rady (Consilium Oeconomicum) v Prešove 1707–1710. In: Bitka pri Turnej 3. augusta 1708. Zborník príspevkov k 290. výročiu. Trenčianska Turná 1999; Slobodné kráľovské mestá v povstaní Štefana Bocskai; Szabad királyi városok a Bocskai felkelésben. In: 400. výročie Krupinského snemu 1605–2005 (Eds. Kónya, P.–Lukáč, M.). Krupina 2007; Onódszky snem v kontexte udalostí povstania Františka II. Rákócziho. In: Memorialis historický spis slovenských stolíc. (Ed. Kovačka, Miloš, Augustínová, Eva). Martin 2008; Az Eperjesi Vértörvényszék. Lelkipásztor 1992, 67, č. 7–8; „Von diesen und jenen” Deutschen. Einige Anmerkungen vom Bild der Deutschen während der antihabsburgischen Aufstände in Ungarn. In: Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei 1998. Berlin – Prag – Prešov 1998; A Bocskai-felkelés és az evangélikus egyház a királyi Magyarországon. In: „Nincsen nekünk több hazánk ennél”. Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Budapest 2004; Szabad királyi városok a Bocskai-felkelésben. In: Debreceni szemle 2006, 14, č. 3; Kónya, Péter: Bocatius János, a Bocskai-párti kassai bíró. In: „Frigy és békesség legyen...” A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen 2006; Kónya, Péter: A felső-magyarországi szabad királyi városok az 1707. év eseményeiben. In: Hadtörténelmi Közlemények 120, 2007, č. 4. A gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum) eperjesi adminisztrációjának működése. In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa. Sárospatak 2003; A felső-magyarországi szabad királyi városok a kuruc országgyűléseken. In: Rákóczi állama Európában. Salgótarján 2006; Ottyk György, II. Rákóczi Ferenc udvarmestere. In: Évfordulós tanácskozások 2007. Szatmárnémeti 2007.

(Prešov 2003²³, Košice 2006²⁴, Martin 2007²⁵, Prešov 2007²⁶, Trenčianska Turná 2008²⁷). V niektorých aspektoch skutočne došlo k zblíženiu názorov obidvoch historiografií, pričom sa však zväčšili rozdiely medzi názormi jednotlivých historikov vnútri jednej či druhej historickej vedy, najmä v Maďarsku, ale i na Slovensku. Príkladom môžu byť niektoré príspevky, ktoré odznali a boli publikované, na konferencii, venovanej Ónodskému snemu, v Martine r. 2007²⁸. Niektorí slovenskí historici zaujali k povstaniam vyslovene odmietavý postoj. Najďalej šiel Ferdinand Uličný (paradoxne po celý život sa venujúci inej problematike),²⁹ ktorý dokonca odmietol i termín „povstania“ a navrhol ich označovať ako „vojny sedmohradských kniežat proti uhorskému kráľovi“. Podobne, v intenciách pokračovania marxistickej historiografie, Ladislav Tajták³⁰ podrobil prísnej kritike vodcov povstaní a ich „sebecké ciele“, najmä Františka II. Rákócziho.

Popri dvoch uvádzaných historikoch, prioritne sa venujúcich problematike protihabsburských povstaní, sa vďaka spomínaným konferenciám, na niektoré parciálne otázky zamerali aj ďalší historici. Tak M. Bodnárová sa zaoberá niektorými aspektmi náboženského vývinu³¹, V. Segeš a V. Dangl vojenskými problémami³², M. Dobrotková³³, J. Duchoň³⁴, V. Nováková³⁵ a iní regionálnou

²³ Povstanie Františka II. Rákócziho vo svetle nových výskumov. Prešov, 13.–14. november 2003.

²⁴ František II. Rákoci v Košiciach 1906–2006. Košice, 27.–28. október 2006. Protihabsburské stavovské povstania a ich vplyv na vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Maďarska. Košice, 6.–7. február 2008.

²⁵ Memorialis – historický spis slovenských stolíc v kontexte povstania Františka II. Rákociho. Martin, 7.–8. jún 2007.

²⁶ Imrich Thököly (1657–1705). Prešov, 22.–23. november 2007.

²⁷ Konferencia pri príležitosti 300. výročia bitky pri Trenčianskej Turnej. Trenčianska Turná, 1. august 2008.

²⁸ Memorialis historický spis slovenských stolíc. (Ed. Kovačka, M., Augustínová, E.) Martin 2008.

²⁹ Uličný, Ferdinand: Vojny sedmohradských kniežat proti uhorským kráľom v 17. až začiatkom 18. storočia. In: Memorialis historický spis slovenských stolíc. Martin 2008.

³⁰ Tajták, Ladislav: Povstanie Františka II. Rákociho v slovenských dejinách. In: Memorialis historický spis slovenských stolíc. Martin 2008.

³¹ Bodnárová, Miloslava: Slováci v období onódskeho snemu. In: Memorialis historický spis slovenských stolíc. Martin 2008; Protihabsburské povstania a vývin konfesijných pomerov na Slovensku v prvej polovici 17. storočia. In: Protihabsburské stavovské povstania a ich vplyv na vývoj pohraničných regiónov Slovenska a Maďarska. Košice 2008.

³² Segeš, Vladimír: Medzi pólmi hrdinu a antihrdinu – nevšedný príbeh Ladislava Berčéniho. Memorialis historický spis slovenských stolíc. Martin 2008; Vojenstvo v storočí ťaživého nepokoja. In: Neďaleko od Trenčína... Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej. Trenčianska Turná 2008. Dangl, Vojtech: Bitka pri Trenčianskej Turnej a otázky kuruckého vojenstva. In: Neďaleko od Trenčína... Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej. Trenčianska Turná 2008.

³³ Dobrotková, Marta: Bitka pri Trnave v povstaní Františka II. Rákociho. In: Povstanie Františka II. Rákociho 1703–1711. Prešov 2005.

³⁴ Duchoň, Jozef: František II. Rákoci a jeho Košice. Košice 2006.

problematikou, M. Kohútová celokrajinským vývinom v tom období³⁶, J. Mojdis a M. Daniš niektorými aspektmi zahraničnej orientácie povstania a pod.³⁷

Nárast záujmu slovenskej historickej vedy o problematiku protihabsburských povstania v posledných dvoch desaťročiach je nesporný a vytvára predpoklady pre jej kvalitné spracovanie na základe primárneho výskumu. Aj tento záujem a produkcia sú však iba ťažko porovnateľné s miestom, aké má táto téma v maďarskej historiografii.

Existuje rad dôvodov na to, aby sa protihabsburské povstania stali veľkou témou slovenských ranonovovekých dejín, aby slovenská historiografia prehodnotila svoje doterajšie stanoviská, no predovšetkým, aby sa stali predmetom systematického pramenného výskumu.

Vo svojom príspevku sa ďalej pokúsim v stručnej forme charakterizovať vývin protihabsburského odboja v Uhorsku, resp. na území terajšieho Slovenska, s poukázaním na jeho príčiny, spoločné a odlišné znaky jednotlivých povstania, ich spoločenskú základňu, medzinárodné súvislosti, ciele, výsledky a dôsledky pre ďalší vývin krajiny.

Protihabsburské povstania v slovenských dejinách. Príčiny protihabsburského odboja a jeho priebeh

Protihabsburský odboj v Uhorsku je jednou zo stredoeurópskych podôb stavovského odboja proti nastupujúcemu, vyvíjajúcemu sa a napokon svoje pozície nekompromisne upevňujúcemu absolutizmu, v našom prípade habsburskému absolutizmu, ktorý mal viaceré osobitné črty, do veľkej miery determinujúce aj neskorší odboj.

Presadzovanie absolutizmu, resp. posilňovanie pozícií panovníka, jeho mocenských orgánov a centralizácie moci na úkor stavov, sa všade stretlo s odporom starých mocenských štruktúr, reprezentovaných stavmi, nie všade malo však rovnaký priebeh. Vzhľadom na osobitné črty habsburského absolutizmu a zložitú situáciu v jednotlivých krajinách monarchie bol v strednej Európe zápas ústrednej moci s protihabsburskou opozíciou zvlášť intenzívny a dlhotrvajúci.³⁸

Najdlhšie prebiehal konflikt habsburskej moci so stavovskou opozíciou v Uhorsku. Jeho priebeh, trvanie a obsah ovplyvnilo viacero vnútorných i

³⁵ Nováková, Veronika: Povstanie Františka II. Rákociho na Matúšovej zemi. In: Archivum Sala. Archivna ročenka I. Šaľa 2004.

³⁶ Kohútová, Mária: Politicko-hospodárska situácia v Uhorsku pred onódsnym snom. In: Memorialis historický spis slovenských stolíc. Martin 2008; Uhorsko pred posledným stavovským povstaním. In: Neďaleko od Trenčína... Pamätnica k 300. výročiu bitky pri Trenčianskej Turnej. Trenčianska Turná 2008.

³⁷ Mojdis, Ján: Povstanie Františka II. Rákociho a jeho obraz vo francúzskej literatúre. In: Povstanie Františka II. Rákócziho 1703–1710. Prešov 2005. Daniš, Miroslav: Stavovské povstanie Františka II. Rákócziho v ruskej periodickej tlači. In: Povstanie Františka II. Rákócziho 1703–1710. Prešov 2005.

³⁸ Vo všetkých troch súčiastiach monarchie trval protihabsburský zápas viac ako niekoľko desaťročí a všade bol spätý s odporom proti rekatolizácii. V Českom kráľovstve prepukol ozbrojený konflikt najskôr, v Uhorsku však trval najdlhšie a zaplnil celé 17. storočie.

vonkajších činiteľov. Uhorsko predstavovalo od začiatku najslabší článok Habsburskej monarchie a habsburská moc sa v krajine presadzovala veľmi ťažko. Už po r. 1526 došlo k dlhoročnému boju o trón medzi Ferdinandom a rovnako zvoleným i korunovaným domácim protikráľom Jánom Zápoľským. V druhej polovici storočia bol konflikt medzi Habsburgovcami a stavmi v kráľovskom Uhorsku utlmený stálym tureckým nebezpečenstvom. Ostatne, bola to práve turecká hrozba, ktorá presvedčila väčšinu stavov o potrebe habsburských panovníkov, od ktorých očakávali predovšetkým oslobodenie krajiny od osmanskej nadvlády. Vojská prítomnosť Osmanskej ríše v regióne a permanentné vojny s jej vojskami zohrali rozhodujúcu úlohu pri pomerne pomalom tempe presadzovania absolutizmu v Uhorsku. Ferdinand ani jeho nástupcovia si až do polovice nasledujúceho storočia pre prílišnú zainteresovanosť vo vojnách v západnej Európe nemohli dovoliť použiť hlavné a najkvalitnejšie vojenské sily na boj proti Turecku, čo na jednej strane viedlo k odlišnému prístupu k stavom a miernejšiemu presadzovaniu absolutistickej politiky vrátane bojovnej protireformácie, na druhej strane bolo však stálym zdrojom napätia medzi štátom a stavmi, ktoré obviňovali panovníka z neplnenia jeho hlavnej úlohy, teda oslobodenia centrálnych a južných oblastí.³⁹ Napriek tomu nedošlo však až do začiatku 17. storočia k ozbrojenému stretnutiu habsburskej moci so stavmi. Naopak, v priebehu druhej polovice 16. storočia sa v kráľovskej časti krajiny stabilizovali pomery (po moháčskej porážke a bojoch o korunu), čoho výrazom bolo aj hospodárske a politické posilnenie miest, rovnako i rozvoj kultúry a vzdelanosti.⁴⁰

Napätie medzi panovníkom a stavmi sa vystupňovalo až ku koncu storočia, počas vlády Rudolfa II. (zástancu násilnej protireformácie) a v priebehu pätnásťročnej vojny viedlo k otvorenému konfliktu. Stavy a uhorská spoločnosť vôbec centralistickú politiku panovníka nepocíťovali totiž ako ochranu pred vnútornými konfliktami, zabezpečujúcu krajine hospodárske povznesenie a stabilné pomery, ale najmä ako potlačanie protestantov, tvoriacich viac ako 90% obyvateľstva, diktatúru vojenských a správnych úradov, teror zle platenej žoldnierskej soldatesky a vystupňovanie hospodárskych problémov.

Neriešenie hospodárskych ťažkostí, dlhotrvajúca vojna vyčerpávajúca ekonomické i ľudské zdroje krajiny, porušovanie náboženskej slobody a nezáujem o sťažnosti protestantov, ako aj teror habsburského vojska v Uhorsku i Sedmohradsku, boli hlavnými príčinami vystupňovanej nespokojnosti šľachty na prahu 17. storočia. Udalosti súvisiace s nezákonným odňatím Chrámu sv. Alžbety v Košiciach sa stali priamym podnetom pre vypuknutie ozbrojeného povstania pod vedením budúceho sedmohradského kniežaťa Štefana Bocskaja r. 1604–1606. Povstanie prebiehalo z veľkej časti na území dnešného Slovenska, v Krupine sa konal jeden z jeho dvoch snemov, stavy a mestá na tomto teritóriu

³⁹ To bol aj hlavný dôvod podpory stavov Ferdinandovi pri jeho zvolení r. 1526.

⁴⁰ Kráľovské mestá bohatli aj vďaka včleneniu do nových tržných vzťahov v monarchii, vývozu farebných a drahých kovov, dobytku, vína a iných tovarov. Dynamický rozvoj vzdelanosti bol dôsledkom najmä postupujúcej reformácie.

ho však zväčša podporovali iba neochotne. Skončilo r. 1606 viedenským mierom, ktorý znamenal víťazstvo opozície i vodcu odboja.⁴¹

Nasledujúce dve veľké vojenské vystúpenia sa usilovali už iba o nápravu nezákonností, reštitúciu pomerov v zmysle podmienok viedenského mieru a nepriniesli opozícii takmer žiadne nové zisky. Po r. 1608 existovala v Uhorsku krátky čas rovnováha síl. Opozičné stavy boli prechodne posilnené. Na sneme i v správe krajiny mala prevahu protestantská šľachta, významné právomoci si udržali i (rovnako protestantské) mestá, disponujúce aj po reforme snemu r. 1608 rozsiahlymi politickými právami.

Zhoršenie hospodárskej situácie počas tridsaťročnej vojny, zvýšené daňové zaťaženie, nerešpektovanie zákonov z r. 1608 habsburskou správou a rozpútanie násilnej rekatolizácie viedlo k novému rastu nespokojnosti opozičných stavov a r. 1619 k ďalšiemu povstaniu, pod vedením sedmohradského kniežaťa Gabriela Bethlena. Takisto toto prebiehalo najmä na dnešnom Slovensku a v Banskej Bystrici sa konal snem, na ktorom bol Bethlen zvolený za kráľa.⁴² Po viacerých vojenských úspechoch skončil odboj po porážke jeho spojencov – českých stavov – r. 1622 uzavretím mieru v Mikulove, obnovujúceho zákonné články z r. 1608. Podobne boli ukončené aj ďalšie dve ozbrojené vystúpenia na čele s Bethlenom, r. 1623 a 1626.⁴³ Na sklonku tridsaťročnej vojny, aj v súvislosti s priaznivým vývinom vojenského konfliktu v prospech protihabsburskej koalície, vypuklo posledné ozbrojené povstanie opozičných stavov v Uhorsku, ktoré viedlo sedmohradské knieža a hornouhorský magnát Juraj I. Rákóczi.⁴⁴ Jeho príčiny boli podobné ako r. 1619. Ukončil ho linecký mier koncom r. 1645. Bethlen aj Rákóczi sa zapojili do celoeurópskych koalícií a ich vojenské vystúpenia boli súčasťou vtedy prebiehajúcej tridsaťročnej vojny.⁴⁵

Po skončení tridsaťročnej vojny nastali v habsburskej politike v Uhorsku viaceré zmeny, ktoré sa v krátkom čase prejavili v zostrenom politickom kurze Viedne, nástupu absolutizmu za Leopolda I. a následne v ďalšej vlne protihabsburského odboja.⁴⁶

Nová etapa protihabsburského odboja v Uhorsku sa začala v 60-tych rokoch 17. storočia. Bola priamym dôsledkom nespokojnosti uhorskej spoločnosti s upevňovaním a novým kurzom habsburského absolutizmu po ukončení

⁴¹ Výnimkou boli iba Košice, ktoré sa dostali do konfliktu s panovníkom ešte pred povstaním a rozhodne podporovali Bocskaiu. Stavy z východu krajiny sa do povstania zapojili vo väčšej miere ako na západe.

⁴² Rovnako ako Bocskai, ani on neprijal korunu, kráľovský titul však používal.

⁴³ Tie však zďaleka nemali takú podporu ako jeho prvá výprava.

⁴⁴ Predovšetkým protestantské stavy a niektorí poprední politici v ňom videli alternatívu ďalšieho vývinu krajiny.

⁴⁵ Gabriel Bethlen bol spojencom vodcu protestantskej Únie Fridricha Falckého a dánskeho kráľa, Juraj I. Rákóczi zasa švédskeho kráľa a ich jednotky sa pohybovali aj na Morave, predstavujúcej bojisko tridsaťročnej vojny.

⁴⁶ Nástup absolutizmu v Uhorsku súvisel s vnútropolitickými zmenami v celej monarchii, dovŕšením politických zmien v Čechách a na Morave a novou medzinárodno-politickou realitou po westfálskom mieri.

tridsaťročnej vojny, najmä za Leopolda I. Odpor proti habsburskej politike, sprevádzanej rekatolizáciou a ďalším obmedzovaním práv stavov, umocnila všeobecná nespokojnosť s nerozhodným postupom panovníka voči Osmanskej ríši (po krátkej, viac-menej úspešne vedenej protitureckej vojne⁴⁶), ktorý poškodzoval záujmy Uhorska a opäť viedol k spochybňovaniu plnenia hlavnej úlohy Habsburgovcov na uhorskom tróne. Ku koncu 60-tych rokov sa vystupňovalo napätie medzi ústrednou mocou a opozíciou a tento nový konflikt vzápätí vyústil do ozbrojeného zápasu, trvajúceho až do r. 1711.⁴⁷

Ďalšia vlna protihabsburského odboja zahŕňa niekoľko vojenských vystúpení, ktoré sa od seba líšili cieľmi, priebehom, dĺžkou trvania, teritoriálnym záberom, výsledkami i ďalšími charakteristikami. Patrili k nim tieto ozbrojené vystúpenia: konšpiračné vystúpenie najvyšších hodnostárov krajiny ako Wesselényiho sprisahanie⁴⁸, kurucký odboj r. 1672⁴⁹, povstanie Imricha Thökölyho⁵⁰, juhozemplínske kurucké povstanie r. 1697⁵¹, ľudové povstanie r. 1703 a napokon povstanie Františka II. Rákócziho⁵². V mnohých aspektoch sa od seba odlišovali, zároveň sa však všetky výrazne líšili od povstaní prvej polovice storočia a mali celkom iné spoločné charakteristiky.

Na ich čele stáli vždy predstavitelia domácej opozície, nie sedmohradské kniežatá.⁵³ Odlišná bola aj ich zahraničná orientácia. V tomto období neprebíhali v Európe konflikty porovnateľné s tridsaťročnou vojnou, vodcovia odboja sa preto snažili získať spojenectvo tradičných nepriateľov Habsburgovcov na západe: Francúzska, Nizozemska, príp. nemeckých protestantských kniežat.⁵⁴ Hlavným zahraničným spojencom povstaní bolo v podstate od začiatku odboja Francúzsko Ľudovíta XIV. Orientácia na Turecko bola v tomto období sporná a problematická. Od r. 1683 prebiehala totiž v krajine protiturecká oslobodzovacia vojna a po nej (1699) nepredstavovala už osmanská moc v strednej Európe reálnu politickú a vojenskú silu. O tureckú pomoc sa opieral iba Imrich Thököly,

⁴⁷ Na rozdiel od povstaní v prvej polovici storočia ozbrojené vystúpenia od r. 1670 sú mohutnejšie, ničivejšie, bez dlhších prestávok a mierových dohôd.

⁴⁸ Niekedy nazývané aj sprisahanie magnátov.

⁴⁹ Bolo to viac-menej ľudové hnutie, ktoré ani po vytlačení kurucov z kráľovstva nebolo úplne porazené a v podobe permanentnej drobnej vojny pokračovalo až do nasledujúceho povstania, sprevádzané ukrutnosťami na oboch stranách.

⁵⁰ Na čele kuruckých oddielov i spravidla protestantských stavov a bez pomoci Sedmohradska, oživil ciele povstaní z prvej polovice storočia, s akcentom na slobodu vyznania protestantov, kvôli spojenectvu s Osmanskou ríšou však nezískal účinnú medzinárodnú podporu.

⁵¹ Povstanie bývalých kurucov a poddaných, nazývané ako povstanie v (tokajskom) Podhorí.

⁵² Jeho začiatky súviseli s novým ľudovým kuruckým hnutím na severovýchode, čo bolo vtedy do veľkej miery prekážkou pre podporu zo strany stolíc.

⁵³ Michal Apafy sa k odboju v kráľovstve staval zdržanlivo, Imrich Thököly sa stal na krátko sedmohradským kniežaťom až niekoľko rokov po porážke svojho odboja a František II. Rákóczi fakticky až v piatom roku povstania.

⁵⁴ Z nich najúčinnejšia, aj keď nedostatočná bola podpora Francúzska. Nemecké protestantské kniežatá do konca storočia brzdilo v ich podpore kurucom komplikované spojenectvo s osmanskou mocou. Holandsko a Anglicko sa obmedzovali iba na diplomatickú pomoc a Švédsko nemalo kvôli severnej vojne dost' síl na zásah v strednej Európe.

Sedmohradsko (po smrti Juraja II. Rákociho úplne podriadené Turecku) sa k nim správalo rezervovane a až do obsadenia habsburskou armádou poskytovalo viac-menej iba politickú podporu.⁵⁵

Príčiny protihabsburského odboja v druhej etape spočívali v odpore voči habsburskému absolutizmu, ktorý zasahoval oveľa väčšiu časť spoločnosti, ako panovníkova centralizačná politika v predchádzajúcom období a mal aj ťažšie dôsledky na ekonomický, politický a spoločenský vývin krajiny.⁵⁶

Protihabsburské povstania, ktoré sú v slovenskej historiografii často chápané a posudzované jednotne, predstavujú celý rad vojenských vystúpení, namierených proti habsburským panovníkom, na čele s domácimi magnátmi, resp. sedmohradskými kniežatami. Vzhľadom na to, že časť stavov (spravidla aj všetci, alebo aspoň väčšina hodnostárov krajiny) stále zachovávala vernosť kráľovi, všetky mali črty občianskej, resp. vnútornej vojny. Napriek tomu, že často mali podobné príčiny, ciele a ďalšie atribúty, výrazne sa od seba odlišovali a každé treba rozoberať a posudzovať osobitne.

Spoločenská základňa povstanií

Všetky protihabsburské povstania, keďže z veľkej časti prebiehali na území dnešného Slovenska, výrazne ovplyvnili ďalší vývin spoločenskej štruktúry a jednotlivých spoločenských vrstiev u nás. Spoločenská základňa povstanií sa v priebehu odboja rozširovala a menila. V prvých troch povstaniach sa obmedzovala na stavy, najmä šľachtu, čo zodpovedalo ich úzkym stavovským cieľom.⁵⁶ V menšej miere sa vtedy do hnutia zapojili slobodné kráľovské a ešte menej kráľovské banské mestá, zväčša iba pod priamou vojenskou hrozbou. Najviac sa angažovali Košice, ktoré sa postavili už na stranu Bocskai a podporovali všetky nasledujúce ozbrojené vystúpenia.⁵⁷ Dôvodom bolo, že mestá v tom období ešte nepociťovali natoľko hospodárske a politické dôsledky habsburskej politiky a účasťou v odboji nechceli riskovať ekonomické straty. Takisto sa do povstanií nezapojila ani veľká časť šľachty, vrátane evanjelických magnátov a zemanov.⁵⁸ Z neprivilegovaných vrstiev boli súčasťou povstaleckého tábora iba vojenčiaci elementy, predovšetkým hajdusi, ktorí si vybojovali kolektívne šľachtické výsady, a vojaci uhorských posádok. Poddaní sa do odboja spravidla nezapojili vôbec.

Situácia sa však od druhej polovice storočia podstatne zmenila, keď sa spoločenská základňa odboja rozšírila nielen o väčšinu kráľovských miest, ale takisto o neprivilegované vrstvy a zahŕňala už väčšinu spoločnosti. Dôvodom

⁵⁵ Jedným z dôvodov boli aj spory medzi Imrichom Thökölym a sedmohradským kancelárom Michalom Telekym.

⁵⁶ Z toho dôvodu sa spoločenská základňa odboja rozšírila o väčšinu šľachty, mestá a masu neprivilegovaného obyvateľstva.

⁵⁷ Ostatné mestá podporili povstania buď pod nátlakom alebo zväčša iba z náboženských dôvodov.

⁵⁸ Predovšetkým zo západnej časti krajiny.

bolo permanentne sa zvyšujúce zaťaženie nepriviligovaných obyvateľov daňami, porciami a ďalšími nárokmi dvora, v súvislosti s dlhotrvajúcimi vojnami s Osmanskou ríšou a Francúzskom, no najmä vnútorná politika Leopolda I. a jej dôsledky, ktoré výrazne negatívne zasiahli obyvateľstvo miest, mestečiek a vidieka.

Aristokracia bola nespokojná so spôsobom riadenia krajiny, nedovŕšením jej zjednotenia⁵⁹ a vylúčením z reálneho politického rozhodovania (vasvársky a karlovický mier). Nový daňový systém so zdanením časti šľachty a dovtedy oslobodených vrstiev a nedostatok peňazí znemožňoval úspešné podnikanie v poľnohospodárstve a spôsoboval zadlžovanie magnátov. V najväčšej miere sa magnáti zapojili do povstania Františka II. Rákócziho, aj keď vtedy tiež väčšina aristokracie zachovala vernosť panovníkovi. Jediným odbojom, do ktorého vstúpili najvyšší hodnostári krajiny bolo nevydarené Wesselényiho sprisahanie.⁶⁰ K Thökölyho povstaniu sa však pridalo iba veľmi málo magnátov.⁶¹

Zemania negatívne vnímali nezvolávanie snemu, obmedzovanie práv stolíc, diskrimináciu protestantov, v dôsledku zvyšovania daní (a accisy i zdanenia chudobného zemianstva) potom pokles svojej životnej úrovne a pokusy o zdanenie šľachty. Takže aj z týchto dôvodov ešte stále z väčšej časti protestantská šľachta výrazne podporila dve najväčšie povstania.⁶²

Novým prvkom v spoločenskej základni povstaní bola masívna účasť kráľovských miest. Mešťania utrpeli v poslednej štvrtine storočia obrovské materiálne škody. Pohyby vojsk v závere Thökölyho povstania a následné vyberanie výpalného, kontribúcie a ďalšie represie zo strany habsburských jednotiek spôsobili ich zruinovanie. Ďalšie škody priniesla panovníkova politika. Hospodársky oslabené mestá neboli schopné platiť permanentne rastúci cenový, kontribúciu a odvádzať porcie, ktoré prevyšovali ich reálne príjmy. Museli tak pristúpiť k pôžičkám a zálohovaniu svojich nehnuteľností: obcí, majerov, lesov, hospodárskych objektov a vinogradov.⁶³ Prišli tak o dovtedajšie zdroje svojich dôchodkov, čo viedlo k ďalšiemu ekonomickému úpadku. Zo zálohu sa ich potom neraz zmocnili panovníkovi úradníci a lojálni magnáti.⁶⁴ Tieto zmeny, spolu

⁵⁹ 59 Po obsadení Sedmohradska habsburským vojskom nedošlo právne k jeho pripojeniu ku kráľovstvu, podobne ako v prípade viacerých stolíc, priamo riadených vojenským velením.

⁶⁰ Zúčastnili sa ho palatín, krajinský sudca, chorvátsky bán, primorský hlavný kapitán, niekoľko županov a spočiatku dokonca i arcibiskup.

⁶¹ Aj kvôli silnému konfesijnému zameraniu povstania, keďže takmer všetci magnáti boli v tom období už katolími.

⁶² Predstavovala však už pomerne nestabilný článok povstaleckého tábora, čo sa plne prejavilo v povstaní Františka II. Rákócziho, ktorý sa dostal so šľachtou do otvoreného konfliktu.

⁶³ Tak hornouhorské slobodné kráľovské mestá, predovšetkým Prešov, prišli o svoje tokajské vinohrady i postavenie v obchode s tokajským vínom, čo tvorilo hlavný zdroj ich príjmov a jeden z najväčších pozemkových vlastníkov medzi mestami, Bardejov, stratil všetky zo svojich štrnástich poddanských dedín.

⁶⁴ Podobne aj počas Prešovského krvavého súdu r. 1687 sa väčšina vinogradov a ďalších majetkov, skonfiškovaných odsúdeným, zmocnili členovia tribunálu, samozrejme, prívrženci panovníka.

s pridelovaním monopolov onedlho spôsobili vytlačenie miest z dovtedajších pozícií v obchode s vínom a dobytkom. Väčšina z nich potom už dlhodobo nebola schopná vyrovnávať svoje povinnosti voči štátu z vlastných príjmov. Ďalším zdrojom nespokojnosti miest boli snahy o ich politické oslabenie. Snem r. 1687 rozhodol o zastavení ďalšieho zvyšovania počtu slobodných kráľovských miest a politická prax panovníka priniesla závažné zásahy do ich samosprávy.⁶⁵ Komisári komory od začiatku 70-tych rokov dozerali nielen na voľbu, ale aj na činnosť orgánov samosprávy. Veľké problémy im spôsobovala pokračujúca rekatolizácia, v dôsledku ktorej bola väčšina mešťanov vylúčená z riadenia spoločenského a politického života. Namiesto protestantov boli dosadení katolíci, často bez vzdelania, neraz cudzinci.⁶⁶

Uvádzané dôsledky vojny a panovníkovej politiky mali ťažké dôsledky na postavenie poddaných. Najintenzívnejšie ich pociťovali mešťania zemepanských miest a mestečiek, ktorých životná úroveň v krátkom čase rapídne poklesla ich vytlačením z obchodu s dobytkom, vínom, soľou a zvýšením daňového zaťaženia. Podobne rýchlo klesala úroveň bohatých sedliakov a ďalších skupín vidieckeho obyvateľstva. Práve poddaní niesli hlavné bremeno rastúcich daní a porcií, pobytu vojenských jednotiek, ako aj verejných prác na prestavbe či oprave pevností.⁶⁷ V dôsledku ekonomického úpadku krajiny sa zvyšoval aj zemepanský útlak, najmä na obsadených územiach s novými zemepánmi. Schudobnenie, pustošenie a teror vojska boli príčinou úteku tisícov poddaných na východe krajiny z mestečiek a dedín do lesov a močiarov, kde opäť vytvárali ozbrojené skupiny a napádali vojakov.⁶⁸

Zmeny v kráľovstve na prelome storočí zasiahli aj iné nepriviligované, aj keď oveľa menej početné skupiny obyvateľstva. Budovanie stálej armády opäť viedlo k znižovaniu stavu uhorských posádok pevností. Domáci vojaci (mnohí s kuruckou minulosťou) boli prepúšťaní zo služby a rozmnožovali rady nespokojných poddaných.⁶⁹ Predovšetkým z radov prepustených vojakov, obyvateľov mestečiek a poddaných sa od začiatku 70-tych rokov vytvárali ozbrojené oddiely kurucov, ktorí boli hlavnou vojenskou silou odboja r. 1672 a povstania Imricha Thökölyho, na prelome storočí povstania r. 1697 a 1703.

Duchovný stav bol v dôsledku veľkého rozšírenia reformácie v celej krajine na začiatku 17. storočia iba málopočetný, tradične verný panovníkovi a aj kvôli pomerne silnému náboženskému zameraniu povstania sa do odboja nezapojil. To sa zmenilo až v druhej polovici storočia. Jednou z popredných osobností

⁶⁵ Magistráty museli rešpektovať príkazy panovníka i komory, niektoré mestá prišli o časť časť privilégii a dokonca aj dovtedajších príjmov.

⁶⁶ Do orgánov samosprávy sa dostali nemajetní obyvatelia predmestí a často cudzinci bez akýchkoľvek väzieb k mestu, v hornouhorských mestách najmä Taliani.

⁶⁷ Poddaní, bez ochrany zemepánov boli takisto najviac vystavení rekatolizácii.

⁶⁸ Vytvárali oddiely kurucov, osvojili si vojenský život a organizovali sa pod vedením šľachtických emigrantov v Sedmohradsku. Pravidelne podnikali útoky na panovníkovo územie, v lete r. 1672 vtrhli na územie kráľovstva a obsadili východné stolice.

⁶⁹ Podľa najnovších názorov bol podiel prepustených vojakov medzi kurucmi nižší, než uvádzali staršie práce a mnohí z nich sa zaradili do habsburských pravidelných plukov.

Wesselényiho sprisahania bol aj prímas Juraj Lippay a v povstaní Františka II. Rákócziho sa zúčastnili viacerí nižší cirkevní hodnostári i niektorí biskupi (Telekessy, Pyber).⁷⁰ Protestantští kňazi, nepatriaci k duchovnému stavu, sa aktívne a masovo zúčastnili všetkých povstaní, vrátane ľudových.

Svojou politikou si habsburská moc v poslednej tretine storočia postupne postavila proti sebe všetky vrstvy uhorskej spoločnosti, počnúc aristokraciou až po poddaných.⁷¹

Vo vzťahu k spoločenskej základni povstaní a územiu dnešného Slovenska možno konštatovať, že kým centrum prvých troch ozbrojených vystúpení ležalo mimo tohto teritória a domáce stavy ich podporovali iba v menšej miere⁷², v druhej polovici 17. a začiatkom 18. storočia sa stredisko nachádzalo už priamo na tomto území. Treba však podotknúť, že pritom sú veľké rozdiely medzi Horným Uhorskom, ktoré bolo základňou povstaní a militarizovaná spoločnosť jeho vidieka poskytovala masovú základňu ich ozbrojených síl, a Dolným Uhorskom, ktorého stavy z viacerých dôvodov (blízkosť Viedne a z toho vyplývajúce ekonomické a spoločenské výhody, no takisto väčšia hrozba represii) zachovávali zdržanlivejší postoj a po prvých porážkach hľadali cestu k panovníkovi.⁷³ S touto problematikou súvisí celý rad otázok, ktoré čakajú na vedecké spracovanie.

Ciele odboja

Podobne a v úzkej súvislosti so spoločenskou základňou protihabsburských povstaní, sa v priebehu storočia ich trvania vyvíjali aj ich ciele, ktoré odrážajú zmýšľanie, záujmy a politické snahy stavov i ďalších spoločenských síl z územia dnešného Slovenska, zapojených do odboja.

Stavovské záujmy prevládali medzi cieľmi povstaní prvej etapy, kde dominovala požiadavka obnovenia stavovskej ústavy krajiny, dodržiavania krajinských zákonov, rešpektovania všetkých stavovských slobôd a obsadenia vrcholných krajinských úradov (voľba palatína).⁷⁴ V druhej etape odboja tieto ciele ustupujú do úzadia, v povstaní Františka II. Rákócziho už vo väčšine stolíc nestačili na vyvolanie povstania šľachty.⁷⁵ Svoje stavovské, resp. spoločenské ciele mali v odboji aj mestá. Zahŕňali takisto rešpektovanie alebo rozšírenie

⁷⁰ Najvyšším prelátom na strane Františka II. Rákócziho bol nesporne jágerský biskup Štefan Telekessy. Titulárny biskup Ladislav Pyber bol Rákóczim vymenovaný za administrátora Nitrianskej diecézy.

⁷¹ Časť stavov sa však do tábora povstalcov nezaradila a podporovala panovníka, od r. 1681 aj všetci najvyšší hodnostári krajiny.

⁷² Najmä na východe. Príkladom môže byť gróf Juraj Thurzo, ako typický reprezentant panovníkovi verných evanjelických magnátov.

⁷³ Platí to rovnako pre šľachtu i pre mestá.

⁷⁴ Už v povstaní Štefana Bocskaja. Slobodu vyznania protestantské stavy tiež chápali ako súčasť svojich stavovských slobôd.

⁷⁵ Šľachta sa k poslednému protihabsburskému povstaniu pridala až po viacerých výzvach Rákócziho, neochotne, so značnými výhradami.

privilegií, udržanie či rozšírenie politických práv a reštitúciu samosprávy bez kontroly štátnych úradov.⁷⁶

Takisto požiadavka obnovenia alebo dodržiavania slobody vyznania protestantov výrazne dominovala v prvej etape odboja, ktoré tak získali charakter zápasu protestantských stavov, resp. ich častí, proti katolíckemu panovníkovi. Aj pre účasť stavov na nich bola určujúca ich konfesia a katolíci sa ich zúčastnili v minimálnej miere. Sloboda vyznania zaujímala popredné miesto aj vo všetkých mieroch, ktoré povstania ukončili.⁷⁷ V druhej etape odboja aj táto požiadavka ustúpila iným, politickým cieľom. Vedúcou silou povstania sa stala aristokracia, z väčšej časti už katolícka a aj na čele povstania stáli jej príslušníci. Pritom však povstanie Imricha Thökölyho a predchádzajúce ľudové kurucké povstanie boli silne konfesionálne zamerané a nadobudli črty náboženských vojen.⁷⁸ To do veľkej miery ovplyvnili aj udalosti, spojené s vrcholiacou násilnou rekatolizáciou (prešporské krvavé súdy, diskriminácia protestantov v 70-tych rokoch). Vyvíjalo sa aj chápanie slobody vyznania od prostej majorizácie protestantov, cez nápravu konfesijných krívd s reštitúciou predchádzajúceho stavu, nedefinovanú slobodu vyznania až po uzákonenie troch rovnoprávných náboženstiev v povstaní Františka II. Rákócziho.

Hospodárske ciele povstania úzko súviseli s ich príčinami a spoločenskou základňou. Aristokracia a šľachta sa usilovali predovšetkým o navrátenie skonfiškovaných alebo získanie nových majetkov, ovládnutie či obsadenie nových centrálnych úradov⁷⁹, odstránenie monopolov, obhájenie nezdaniteľnosti, zmiernenie ekonomického tlaku štátu a armády na poddanské obyvateľstvo, odstránenie porciového systému a ďalších povinností voči vojsku. Dôležité miesto mali tieto hospodárske ciele v prípade miest, najmä od druhej polovice storočia. Žiadali zníženie daňového a ďalšieho ekonomického zaťaženia (porcie), navrátenie skonfiškovaných, zálohovaných či ináč stratených majetkov, odstránenie monopolov, liberalizáciu obchodu, odstránenie niektorých nútených deformácií hospodárskeho života, potvrdenie hospodárskych privilegií a i.⁸⁰

Vstupom masy poddaných do povstaleckého tábora museli vodcovia odboja formulovať aj ich ciele, ktoré sčasti narážali na záujmy šľachty. Kým ešte v povstaní Imricha Thökölyho bola pre ozbrojených poddaných perspektívou účasť vo vojsku a podiel na koristi, spolu s inými, spoločnými cieľmi, ako bola najmä reštitúcia slobody vyznania a zníženie požiadaviek štátu a vojska, tak

⁷⁶ Predovšetkým bola odstránená diskriminácia evanjelikov a obnovené nezávislé orgány samosprávy. Niektoré kráľovské mestá získali od vodcov povstania dokonca i isté dočasné hospodárske úľavy, ich význam však pre pokračujúcu vojnu a všeobecnú krízu krajiny nebol veľký.

⁷⁷ Na základe viedenského mieru bol r. 1608 prijatý náboženský zákon, ktorý predčil požiadavky mieru. Ďalšie miery sa usilovali o potvrdenie a skutočné dodržiavanie tohto zákona.

⁷⁸ Neraz s násilnosťami kurucov a domácich protestantov proti katolíkom.

⁷⁹ Počas povstania Františka II. Rákócziho bola aristokracia zastúpená v Senáte ako vo vrcholnom úrade krajiny, stála však aj na čele Hospodárskej rady či banskej komory.

⁸⁰ Usilovali sa tak zastaviť svoj ekonomický úpadok.

v povstaní Františka II. Rákócziho zaujala medzi jeho cieľmi stále miesto aj požiadavka oslobodenia bojujúcich poddaných a ich rodín.⁸¹

Dlhý vývin prekonal politické ciele odboja. Povstania prvej etapy nechceli (aspoň oficiálne) nič meniť na štátnom postavení krajiny v rámci Habsburskej monarchie, ani na vládnucej dynastii (Bocskai aj Bethlen odmietli korunováciu), snažili sa však o konzerváciu stavovského charakteru štátu a spomalenie procesu nástupu absolutizmu. V ďalších povstaniach sa však situácia výrazne zmenila. Už Mikuláš Zrínsky a vedúci predstavitelia Wesselényiho sprisahania uvažovali o štátnopolitickom postavení krajiny mimo Habsburskej monarchie, garantované spojenectvom s Francúzskom (resp. Osmanskou ríšou) a tieto koncepcie vyvrcholili v detronizácii Habsburgovcov r. 1707.⁸² Podobne už v odboji Imricha Thökölyho, predovšetkým však v poslednom povstaní, sa zásadne zmenil vzťah k absolutizmu ako forme vlády. Napriek formálnemu potvrdeniu stavovských výsad a ústavy, používali vodcovia odboja absolutistické formy vlády a viacerými krokmi narúšali tradičné stavovské štruktúry (ústredné úrady, rozšírenie stavovskej základne, konflikty so šľachtou, stála armáda).⁸³ Legitimitu všetkým štátnopolitickým a legislatívnym aktom povstaní dodávali povstalecké snemy, z ktorých viaceré sa konali na území dnešného Slovenska (Krupina, Banská Bystrica, Košice) alebo v stolicích, zasahujúcich na toto územie (Szerencs, Sečany, Blatný Potok).

Výsledky a dôsledky proti-habsburských povstaní

Kým prvé tri povstania sa skončili uzavretím mieru s jednoznačne výhodnými podmienkami, porážka nasledujúcich ozbrojených vystúpení bola sprevádzaná represiami, najkrvavejšie z ktorých (Prešovský krvavý súd) prebiehali na území Slovenska. Až posledné povstanie skončilo mierom, ktorý však už neodrážal ciele odboja, iba reálne možnosti povstalcov. Satmársky mier i výsledky predchádzajúcich povstaní významne ovplyvnili spoločenský, konfesijný i národnostný vývin na našom území počas celého nasledujúceho storočia.

Nemožno nespomenúť ani priame dôsledky ozbrojeného zápasu, ako bolo vojnové pustošenie, plienenie vojsk, vymáhanie porcií, služieb a potravín a napokon aj zvýšenie daňového bremena.⁸⁴ Tie sú však dôsledkom každej vojny a najväčšie rozmery dosiahli nie počas proti-habsburských povstaní, ale

⁸¹ Nie však úplného zrušenia poddanstva, ako to často vykresľujú niektorí slovenskí historici. Oslobodenie poddaných v armáde napokon potvrdil až snem v Blatnom Potoku r. 1708.

⁸² Avšak bez reálnej alternatívy (bavorský, pruský či dokonca ruský kandidát ostávali vo vtedajšej medzinárodno-politickej realite fikciou).

⁸³ Maďarskí historici preto označujú ich, najmä však (Františka II.) Rákócziho spôsob vlády termínom „národný absolutizmus“.

⁸⁴ Práve tieto požiadavky vodcov povstaní (najmä Františka II. Rákócziho) spôsobili napokon zrútenie hospodárstva zničenej krajiny.

v priebehu oslobodzovacej protitureckej vojny v r. 1683–1699.⁸⁵ Takisto morová epidémia v r. 1709–1710, často spájaná s povstaním Františka II. Rákócziho zasiahla aj iné krajiny a zrejme by bola prepukla nezávisle na ňom.

Pozitívne dôsledky protihabsburských povstaní sa azda najvypuklejšie prejavili v konfesionálnom vývine, najmä v spomalení rekatolizácie a pretrvaní oboch protestantských cirkví.⁸⁶ Už víťazné Bocskaiho povstanie vytvorilo predpoklady pre zvolanie Žilinskej synody a organizačné zjednotenie protestantizmu, počas posledného odboja, na ružomerskej synode r. 1707 došlo k transformácii územnej organizácie, správy a pravidiel cirkevného života v nových podmienkach.⁸⁷ Obhájenie aj značne obmedzenej slobody vyznania umožnilo pretrvanie obidvoch protestantských cirkví s autonómnym (aj keď redukovaným) školstvom až do obdobia tolerancie, bez nútenej emigrácie, obvyklej v mnohých európskych krajinách. Národnostný zákon umožnil dynamický vývin slovenského i maďarského obyvateľstva miest a samotný ozbrojený zápas, v ktorom sa Uhri (nie Maďari) identifikovali proti tzv. Nemcom posilnilo národné i etnické sebavedomie a urýchlilo vývin maďarského i slovenského národa.

Silne ovplyvnili vývin krajiny aj stavovské ciele odboja, garantované satmárskym mierom. Uhorsko počas celej vlády Karola III. aj Márie Terézie malo odlišné postavenie než dedičné či české krajiny a vďaka privilégiám šľachty platilo aj podstatne nižšie dane. Udržiavanie nižšej miery daňového zaťaženia bolo nesporne jednou z príčin, vďaka ktorým v 18. storočí (na rozdiel od českých krajín) nevypukli u nás žiadne väčšie sociálne nepokoje. Účasť nepriviligovaných vrstiev, najmä poddaných v povstaniach a ich boj za vlastné politické ciele mali za následok zvýšenie ich sebavedomia. Kurucká alebo rákócziiovská tradícia ešte dlho pretrvávala v radoch poddaných či už v otvorenej alebo skrytej forme.⁸⁸

V príspevku boli naznačené iba najvýznamnejšie dôvody, pre ktoré by sa protihabsburské povstania (pritom každé jednotlivo), ich politické, spoločenské, hospodárske, konfesionálne, vojenské a ďalšie aspekty, mali stať predmetom systematického záujmu slovenskej historiografie. Väčšina z nich vo vzťahu k stoliciam a mestám na území Slovenska stále čaká na dôkladný archívny výskum a profesionálne spracovanie.⁸⁹

⁸⁵ V stoliciach, obsadených počas vojny ročné požiadavky habsburskej armády a štátu mnohonásobne prevyšovali povinnosti voči osmanskej správe.

⁸⁶ Viaceré skutočnosti (udalosti r. 1673–74, projekty na usporiadanie krajiny, vyjadrenia kráľových ministrov) poukazujú na to, že cieľom Leopolda bola úplná likvidácia obidvoch protestantských cirkví.

⁸⁷ Napriek zrušeniu záverov synody snemom r. 1712–15 ostali viaceré z jej uznesení aj naďalej v platnosti a určovali vývin cirkvi počas 18. storočia.

⁸⁸ Prejavila sa počas povstania v Békešskej stolici r. 1735, na mnohých miestach v konfliktoch poddaných so zemepánmi, no najmä v rôznych formách a prejavoch ľudového folklóru.

⁸⁹ Doteraz sú komplexne spracované v tomto období iba stolice Prešporská, Nitrianska, sčasti Šarišská a Zemplínska a mestá Prešov, Bardejov a Sabinov.

Resumé

Protihabsburské povstania v ranonovovekých dejinách Slovenska

Protihabsburské povstania zaberajú viac ako celé storočie našich dejín, prebiehali z väčšej časti na našom území, neboli importom, ale vychádzali z domáceho vývinu, dobrovoľne sa ich zúčastnili tunajšie stavy i masy nepriviligovaného obyvateľstva, ich príčiny spočívali vo vývine tohto územia a celej krajiny v predchádzajúcich desaťročiach, ich ciele vyjadrovali ekonomické a politické záujmy domácich stavov a nepriviligovaných spoločenských vrstiev aj ich predstavy o ďalšom vývine krajiny, ich dôsledky poznamenali vývin krajiny na dlhé desaťročia a v pozitívnej i negatívnej rovine sa prejavovali počas celého 18. storočia. Cieľom príspevku je v úvode podať stručný prehľad o doterajšom spracovaní problematiky protihabsburských povstaní v slovenskej historickej vede, v ďalšej časti potom poukázať na dôvody, pre ktoré by sa protihabsburské povstania mali stať predmetom systematického pramenného výskumu a napokon „veľkou témou“ ranonovovekých dejín Slovenska.

Slovenská historická produkcia o protihabsburských povstaniach je veľmi skromná a v žiadnom prípade nie je adekvátna miestu, aké tieto udalosti, zahŕňajúce viac ako celé storočie nesporne majú v slovenských dejinách. Možno konštatovať, že ani v minulosti, ani v súčasnosti táto téma nebola v centre pozornosti, ale skôr na okraji záujmu historiografie a namiesto obsiahlych syntéz, pramenných edícií či početných analytických diel vznikali iba ojedinelé práce.

Zo starších historikov sa problematike protihabsburských povstaní dotkli najmä J. Botto v niekoľkých článkoch v Slovenských pohľadoch, F. V. Sasinek a Pavel Križko, autor obsiahlej práce o banských mestách v čase povstania Františka II. Rákócziho.

Jedinú významnejšiu domácu slovenskú prácu s touto tematikou z predvojnového obdobia reprezentuje rozsiahla monografická štúdia A. Gašparikovej Povstanie Rákócziho a Slovania. Už toto dielo dokumentuje zameranie slovenskej historickej vedy na iné, než politické aspekty protihabsburských povstaní. Cenná práca z toho istého obdobia pochádza od českého vojenského historika Bedřicha Swieteckého Kurucké války na Slovensku a Podkarpatské Rusi.

Nástup marxistickej historiografie na konci 40-tych rokov priniesol nový pohľad na protihabsburské povstania, ktoré boli podľa jednotnej schémy posudzované ako zápas o moc vnútri vládnucej triedy a z triedneho hľadiska odmietali záujmy a ciele vodcov odboja, ako reprezentantov feudálnej triedy, v konfrontácii s poddanými, ktorých vystavovali ešte väčšiemu sociálnemu útlaku. V tejto súvislosti sa v tomto období stalo pravidlom označovanie všetkých povstaní prívlastkom stavovské. Z pochopiteľných dôvodov napriek nesporným snahám nemohlo dôjsť k zblíženiu stanovísk slovenskej a rovnako marxistickej maďarskej historiografie. Podobne sa po celé obdobie marxistickej historickej vedy výrazne odlišovali hodnotenia uhorských a českých protihabsburských povstaní, rovnako ako aj záujem o túto problematiku a rozsah jej spracovania.

Okrem niektorých parciálnych prác, skúmajúcich obmedzenú problematiku (P. Ratkoš, F. Krivošík) sa téme protihabsburských povstaní, najmä vo vzťahu k Habsburskej monarchii a niektorým ich aspektom, bližšie venoval najmä Michal Suchý (Úlohy habsburskej monarchie a protihabsburské stavovské povstania). Viacero menších parciálnych prác sa zaoberalo problematikou banských miest v jednotlivých povstaniach (J. Slaný, J. Vlachovič, Z. Baláž), téme protihabsburských povstaní sa nemohol vyhnúť ani autor najvýznamnejších prác o mestách v 17. storočí Anton Špiesz (Slobodné

kráľovské mestá na Slovensku v r. 1680–1780). Z aspektov protihabsburských povstaní slovenská historiografia najviac akcentovala ich národnostný rozmer, najmä dopad na slovenské etnikum. Autormi niektorých menších prác boli Ľ. Haraksim (Slovenská účasť v protihabsburských povstaniach v druhej polovici 17. a na začiatku 18. storočia), J. Markov, J. Vlachovič (Národnostné boje v mestách v 16. a 17. storočí) a iní. Pavel Horváth sa v intenciách triedneho hodnotenia protihabsburského odboja venoval otázke poddaných v povstaniach (O účasti poddaných v protihabsburských stavovských povstaniach). Politické, hospodárske a vojenské aspekty protihabsburských povstaní ostávali nepovšimnuté.

Prvé monografické spracovanie témy protihabsburských povstaní na území Slovenska vyšlo až v druhej polovici 80-tych rokov. Jeho autorom je Vojtech Dangel, významný vojenský historik, ťažiskovo sa zaoberajúci problematikou 19. storočia. Povstania hodnotí v duchu marxistickej historiografie, pričom prísne akcentuje triedne hľadisko. Kritizuje sebecké záujmy uhorskej šľachty a za najvýznamnejšie dôsledky odboja považuje spustošenie územia a utrpenie slovenského poddaného ľudu. Práca je napísaná na základe staršej literatúry a neprináša nové zistenia získané archívnym výskumom.

Predmetom systematického výskumu sa problematika protihabsburských povstaní vo vzťahu k územia Slovenska stala až v 90-tych rokoch. Predovšetkým poslednými z nich sa zaoberali a dodnes zaoberajú dvaja historici: Ivan Mrva a autor tohto príspevku. Kým I. Mrva sa venuje najmä problematike povstania Františka II. Rákócziho na území západného Slovenska, Peter Kónya sa zaoberá východným Slovenskom, s dôrazom na úlohu hornouhorských slobodných kráľovských miest v povstaniach. I. Mrva publikoval celý rad štúdií k tejto téme (Habsburgovci a protihabsburské povstania na Slovensku, Hlavné príčiny povstania Františka II. Rákócziho, Vypuknutie povstania Františka II. Rákócziho a jeho priebeh na Slovensku roku 1703, Kurucká vojna na Slovensku a jej dôsledky v rokoch 1704–1711), P. Kónya dve slovenské a jednu maďarskú monografiu o Prešovskom krvavom súde (Krvavý súd, Prešovský krvavý súd r. 1687, Az Eperjesi vértörvénszék), monografiu o troch hornouhorských slobodných kráľovských mestách v posledných protihabsburských povstaniach, niekoľko desiatok štúdií na Slovensku i v Maďarsku. Aj keď hodnotenia týchto dvoch historikov sa od seba neraz líšia, čo je dané aj skúmaným regiónom, obidvaja spracúvajú archívny materiál a prinášajú nové poznatky.

Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia sa od 90-tych rokov na Slovensku uskutočnilo niekoľko významných medzinárodných vedeckých podujatí s cieľom konfrontovať a priblížiť názory slovenských a maďarských historikov (Prešov 2003, Košice 2006, Martin 2007, Prešov 2007, Trenčianska Turná 2008). V niektorých aspektoch skutočne došlo k zblíženiu názorov obidvoch historiografií, pričom sa však zväčšili rozdiely medzi názormi jednotlivých historikov vnútri jednej či druhej historickej vedy, najmä v Maďarsku, ale i na Slovensku. Príkladom môžu byť niektoré príspevky, ktoré odzneli a boli publikované, na konferencii, venovanej Onodskému snemu, v Martine r. 2007. Niektorí slovenskí historici (paradoxne po celý život sa venujúci inej problematike, najmä F. Uličný) dokonca odmietli i termín „povstania“ a navrhli označiť tieto vystúpenia ako „vojny sedmohradských kniežat proti uhorskému kráľovi“. Podobne, v intenciách pokračovania marxistickej historiografie, Ľ. Tajták podrobil prísnej kritike vodcov povstaní a ich sebecké ciele, najmä Františka II. Rákócziho.

Popri dvoch uvádzaných historikoch, priority sa venujúcich problematike protihabsburských povstaní, sa vďaka spomínaným konferenciám, na niektoré parciálne

otázky zamerali aj ďalší historici. Tak M. Bodnárová sa zaoberá niektorými aspektmi náboženského vývinu, V. Segeš a V. Dangel vojenskými problémami, M. Dobrotková, J. Duchoň, V. Nováková a iní regionálnou problematikou, M. Kohútová celokrajinským vývinom v tom období, J. Mojdis a M. Daniš niektorými aspektmi zahraničnej orientácie povstania a pod.

Nárust záujmu slovenskej historickej vedy o problematiku protihabsburských povstania v posledných dvoch desaťročiach je nesporný a vytvára predpoklady pre jej kvalitné spracovanie na základe primárneho výskumu. Aj tento záujem a produkcia sú však iba ťažko porovnateľné s miestom, aké má táto téma v maďarskej historiografii.

Existuje rad dôvodov na to, aby sa protihabsburské povstania stali veľkou témou slovenských ranonovekých dejín, aby slovenská historiografia prehodnotila svoje doterajšie stanoviská, no predovšetkým, aby sa stali predmetom systematického pramenného výskumu.

Vo svojom príspevku sa ďalej pokúsim v stručnej forme charakterizovať vývin protihabsburského odboja v Uhorsku, resp. na území terajšieho Slovenska, s poukázaním na jeho príčiny, spoločné a odlišné znaky jednotlivých povstanií, ich spoločenskú základňu, medzinárodné súvislosti, ciele, výsledky a dôsledky pre ďalší vývin krajiny.

Rezümé

Habsburg-ellenes felkelések Szlovákia koraújkori történelmében

A Habsburg-ellenes felkelések több mint egy egész évszázadát teszik ki történelmünknek, jelentős részben a területünkön zajlottak, nem import voltak, hanem a hazai fejlődésből fakadtak, bennük önként vettek részt az itteni kiváltság nélküli lakosság osztályai és tömegei, az okaik ennek a területnek és az egész országnak az előző évszázadokban végbement fejlődésén alapultak, céljaik kifejezték a hazai osztályok és a kiváltság nélküli társadalmi rétegek gazdasági és politikai érdekeit, és elképzeléseiket az ország további fejlődéséről, a következményeik hosszú évszázadokra kijelölték az ország fejlődését, és pozitív és negatív sikon is megmutatkoztak az egész 18. század folyamán. Az írás célja bevezetésként röviden áttekinteni a Habsburg-ellenes felkelések eddig feldolgozott problematikáját a szlovák történelemtudományban, azután a további részben rámutatni azokra az okokra, amelyek miatt a Habsburg-ellenes felkelések a szisztematikus forráskutatás, és végül is Szlovákia koraújkori történelmének „nagy téma”-jává válhattak.

A Habsburg-ellenes felkelésekkel kapcsolatos szlovák történelmi alkotás nagyon szerény, és semmi esetben sem adekvát a hely, mint inkább azok az események, amelyek kétségtelenül a szlovák történelem több mint egy egész évszázadát ölelik át. Megállapítható, hogy ez a téma sem a múltban, sem a jelenben nem volt a figyelem középpontjában, hanem inkább a historiográfiai érdeklődés szélén, és átfogó szintézisek, forráskiadványok vagy nagyszámú elemző mű helyett csak szórványos munkák születtek.

A régebb történetészek közül a Habsburg-ellenes felkelések problematikájával főleg J. Botto foglalkozott néhány Szlovák Szemlében megjelent cikkében, valamint F. V. Sasinek és Pavel Križko, aki a bányavárosokról írt terjedelmes munkát II. Rákóczi Ferenc felkelése idején.

Egyedüli jelentősebb hazai szlovák munkának ebben a témában a háború előtti időszakból A. Gašparikova „A Rákóczi-felkelés és a szlávok” című tekintélyes monografikus tanulmánya tekinthető. Már ez a mű is bizonyítja a szlovák történelemtudománynak

a Habsburg-ellenes felkelések politikai aspektusaira való irányultságát. Értékes munka származik ebből a bizonyos korból a cseh hadtörténésztől, Bedřich Swieteczkytól „Kuruc háború Szlovákiában és Kárpátalján” címmel.

A marxista historiográfia kezdete a 40-es évek végén a Habsburg-ellenes felkelések új szemléletét hozta, amelyeket egységes séma szerint elítéltek, mint az uralkodó osztályokon belüli küzdelmet, és osztályszempontból elvetették az ellenállás vezetőinek, mint a feudális osztály reprezentánsainak érdekeit és céljait, szemben a jobbággyokkal, akik még a társadalmilag elnyomottak többségét tették ki. Ebben az összefüggésben, ebben a korban szabállyá vált az összes felkelés megjelölésére a rendi jelző. Érthető okokból, a vitathatatlan törekvések ellenére, nem sikerült elérni a szlovák és az ugyanúgy marxista magyar történetírás álláspontjának a közelítését. Ehhez hasonlóan, a marxista történetírás egész korszakában kifejezetten különbözött a magyar és a cseh Habsburg-ellenes felkelések értékelése, akárcsak az egész problémakör iránti érdeklődés is, és a feldolgozás tartalma is.

Néhány korlátozott kérdéskört kutató részleges munka (P. Ratkoš, F. Krivošík) kivételével a Habsburg-ellenes felkelések témájának, főleg a Habsburg monarchiával és néhány aspektusával kapcsolatban, főleg Michal Suchý (A Habsburg Monarchia és a Habsburg-ellenes rendi felkelések szerepe) szentelt bővebb figyelmet. Több kisebb részleges munka a bányavárosok problematikájával foglalkozott az egyes felkelésekben (J. Slaný, J. Vlachovič, Z. Baláž), a Habsburg-ellenes felkelések témáját nem tudta kikerülni a 17. századi bányavárosokról készített legjelentősebb munkák szerzője, Anton Špiesz sem (Szabad királyi városok Szlovákiában 1680–1780 között). A Habsburg-ellenes felkelések szempontjából a szlovák történetírás leginkább azok nemzetiségi dimenzióját, főleg a szlovák etnikumra gyakorolt hatását hangsúlyozta. Néhány kisebb munka szerzője volt L. Haraksim (Szlovákia részvétele a Habsburg-ellenes felkelésekben a 17. század második felében és a 18. század elején), J. Markov, J. Vlachovič (Nemzetiségi harc a városokban a 16. és 17. században) és mások. Pavel Horváth a Habsburg-ellenes ellenállás osztályirányultságának értékelésében a jobbággykérdésnek szentelt figyelmet a felkelésekben (A jobbággyok részvételéről a Habsburg-ellenes rendi felkelésekben). A Habsburg-ellenes felkelések politikai, gazdasági és katonai aspektusai figyelmen kívül maradtak.

A Szlovákia területén zajló Habsburg-ellenes felkelések témájának első monografikus feldolgozása a 80-as évek második felében jelent meg. A szerzője Vojtech Dangel, a jelentős hadtörténész, aki főleg a 19. század kérdéseivel foglalkozik. A felkeléseket a marxista történetírás szellemében értékeli, ezért szigorúan hangsúlyozza az osztályszempontot. Kritizálja a magyarországi nemesség önző érdekeit, és az ellenállás legjelentősebb következményének a terület tönkretételét, és a szlovák jobbággyok szenvedését tartja. A munka régebbi irodalom alapján íródott és nem hordozza a levéltári kutatások új megállapításait.

Szisztematikus kutatások tárgyává a Szlovákia területével kapcsolatos Habsburg-ellenes felkelések kérdésköre csupán a 90-es években vált. Ezekkel mindenekelőtt az utóbbi két történész foglalkozott és mind a mai napig foglalkozik: Ivan Mrva és jelen írás szerzője. Míg I. Mrva főleg II. Rákóczi Ferenc felkelése problematikájának szenteli magát Nyugat-Szlovákia területén, Peter Kónya Kelet-Szlovákiával foglalkozik, különös tekintettel a felső-magyarországi szabad királyi városok szerepére a felkelésekben. I. Mrva a témából egész sor tanulmányt publikált (A Habsburgok és a Habsburg-ellenes felkelések Szlovákiában, II. Rákóczi Ferenc felkelésének fő okai és lefolyása Szlovákiában 1703-ban, Kuruc háború Szlovákiában és következményei 1704–1711 között), P. Kónya két szlovák és egy magyar monográfiát az eperjesi vértörvényszékről (Vértör-

vényszék, Eperjesi vértörvényszék 1687, Az Eperjesi vértörvényszék), monográfiát három felső-magyarországi szabad királyi városról az utolsó Habsburg-ellenes felkelésekben, néhány tíz tanulmányt Szlovákiában és Magyarországon. És hogy ennek a két történésznek az értékelése nemegyszer különbözik, az a régiókutatásból is adódik, mindkét levéltári anyagokat dolgoznak fel, és új ismeretekhez jutnak.

Eltérően az előző korszaktól, a 90-es évektől Szlovákiában létrejött néhány jelentős nemzetközi tudományos rendezvény a szlovák és a magyar történészek nézeteinek ütköztetése és közelítése céljából (Eperjes 2003, Kassa 2006, Turócszentmárton 2007, Eperjes 2007, Tornó 2008). Néhány vonatkozásban mind a két történetírás nézete valóban közelebb került, miközben azonban növekedtek az eltérések egyes történészek nézetei között egyik vagy másik történelemtudományon belül, főleg Magyarországon, de Szlovákiában is. Példája lehet ennek néhány, az ónodi országgyűlésnek szentelt konferencián elhangzott és megjelent írás Turócszentmártonban, 2007-ben. Néhány szlovák történész (paradox módon egész életüket más problematikának szentelték, főleg F. Uličný) végül a „felkelés” fogalmat is elvetették, és azt javasolták, hogy ezt a felkelést „az erdélyi fejedelem magyarországi király elleni háborúja”-ként jelöljék. Hasonlóképpen, a marxista historiográfia folytatásának szándékával, L. Tajták szigorú kritikának vetette alá a felkelés vezetőit és önző céljait, főleg II. Rákóczi Ferencét.

A két bemutatott történész mellett, akik elsőbbséget szenteltek a Habsburg-ellenes felkelések problematikájának, hála a kérdéses konferenciának, néhány részkérdésre rámutattak más történészek is. Így M. Bodnárová a vallási fejlődés néhány aspektusával foglalkozott, V. Segeš és V. Dangl katonai problémákkal, M. Dobrotková, J. Duchoň, V. Nováková és mások regionális problematikával, M. Kohútová az egész térség fejlődésével abban a korban, J. Mojdis és M. Daniš a felkelés külföldi irányultságának néhány aspektusával, és így tovább.

A szlovák történelemtudomány Habsburg-ellenes felkelések iránti érdeklődése az utolsó két évtizedben vitathatatlan, és megteremti a feltételeket minőségi feldolgozásuk számára az elsődleges kutatások alapján. Azonban ez az érdeklődés és teljesítmény is csak nehezen összehasonlítható azzal a helyzettel, amellyel ez a téma a magyar historiográfiában bír.

Egy sor érv létezik amellett, hogy a Habsburg-ellenes felkelések a koraújkori szlovák történetírás nagy témájává váltak, hogy a szlovák historiográfia átértékelte saját korábbi álláspontját, de főleg, hogy szisztematikus forráskutatás tárgya lettek.

Írásomban a továbbiakban megpróbálok röviden jellemezni a Habsburg-ellenes ellenállás fejlődését a történelmi Magyarországon, illetve a mostani Szlovákia területén, rámutatva az egyes felkelések okaira, közös és eltérő jegyeire, társadalmi alapjaikra, nemzetközi összefüggéseikre, céljaikra, eredményeikre és következményeikre az ország további fejlődése szempontjából.

Summary

Anti-Habsburg uprisings in the earliest history of Slovakia

The period of anti-Habsburg uprisings lasted more than a century of our history, the uprisings took place mostly at our territory, they were not an import, but they were based on the domestic development. Masses of non-privileged inhabitants took a part on a voluntary basis in those uprisings. The reasons were based in the development of this territory and the whole country in the previous decennia; their objectives were proclaiming the economy and political interests of the domestic status quo and the non privileged social levels and their images of the further country development. Their consequences marked further development of the Hungary for long decennia and were present here during the whole 18th century in both positive and negative ways.

Despite their undoubted importance in the country history and their long period they lasted, the anti-Habsburg uprising in the Slovak historiography represent only a small part and their systematic research began not sooner than at the end of the 20th century. Most of their aspects, especially concerning the regional history are still waiting for their elaboration and deep research.

DEJINY SLOVENSKO-MAĎARSKÝCH VZŤAHOV V DIDAKTICKO-DEJEPISNEJ REFLEXII

Miroslav Kmet'

(Katedra histórie FHV, Univerzita Mateja Bela, Banská Bystrica)

Kultúrna história Slovákov aj Maďarov disponuje neobyčajne širokým záberom vzájomných vzťahov s prejavmi v rozličných rovinách: v komunikácii, v jazykových a literárnych dejinách, v historickej kultúre, v dejinách školstva, vedy, v oblasti kulinárnych dejín atď. Samotná problematika slovensko-maďarských vzťahov sa stala predmetom výskumu viacerých historikov ako napr. Gy. Csaba Kiss, István Käfer, László Szarka, Roman Holec, Rudolf Chmel, István Kollai a ďalší.¹ Najdôležitejším priestorom pre prezentáciu vzájomných vzťahov, resp. maďarsko-slovenských dejín sú učebnice dejepisu, ktoré mimoriadnym spôsobom formujú historické myslenie mládeže a zároveň sú svedectvom stupňa historického vedomia a úrovne historického poznania istého spektra autorov – historikov, didaktikov dejepisu a v menšej miere aj učiteľov z praxe. V didakticko-dejepisnej reflexii cez učebnice dejepisu sa uvedenou problematikou napr. zaoberali – na slovenskej strane Július Alberty² a Valéria Chromeková,³ na maďarskej strane Mihály Lászik.⁴

V samotných učebniciach dejepisu sa poznávanie dejín vzájomných vzťahov a národnej histórie toho druhého vyskytovalo a vyskytuje len v skromnej miere. S touto problematikou súvisí aj pomerne *nízky prah zodpovednosti* autorov učebníc v podávaní informácií či poskytovaných interpretáciách v zmysle objektivity prístupu, resp., čo si nemožno dovoliť vo vedeckej štúdii, je možné dovoliť si v učebnici. Didaktik dejepisu V. Kratochvíl upozornil na problematiku vedeckej korektnosti a vedeckého poznania, ktoré by autori jednoducho nemali odkladať pri tvorbe učebného textu. Napr. v jednom článku zmienil učebnicu vlastivedy, v ktorej autor (docent geografie) napísal o Slovensku ako o krajine ľudí, ktorí „*majú dobré a šľachetné srdcia i veselú povahu*“, pričom myslí Slovákov, v texte niet zmienky o národnostných

¹ Najnovšou zaujímavou udalosťou na skúmanom poli je dvojjazyčné vydanie publikácie – KOLLAI, István (ed.): *Rozštiepená Minulosť / Kapitoly z histórie Slovákov a Maďarov* (Budapest: Nadácia Terra Cognita, 2008, 256 s.). Autormi publikácie sú: József Demmel, Balázs Kiss, István Kollai, Gábor Lagzi, Lajos Maurovich Horvat, Lőrinc Sályi, Csaba Zahorán.

² ALBERTY, Július: Slovensko a Slováci v súčasných maďarských učebniciach dejepisu. In: *Historický časopis*, 52, 1, 2004, s. 135–148.

³ CHROMEKOVÁ, Valéria: Problematika slovenských dejín v dejepisných učebniciach Maďarska. In: *Acta historica Neosoliensia* 1, 1997, s. 28–41.

⁴ LÁSIK, M.: Učebnice histórie používané v slovenských dvojjazyčných gymnáziách v Maďarsku. In: *Cesta zarúbaná? Súčasný stav a perspektívy Slovákov v Maďarsku*. Békéscsaba – Nadlak: ČOS a Vyd. Ivan Krasko, 2002, s. 144–148.

menšinách.⁵ Autori srbskej učebnice vlastivedy pre 4. ročník podali žiakom vypuknutie a priebeh občianskej vojny v Juhoslávii zjavne účelovo – v kvázi patriotickom, resp. v nacionalistickom zmysle slova. Problematiku podkapitoly „Ako sa rozpadla Juhoslávia?“ začali konštatovaním: „*Veľké premeny, ktoré sa začali roku 1990 a pokračovali čoraz prudkejšími vzájomnými zrážkami, prerástli neskôršie v ozbrojený boj. Slovinsko a Chorvátsko podnecované niektorými silami zo zahraničia vystúpili z juhoslovanského spoločenstva bez predbežných rokovaní a riešenia sporných otázok s republikami, ktoré zostali v Socialistickej federatívnej republike Juhoslávia*“.⁶ Vinníci konfliktu majú byť žiakom zrejmi, akákoľvek vina zo srbskej strany je zamlčaná. Ďalej v texte je zdôraznená „mierotvorná“ a „obranná“ úloha juhoslovanskej armády, ktorú v Slovinsku porazila mnohopočetná presila, ďalej útlak Srbov hlavne v Chorvátsku, „masový“ návrat ustašovcov zo zahraničia, nedodržanie dohôd nesrbskými účastníkmi konfliktov a pod. Konkrétnymi vinníkmi prvých násilných stretnutí boli „iní“ (teda nie „my“): „*Prvá ozbrojená zrážka s chorvátskymi nacionalistami bola okolo dedinky Borovo Selo, na Plitviciach a pri Pakraci, keď chorvátske ozbrojené sily prišli udusiť oprávnený odpor srbského národa*“.

Forsírovaná je myšlienka, že „*Srbi bránia svoj domov, kde stáročia žijú, právo na skutočnú rovnoprávnosť s inými národmi, potom právo na rozvoj a spoločnú alebo samostatnú štátnosť*“.

„Druhých“ učebnica líči ako agresorov podporovaných zo zahraničia, „našich“ ako ukrivdených,⁷ keďže nacionalizmus potrebuje neustále zdôrazňovanie národných krívd.

V maďarskej učebnici dejepisu pre 8. ročník je uvedené: „**Trianonský mier bol v dejinách maďarského národa najväčšou tragédiou po Moháči. Krajina stratila dve tretiny tisícročného územia, Chorvátsko a Sedmohradsko, ale aj teritória, ktoré boli od osídlenia vlasti a kráľa Štefana organickou súčasťou krajiny**“.⁸ Ten istý autor v učebnici pre 7. ročník pri charakterizovaní demografických pomerov v Uhorsku v 18. storočí v autorskom výkladovom texte napísal: „*Nárast počtu obyvateľstva v tomto storočí bol na kontinente najvyšší v Uhorsku, no zároveň sa krajina stala aj mnohonárodnostnou. Pomer Maďarov tvoril za kráľa Mateja 80%, ale teraz už sotva 50%*“.⁹ Žiakom sa tak podsúva predstava, akoby predtým nebolo Uhorsko multietnickým štátom, navyše kvôli potrebe zdôrazniť maďarský etnický charakter Uhorska autor doplnil text o vymyslený percentuálny pomer (a pritom ignoroval fakt, že

⁵ KRATOCHVÍL, Viliam: K možnostiam oslabovania predsudkov a stereotypov v tvorbe učebníc dejepisu. In: Simon, Attila (ed.): *Mýty a predsudky v dejinách*. Fórum inštitút pre výskum menšín – Lilium Aurum, Šamorín – Dunajská Streda, 2005, s. 40. Zmienená je učebnica vlastivedy pre 4. roč. základných škôl od L. Tolmáčiho a kol.

⁶ DANILOVIĆ, Dragan – DANILOVIĆOVÁ, Biljana: *Poznávanie spoločnosti* pre 4. ročník základnej školy. Beograd: ZUNS, 1995, s. 86.

⁷ Textu nechýba trojstupňová gradácia ako v ľudovej balade.

⁸ HELMÉCZY, Matyáš: *Dejepis 8*. Budapešť: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, s. 58. Autorom štúdie zvýraznené slová sú najdiskutabilnejšie svojim akcentom na emócie žviace nacionalizmus.

⁹ HELMÉCZY, Matyáš: *Dejepis 7*. Budapešť: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, s. 40.

ani pri poslednom sčítaní obyvateľstva v Uhorsku r. 1910 netvorili Maďari viac ako 45 % obyvateľstva, a to už aj po masívnej maďarizácii). Iný autor v kapitole o druhej svetovej vojne uviedol, že víťazi zahabili nacisticko-fašistickú minulosť Slovenska, ktoré ako súčasť Československa zaujalo miesto medzi víťazmi (plus podobná zmienka o Chorvátsku, dokonca bez rozlíšenia režimov).¹⁰ Opomenul pritom informácie o protinemeckom povstaní na Slovensku (Slovenské národné povstanie: 29. august až koniec októbra 1944), partizánskom odboji či aktívnu bojovú účasť Slovákov v zahraničných československých jednotkách, napr. v Afrike, vo Francúzsku, v Sovietskom zväze atď.

Poznatkové dôsledky máva aj „mlčanie“ učebníc k istej téme v štruktúre podávaných informácií, čo nie vždy je „len“ otázkou výberu. Napr. prof. J. Alberty vo svojej štúdii poznamenal: „*Štúdiom maďarských učebníc dejepisu sme sa dozvedeli nielen o nám známom osude štátu Moravanov, ale aj o neznámom údele jeho obyvateľov (vyhnaní, asimilovaní?). Kedy sa vlastne potom objavili v severnom Uhorsku Slováci?*“.¹¹ Vytváranie takýchto bielych miest nevyhnutne vedie k skresľovaniu historického vedomia a historického poznania. Vážnym problémom učebnicových textov vo všeobecnosti je používanie termínov. Kľúčovým pojmom maďarsko-slovenskej histórie je historické pomenovanie krajiny/štátu, t. j. v slovenčine **Uhorsko**, na rozdiel od pomenovania **Maďarsko** ako názov štátu po rozpade Monarchie. Maďarskí autori používajú jednotne termín **Magyarország** bez kvalitatívneho rozlíšenia, preto napr. M. Lászik ako schodnú cestu navrhol ako ekvivalent slovenského názvu spoločnej vlasti pojem **történelmi Magyarország** (historické Maďarsko). Podobne je problémom rozlíšenie **Uhri** ako pomenovanie obyvateľov mnohonárodnostného Uhorska a **Maďari** ako etnonymum.¹² Zo slovenskej strany je vnímaný ako problematický termín „Felvidék“, pojem 19. storočia na označenie teritória a prenesený aj do 20. a 21. storočia.

Jedna z pripravovaných slovenských stredoškolských učebníc v rámci nového štátneho vzdelávacieho programu preto napr. v kapitole o Slovákoch v stredovekom Uhorskom kráľovstve obsahuje informácie, ktoré ozrejmujú práve rozlíšenie pojmov pre pomenovanie etník, národov, obyvateľov štátu, teritória atď.:

Nitravania / Nitrania – Uhri – Slovania

Stredovekí ľudia vnímali a pociťovali svoj kmeň alebo národ predovšetkým v protiklade k iným kmeňom a národom, čiže v kontraste my a oni. Tento kmeňový sebvzťah nebol jednoduchý, pretože odrážal celý historický vývoj

¹⁰ SALAMON, Konrad: Dejepis pre 4. ročník gymnázií. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, s. 178.

¹¹ ALBERTY, Július: Slovensko a Slováci v súčasných maďarských učebniciach dejepisu. In: Historický časopis, 52, 1, 2004, s. 146.

¹² Takýmto problémom je aj označovanie **Osmanov** – ako obyvateľov mnohonárodnostnej Osmanskej ríše – mylným etnickým termínom **Turci**, teda bez ohľadu na to, či išlo o Albáncov, Pomakov, Bosniakov, Bulharov, Grékov, Arumunov, etnických Turkov atď.

kmeňa a národa. Pribinovi a potom Svätoplukovi Nitravania boli nielen Nitravanmi (potom Nitranmi), ale aj Slovanmi a dočasne (v rokoch 833–906) aj Moravanmi. Keď sa Nitriansko stalo súčasťou Uhorska, Nitrania spomínaní uhorskými kronikármi ako „*Nitrienses*“ či „*Nytrienses Sclavi*“ boli zároveň Nitranmi, Uhrami a Slovanmi. Už tým, že boli Nitranmi a Uhrami, líšili sa od slovanských národov v susedných slovanských štátoch, od ktorých ich oddeľovala uhorská štátna hranica alebo maďarské územie, ako aj dlhá odlišná história. Keďže boli Nitranmi, líšili sa od ostatných uhorských Slovanov, a ako Slovania sa líšili od Maďarov. Boli teda národom odlišným od všetkých susedných národov.

Po zániku Nitrianskeho kniežatstva Nitrania prestali byť Nitranmi. Naďalej však zostali nielen Uhrami, ale aj Slovanmi, čím sa zásadne líšili od Maďarov, ktorí boli len Uhrami.

K vedomiu etnicko-teritoriálnej odlišnosti

Nitriansko na začiatku 12. storočia zaniklo, ale slovensko-maďarský kontrast zostal a s ním aj Slovensko, hoci bez hraníc, ktoré ho až dovtedy oddeľovali od ostatného Uhorska. Správy z nasledujúcich storočí hovoria jasne, že pocit odlišnosti Slovenska od ostatného Uhorska zostal aj po zániku kniežatstva. Kto na Slovensku išiel na juh, šiel „*smerom do Uhorska (versus Hungariam)*“, čiže na maďarské územie vo vnútornom Uhorsku.¹³

Slovania a Slováci

Stredovekí ľudia vnímali a pociťovali svoj kmeň alebo národ predovšetkým v protiklade k iným kmeňom a národom, čiže v kontraste my a oni. Tento kmeňový sebvzťah nebol jednoduchý, pretože odrážal celý historický vývoj kmeňa a národa. Slovania, ktorí sa ocitli v hraniciach Uhorska, boli nielen Slovania, ale sa stali aj Uhrami. Stará a rozličná identita Slovanov v Uhorsku sa v protiklade k Maďarom stala nepodstatnou. Do popredia vystúpilo ich širšie celoslovanské pomenovanie Slovania, vtedy Slovieni či Sloveni, ktoré začali používať ako svoje vlastné etnické pomenovanie. V prvej polovici 15. storočia (pod českým alebo poľským vplyvom) dostalo národné meno Sloven (latinsky „*Sclavus*“, maďarsky „*Tót*“ a nemecky „*Wende*“) podobu **Slovák**.

Slováci a Maďari

Uhorské písomné pramene, tak ako poznajú Uhorsko v užšom slova zmysle, čiže maďarské územie vo vnútornom Uhorsku, odlišné od Slovenska, tak rozlišujú aj Uhrov v užšom slova zmysle čiže Maďarov od Slovákov. Roku 1217 opäť kláštora v Hronskom Beňadiku žiadal kráľ, aby „*ľudia akéhokoľvek*

¹³ STEINHÜBEL, Ján: Nitrianske kniežatstvo / Počiatky stredovekého Slovenska. Bratislava: RAK, 2004, s. 333 a 335.

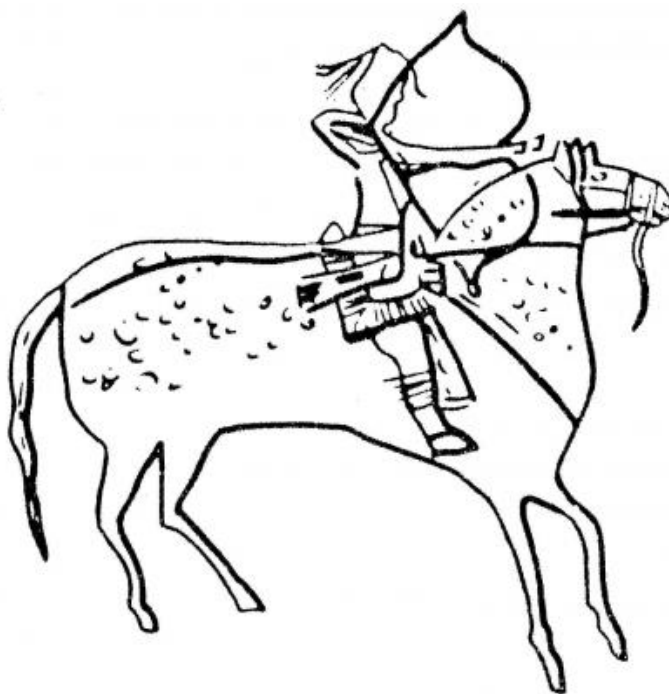
národa, totiž Sasi, Uhri, Slováci alebo iní (cuiuscumque nationis homines, Saxones videlicet, Hungarii, Sclavi seu alii)“, ktorí žili alebo by sa chceli usadiť na kláštorňoch majetkoch dostali od neho také výsady, aké mali hostia v Pešti, Stoličnom Belehrade a Budíne. V stredovekom Uhorsku teda Slovákov považovali za taký národ, akým boli Sasi alebo Uhri („*Hungarii*“) v užšom slova zmysle, čiže Maďari. Aj kráľovská listina z roku 1233 rozlišuje Slovákov od Uhrov v užšom slova zmysle čiže od Maďarov. Roku 1233 ostrihomská kapitula a „*nemeckí hostia (hospites Teothonici), bývajúci v dedine Sebechleby*“, uzavreli dohodu, ktorá zahŕňala aj ďalších obyvateľov, ktorí v Sebechleboch žijú alebo sa tam v budúcnosti usadia, „*nech sú buď Uhri, buď Slováci, alebo Nemci (sive sint Hungari, sive Sclavi, seu Teothonici)*“.¹⁴

V závere kapitoly je uvedený citát historika Miloša Mareka z jeho monografie *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku* (Martin 2006), ktorého zmyslom je pomôcť uvedomiť si žiakom vzájomné spolužitie a spoluprácu rôznych etník na rozmachu krajiny, ktorá bola spoločnou vlasťou predkov dnešných obyvateľov Slovenska, Maďarska atď.:

K etnickému obrazu Uhorska koncom stredoveku

...migračné hnutia a osídľovacie procesy, ktoré počas stredoveku zasiahli túto krajinu, významným spôsobom ovplyvnili tvárnosť a charakter Uhorského kráľovstva. V porovnaní s obdobím raného stredoveku, s dobou, keď sa vlády vo vznikajúcom štáte ujímal kráľ Štefan I., ktorý za pomoci vznešených rytierov a duchovenstva zo západu, obrazne povediac, otváral hranice dovtedy izolovanej a riedko obývanej krajiny vplyvom kresťanskej Európy, bolo Uhorsko v posledných rokoch stredoveku zmenené takmer na nepoznanie. **Z kráľovstva, v ktorom driemal veľký, no dovtedy nevyužitý potenciál a ktorého rozsiahle úrodné, ale doteraz pusté kraje čakali na intenzívnu kultiváciu a dosídlenie, sa stala krajina spoločensky, hospodársky a kultúrne rozvinutá. A na tomto povznesení sa úspešne podieľali všetky národnosti, všetky etniká, ktoré v stredovekom Uhorsku mali svoj domov. Mnohé z nich sa významným spôsobom zapísali aj do dejín Slovenska...**

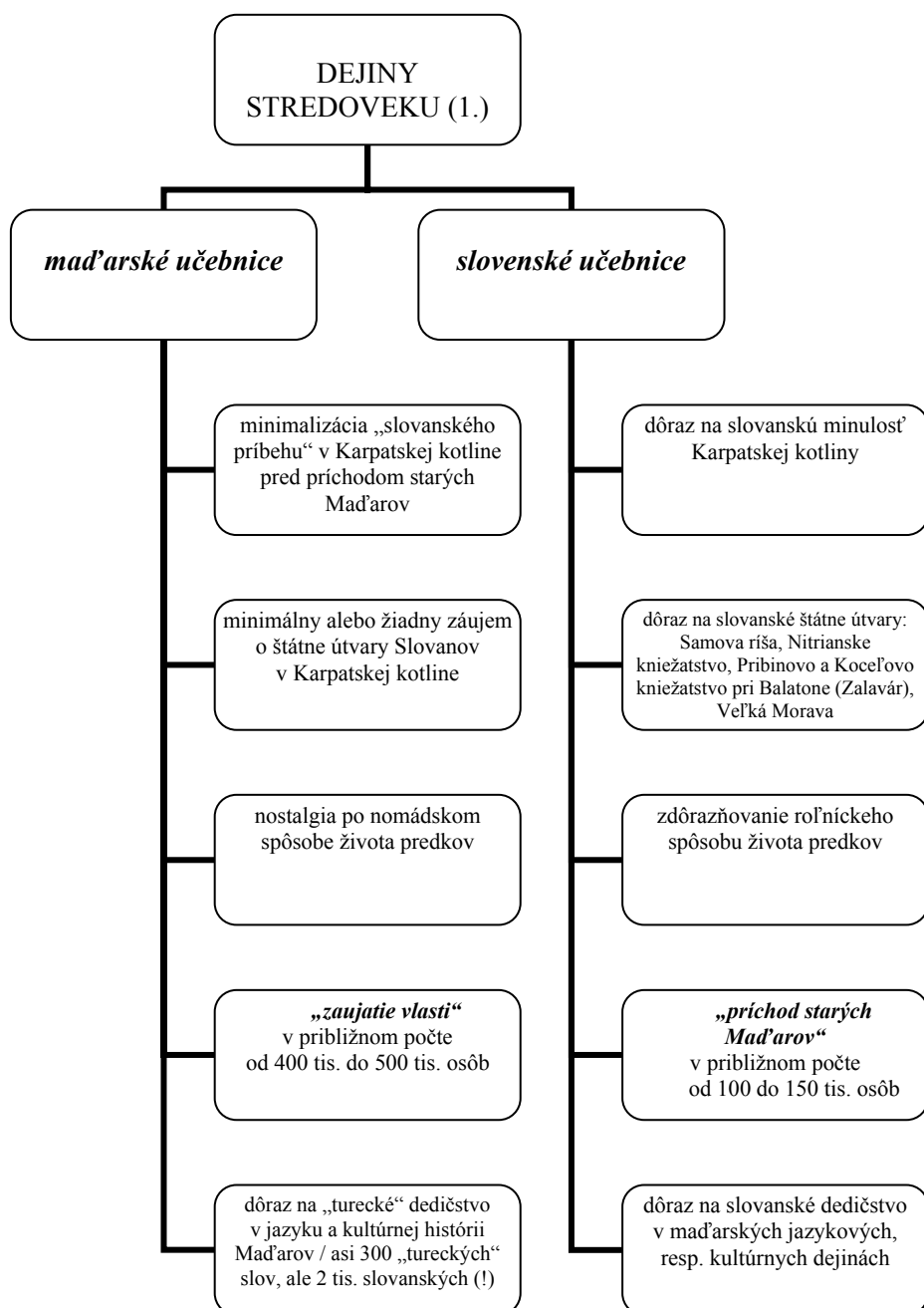
¹⁴ STEINHÜBEL, Ján: text z pripravovanej učebnice dejepisu, rkp. 2008.

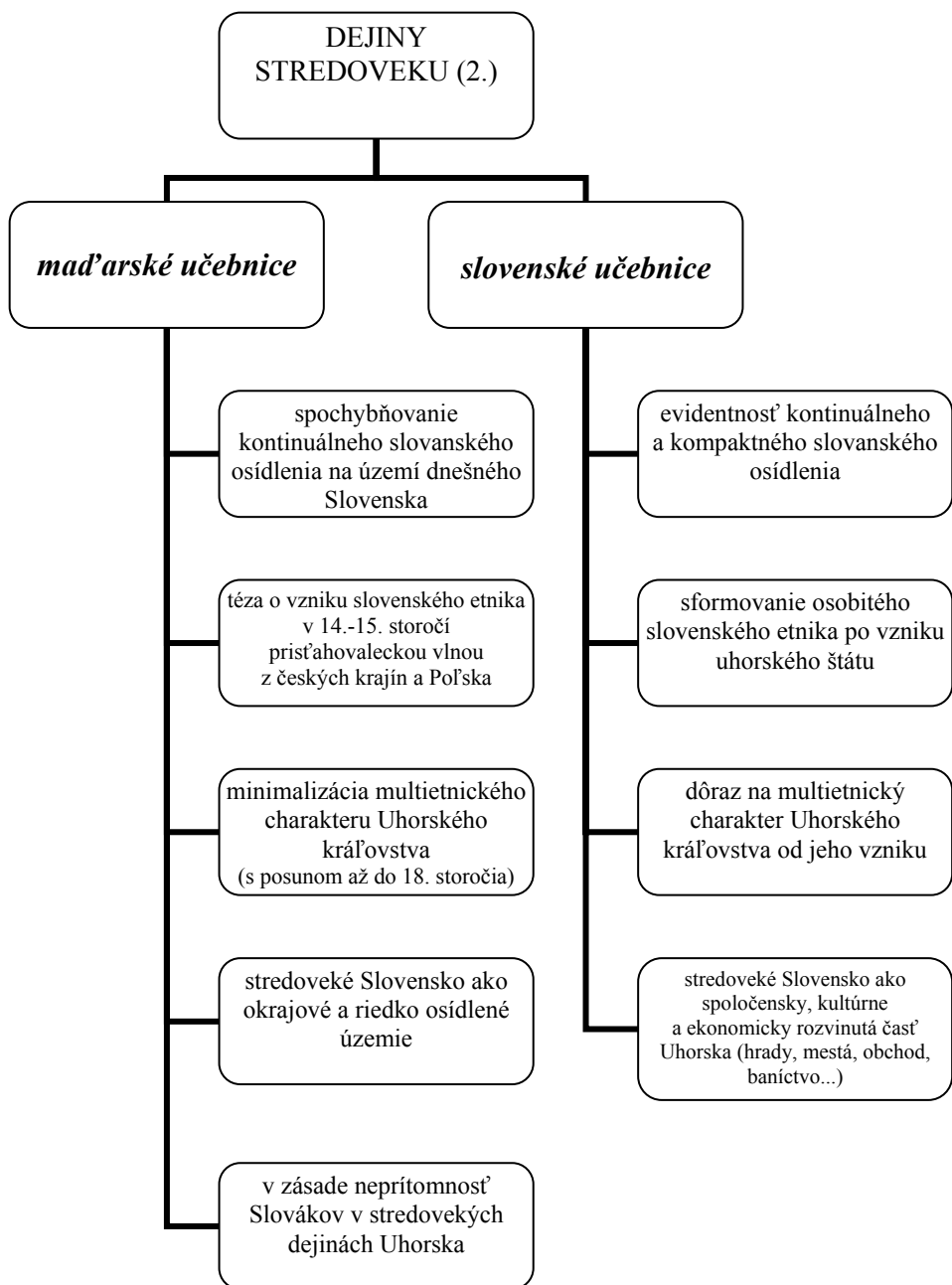
Porovnaním textov viacerých maďarských a slovenských autorov môžeme hovoriť o nasledovných obsahových rozdieloch v maďarskom a slovenskom dejepisnom vyučovaní v skúmanej oblasti.¹⁵ Nižšie uvádzame **hlavné diferencie** dejepisnej edukácie z histórie vzájomných vzťahov z hľadiska obsahu v jednotlivých historických obdobiach:

¹⁵ Pri komparácii sme použili učebnice týchto maďarských autorov: Árpád Balla, Gábor Gyapay, Mátyás Helméczy, Péter Horváth, Zsigmond Ritoók, Péter Rubovszky, Konrád Salamon, Péter Szabó, Mária Walter, Géza Závodszy a zo slovenskej strany: autorské kolektívy platných učebníc.

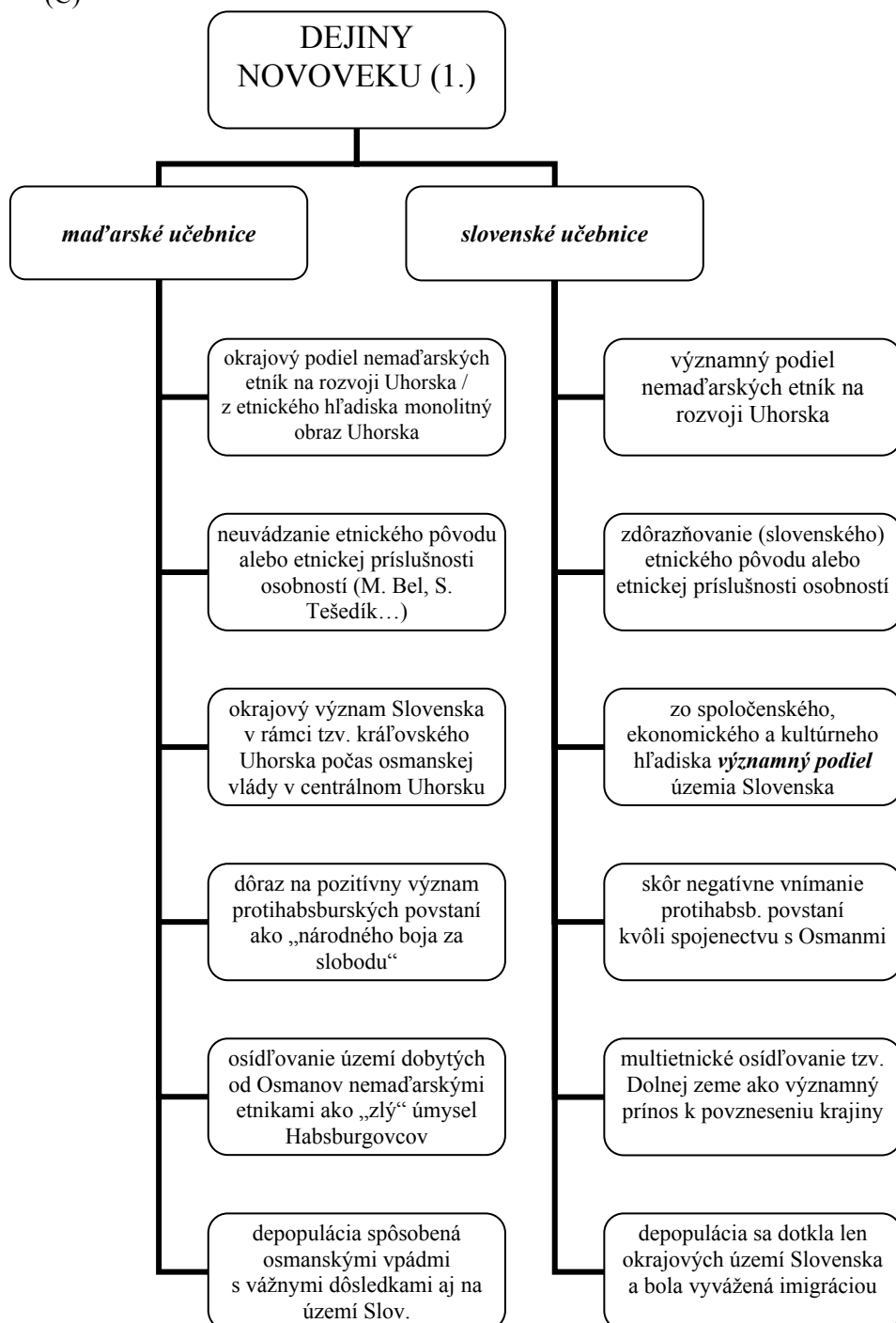
(A)

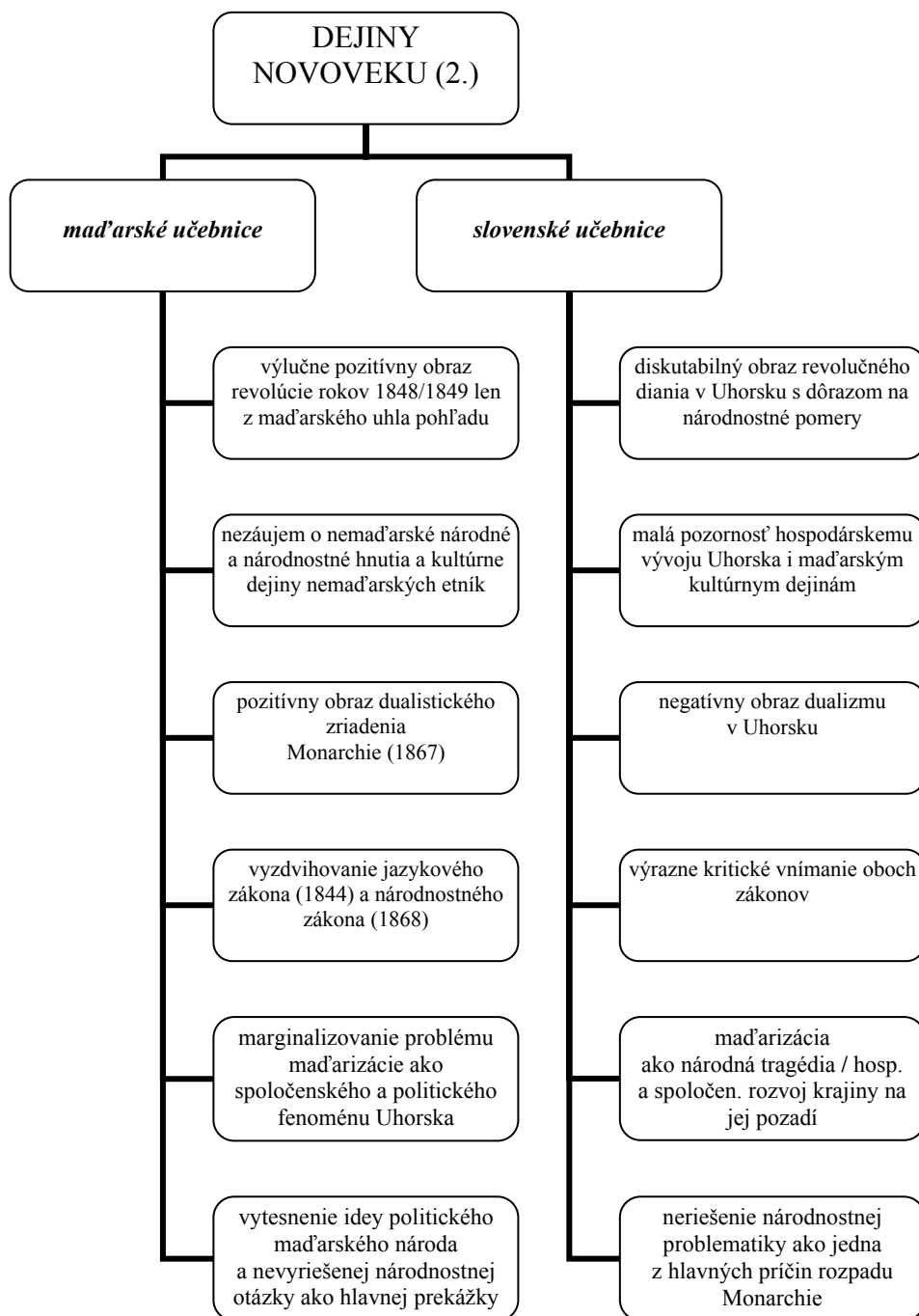
(B)

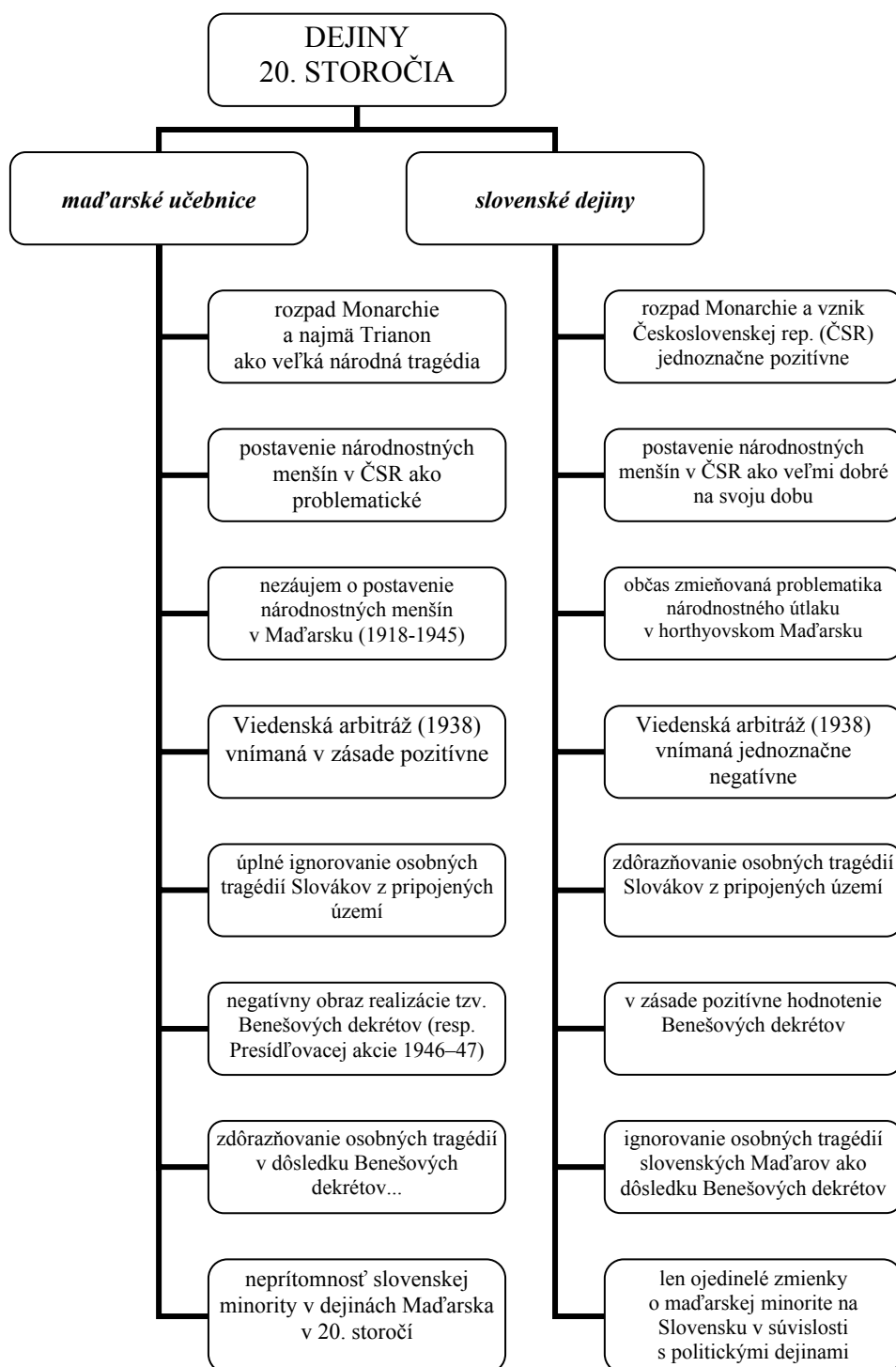
(C)

(D)

(E)

S pomocou porovnania vzájomných diferencií v obsahu dejepisnej látky v učebniciach v Maďarsku a na Slovensku môžeme uvažovať o možnostiach vzájomného zblíženia na poli tvorby učebnicových textov a vzdelávacích programov. Pri tvorbe učebníc je pre autorov dôležité:

1./ uvedomiť si nielen didaktickú, ale aj odbornú, morálnu a kultúrno-politickú zodpovednosť;

2./ ujasniť si – ako vyučovať národné dejiny tak, aby neboli nacionalistické, napr. vybrať objektívne informácie bez autorských „vsuviek“, komentárov, návodov na ich chápanie – jednoducho otvorených na diskusiu;

3./ položiť dôraz na kultúrno-historické hodnoty nadčasového a nadnárodného charakteru; tak aj výber osobností posunúť z politických dejín výraznejšie ku kultúrnym dejinám;

4./ premyslieť ako odstrániť z učebníc a zo školského vyučovania stereotypy, mýty, politiku a propagandu;

5./ „očistiť“ terminológiu, vyvarovať sa pretrvávaniu pojmov z obdobia romantizmu, pretože pre „iných“ sú urážlivé (napr. „*kalandozások*“ – „spanilé jazdy“ starých Maďarov v 9. storočí, ale „*Mongol kalandozások*“ namiesto „*tatárske plienenie (pustošenie) krajiny*“ je v maďarských učebniciach nemysliteľné, podobne v českých učebniciach „spanilé jazdy“ husitov, ktoré v Uhorsku či na Slovensku boli koristníckymi lúpežnými výpravami), podobne je otázne používanie archaizmov či podivných neologizmov – ako Walterovej „*severní Slovania*“ alebo Salamonovi „*československí nacionalisti*“;

6./ napriek potrebe istej emocionalizácie dejepisného vyučovania vyvarovať sa citových adjektív a nekritických hodnotení osobností, ktoré ich v zásade dehonestuje (ako napr. v legende pri portréte L. Kossutha: „*Jeho príjemný zovňajšok zodpovedal romantickému vkusu doby, jeho pohľad svedčí o vyrovnanom duchu a jasných myšlienkach*“);¹⁶

7./ v prípade konkrétnej diferencie, napr. v otázke odlišných postojov rôznych národných hnutí počas revolúcie 1848/1849 načrtnúť príčiny týchto odlišných postojov, analyzovať programy národných hnutí, dôvody prečo nenašli konsenzus s maďarským národným hnutím, pretože bez ich poznania nie je možné zbaviť sa historických stereotypov;

8./ usilovať o hľadanie a pomenovanie blízkosti postojov, osudov, úsilií v prípade kontroverzných interpretácií udalostí, ale aj v prípade evidentnej najmä kultúrnej blízkosti (od dvojazyčných básnikov z čias renesancie – ako Valentín Balaša, Gašpar Madách, Peter Benický – po vzájomné vplyvy v ľudovej kultúre, v kulinárnej alebo bytovej/sídelnej kultúre);

9./ citlivejšie vnímať termín „*etnicita*“ (etnická identita), ktorý, prirodzene, v procese historického vývoja zaznamenal značné zmeny (mimoriadne v polarite stredovek – novovek);¹⁷

¹⁶ ZÁVODSZKY, Géza: Dejepis pre 3. ročník gymnázií. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994, s. 123.

¹⁷ Napr. stredoveký kupec alebo roľník bol predovšetkým ukotvený sociálne a nábožensky, avšak hovoril nejakým materinským jazykom (popritom si mohol osvojiť aj iný) a žil v kultúrnom

10./ poskytnúť žiakom viac informácií o tom druhom, ako bolo dosiaľ v učebniciach dejepisu bežné.

Resumé

Dejiny slovensko-maďarských vzťahov v didakticko-dejepisnej reflexii

Štúdia sa zaoberá problematikou prezentovania dejín maďarsko-slovenských vzťahov v dejepisnom vyučovaní. Kultúrna história Slovákov aj Maďarov disponuje neobyčajne širokým záberom vzájomných vzťahov s prejavmi v rozličných rovinách: v komunikácii, v jazykových a literárnych dejinách, v historickej kultúre, v dejinách školstva, vedy, v oblasti kulinárnych dejín atď. Najdôležitejším priestorom pre prezentáciu vzájomných vzťahov, resp. maďarsko-slovenských dejín sú učebnice dejepisu, ktoré mimoriadnym spôsobom formujú historické myslenie mládeže a zároveň sú svedectvom stupňa historického vedomia a úrovne historického poznania istého spektra autorov – historikov, didaktikov dejepisu a v menšej miere aj učiteľov z praxe. V samotných učebniciach dejepisu sa poznávanie dejín vzájomných vzťahov a národnej histórie toho druhého vyskytovalo a vyskytuje len v skromnej miere. S touto problematikou súvisí aj pomerne nízky prah zodpovednosti autorov učebníc v podávaní informácií či poskytovaných interpretáciách v zmysle objektivity prístupu, keďže učebnica – na rozdiel od vedeckej štúdie – akoby bola priestorom pre subjektívne interpretácie autora (autorov). V prehľade sú sumarizované hlavné diferencie v obsahu učebných textov v Maďarsku a na Slovensku podľa jednotlivých období a v závere načrtnuté možnosti prístupu k tvorbe učebníc v intenciách európskych dimenzií výučby dejepisu.

Rezümé

A szlovák–magyar kapcsolatok története didaktikai-történelmi reflexióban

A tanulmány a magyar–szlovák kapcsolatok történetének bemutatásával foglalkozik a történelemoktatásban. A szlovákok és a magyarok kulturális története a kölcsönös kapcsolatok rendkívül széles kapcsolódásaival rendelkezik, amelyek sokféle síkon megmutatkoznak: a kommunikációban, a nyelv- és irodalomtörténetekben, a történelmi kultúrában, az iskola-, tudománytörténetekben, a kulinária-történetek területén stb. A kölcsönös kapcsolatok, illetve a magyar–szlovák történelem bemutatásának legfontosabb terét a történelemtankönyvek jelentik, amelyek rendkívüli módon formálják a fiatalok történelmi gondolkodását, és egyúttal tanúbizonyságai a történelmi tudat fokának, a szerzők – történészek, szakmódszertanosok és kisebb mértékben gyakorló tanárok – történelmi ismeretei színvonalának. Magukban a történelemkönyvekben a kölcsönös kapcsolatok és a másik nemzeti történelmének a megismerése csak szerény mértékben mutatkozott és mutatkozik meg. Ezzel a problematikával függ össze a szerzők viszonylag alacsony felelősségi küszöbe az információ-adagolásban vagy a szolgáltatott értel-

kontexte konkrétnych tradícií, zvykov, ľudovej slovesnosti z prostredia danej etnickej komunity, z ktorej pochádzal a ktorá sa svojím etnokultúrnym komplexom odlišovala od „iných“.

mezésekben, a hozzáállás objektivitása értelmében, mivelhogy a tankönyv – eltérően a tudományos tanulmánytól – mintha a szerző (szerzők) szubjektív értelmezésének a területe lenne. Az áttekintésben összefoglaltuk a tankönyvi szövegek tartalmának fő különbségeit Magyarországon és Szlovákiában az egyes korszakok szerint, és a befejezésben felvázoltuk egy európai dimenziójú történelemoktatáshoz igazodó történelemkönyv megalkotásának lehetőségeit.

Summary

The History of Slovak – Hungarian relations in the context of the didactico-historical reflexion

The study is concerned with the problematic of the presentation of the slovak–hungarian relations in history teaching. The best place to achieve this aim, i.e to present the slovak–hungarian relations are the history course books, that are very important in the formation of the historical thinking of the students and they are also a testimony of the degree and lenght of historical awareness and knowledge for a group of authors – historians, didactic and teachers. To this problem we can also relate the low responsibility of the authors in presenting informations, since the course book – as opposed to a historical study – is a place for subjective interpretations of the author. In the outline we present the differences between the subject matters of coursebook creation in Hungary and Slovakia in different time periods and in the end we present the possibilities that arise in the coursebook writing in te context of european dimension of history teaching.

A MAGYAROK ÉS A SZLÁVOK KORAI TÖRTÉNETÉNEK NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSÉRŐL

Besze Tibor (1966–2009)

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

Aki a magyarok és a szlávok korai története iránt érdeklődik, azt a hazai szakirodalomban való felületes tájékozódás is meggyőzheti arról, hogy a főbb kérdésekről mennyire megoszlanak a vélemények. Ráadásul mindaz, amit témánkról az elmúlt évszázadokban írtak, csak az eszmetörténeti és tudománytörténeti háttér ismeretében érthető és értékelhető igazán.

Egy rövid előadás természetesen nem alkalmas arra, hogy abban a magyarok és a szlávok korai, közös történetének minden problémájáról szót ejtsünk. Éppen ezért azt a munkamódszert választottuk, hogy előbb a tudományos megismerés nehézségeiről szövelünk, majd a magyar történetírásban leginkább vitatott néhány kérdés kapcsán szembesítjük a karakteresen eltérő álláspontokat.

A kritikai történetírás kialakulása, forrásainak gyarapodása és módszereinek fejlődése többé-kevésbé párhuzamosan haladt azzal a nagy horderejű folyamattal, amit Európában a nemzeti ébredés korának nevezünk. A 19. század elejétől felerősödött az igény a modern nemzetek múltjának felderítésére, valamint a történelmi események elsősorban nemzeti szempontú értelmezésére és értékelésére. A történetírással kapcsolatban ugyanakkor olyan tudományon kívüli elvárások is megfogalmazódtak, amelyek számos esetben tévútra vitték a kutatást. Ekkor alakultak ki azok a torz történeti sémák, amelyek hosszú időre a közgondolkodást is meghatározták. Egy-egy nép ősiségének, az általa lakott területre való történeti jogának és a szomszédokkal szembeni kulturális felsőbbrendűségének érték hierarchikus szemlélete szinte minden európai nép múlttudatának szerves részévé vált, és máig az is maradt.¹ Népek, kultúrák történeti teljesítmé-

¹ Alapvető összefoglaló mű a fentiekkel kapcsolatban: *Niederhauser Emil*: A történetírás története Kelet-Európában. História Könyvtár Monográfiák 6. Budapest, 1995. A történetírás és a régészet egy-egy részterületének historiográfiai áttekintésére haszonnal forgathatók az alábbi tanulmányok: *Bóna István*: Régészetünk és a honfoglalás. In: Magyar Tudomány, 1996. 8. szám. 927–936., A továbbiakban: *Bóna*, 1996. *Langó Péter*: A Kárpát-medence 10. századi emléktárájának kutatása mint nemzeti régészet. Kutatótörténeti áttekintés. In: Korall 24–25. 7. évfolyam, 2006. június 89–117. *Mesterházy Károly*: A magyar honfoglalás kor régészetének ötven éve. In: Századok, 1993. 127. 270–311. *Mordovin Maxim*: A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. In: Korall 24–25. 7. évfolyam 2006. június 118–162. *Niederhauser Emil*: „...megosztották az addig egységes szláv területet” A honfoglalás a lengyel, a cseh és a szlovák történeti irodalomban. In: Magyar Tudomány 1995. 12. szám 1404–1415. A továbbiakban: *Niederhauser*, 1995. *Takács Miklós*: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében 1945 után. In: Korall 24–25. 7. évfolyam, 2006. június 163–202. *Vékony Gábor*: „... alapított most Swatopluk oly birodalmat”. Vitéz a morva fejedelem sereg történetéről. In: Magyar Tudomány 1995. 12. szám, 1454–1461. *Vida*

nyét elsősorban olyan hamis ellentétpárokból értékelték, mint a letelepült-nomád, földműves-állattartó, keresztény-pogány, őshonos-jövevény vagy államalkotó-idegen uralom alatt élő. A modern nemzetek kialakulásának ideológiai háttereként a dicső múlta vagy az évszázados elnyomatásra való hivatkozás egyaránt fontos szerepet játszhatott.

Ezek az eszmék természetesen a magyar tudósokat és a szláv népek gondolkodóit sem hagyták érintetlenül. Éppen ezért az írott források vagy a régészeti hagyatékok értelmezésekor a fenti szemléletből következő előfeltevések gyakran vezettek téves következtetésekre. Elég legyen itt csak két példára hivatkoznunk. Ladánybene–Benepusztán 1834-ben találták meg az első egyértelműen Árpád népéhez köthető, turanid embertani jegyeket mutató honfoglaló lovas vitézt.² Az európai régészet történetében is úttörőnek számító feltárás azonban két olyan hibás következtetéssel is párosult, amelyek közel másfél évszázadra meghatározták a honfoglalókról alkotott képet.³ Ettől kezdve ugyanis Árpád népének csak a lóval, lószerszámmal eltemetetteket tekintették, eredetüket pedig az arcvonások alapján elsősorban Ázsiában keresték. Krónikáink híradása és a gyarapodó régészeti leletek alapján őseinket uralkodásra temett, államalkotó képességgel bíró, harcos, nomád hun ivadékoknak tekintették. Különös módon ez a több elemében is egyoldalú kép eltérő előjelű politikai rendszerek, eltérő értékfelfogásának is megfelelt.⁴

Nem kevésbé egyoldalú képet festett a szlávokról František Palacký, a nagy hatású cseh történetíró, akit éppen a benepusztai lelet megtalálásának évében választottak a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává. A szláv gondolatvilágból táplálkozó munkáiban tényként kezelte, hogy a szláv népek egységes közép-európai államának létrejöttét a barbár magyarok Kárpát-medencei beékeződése akadályozta meg. A békés földművelők ezer éves elnyomásáról, valamint a szláv kultúrán nevelkedett nomád magyarokról megfogalmazott gondolatok történeti hitelesség tekintetében az ellentétes előjelű magyar nemesi szemlélettel rokoníthatók.⁵

Mára egyértelműen kiderült, hogy az egykori valóság összehasonlíthatatlanul bonyolultabb volt a 19. században kialakított és több elemében a 20. század végéig tovább élő történeti sémáknál. A múlt számtalan eseménye és folyamata

Tivadar: Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után. In: *Korall* 24–25. 7. évfolyam 2006. június, 203–215.

² *Éry Kinga*: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 219.

³ *Bóna*, 1996. 928.

⁴ *Takács Miklós*: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: *A magyar állam megszületése* című könyvéről.) In: *Századok*, 131. évf. 1997. 1. szám, 172–173. A továbbiakban: *Takács*, 1997.

⁵ Palacký történelemszemléletére jellemző példaként hozhatjuk fel az alábbi idézetet: „A magyar nemzet betörése és megtelepedése Magyarországon az egész történelem legfontosabb tényei közé tartozik, és századokon át nem sújtotta végzetesebb csapás a szláv világot.” Idézi: *Niederhauser*, 1995. 1407.

ugyanis alig vagy egyáltalán nem értelmezhető modern nemzeti fogalmakkal. A korabeli valóságnak ugyanis az etnikai jelleg csak az egyik, talán nem is a legfontosabb oldala volt.

A különböző népek korai történetének megismerését ugyanakkor nem csak a hamis előfeltevések vagy a romantikus álmodozások hátráltatták, hanem a tudományos módszerek kidolgozatlansága és korlátai is. A történészek és a rokontudományok művelőinek körében sokáig az az optimista meggyőződés élt, hogy a népük régmúltjával kapcsolatos legfontosabb kérdésekre végleges válaszokat tudnak adni. A kezdeti magabiztosság után azonban minden tudományág szembesült saját módszertani korlátaival.⁶ Elsősorban azzal, hogy sok esetben milyen ingatag talajon áll az írott forrásokban emlegetett népek vagy a régészeti kultúrák etnikai azonosítása vagy pontos etnikai hátterének felderítése.⁷ Minden tudománynak nagy nehézséget okoz a helyes időrend, az abszolút kronológia megállapítása is.⁸ A korábban kiemelt segédtudományként kezelt néprajz például – éppen a kronológiai bizonytalanságok miatt – ma már egyre kevésbé vállalkozik arra, hogy a korai történelemmel kapcsolatos kérdésekhez hozzászóljon.⁹ Gyakran vezetett feloldhatatlannak tűnő ellentmondásokhoz az egyes tudomány-

⁶ Az egyes tudományágak által elért eredmények összefoglalására, valamint a módszertani lehetőségek és korlátok számbavételére a Magyar Tudomány hasábjain a honfoglalás 1100. évfordulója kapcsán jeles szakemberek vállalkoztak. *Benkő Loránd*: Nyelvünk vallomása a honfoglaló magyarságról. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 958–963. A továbbiakban: *Benkő*, 1996. *Bóna*, 1996. 927–936. *Éry Kinga*: A honfoglaló magyar népesség. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám. *Kósa László*: A magyar műveltség kezdetei: a rekonstrukció módszerei és lehetőségei. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 972–981. A továbbiakban: *Kósa*, 1996., *Vikár László*: Zenei rokonságunk a helyszíni kutatások fényében. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 982–987. A továbbiakban: *Vikár*, 1996.

⁷ *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (271–895). In: Köpeczi Béla (főszerkesztő) Barta Gábor (szerkesztette): Erdély rövid története. Budapest, 1989. A továbbiakban: *Bóna*, 1989.

⁸ A régészet, a néprajz és a zenetörténet kronológiai problémáira nézve igen tanulságosak az alábbi megállapítások: „...a honfoglalás kori régészeti leletanyagoknak nemhogy a 10. század konkrét történelmi eseményeivel való szembesítése nem végezhető el, de még olyan alapvető problémák is megoldatlanok, mint pl. a pogány temetkezési szokások felső időbeli határa...” *Bálint Csánád – Kovács László – Takács Miklós* „régészeti hagyaték” szócikk. In: *Kristó Gyula* (főszerkesztő) *Engel Pál és Makk Ferenc* (szerkesztők): Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század). Budapest, 1994. 569. A továbbiakban *KMTL*, 1994. „A magyar műveltség legkorábbi fokához tartozó jelenségek élettartama nemegyszer túlnyúlik a történetírás (és a régészet) korszakhatárain... Mindez nem menti föl a magyar néprajztudományt hiányzó történeti kronológiája megalkotásának feladatától.” *Kósa*, 1996. 977. „Gyarapítja a kétségeket, hogy rendkívül kevés az olyan dokumentum, amely teljes biztonsággal adná meg egy-egy dallam, vagy legalább egy dallamtípus keletkezésének, kialakulásának, történetének időpontjait... Roppant tágak és bizonytalanok az időhatárok” *Vikár*, 1996. 984.

⁹ *Kósa László* fentebb már idézett tanulmányának összegzéseként is felfogható az alábbi megállapítása: „Magam is erős kételyt táplálok a mai magyar néprajztudomány kompetenciájával kapcsolatban, ha az a korai történet, a honfoglalás előtti idők és a honfoglalás kora bármely kérdésére vonatkozik.” *Kósa*, 1996. 978. Népezenék múltjával kapcsolatban ennél is egyértelműben fogalmaz *Vikár László*: „A magyar népzene eredetére vonatkozó kérdések jó része még ma is megválaszolatlan” *Vikár*, 1996. 987.

ágak eredményeinek összevetése is.¹⁰ Az ismert német régész, Sebastian Brather éppen a szlávok, a germánok és a kelták korai története kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy: „A lingvisztikailag definiált nagycsoportokat mindmáig nem sikerült egy-egy régészeti kultúrának megfeleltetni.”¹¹

Mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy az elmúlt két évszázadban a történettudomány a rokontudományok segítségével a magyarok és a szlávok korai történelmének számos részletkérdését maradandó érvénnyel tisztázta. Az örvendetes eredmények mellett ugyanakkor jó néhány lényeges kérdésre ma sem tudunk pontos választ adni. Az írott, nyelvi, régészeti és antropológiai forrásokban rejlő többféle értelmezési lehetőség ugyanis egymástól gyökeresen eltérő történeti rekonstrukciókra vezethet. Ez a megállapítás, ahogy a következőkben látni fogjuk, választott témánkra is messzemenően érvényes.

A magyar–szláv viszony vizsgálatakor a Kárpát-medence 7–9. századi történetére összpontosítunk, mivel az eddigi kutatásokból is nyilvánvaló, hogy a későbbi együttélés szempontjából ez a földrajzi környezet és időszak volt a leginkább meghatározó. A tudományos kutatásban a véleménykülönbségek az avar kori népesség etnikai jellegének, 9. századi kontinuitásának, esetleges identitásváltásának, valamint a helyben talált szlávok és a honfoglalók viszonyának kérdései körül bontakoztak ki leginkább. Ennek megfelelően a következőkben mi is e problémakörök elemzésére szorítkozunk, megfogalmazva egyúttal saját véleményünket is.

¹⁰ Erre nézve a legkézenfekvőbb példának a honfoglaló magyarokat hozhatjuk fel. A történeti források szerint a magyar törzsekhez a Kárpát-medence elfoglalása előtt kabarok is csatlakoztak, Árpád népe tehát legalább két etnikumból ötvöződött össze. Az írott kútfők tudósítását megerősíteni látszanak az utóbbi évtizedek antropológiai vizsgálatai is. Kutatási eredményeik alapján ugyanis megállapítható, hogy „... az egymástól embertani jellegük, eredetük, valamint Kárpát-medencei megtelepedésük helye szerint is különböző két főcsoport nem tartozhatott ugyanazon népességhez ...a honfoglalók hagyatékával eltemetett, mintegy három nemzedék képviselői egymástól formailag, következésképpen genetikailag is különböző két főcsoportot alkottak. Közülük az egyik, a széles koponyájú europid és europo–mongolid népesség, amely eredetét tekintve a Dontól keletre eső eurázsiai füves pusztá vidékéről származhatott, a Kárpát-medencébe érkezve annak főként alföldi típusú tájain, míg a másik, a keskeny koponyájú europid népesség, amely eredetét tekintve a Dontól nyugatra, illetve a Fekete-tengertől északra eső ligetes pusztá térségéből származhatott, inkább a Kárpát-medence dombvidékén telepedett meg.” Éry, 1994. 221–224. Ezzel szemben régészeink a honfoglalók hagyatékát meglehetősen egységesnek látják: „A honfoglalás kori sírleletek egységes jellege elfedi a magyarság történeti forrásokból ismert etnikai összetettségét, még a kabarok vagy a helyben talált, késő avar kori lakosság továbbbővülésének kimutatása sem sikerült (kivéve a peremvidéki szlávokét), csak úgy, mint az egyes magyar törzsek lakóhelyének elkülönítése...” KMTL, 1994. 569. A régészekhez hasonló következtetésre jutottak saját szakterületükön a nyelvtörténészek is. „Nyelvi oldalról mindenestre úgy néz ki, hogy a kabarság vagy nem költözött be nagyobb tömegekben a honfoglalókkal a Kárpát-medencébe, vagy ha beköltözött, akkor már magyar nyelvű volt, lényegesen nem különbözve a magyarság többi részlegétől...” Benkő, 1996. 961. Véleményünk szerint ezek az egymást (legalábbis látszólag) kizáró megállapítások a néppé válásról alkotott hagyományos elképzelésekkel nehezen egyeztethetők össze.

¹¹ Brather, Sebastian: „Etnikai értelmezés” és struktúra-történeti magyarázat a régészetben. In: Korall 24–25. 7. évfolyam 2006. június. 31–32.

A 6. század közepén, a türkök nyomása elől nyugat felé vándorló avarok a Dontól az Alpokig terjedő óriási birodalmat hoztak létre. A pontuszi sztyeppe hunnak tartott népeinek (barsilok, szabirok, onogurok, utigurok, kutrigurok), valamint a szláv antok legyőzése után, 562-ben elérték az Al-Duna vidékét.¹² 568-ban a langobardokkal szövetkezve megsemmisítő csapást mértek a gepida királyságra, majd Alboin népének Itáliába vonulását követően a Kárpát-medencét is birtokba vették.¹³ A birodalom központja, Baján kagán székhelye a Duna–Tisza között volt. A néhány évtizedes hun uralom után politikailag széttagolt Kárpát-medencét az avaroknak sikerült először tartósan egyesíteniük.¹⁴ Kutatóink véleménye szerint ebből a szempontból az Avar Kaganátus a magyar állam előzményének tekinthető.¹⁵

A hódítók lélekszámáról egyetlen adat maradt fenn, amit sajnos nem áll módunkban ellenőrizni. Menander történeti művében a bizánci követekkel tárgyaló türk kagán 20 ezer főre tette a hatalma alól elmenekült avarok számát.¹⁶ Érdekes módon cseng össze ez az adat az arab–perzsa forrásokban Árpád honfoglalásáról ránk maradt híradással.¹⁷ Egyik esetben sem világos azonban, hogy az egész népességről, vagy csak a harcos rétegről szól-e a beszámoló.

Népi szempontból ugyanakkor a Kaganátus már a korai avar korban sem volt homogén, hiszen írott és régészeti forrásaink egybehangzó tanúsága szerint az egyébként is több etnikumból ötvöződött avarok uralma alatt langobardok, gepidák és különböző keletről érkezett népek is éltek.¹⁸

A korszak következményeiben legnagyobb hatású folyamata a szlávok vándorlása volt, amely a Balkánon és az Alpok vidékén új etnikai viszonyokat hozott létre.¹⁹ A történészek különféleképpen vélekednek arról, hogy a szláv tör-

¹² Bóna István: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely György (főszerkesztő), Bartha Antal (szerkesztette) Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I. Budapest, 1984. 311. A továbbiakban: Bóna, 1984.

¹³ Bóna, 1989. 86.

¹⁴ Vékony Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. I. In: Életünk, 1997/10. 1145.

¹⁵ Bóna, 1984. 312.

¹⁶ Menander Protector. In: Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Magyar Őstörténeti Könyvtár. 12. Budapest, 1998. 14. A továbbiakban: Szádeczky-Kardoss, 1998.

¹⁷ Ibn Ruszta és Gardízi. In: Györffy György (sajtó alá rendezte): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Budapest, 1986. 86.

¹⁸ Menander tudósítása szerint Baján kagán 568 táján alattvalói közül 10 ezer kutrigur harcost küldött Dalmácia ellen. In: Szádeczky-Kardoss, 1998. 37. Azt ugyan nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a kutrigurok a birodalmon belül hol éltek, de Michael Syrus híradása már egészen biztosan olyan Kárpát-medencei langobardokról szól, „... akik az avarok királyának a kagánnak voltak az alattvalói.” In: Szádeczky-Kardoss, 1998. 34. Ugyancsak Kárpát-medencei alattvalókról, a gepidákról írt Paulus Diakonus is, aki úgy tudta, hogy: „...ettől az időtől fogva nem volt többé saját királyuk, hanem azok, akik a háborút túléltek...mind a mai napig kemény uralom alatt nyögnek, miután hazájukat a hunok vették birtokba” In: Szádeczky-Kardoss, 1998. 33.

¹⁹ Kniezsa István arra hívta fel a figyelmet, hogy a klasszikus ókori szerzők által jól ismert Duna-vidéken és a Balkánon a 6. századig nyoma sem volt szlávoknak. Kniezsa István: A szlávok őstörténete. In: Székfü Gyula (szerkesztette): A magyarság és a szlávok. Budapest, 1942. és 2000.

zsek nyugati és déli irányú mozgásában az avaroknak milyen szerep jutott. Kutatóink a szomszédos államok tudósaival ellentétben az avaroknak meghatározó szerepet tulajdonítanak a szlávok vándorlásában. Szádeczky-Kardoss Samu megfogalmazása szerint: „A korai avar korszak világtörténelmi jelentősége ... éppen abban áll, hogy a szláv tömegek egészében avar irányítás alatt a fölényes nomád katonai szervezethez kapcsolódva hatolnak előre dél és nyugat felé.”²⁰ Tény ugyanakkor, hogy a Kelet-Római Birodalom balkáni tartományai ellen szláv törzsek már az avarok megjelenése előtt is indítottak támadásokat. Az első nagy szláv csoportok 539 után még gepida segítséggel keltek át a Dunán, később azonban már Gepidia keleti részeire, a későbbi Erdély területére is megpróbáltak betörni, amit azonban a gypűvédők megakadályoztak.²¹ A nyugat-, dél-nyugat irányú vándorlás is az avarok megjelenése előtt kezdődött, hiszen 547 után a longobárdok által elhagyott cseh és morva területekre, majd tovább, dél felé, az alpi régióba szláv törzsek nyomulnak be.²² Forrásaink azonban nem hagynak kétséget a felől, hogy a Justinianus idején megerősített dunai limes áttörése az avarokhoz köthető, amely lehetővé tette a Balkán szlávok általi megszállását.²³

Az avarok és a különböző szláv törzsek, csoportok ellentmondásos viszonyára korabeli források sokasága hívja fel a figyelmet. A szlávok egy része avar alattvaló volt, más része szövetséges. Már a végleges megtelepedést követő évtizedben értesülünk arról, hogy Thrákiában együtt harcoltak az avarok és a szlávok.²⁴ A korabeli események rekonstrukcióját ugyanakkor megnehezíti, hogy nem mindig tudjuk pontosan, hogy mikor kell avarokkal és mikor az avarok alattvalóiként vagy szövetségeseiként feltűnő szláv harcosokkal számolnunk. Forrásainkban ugyanis a Balkán vonatkozásában az avar és a szláv megnevezéseket gyakran szinonimakén használják.²⁵ Minden bizonnyal összefügg ez azzal a korabeli gyakorlattal, amit Agathias az avarok által legyőzött kutrigur népről

12. A továbbiakban: *Kniezsa*, 2000. Alátámasztják ezt a megállapítást az elmúlt évtizedek régészeti kutatásai is, amelyek a szlávok jellegzetes hagyatékának megjelenését a 6–7. századra teszik. A szlávok balkáni megjelenésével kapcsolatban az elmúlt években Florin Curta munkája nyomán érdekes nemzetközi vita bontakozott ki. Erre nézve: Csiky Gergely (ismerteti): Kitalált szlávok? A korai szlávok régészeti és történeti problémái. Hozzászólások Florin Curta könyvéhez és fogadtatásához. Florin Curta: *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*. In: *Korall*, 24–25. 7. évfolyam 2006. június, 251–264.

²⁰ In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 46. A jeles szlavista, Kniezsa István már 1942-ben az avarok előli menekülési szándékkal hozta kapcsolatba a szlávok vándorlását: „Minden jel szerint azt a lökést, amely a szlávokat évezredes hazájukból kivetette és messze tájakra szétkergette, közvetve vagy közvetlenül az avarok előnyomulásában kell keresnünk.” *Kniezsa*, 2000. 25. A történeti és régészeti adatokat értékelve hasonlóképpen vélekedett a kérdésről Bóna István is: „Mind az avar hadjáratok, mind saját támadásaik a szlávok számára nyitnak kapukat, a 6. század utolsó harmadában egyre nagyobb szláv tömegek települnek meg a Balkánon.” *Bóna*, 1984. 318.

²¹ Uo. 296.

²² Uo. 302.

²³ Uo. 312. Florin Curta

²⁴ Iohanes Biclarensis. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 45.

²⁵ *Chronicon Monembasiae*. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 72–73. Iohannes Ephesus-Michael Syrus. Uo. 61.

jegyzett fel: „másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélnie.”²⁶ Az ellenséges viszonyra is számos példát tudunk felhozni. Amikor a politikai érdekeik úgy kívánták, akkor az avarok a Kelet-Római Birodalmat segítették az al-dunai szláv telepésekkel szemben vagy a legyőzött antokat rabszolgának adták el.²⁷

A nagy népmozgásoknak köszönhetően a 7. század elejére a Kárpát-medencei avar szállásterületet az Északi-Kárpátoktól az Alpokon át a Balkánig különféle szláv törzsek, csoportok gyűrűje vette körül.²⁸ Ezek nagy része a Kaganátus hatalmi területének vagy befolyási övezetének számított. Amint azonban valamilyen oknál fogva a központi hatalom meggyengült, az alávetettek megpróbálták lerázni az avar igtát. Jó példa erre a birodalom első nagy válságának időszaka, amikor Konstantinápoly sikertelen ostroma,²⁹ valamint Kuvrát onogur–bolgár kánságának elszakadása³⁰ megakadályozta az avarokat abban, hogy sikeresen lépjenek fel a vendek élére állt frank kereskedő, Samo,³¹ vagy a Bizánc által támogatott horvátok és szerbek önállósodási törekvéseivel szemben.³²

A magyar kutatók mindig is számoltak azzal, hogy Árpád népének bejövetele előtt szlávok is éltek a Kárpát-medencében. Egyetértés mutatkozik abban is, hogy az első szláv csoportok itteni megtelepedése az avar állam fennállásának kezdeti időszakára, a 7. század elejére tehető. Bevándorlásuk és megtelepedésük a régészeti leletek alapján rekonstruálható. Elsősorban a sűrűn lakott avar településterület peremvidégeit szállták meg. Az avar korban bevándorolt különböző szláv csoportokhoz köthetők a zalai urnasírok, a felvidéki erdőzónában a prágai kultúra különféle változatai, a királyhalmeci, valamint a szilágynagyfalusi csoport.³³ E szláv csoportok anyagi kultúrája számos egyedi vonást mutat. Regionálisan különböző régészeti hagyatékuk arra enged következtetni, hogy sem származásra, sem életmódra, sem az avar-kori társadalomban elfoglalt helyüket illetően nem számolhatunk valamiféle egységes helyi szláv világgal. Feltűnő ugyanakkor, hogy leleteik nemcsak az avarok, hanem a Duna-medencén kívül élő szlávok hagyatékánál is szegényesebbek. Ezt a szakemberek a kor nagy kulturális centrumaitól távol eső, periférikus helyzetükkel magyarázzák.³⁴

Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy az avar korszakban szlávok tömeges jelenléte a Kárpát-medence területén sem régészeti, sem történeti adatok nem utalnak.

²⁶ Agathias In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 27.

²⁷ Menander. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 46. 199. *Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe.* Budapest. 1996. A továbbiakban: *Róna-Tas*.

²⁸ Az avarok elől menekülő vagy az avar szövetségben harcoló szláv törzsek térnyerését jól szemléltető térképek: *Róna-Tas* 198–199.

²⁹ Chronicon Paschale. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 184–185.

³⁰ Nicephorus Patriarcha. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 213.

³¹ Fredegár. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 173.

³² Constantinus Porphyrogenitus: De administrando imperio. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 213–214.

³³ *Bóna*, 1989. 93–94.

³⁴ Uo. 92.

A magyarok és a szlávok korai kapcsolatai szempontjából is különös jelentősége lehet annak a 7. század utolsó harmadában a pontusi sztyeppékről indult népmozgásnak, aminek megítélése a magyar történettudomány legvitatottabb kérdései közé tartozik. Korabeli írott forrásokból tudjuk, hogy az előbb említett Kuvrát onogur–bolgár birodalma a kazárok támadása nyomán, a 660-évek végén összeomlott, népességének jelentős része pedig különféle irányokba szétvándorolt.³⁵ Kuvrát egyik fia, Kuber a kíséretével együtt Aváriába menekült.³⁶ A régészeti leletek igazolni látszanak az írott kútfők híradását, hiszen 670 táján jelentős számú népesség Kárpát-medencei megjelenéséről tanúskodnak. Abban egyetértés mutatkozik a szakemberek között, hogy a jellegzetes díszítő motívumaikról griffes-indásnak nevezett jövevények döntő módon járultak hozzá az Avar Kaganátus újjászervezéséhez, településterületének kiterjesztéséhez, politikai megerősödéséhez, valamint gazdálkodásának és életmódjának megváltozásához.³⁷ Régészeti és történeti adataink alapján joggal feltételezhető, hogy etnikai, nyelvi szempontból ezek a bevándorlók sem tekinthetők homogén népességnek. Lélekszámukról, nyelvükről, etnikai megoszlásuk belső arányairól semmilyen közvetlen bizonyíték nem áll a rendelkezésünkre. Annyi bizonyos csupán, hogy a Kaganátus területén a 8. század elejétől az avar birodalom bukásáig a griffes-indás leletanyag a meghatározó, minden más jellegzetesség háttérbe szorult.³⁸ A pénzmellékek hiánya miatt azonban hagyatékuk csaknem keltezhetetlen.³⁹ A bizonytalan időrend is hozzájárul a griffes-indások mibenlétéről évtizedek óta zajló éles vitához, amit a nagyközönség „kettős honfoglalás” néven ismer.⁴⁰

A vita lényegét röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy szakembereink egy része Kuber onogurjait döntő többségében magyar nyelvű és identitású népességnek tartja, amely az avar állam bukását követően nagyrészt eredeti településterületén megmaradt és megélte Árpád népének bejövetelét. Kutatóink másik része határozottan tagadja mindkét, de főleg az első feltételezést.

Anélkül, hogy ebben a rendkívül bonyolult kérdésben állást akarnánk foglalni, röviden három problémára hívjuk fel a figyelmet. Az avarkori népesség pusztulása mellett azzal is szokás érvelni, hogy a 11. századból ránk maradt írott forrásokban csak magyar és szláv nyelvű lakosság létezését lehet igazolni. Az avarok török névadásának azért nem maradt nyoma, mert nem éltek meg a hon-

³⁵ Nicephorus Patriarcha. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 218., valamint Theophanes. Uo. 219.

³⁶ Nicephorus Patriarcha. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998., valamint *Miracula Sancti Demetrii*. Uo. 219–220.

³⁷ *Bóna*, 1984. 325–327.

³⁸ Uo. 327.

³⁹ Uo. valamint *Szőke Béla Miklós*: A Kárpát-medence a 9. században. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 79. A továbbiakban: *Szőke Béla Miklós*, 1994.

⁴⁰ A tudományos hipotézis alapvetéséhez: *László Gyula*: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978., valamint *László Gyula*: *Kovrat kagán fiainak történetéhez*. (Megjegyzések a kettős honfoglalás forrásainak értelmezéséhez) In: *Csavdar Dobrev–Juhász Péter–Petar Mijatev* (szerkesztette): *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből*. A bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára. Budapest, 1981. 89–95.

foglalást és nem tudták Árpád népére örökíteni személy-, hely-, víz- stb. neveiket.⁴¹ Ez az érvelés tehát abból indul ki, hogy az avarok török nyelvűek voltak. Megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy nyelvüket – a hunokéhoz hasonlóan – ma sem ismerjük, így minden rá vonatkozó feltételezés pusztá spekuláció. Véleményünk szerint nyelvemlékeik látszólagos hiánya például azzal is magyarázható, hogy a népesség többsége nem a tudósok által feltételezett valamely török nyelvet beszélte.

A másik kérdés, amire érdemes kitérni, az avarkori régészet időrendjével kapcsolatos. Szakembereink ezt a kort hagyományosan a 9. század elején-közepén zárták, abból a soha nem bizonyított hipotézisből kiindulva, hogy a Kaganátus bukása után népessége is elpusztult, régészeti hagyatéka tehát időben nem „érhet össze” a honfoglalók hagyatékával. Az utóbbi évtizedekben folyamatosan gyarapodó adatok alapján azonban több kiváló régész is az előfeltevés sokasága által befolyásolt régi kronológia felülvizsgálata vagy elvetése mellett foglalt állást.⁴²

Elgondolkodtató az is, hogy a legtöbb külföldi nyelvben a magyarok megnevezésére az onogur név valamely származékát használják. Arra nézve, hogy miképpen ragadt ránk ez a név csak többszörös feltételezésekkel terhelt elképzelések vannak.⁴³ Talán azt a lehetőséget sem kellene eleve kizárnunk, hogy a forrásokban ezen a néven emlegetett népességnek szerves kapcsolata lehetett Árpád honfoglalóival.

Választott témánk szempontjából is meghatározó jelentősége van annak, hogy miképpen vélekedünk a 670 táján betelepült keleti eredetű népek etnikai, nyelvi karakteréről. Amennyiben ugyanis feltételezzük, hogy szlávok és magyarok tartós érintkezésére a Kárpát-medencében már a késői avar korban sor kerülhetett, akkor egészen más értelmet nyerhetnek például a különféle nyelvi érintkezésekről, az avarkori népesség elszlávosításáról, Árpád honfoglalóinak életmódjáról, valamint a magyar állam szláv vagy avarkori gyökereiről vallott nézetek.

⁴¹ Benkő, 1996. 962.

⁴² A korszak kiváló ismerője, Szőke Béla Miklós a történettudomány hibás következtetéseivel hozta kapcsolatba a késő avar-kori régészeti kronológia bizonytalanságait: „Mivel azonban a történeti irodalom... az avarság elpusztulásának tézisért hirdette, ennek a leletsoportnak a felső határát is az avar-frank háborúk idejénél, a 8–9. század fordulójánál vonták meg. S mivel mindmáig nem történt meg az avar régészeti leletanyag kronológiai átrendezése, az avar-frank háborúk utáni időszak régészeti emlékeinek kiválasztása, komoly folytonossági hiányok keletkeztek a kapcsolódó (avar és Karoling-) kultúrák kronológiájának szövetében. Ennek következtében az avar utódállamok régészeti kultúráinak keltezésében is problémák merültek fel, pedig ezeknél a frank vazallus fejedelemségeknél a történeti adatok és a régészeti kontextus világos és egyértelmű kronológiai kereteket jelölne ki. Ezért, az ellentmondások kiküszöbölése érdekében, mára olyan szövevényes érvrendszer épült ki, amelynek átírása, megváltoztatása nehezebb, mint a történet valóságához igazodva elvetni azt az – egyébként régészeti elemzéssel ténylegesen soha nem ellenőrzött – feltevést, miszerint a késő avar régészeti emléktárhely az avar nép elpusztulása miatt a 9. század elején megszűnt.” Szőke Béla Miklós, 1994. 79.

⁴³ Györffy György: A magyar–szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja. In: Századok, 124. évf. 1990. 1. szám. 10.

A témánk szempontjából is jelentős másik kérdéscsoport, ami megosztja a szakembereket, az avar állam bukásával, valamint annak következményeivel kapcsolatos. A történeti irodalomban mind a bukás okait, mind pedig következményeit illetően 3-3 egymástól jelentősen eltérő vélekedéssel találkozhatunk. A 20. század utolsó harmadáig a Kaganátus bukását a frank források egy részének beszámolóí alapján Nagy Károly hadjárataival hozták kapcsolatba. Általánosan elfogadott nézet szerint a frankok több nagy hadjáratban győzték le az avarokat, ami államuk széteséséhez és a népesség pusztulásához vezetett.⁴⁴ A másik álláspont szerint a döntő csapást Krum bolgár kán hadjárata mérte a birodalomra, aminek következtében az avarok – a kisebbik rosszat választva – meghódoltak a frankoknak, előkelőik pedig felvették a kereszténységet.⁴⁵ Az eseményekkel egykorú források híradásából ugyanakkor arra lehet következtetni, hogy a frankok és az avarok között jelentős csatákra nem is került sor.⁴⁶ Krum egyetlen hadjárata nézve pedig olyan bizonytalan hitelű adataink vannak, amelyekből messzemenő következtetéseket egyáltalán nem lehet levonni.⁴⁷ Az előadó számára a harmadik álláspont tűnik leginkább életszerűnek, amely az avar állam váratlan összeomlását elsősorban a kagán és a jugurru között kirobbant véres polgárháborúval, és a nyugati végeket irányító tudun árulásával magyarázza. A belharcokban meggyengült avarság így már nem tudott ellenállni a két veszélyes szomszéd támadásának.

Bárhogy vélekedjünk is a bukás okairól, az nem kétséges, hogy a 9. században a Kárpát-medence politikai szempontból visszatért az évezredes hagyományokhoz, azaz ismét széttagolt lett. Egyes részei, elsősorban a peremterületek, a szomszédos államok fennhatósága alá kerültek. A frankok Pannónia egy részét –

⁴⁴ Györffy György többször is megfogalmazott álláspontjáról legújabban: *Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 915–917. A továbbiakban: *Györffy–Zólyomi*, 1996.

⁴⁵ Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. In: Századok, 108. évf. 1974. 5–6. szám 1059–1060. A továbbiakban: *Váczy*, 1974. Bóna István szerint a frankok által meg nem szállt Tisza-vidéken „a tények az alföldi avarság – ha lehet – még katasztrofálisabb pusztulásáról tanúskodnak” *Bóna*, 1984. 343–346. A mondanivalóját alátámasztó, meggyőző érvekkel és tényekkel azonban a szerző véleményünk szerint adós maradt, így azt nem tekinthetjük többnek, mint az avar-kori népesség tömeges pusztulását igazolni akaró egyik hipotézisnek.

⁴⁶ *Váczy*, 1974. 1041–1061. *Bóna István: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 73–74. *Szőke Béla Miklós: Plaga Orientalis*. (A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban) In: Veszprémy László (szerkesztette): *Honfoglaló Őseink*. Budapest, 1996. 22. A továbbiakban: *Szőke Béla Miklós*, 1996. Az írott források új értelmezését a régészet is megerősíteni látszik. *Tomka Péter* megállapítása szerint ugyanis: „A 791-es frank hadjárat menetét elrejtett kincsek, ostromlott erődítések, felperzselt falvak, tömegsírban nyugvó harcosok hiányában a régészet nem tudja érdemben pontosítani.” *Tomka Péter: 9. századi népesség a Kisalföldön*. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 100.

⁴⁷ *Szőke Béla Miklós*, 1996. 24., valamint alapvető tanulmány és forráselemzés a kérdésben: *Olasz Terézia: A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források*. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. Kovács László – Veszprémy László (szerkesztette): *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 1996. 91–103.

feltehetően a Rába vonalig – „Oriens” nevű tartományukhoz csatolták.⁴⁸ A Maros völgyében bolgár–török jelenlétre utalnak a régészeti leletek,⁴⁹ a Garamtól nyugatra lévő terület pedig a 822-ben színre lépő morvák államának része lett.⁵⁰

Népi és nyelvi szempontból az avar korra jellemző sokszínűség minden bizonnyal fennmaradt, bár a belső arányok változhattak. Mi történt az avar kori népességgel, köztük a szlávokkal, a Kaganátus bukása és a magyar honfoglalás között? Erre a kérdésre történészeink és régészeink ugyancsak 3 egymástól gyökeresen eltérő választ adnak. Az első, ma már csak kevesek által vallott nézet szerint, birodalmuk felbomlása után az avarok is elpusztultak, amit korabeli források a Vita Caroli és a Suda lexikon, valamint a kései szláv hagyomány, a Poveszty Vremennih Let bizonyítanak. Bár e kútfők hitelességét a kutatás egyértelműen kétségbe vonta, még az ezredforduló táján is akadt jelentős magyar történész, aki felelevenítette ezt a nézetet. Györffy György szerint klimatikus változások nyomán fellépő szárazság okozta az avarok vesztét. Állatállományuk nagy részének elhullását ugyanis tömeges éhhalál követte. Különös módon a szlávok nemcsak túléltek a katasztrófát, hanem lélekszámuk még jelentősen nőtt is.⁵¹ Györffy „több sebből vérző” elmélete szakmai körökben érthető módon nem talált kedvező fogadtatásra. Sokkal többen vallják a második nézetet, ami azzal számol, hogy az avarok túléltek államuk szétesését, de elszlávosodtak.

Az elszlávosodás melletti érvek súlyát illetően érdemes itt a 20. századi magyar régészet meghatározó alakjának, Bóna Istvánnak a gondolatmenetét idéznünk. Véleménye szerint az avar nyelvemlékek „teljes hiánya... fontos figyelemztetés arra nézve, hogy az eredetileg is csaknem kétnyelvű avarság a közé-köré telepedő szlávok hatására alighanem szláv nyelven érintkezett szomszédaival,”⁵² amit aztán teljes nyelvváltás követett. Nyelvemlékeik teljes hiányáról azonban a legkevésbé sem beszélhetünk, hiszen avarkori rovásírási feliratok egyre-másra látnak napvilágot. (pl. szarvasi tűtartó, kunágotai korsó, bodrog-alsóbüi fűvókatöredék)⁵³ Abban már megoszlik a nem túl népes szakembergárda véleménye, hogy ezeket a feliratokat milyen nyelven írták. Annak tisztázása is alapvető problémát jelent, hogy az avarkori népesség melyik összetevőjéhez köthető egy-egy rovásírási nyelvemlék. Mindenesetre ezeket az emlékeket elsősorban valamely török és ómagyar nyelven próbálták értelmezni.⁵⁴

⁴⁸ Szőke Béla Miklós, 1996. 29.

⁴⁹ Bóna, 1989. 95–98.

⁵⁰ Szőke Béla Miklós, 1996. 39–43. A 9. századi állapotokat a ránk maradt történeti, régészeti és nyelvi források segítségével szemléltető térképre: Bóna, 1984. 352–353.

⁵¹ Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In: Györffy György (főszerkesztő): A honfoglalásról sok szemmel. I. Kovács László (szerkesztette): Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994. 30.

⁵² Bóna, 1984. 353.

⁵³ Vékony Gábor: A székely írás emlékei, kapcsolatai, története. Budapest, 2004. (A szarvasi tűtartóról 158–181., a kunágotai korsóról 197., a bodrog-alsóbüi fűvókatöredékről 25–39.) A továbbiakban: Vékony, 2004.

⁵⁴ A kunágotai korsó feliratával, annak nyelvvel kapcsolatban Vékony az alábbi következtetésre jutott: „...valamely köztörök idiómára gondolnánk... A leletegyüttes a 7. század elejére keltez-

Bóna gondolatmenetében az sem világos, hogy az ismeretlen nyelvű avarokból hogyan és miképpen lettek csaknem kétnyelvű avarok. Tudomásunk szerint erre nézve mindeztidáig a leghalványabb nyomot sem sikerült fellelni. Legalább ennyire különös az idézett szövegben az „avarság közé-köré telepedő szlávok”-ról szóló rész. A régészeti leletek tanúságával ellentétben a szerző minden bizonnyal azért igyekszik nemcsak az avarok köré, hanem közé is telepíteni a szlávokat, hogy ezzel is elősegítse az elszlávosodást. Azt a feltételezést sem támogatja semmilyen bizonyíték, hogy az avarok szláv nyelven érintkeztek volna a szomszédjaikkal. Véleményünk szerint sokkal életszerűbb lenne azt feltételezni, hogy a különböző eredetű és kultúrájú Kárpát-medencei szláv csoportok ismerték és használták egykori uralmuk nyelvét.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy az avarok lakosság elszlávosodása mellett Bóna Istvánnak meglehetősen gyenge érveket sikerült felhozni.⁵⁵

A fenti teóriájával kapcsolatos alapvető problémák közül elég legyen itt csak az alábbiakat megemlíteni. Biborbanszületett Konstantin császár 950 körül még Dalmáciában élő avarokról tudósított.⁵⁶ Hogyan lehetséges az, hogy a döntően szláv környezetben, másfél évszázaddal a Kaganátus bukása után is megőrizték identitásukat, a Kárpát-medencében ugyanakkor egy kisebb szláv népesség által körbevételre elszlávosodtak? Meglátásunk szerint egy asszimilációs folyamat sikeréhez arra lett volna szükség, hogy nagyszámú, kulturálisan viszonylag homogén szláv bevándorló sűrűn az avarok közé települjön. Mindez együtt biztosíthatta volna azt, hogy a szlávok, jó néhány nemzedék alatt asszimilálják az avarok népességét.⁵⁷

A 9. században ugyanakkor településterületük lényegében nem változott, azaz továbbra is a fentebb már bemutatott peremvidékeket lakták. Ebben a században is főleg Dél- és Nyugat-Dunántúlon, azaz a Pribina–Kocel féle grófság területén, valamint az Alföldet északról, észak-keletről övező hegyvidékeken jelentek meg nagyobb arányban új, minden bizonnyal a szlávokhoz köthető lelettipusok.⁵⁸ A 820-as években írott forrásaink dél felől ugyan timocsánok és abrodítok

hető. A felirat... éppen az avar nyelv emléke lehet.” *Vékony*, 2004. 197., A griffes-indás temetőből előkerült szarvasi tórtartóról ugyanakkor megállapítja, hogy „...szabályos ritmikájú, az ősmagyar verselés jellegzetességeit...” mutató felirat van rajta. Uo. 180.

⁵⁵ Véleményünk szerint még az előbbieknél is gyengébb lábakon áll Bónának a nagyszentmiklósi kincs kapcsán kifejtett, többszörös feltevésen alapuló alábbi gondolatmenete: „A kincs egyik legszebb csatos csészéjén utólag beillesztett görög betűs török nyelvű felirat van. Ismeretlen korai szláv dialektusból származó hangtanilag megváltozott formában szereplő jövevényszót (zoapan=zsúpán) tartalmazó önmagában sem kevésbé sajátos török dialektusa aligha lehet más, mint a késő avar birodalom nyelve. Egyben az egyetlen, ám annál fontosabb bizonyíték a késői avarság szláv jövevényszavakkal kevert török nyelvűsége mellett.” *Bóna*, 1984. 345.

⁵⁶ „... máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető” Constantinus Porphyrogenitus: *De administrando imperio*. In: *Szádeczky-Kardoss*, 1998. 214.

⁵⁷ Hasonló véleményen van Takács Miklós is: „A nyelvváltás sikerét a Kárpát-medencében csak a szlávok etnikai túlsúlya, azaz a beáramlók jelentős tömege tudta volna biztosítani.” *Takács*, 1997. 176–177.

⁵⁸ „A 9. században csak ott számolhatunk nagyobb számú szláv lakossággal, ahol azt régészeti, történeti és nyelvészeti adatok együttesen alátámasztják. A szlávok lakóhelyét a Pribina–Kocel

bevándorlásáról szólnak, lélekszámukról, településterületükről azonban csak bizonytalan adataink vannak.⁵⁹ A szláv bevándorlás tehát az avar törzsterületeket nem érintette. A Kárpát-medence központi részein mindeztidáig egyetlen nagy sírszámú, egyértelműen a szlávokhoz köthető temetőt sem találtak.⁶⁰ Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a 9. században az avar kori népesség tömeges asszimilációjához elengedhetetlenül szükséges minden feltétel hiányozott.

A fentiek miatt kontinuitás-diszkontinuitás kérdésében az előadó a harmadik nézetet tud leginkább azonosulni, amely szerint az avar kori népesség, identitását megőrizve, megérte Árpádék honfoglalását.⁶¹ Ez alól legfeljebb a 8. század végi belharcokban részt vevő réteg lehetett kivétel.

A szakembereket megosztó harmadik kérdéscsoport a Kárpát-medence helyben talált szláv népességének és Árpád magyarjainak viszonyát érinti. Az ismert történész, Kristó Gyula a honfoglalás 1100. évfordulója kapcsán megjelent írásában gyökeresen átértékelte az elmúlt évtizedekben Árpád népéről kialakított képet.⁶² A szerző régi-új elgondolása a következőkben foglalható össze. A Kárpát-medencét 896-ban egy kis létszámú, ám annál agresszívebb népesség foglalta el, akik „klasszikus” nomád nagyállattartóként földet nem műveltek. Állandó telepeik, téli szállásaik nem voltak.⁶³ Valamiféle katonai demokráciában éltek, ahol minden férfi egyúttal harcos is volt. Differenciálatlan társadalmukból mind a köznép, mind a szolgaréteg hiányzott. Erre úgy tettek szert, hogy a helyben talált nagyszámú szláv vagy elszlávosodott avar és onogur lakosságot le-

féle grófság területén jelölik meg, vagyis a Balaton–Rába–Zala–Mura között Mosaburg központtal.” *Bóna*, 1984.

⁵⁹ *Bóna*, 1989. 95.

⁶⁰ *Takács*, 1997. 176–177.

⁶¹ Kniezsa István véleményünk szerint joggal állapítja meg, hogy: „A szlávsnak ez a peremi elhelyezkedése kizárja annak a lehetőségét, hogy itt jelentősebb politikai formációk alakultak volna.” *Kniezsa*, 2000.33. „... a 9. századi frank és avar háborúkat túlélő avarok utódainak a többsége a magyar honfoglalásig nem veszítette el etnikai önazonosságát.” (*Takács* 176–77). „A... kérdésre, hogy kiket is találtak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében, az írott és régészeti források alapján egyaránt nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy ez a népesség lényegében változatlan összetételben azonos volt azzal, amely egy évszázaddal korábban az avar kaganátus mint politikai formáció pusztulását megélte. Az avarság jelentős vérvesztés nélkül élte túl a VIII. század végi, IX. század eleji hatalmi átrendeződést a Kárpát-medencében. Következésképpen nem vonható egyenlőségjel – mint szinte máig teszik – az avarságnak az írásos forrásokból való eltűnése és az avarságnak, mint népnek – egy sokgyökerű, soknyelvű, a különböző, türk és mongol nyelvű néptörzsek mellett a kárpát-medencei szlávokat is magába foglaló konglomerátumnak – a megszűnése között. ... Ezek leszármazottai alkották a honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, s ők fogják alkotni majd az új uralkodó népnek, a magyarságnak a tömegeit, köznépeinek zömét is.” *Szőke Béla Miklós*, 1996. 43.

⁶² *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged, 1995. A továbbiakban: *Kristó*, 1995.

⁶³ „Mivel az állandó téli szállás hiányát három kútfő is tükrözi a 870–940 közti időből, ez a körülmény önmagában hitelteleníti a magyarok „félnomád” voltát feltételező vélekedéseket.” 1995. 105. A szerző jellemzően magabiztos megállapításából kiérződik az írott forrás elsődlegességében való hit. Az íróasztal mögött kiérlelt, az írott kútfők egy részének szavahihetőségére alapozott történeti rekonstrukciót a magunk részéről a legkevésbé sem tartjuk a magyarok nomád voltát igazoló döntő bizonyítéknak.

igázták és adózásra kényszerítették. A leigázottak tanították meg a magyarokat a földművelésre, a letelepült életmódra és a különféle mesterségekre is.⁶⁴

A helyben talált szlávok és Árpád magyarjainak viszonyára fókuszáló mondanivalója főleg jeles régészek, Takács Miklós és Révész László részéről váltott ki éles bírálatot.⁶⁵ A Századok hasábjain kibontakozó vita legjellegzetesebb vonása talán az volt, hogy a 10. század történelmét elsősorban a helyben talált népesség, valamint a honfoglalók életmódjának szemszögéből próbálta újraértelmezni. Bíráloi szerint a szerző alapkoncepciójában visszatért a századforduló és az 1950-es évek rossz emlékü történelmi sémáihoz, rég meghaladott tudományos álláspontjához.⁶⁶

Nem feladatunk itt a vita részleteit ismertetni, így csak néhány fontos kérdésre térünk ki röviden. Véleményünk szerint, a legtermékenyebb történetírónk részéről nem is a magyarok történelmével szembeni már megszokott borúlátás volt az érdekes, hanem az a nagyvonalúság, ahogyan prekonceptiója érdekében más tudományágak eredményeit megkérdőjelezte. Kristó Gyula ugyanis, saját elgondolását bizonyítandó, a magyar régészet, nyelvtörténet, szlavisztika és turkológia évtizedek alatt kiérlelt téziseivel szállt vitába.

A magyarok tiszta nomád életmódjának igazolásakor mindenekelőtt külföldi írott források híradására támaszkodott. Sajátos módon alkalmazott forráskritikája alapján ezek a források a nomád életmód melletti döntő bizonyítékok lettek. A források egy része azonban másfél-két évszázaddal a honfoglalás után keletkezett, korabeli tudósításnak semmiképpen sem nevezhető.⁶⁷ A közel egykorú kútfők pedig a sztyeppei népekre alkalmazott ókori és középkori toposzok segítségével adnak hírt a honfoglalókról. Szerzőik többsége mindenféle saját tapasztalat nélkül, csupán hallomásból írt. A Kárpát-medencei magyar szállásterületeket egyáltalán nem ismerték. A magyarok közül – egy-egy hadjárat alkalmával – legfeljebb a harcos réteggel találkoztak. Éppen ezért tudósításukat legfeljebb a törzsfői, nemzetségfői kíséretre nézve fogadhatnánk el hitelesnek. Meglátásunk szerint ezek a források csak annak a megállapítására alkalmasak, hogy a külföldi írástudókban milyen kép élt Árpád népéről.

Kristó a külföldi kútfőkre alapozott érvrendszerét erősítendő, felelevenítve a régi nézeteket, a Kárpát-medence 10. századi nagy sírszámú soros temetőit ismét kizárólag szlávnak minősítette. A szakirodalomban korábban Bijelo Brdo kultúra néven ismert régészeti hagyatékot az 1960-as évekig a hazai szakemberek is elsősorban szlávnak tartották, abból a romantikus nemesi meggondolásból kiindulva, hogy magyarok csak azok lehettek, akiket lóval, kengyellel temettek el.⁶⁸ A honfoglalók hagyatékával nagymértékben rokon, bár szegényesebb lelet-

⁶⁴ Kristó, 1995. 201–206.

⁶⁵ Takács, 1997. 168–215., Révész László: Kristó Gyula könyvéről. In: Századok 131. évf. 1997.1. szám 215–233. Kristó Gyula: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak) In: Századok 131. évf. 1997.1. szám. 234–275.

⁶⁶ Takács, 1997. 168.

⁶⁷ Kristó, 1995. 98–106.

⁶⁸ Bóna, 1996. 928–930.

együttes új etnikai, valamint társadalmi értelmezhetőségét először Kralovánszky Alán vetette fel, majd Szőke Béla bizonyította.⁶⁹ Sok szempontból hasonló eredményre jutott az egész 9. századi régészeti horizont ismeretében a kiváló szlovák régész, Anton Tocik is.⁷⁰ Az elmúlt fél évszázadban napvilágra került leletek olyannyira igazolták Szőke felvetéseit, hogy régészeink szerint Bijelo Brdo kultúráról beszélni ma már anakronizmus, mivel az nem más, mint a honfoglalók köznépének hagyatéka.⁷¹ Ezek a régészeti eredmények nem illettek bele Kristó koncepciójába, mivel alapjaiban kérdőjelezték meg a népesedési viszonyokról és a honfoglalók differenciálatlan társadalmáról vallott nézeteit. Márpedig ezek történelmi rekonstrukciójának talán leglényegesebb elemei voltak.

Kristó Gyula újszerű megközelítésben próbálta értelmezni a Kárpát-medence szláv eredetű helynévanyagának tanúságait is. A nyelvtörténeti szakirodalom megállapításait felülvizsgálva azt igyekezett bizonyítani, hogy a szláv gyökerű, de nominatívusos névadású településnevek a szlávoktól származnak. Nyelvtörténeti tény ugyanakkor, hogy a nominatívusos helynévadás gyakorlata Európában kizárólag magyar sajátosság. Ilyen típusú neveket a 10–11. században csak magyar népesség adott, függetlenül attól, hogy maga a településnév milyen eredetű volt.⁷² Olyan szláv személynévek például, amelyekből később helynevek lettek, már a pontusi sztyeppén nyelvünkbe kerülhettek. A hely- és vízneveket viszonylag nagy számban tartalmazó forrásaink egyébként a 11–13. századból valók. Ezek a kútfők tehát csak egy-egy név első okleveles előfordulására, semmiképpen sem keletkezési idejére nézve lehetnek mérvadók. Mind a szláv, mind a magyar helynévanyag keletkezési ideje ismeretlen. Sok esetben a magyar nyelv szláv jövevényszavairól sem tudjuk, hogy pontosan mikor, hogyan és melyik szláv népességtől kerültek a nyelvünkbe.⁷³ Nyelvészeink a legtöbbször csak annak megállapítására szorítkoznak, hogy ezeket a jövevényszavakat különböző időben, különböző szláv nyelvekből vettük át. Összességében elmondható, hogy a 11–13. századi nyelvi forrásaink nem alkalmasak arra, hogy belőlük a 10. századi népesség etnikai, nyelvi viszonyaira, valamint számarányaira következtessünk.

Fent említett munkáiban Kristó a turkológia területén is járatosnak mutatta magát, hiszen a turkológusok által honfoglalás előttinek tartott bolgár–török jövevényszavaink kronológiáját felülvizsgálva úgy foglalt állást, hogy azok csak a 10. század végén kerültek nyelvünkbe.⁷⁴ Földműveléssel kapcsolatos török jövevényszavaink időrendjét meglátásunk szerint azért kellett megváltoztatnia,

⁶⁹ Uo. valamint Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás kori emlékek régészeti kutatásának története. In: Visy Zsolt (főszerkesztő): Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 2003. 323., A továbbiakban: Mesterházy, 2003.

⁷⁰ Bóna, 1996. 935., Mesterházy, 2003. 324., Takács, 1997. 171.

⁷¹ Bóna, 1996. 935.

⁷² Kiss Lajos: A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: Magyar Tudomány 1996. 8. szám 964–971.

⁷³ Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi Jusztinián (szerkesztette): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Budapest, 1938. 365–472.

⁷⁴ Kristó, 1995. 194–196.

mert az nehezen volt összeegyeztethető a tiszta nomád életmód elképzelésével.⁷⁵ Ugyanezért kérdőjelezte meg a régészek által 10. századra datált állandó telepek, téli szállások létét is.

A fenti vita tanulságát talán úgy lehetne leginkább összefoglalni, hogy több tudományág által évtizedek alatt kiérlelt eredmények felülvizsgálására még a legismertebb szakembereknek is csak új források, vagy új módszerek birtokában érdemes vállalkozni.

Végül arra hívnám fel a Tisztelt Konferencia figyelmét, hogy a korai középkorban szlávok és magyarok együttélése sokkal természetesebb és ösztönösebb volt annál, mint ahogy azt az utókor történetírása sok esetben látja.

Rezümé

A magyarok és a szlávok korai történetének vitás kérdései

Az elmúlt két évszázadban történettudományunk a rokontudományok segítségével a korai magyar történelem számos részletkérdését maradandó érvénnyel tisztázta. Az utóbbi évtizedekben alapvető forrásgyűjtemények láttak napvilágot, megindult a honfoglalók régészeti hagyatékának újraértékelése, meglepő eredményeket hozó embertani vizsgálatok kezdődtek, mindennapi realitássá vált nyelvtörténetünk szemléleti megújulása. Az öröndes eredmények mellett ugyanakkor jó néhány lényeges kérdésre ma sem tudunk pontos választ adni. Az írott, nyelvi, régészeti és antropológiai forrásokban rejlő többféle értelmezési lehetőség ugyanis egymástól gyökeresen eltérő történeti rekonstrukciókra vezethet.

Mivel a magyar–szláv kapcsolatok problémája messzemenően és szervesen összekapcsolódik a korai magyar történelem számos alapkérdésével, választott témánkra is érvényes a fenti megállapítás. Aki a magyarok és a szlávok korai története iránt érdeklődik, azt a hazai szakirodalomban való felületes tájékozódás is meggyőzheti arról, hogy még a főbb kérdésekről is mennyire megoszlanak a vélemények. Bonyolítja a helyzetet, hogy mindaz, amit erről a témáról valaha is írtak, csak a politikatörténeti és tudománytörténeti háttér ismeretében érthető és értékelhető igazán. Egy rövid előadás természetesen nem alkalmas arra, hogy abban a magyarok és a szlávok korai, közös történetének minden problémájáról szót ejtsünk. Éppen ezért azt a munkamódszert választottuk, hogy – a magyar történetírásban leginkább vitatott kérdéseket érintve – szembesítjük a karakteresen eltérő álláspontokat, majd megfogalmazzuk saját véleményünket is.

A magyar–szláv viszony vizsgálatakor a Kárpát-medence 6–9. századi történetére összpontosítunk, mivel az eddigi kutatásokból is nyilvánvaló, hogy a későbbi együttélés szempontjából ez a földrajzi környezet és időszak volt a leginkább meghatározó. A tudományos kutatásban a véleménykülönbségek az avar kori népesség 9. századi kontinuitásának, a háborús éveket túlélők számának, regionális elhelyezkedésének, etnikai, nyelvi megoszlásának, valamint esetleges identitásváltásának kérdései körül bontakoztak ki

⁷⁵ A honfoglalók földművelésre és állattenyésztésre nézve: *Balassa Iván*: A magyar földművelés emlékei a 9–10. századból. In: Györffy György (főszerkesztő): *A honfoglalásról sok szemmel*. I. Kovács László (szerkesztette): *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 235–246. *Bökönyi Sándor*: Magyar állattartás a honfoglalás korában. In: Uo. 225–233. *Gyulai Ferenc*: A Kárpát-medence haszonnövényei a 9–10. században. In: Uo. 247–258

leginkább. Különböző elméletek születtek arra nézve is, hogy a frankok, bolgárok és morvák miképpen osztozkodtak az avar állam örökségén.

Nem nehéz belátni, hogy közös múltunk két meghatározó időszakáról, a honfoglalás és államalapítás koráról reális képet csak e fenti előzmények ismeretében nyerhetünk.

Resumé

Sporné otázky včasných dejín Maďarov a Slovanov

Naša historická veda s pomocou príbuzných disciplín za uplynulé dve storočia s trvalou platnosťou vyjasnila mnohé čiastkové problémy včasných maďarských dejín. V posledných desaťročiach uzreli svetlo sveta základné pramenné zbierky, započalo sa s prehodnocovaním archeologických pamiatok na starých Maďarov, rozbehli sa antropologické výskumy prinášajúce prekvapivé výsledky, súčasťou každodennej reality sa stalo obnovené vnímanie našich dejín jazyka. Popri radosť prinášajúcich výsledkoch však ešte ani dnes nedokážeme dať presné odpovede na mnohé dôležité otázky. Rôznorodé interpretačné možnosti ukrývajúce sa v písomných, jazykových, archeologických a antropologických prameňoch totiž môžu viesť k navzájom zásadne sa líšiacim historickým rekonštrukciám.

Keďže problematika maďarsko-slovanských kontaktov sa očividne a organicky spája s mnohými základnými otázkami včasných maďarských dejín, je zmienené konštatovanie platné aj pre našu tému. Kto sa zaujíma o včasné dejiny starých Maďarov a Slovanov, ten sa aj na základe letného prehľadu domácej odbornej literatúry môže presvedčiť, ako sa názory rozchádzajú aj v tých najdôležitejších otázkach. Situáciu sťažuje to, že všetko, čo sa o tejto téme kedy popísalo, sa môže chápať a hodnotiť iba so znalosťou pozadia politických dejín a dejín vedy. Jeden krátky príspevok samozrejme nie je vhodný na to, aby sa zmienil o všetkých problémoch včasných spoločných dejín Slovanov a Maďarov. Práve preto sme si zvolili metódu, že dotknúc sa najčastejšie diskutovaných otázok v maďarskej historiografii budeme konfrontovať zásadne sa rozchádzajúce stanoviská, aby sme mohli vyjadriť aj vlastný názor.

Pri výskume maďarsko-slovenských vzťahov sa zameriame na dejiny Karpatskej kotliny v 6–9. storočí, keďže aj z doterajších výskumov je evidentné, že z hľadiska neskoršieho spolužitia bola najviac determinujúca práve táto geografická lokalizácia a doba. V historickom výskume sa názorové rozpory najviac prejavujú v spojitosti s problematikou kontinuity avarského obyvateľstva v 9. storočí, počtu tých, ktorí prežili vojnové roky, ich regionálneho rozmiestnenia, etnického, jazykového rozptýlenia, resp. prípadnej zmeny identity. Rozličné pohľady vznikli aj na to, ako si Frankovia, Bulhari a Moravia podelili dedičstvo avarského štátu.

Nie je ťažké si priznať, že reálny obraz o dvoch rozhodujúcich momentoch našich spoločných dejín, t. j. o obsadení Karpatskej kotliny a vzniku uhorského štátu, môžeme získať iba na základe spoznania zmienených predchádzajúcich udalostí.

Summary

Debated issues of the early history of the Hungarians and the Slavs

Anybody who takes an interest in the early history of the Hungarians and the Slavs and checks just some of the literature about the topic in Hungarian can immediately realise how much the opinions are divided on the main questions. Furthermore, it is only in view of the history of science and the history of ideas that we can understand and appreciate anything that has been written on this topic during the past centuries.

It is certainly not possible to discuss all the problems of the early, common history of the Hungarians and the Slavs within the frames of a short lecture. Therefore we chose to say a few words about the difficulties of scientific cognition and then we will juxtapose the dissenting points of view in some of the most debated issues of the Hungarian historiography.

Though during the past two centuries, with the help of the related sciences, the historical science managed to throw a final light on several particular questions of the early history of the Hungarians and the Slavs there are several important points where exact answers could not be given up to this date. The reason for this lies in the various possible interpretations of the written, linguistical, archeological and antropological sources which can lend themselves to fundamentally different historical reconstructions.

When analysing the Hungarian–Slavic relationship we focus on the history of the Carpathian basin between the 7th and the 9th centuries as the researches have made it evident that from the point of view of later coexistence this geographical environment and period was the most determining one. The divergences of views in scientific research mostly evolved around the questions of the ethnic character of the Avar-era population, its 9th century continuity, its possible identity change as well as the relationship between the conquering Hungarians and the Slavs whom they found in the area. Evidently, it is only in view of the above mentioned preceeding events and questions that we can get a realistic picture about the two determining periods of our common past, the time of the Magyar conquest of Hungary and the foundation of the state. Accordingly, we will confine ourselves to analysing these circles of problems and at the same time express our opinions as well.

STREDOEURÓPSKY ROZMER FORMOVANIA POLITICKÝCH NÁZOROV ERAZMA ROTTERDAMSKÉHO

Imrich Nagy

(Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Erazmus Rotterdamský je v našom kultúrnom prostredí tým príslovečným „známym neznámym“.¹ Patril medzi azda najplodnejších autorov humanizmu. Slovo v jeho písanej a tlačenej podobe používal od vyjadrenia svojich intímnych pocitov, cez poznávanie a šírenie antickej múdrosti, teologické a filozofické dišputy až po verejné apely adresované najmocnejším, resp. najvplyvnejším mužom svojej doby. Napriek tomuto mnohostrannému záberu Erazmovho diela sa dnes najrozšírenejším, najčastejšie prekladaným a ergo aj najvydávaným dielkom stalo jeho *Moriae encomium*, čiže *Chvála bláznivosti*, ktoré však rozhodne nemôže byť chápané oným *pars pro toto* vytvárajúcim a saturujúcim našu predstavu o charaktere Erazmovho diela.² Napriek tomu je to dodnes jediný existujúci v slovenčine publikovaný preklad kompaktného Erazmovho spisu.³ Český kultúrny okruh nám ponúka aspoň čiastočne plastickejší pohľad na Erazmovo dielo existenciou ďalších prekladov z jeho diela⁴ a aj obsiahlejšou historicko-biografickou štúdiou doplnenou takisto prekladmi jeho diel.⁵ Cenným

¹ Takto charakterizuje Erazma aj z pohľadu maďarského kultúrneho prostredia BOROS, László: Rotterdami Erasmus. In *Műhely*, roč. 14, 1991, č. 1, s. 34–40. V podobnom zmysle sa vyjadril aj asi najznámejší Erazmov biografista – J. Huizinga, ktorý Erazma radí medzi tých veľikánov, ktorí sa už viac nečítajú a známe je iba ich meno. HUIZINGA, Johann. *Erasmus and the Age of Reformation*. New York: Harper Torchbooks, 1957, s. 188.

² Je to tendencia, ktorá prevláda aj v slovenskom kultúrnom prostredí. Slovenský preklad Erazmovho *Moriae encomium* (publikovaný najskôr v antológii filozofického myslenia) vyšiel spolu s esejou S. Zweiga pod názvom *Triumf a tragika bláznivosti*. Z lat. a nem. orig. prel. O. Gajdošová Toscanová, E. Hlaváčková. 1. vydanie. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1985, 296 s.

³ Okrem drobnejších kontextuálnych zmienok a citácií Erazma treba ešte upozorniť na slovenský preklad 5 Erazmových listov adresovaných Jánovi Antoninovi z Košíc (ŠKOVIERA, Daniel. Ján Antoninus z Košíc a Erazmus Rotterdamský vo svetle korešpondencie. In *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*. (Edd. NOVACKÁ, M. – [HAMADA, M.]) Bratislava: Tatran, 1986, s. 31–62.). Na Slovensku v roku 2002 vyšla žiaľ iba v maďarskom preklade aj Erazmova laudácia na lekárske povolanie (*Encomium artis medicae*, prvýkrát vyšlo u Th. Martensa v Antverpách v roku 1518 v konvolúte s ďalším Erazmovým dielkom *Querela pacis*) pod názvom ERASMUS. Az orvostudomány dícsérete In *Kétarcú orvostudomány*. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta MAGYAR, László András. Pozsony: Kalligram, 2002, 90 s.

⁴ Napr. výber z Erasmových *Colloquia familiaria*: ERASMUS, Rotterdamský. *Důvěrné rozhovory*. Z lat. přel. a úv. pozn. nap. Jaroslav Dvořáček. Praha: Votobia, 1999, 113 s.

⁵ SVATOŠ, Michal – SVATOŠ, Martin. *Živá tvář Erasma Rotterdamského*. Praha: Vyšehrad, 1985, 384 s.; Na okraj dodávame, že čiastočná popularizácia postavy Erazma Rotterdamského bola umožnená aj v časoch zostrenej ideologickej cenzúry, keď takúto obmedzenú publicitu

príspevkom k erazmovským štúdiám je aj česko-latinská bilingva Erazmovho polemického spisu namiereného proti M. Lutherovi *De libero arbitrio* publikovaná spolu s obsiahlou štúdiou k Erazmovej role v reformačnom hnutí, ktorú vydalo nakladateľstvo Oikoymenh v rámci svojej edičnej rady *Knihovna renesančného myšlení*.⁶ Pre porovnanie sa pozrime na situáciu erazmovských prekladov v Maďarsku. Východisková situácia tu bola obdobná, ako na Slovensku. Zlom nastal až v posledných rokoch, keď v krátkom slede začali vychádzať preklady Erazmových diel (v prípade *Enchiridion militis Christiani* boli dokonca súčasne publikované dva rôzne preklady!), takže momentálne disponujú najbohatšou erazmovskou knižnicou v domácom jazyku z týchto troch stredoeurópskych štátov.⁷

Dôležité miesto v Erazmovej tvorbe zaujímajú spisy s politickým námetom, v ktorých sa tento vplyvný predstaviteľ zaalpského humanizmu prvej tretiny 16. storočia vyjadruje, resp. reaguje na reálne historické udalosti svojej doby, ktoré determinujú predovšetkým dva vojnové konflikty, a to konflikt Habsburgovcov a francúzskeho kráľovského rodu z Valois, ktorý sa v užšom zmysle viedol kvôli dynastickým sporom o italské územia, v širšom kontexte však išlo o boj o hegemoniu v európskej politike; druhým konfliktom bol boj proti tureckej invázii do Európy. Erasmus jednoznačne odsudzuje charakter toho prvého konfliktu, o ktorom správne usudzuje, že podmieňuje aj vývin konfliktu druhého. Erasmus pacifizmus je antimilitaristický, nie však kvietistický, či defetistický. V prvom pláne požaduje mier medzi európskymi (kresťanskými) štátmi a ich spojenectvo, ktoré by bolo dostatočnou hrádzou pre zastavenie tureckého postupu. Vojnu proti Turkom pripúšťa až v druhom pláne – ako krajné riešenie, keď už boli využité všetky možnosti na mierové riešenie.

Práve tento Erasmus pacifizmus môžeme pokladať za najpraktickejší rozmer jeho politickej koncepcie, ktorým navrhoval riešenie pre daný čas a daný

dosiahli najmä Erazmove pacifistické, ale aj pedagogické myšlienky: ERASMUS, Rotterdamus. *Hlasatel humanistických a mírových myšlenek*. Praha: SPN, 1958, 114 s.

⁶ ERASMUS, Rotterdamský. *O svobodné vůli – De libero arbitrio*. Úvodní studii napsal a poznámkami opatřil David SANETRNIK. Přeložila Karla KORTEOVÁ. Praha: Oikoymenh, 2006, 280 s.

⁷ ERASMUS, Rotterdami. *A balgaság dicsérete*. Preklad a poznámky: KARDOS Tibor. M. Helikon, 1958, Budapest: Kossuth Ny., 190 s.

ERASMUS, Rotterdami. *Nyájas beszélgetések*. Preklad a poznámky: KOMOR Ilona, TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, Budapest: M. Helikon, 1967, 207 s.

ERASMUS, Rotterdami. *A keresztény fejedelem neveltetése*. Preklad a poznámky: CSONKA Ferenc, BARLAY Ö. Szabolcs. Budapest: Európa, 1987, 160 s.

ERASMUS, Rotterdami. *Krisztus fegyverzetében avagy Az üdvösségre vezető élet szabályainak kalauza*. Preklad a poznámky: BABICS Zsófia. Budapest: Szt. István Társ., 2000, 186 s.

ERASMUS, Rotterdami. *Kézikönyv Krisztus katonájának*. Preklad a poznámky: HEIDL György. Budapest: Paulus Hungarus, 2000, 258 s.

ERASMUS, Rotterdami. *A szabad döntésről*. Preklad a poznámky: ROKAY Zoltán. Budapest: Jel, cop., 2004, 177 s.

ERASMUS, Rotterdami. *A keresztény özvegy Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynéjához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*. Preklad a poznámky: BABICS Zsófia. Budapest: Jel, cop., 2004, 132 s.

priestor. V presadzovaní tejto idey do politickej praxe vtedajšej Európy sa konečne Erasmus ukázal byť aktívny ako v ničom inom. Myšlienka mieru a odsudzovania vojnového ničenia a zabíjania sa objavuje nielen v množstve jeho diel, ale aj vo významnej časti korešpondencie, najmä s vladármi a politikmi. Erazmov vyhranený pacifizmus sa súčasne javí byť aj najproblematickejšou a najspornejšou časťou jeho politických úvah: „*Konečne, ak by si svoje kráľovstvo nedokázal uchrániť inak, než porušením spravodlivosti, preliatím veľkého množstva ľudskej krvi, veľkým poškodením viery: potom sa toho radšej vzdaj a prenehaj to času.*“⁸ Erazmov pacifizmus, ktorý má svoje korene v antickej spisbe, podotýkame, že nielen v kresťanských prameňoch, ale taktiež aj v autoroch profánnych (predovšetkým v stoickej filozofii), nebol nemennou konštantou. Politický vývoj v Európe musel nevyhnutne ovplyvňovať aj názorový vývin jednotlivca.

Po páde Konštantinopolu v roku 1453 začína byť turecký problém problémom celoeurópskym. Veľmi jasne si to uvedomujú práve humanisti, ktorí už od 15. storočia začínajú vo svojich spisoch upozorňovať na jeho naliehavosť a potrebu riešenia v celoeurópskom kontexte. To isté platí aj na Erazmovu tvorbu: tak, ako je pacifistický princíp nerozlučne spätý s Erazmovými politickými názormi, je turecká otázka, konkrétne však otázka (podoba) obrannej vojny kresťanskej Európy proti expanzii Osmanskej ríše nerozlučne spätá s vývinom či, lepšie povedané, s modifikovaním Erazmovho pacifizmu. Vedno s postupom Turkov pri svojej expanzii na západ sa táto otázka postupne stáva ústrednou témou Erazmových politických úvah a apelov.

Kým v jeho spisoch z obdobia rokov 1510 – 1520 je turecká hrozba prítomná ako latentná hrozba, ktorá má poslúžiť ako apel pre nastolenie jednoty a svornosti všetkých kresťanov, kresťanských štátov a kresťanských vladárov, čo má byť, podľa Erazmových predstáv, aj tou najúčinnnejšou zbraňou proti postupu Turkov, v dvadsiatych rokoch 16. storočia sa z tureckej hrozby stáva turecká realita, ktorá sa po Balkáne a východnom Stredomorí teraz už imanentne dotýka aj strednej Európy – Uhorska a následne aj habsburského panstva. Tento fakt sa príznačne odzrkadľuje aj v Erazmových spisoch: popri otázkach reformácie sa druhou hlavnou témou Erazmových úvah stáva podoba vojny proti Turkom.⁹

⁸ ERASMUS, Roterodamus. *Institutio principis Christiani*. In *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Vol. IV. Amsterdam: North Holland publishing company, 1974, s. 148. Tieto slová adresuje Erasmus svojmu ideálnemu kresťanskému vladárovi, ale takáto formulácia sa nachádza už aj v dedikačnom liste k tomuto dielku adresovanom princovi Karolovi: „...*radšej sa vzdaj nejakej časti svojej ríše, než aby si ju ďalej rozširoval výbojmi.*“ ERASMUS, ref. 8, s. 134.

⁹ M. Cytowska rozlišuje u Erazma tri etapy vývoja jeho názorov na boj proti Turkom: 1. morálna obroda, ktorá by zabezpečila jednotu celého kresťanského sveta (konflikty medzi kresťanmi prospievajú iba nepriateľom kresťanstva); 2. potreba priviesť ich ku kresťanskej viere (ukázať im príklad a modlitbou poukázať na ozajstnosť kresťanskej viery); 3. v prípade, ak sa prvé dva body nebudú dať zrealizovať, v prípade beznádeje sa treba uchýliť k zbraňam – aj vtedy však treba mať za cieľ čo najviac minimalizovať jej krutosť. CYTOWSKA, Maria. *Erasme et les Turcs*. In *EOS*, 1974, roč. 62, s. 315.

Vráťme sa však na začiatok vývoja Erazmových názorov na vojnu proti Turkom. Pars pro toto tu môžeme odkázať na Erazmov list pápežovi Levovi X.¹⁰ Erasmus je tu ešte naplnený optimizmom na možný mier všetkých znepriatelených monarchov pod záštitou nového pápeža a kresťanskej svornosti. Tento jeho optimizmus je však už v roku 1518 vystriedaný sklamaním až zatrpknutosťou: „Pápež a vladári hrajú stále nové komédie, keď teraz predstierajú vojnu proti Turkom, hoci im ide o celkom iné. Je to vrchol svojvôle a nehanebnosti.“¹¹ Tieto svoje pocity rozhorčenia s veľkou úprimnosťou rozvádza aj v liste svojmu priateľovi Tomášovi Moreovi. Keďže obaja humanisti cítia na tej istej strune, nepopierateľne v Erazmových slovách cítiť nielen hnev, ale aj iróniu: „Pápež a niekoľko vladárov hrajú nové komédie, keď predstierajú strašnú vojnu proti Turkom. Ó, úbohí Turci! Nepočínajme si tak strašne zúriivo, kresťania!“¹² V podobnom duchu spoly vážne, spoly s iróniou vykresľuje aj dopad plánovanej protitureckej vojny na ženy – manželky.¹³

Pocit sklamaní u Erazma však už o pol roka neskôr vystrieda opäť jeho aktivita. S novým prístupom k tureckému problému prichádza v pozoruhodnom liste P. Volzovi, ktorý mu adresuje pri príležitosti nového vydania *Enchiridion militis Christiani*.¹⁴ V prvom rade Erasmus konštatuje, že na základe novej diplomatickej iniciatívy padlo rozhodnutie o vojne proti Turkom.¹⁵ Nevedno, či poučený predchádzajúcimi skúsenosťami ostáva už oprávnené skeptický k obdobným uzneseniam, ktoré sa pomaly stávajú akýmsi *topoi* jazyka diplomacie v tom čase, no faktom ostáva, že voči tomuto najnovšiemu rozhodnutiu o vojne vystupuje už rezignovane: „Chystá sa už vojna proti Turkom, o ktorej sa rozhodlo na základe istej porady; treba sa modliť, aby sa využila nie pre zopár jednotlivcov, ale pre verejné dobro pre všetkých.“¹⁶ Napriek tomuto konštatovaniu Erasmus vojnu nevíta a neschvaľuje, je ochotný ju iba strpieť, aj to však jedine v krajnom prípade a pri presne stanovených

¹⁰ List č. 335. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. II. 1514–1517. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1910, s. 79–90.

¹¹ List č. 775 z 22. 2. 1518 adresovaný J. Sixtinovi. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. III. 1517–1519. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1913, s. 217.

¹² List č. 785 datovaný 5. 3. 1518 v Lovani. ALLEN, ref. 11, s. 239.

¹³ Erasmus tu vlastne reaguje na výzvu ku križiackej výprave proti Turkom, ktorá bola zostavená v Ríme 16. 11. 1517. Jej text zasiela v prílohe svojho listu aj Moreovi. Práve jej usmernenia ohľadom pravidiel, ktorých sa majú pridržovať manželky vojakov, si tu Erasmus berie na paškál: „Týka sa to aj manželiek. Všetci manželka, mladší 40 rokov a starší 26 rokov, sú nútení sa chopiť zbraní. Medzitým pápež manželkám, ktorých manželka sú preč vo vojne, bráni sa doma oddávať pôžitkom: nesmú sa skrášľovať, obliekať sa do hodvábu, zdobiť sa drahokamami či sa líčiť, nesmú piť ani víno a postiť sa musia každý druhý deň, len aby Boh viac prial ich manželom v takej krutej vojne. Dokonca aj v prípade tých mužov, ktorých nevyhnutné úlohy pripútajú k domu, musia manželky dodržiavať tie isté pravidlá, ako keby boli odišli do vojny: spia v tej istej izbe, ale na oddelených posteliach a ani božtek si nemôžu dať, kým sa táto hrozná vojna s Kristovou priazňou neskončí.“ ALLEN, ref. 11, s. 239.

¹⁴ List č. 858 datovaný 14. augusta 1518 v Bazileji. ALLEN, ref. 11, s. 361–377.

¹⁵ Jeden z bodov Londýnskej zmluvy z roku 1518.

¹⁶ ALLEN, ref. 11, s. 364.

prioritách: „*Ak niekde vypukne vojna, pápeži sa musia usilovať, aby sa veci buď urovnali bez krviprelievania, alebo, ak to nie je možné, ako je to v prípade niektorých nepokojov, konali určite tak, aby sa viedla čo najmenej krvavo a aby sa nerozšírila do ďaleka.*“¹⁷ Viac-menej tu teda opakuje svoje zásady k vedeniu vojen, ktoré sa zatiaľ v priebehu rokov nijakým spôsobom výraznejšie nezmenili. Čo sa však zmenilo, je jeho postoj k obrane proti Turkom.

Namiesto svojho tradičného projektu pasívneho odporu, spočívajúceho iba vo vytvorení jednotnej aliancie kresťanských štátov, nám tu predostiera projekt ich kristianizácie, či skôr evanjelizácie (lebo ich považuje za *polokresťanov*): „*Najúčinnjším spôsobom podmanenia si Turkov by bolo, ak by spozorovali, že v nás žiari to, čo učil a vyjadril Kristus; ak by cítili, že nedychtíme po ich moci, neprahneme po ich zlate, nechceme ich majetky, ale že okrem ich spásy a Kristovej slávy nám nejde o nič iné. Toto je tá pravá teológia, skutočná, činná, ktorá už raz pýchu filozofov a neporaziteľné žezlo vladárov podriadila Kristovi. Pritom, ak toto budeme robiť, pri nás bude stáť aj Kristus.*“¹⁸ V opačnom prípade hrozí vskutku poturčenie kresťanov: „*Lebo ak nášmu úsiliu bude chýbať duševná sila, potom sa rýchlejšie my zdegenerujeme na úroveň Turkov, ako sa nám podarí Turkov pritiahnuť na našu stranu.*“¹⁹ Erazmus v tejto súvislosti musí otvorene vystúpiť aj na obranu svojich názorov, ktoré niektoré cirkevné kruhy označujú priam za heretické: „*Ak by niekto odrádzal od vojen, ktoré už niekoľko storočí vedieme za zanedbateľné veci viac ako pohansky, je sykofantmi hneď označený, že súhlasí s tými, ktorí zastávajú názor, že kresťania nesmú viesť žiadnu vojnu. Autorov tohto názoru sme totiž označili za heretikov, pretože už ani neviem ktorý pápež vojnu údajne schvaľoval.*“²⁰ Naopak, karhaný nie je ten, kto v rozpore s učením Krista a apoštolov trúbi vojsku do vojny z akýchkoľvek dôvodov. Ak niekto správne pripomína, že je apoštolské priviesť Turkov k viere skôr Kristovými bojovníkmi ako zbraňami, je hneď upodozrievaný, ako keby donášal Turkom, že, ak zaútočia na kresťanov, títo sa nebudú nijako brániť.“²¹

Erazmus je presvedčený, že organizovanie vojny proti Turkom nemôže byť iniciované pápežom, ani cirkevnými osobami. Práve osoba cisára Karola V. bola v jeho úvahách tou najpovolanejšou k tejto úlohe rovnako, ako ju považoval najpovolanejšou aj v otázkach riešenia reformačnej schizmy. Namiesto toho však s trpkosťou vidí, že jeho cisár je zahľtený jediným problémom, a tým je vojna s Francúzskom. Tu niekde treba hľadať dôvody, pre ktoré sa Erazmova pozornosť v medzinárodno-politických otázkach presúva od Karola V. na

¹⁷ ALLEN, ref. 11, s. 368.

¹⁸ ALLEN, ref. 11, s. 364–365.

¹⁹ ALLEN, ref. 11, s. 365.

²⁰ Bolo to hneď viacero pápežov: Lev IV. (847–855) vyhlásil, že ktokoľvek, kto zomrie pri obrane kresťanstva, si zasluhuje spásu; Mikuláš I. (858–867) povolil exkomunikovaným vykúpiť sa zo svojich hriechov bojom proti pohanom; Ján VIII. (872–882) potvrdil, že tí, ktorí padnú vo svätej vojne budú patriť medzi martýrov a napokon Lev X. v roku 1516 vydáva bulu: *Bula absolutiois Concilii Laterani cum decreto expeditionis in Turcas*. CYTOWSKA, ref. 9, s. 313.

²¹ ALLEN, ref. 11, s. 371.

stredoeurópsky priestor a stredoeurópskych vladárov, ktorí sú bezprostredne konfrontovaní nielen s tureckou hrozbou, ale už aj s tureckou vojnou: „*S veľkým úsilím tu pripravujeme vojnu proti Francúzom. Pápež sa celý rozhnevá na starých priateľov spojil s nami. A zatiaľ Turek plieni Uhorsko svojimi zbraňami.*“²²

S veľkou obavou sledoval najmä fakt, že Turci sa stávajú mocenským činiteľom, s ktorým jednotlivé znepriatelené strany začínajú vážne kalkulovať pri svojich diplomatických a vojenských ofenzívach. S týmto varovaním sa v roku 1526 obracia aj na francúzskeho kráľa, aby ho vyzval k akceptovaniu mieru, hoci bol zjednaný nespravodlivo a nerovnoprávne.²³ Cena mieru zaručujúceho jednotu kresťanskej Európy v boji proti Turkom je totižto nevyčísľiteľná: „*Ak kresťanských monarchov spojí pevná svornosť, Turci budú menej opovážliví a budú prinútení akceptovať daný stav, keď teraz raz jednému, raz druhému kráľovi lichotia, len aby z toho získali nejaký osoh a sú mocní jedine kvôli vašej nesvornosti.*“²⁴ Ešte v tom roku však mohol s nemou bolesťou sledovať, ako sa jeho najčernejšie predpovede naplňujú, ako *najkresťanskejší kráľ* i samotný pápež dokážu ticho podporovať turecký útok na kresťanské Uhorsko.²⁵

Niet pochyb, že práve páľčivé problémy protitureckej vojny pritiahli Erazmov záujem aj k Uhorsku. Postupne nadväzuje čoraz širšie a živšie kontakty s kruhom uhorských humanistických vzdelancov.²⁶ Práve v korešpondencii

²² Takto lakonicky Erasmus glosuje situáciu v Európe vo svojom liste adresovanom Williamovi Warhamovi z 23. 8. 1521. (List č. 1228). ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. IV. 1519–1521. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1922, s. 568–569.

²³ Ide o Madridskú zmluvu uzavretú medzi Karolom V. a Františkom I. po tom, čo Francúzi utrpeli v roku 1525 porážku pri Pavii a František I. padol do zajatia. František, ktorý bol k prijatiu jej podmienok prinútený týmito okolnosťami, sa v nej zaviazal, že sa vzdá všetkých nárokov na Neapolsko, Miláno aj Janov a uzná zvrchovanosť cisára vo Flámsku. Už v nasledujúcom roku však pápež Klement VII. zbavil Františka prisahy, ktorú vtedy zložil. Vedno spolu aj s Benátkami a Florenciou vytvorili Ligu z Cognacu namierenú proti cisárovi Karolovi V. Pozri: MACKENNEY, Richard. *Dějiny Evropy šestnáctého století*. Prekl. Martin Hořák, Martin Žemla a Eva Křístková. Praha: Vyšehrad, 2001, s. 256.

²⁴ List č. 1722 datovaný 16. 6. 1526. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. VI. 1525–1527. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1926, s. 361.

²⁵ František I. sa skontaktoval so Sülejmanom prostredníctvom chorvátskeho grófa Jána Frangepána a požiadal ho o útok na Habsburgovcov. Ten bol v zásade možný v dvoch smeroch – Turci mohli zaútočiť v západnom Stredomorí, resp. cez Uhorsko na Rakúsko. Tá prvá možnosť bola riskantnejšia, pri tej druhej stálo v ceste Uhorsko. Pozri: KUBINYI, András. A Jagelló-kori Magyarországot törtenetének vázlata. In *Századok*, 1994, č. 2, s. 370. V skutočnosti situácia na uhorsko-tureckom pohraničí, ako aj vnútorná kríza uhorského štátu jasne predurčili vývoj, ktorý smeroval k Moháčskej porážke. Porovnaj: KOPČAN, Vojtech. *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, 1986, s. 23–24.

²⁶ Trencsényi–Waldapfel pokladá za prvého a najstaršieho Erazmovho žiaka v Uhorsku Jakuba Pisona, keďže počiatky ich priateľstva datuje ešte do čias Erazmovho pobytu v Ríme v roku 1509, kde sa zoznámili. TRENCSENÝI – WALDAPFEL, Imre. *Érasme en Hongrie: Les efforts politiques d'Érasme en Hongrie*. Tirage à part de la „Nouvelle Revue de Hongrie“ (septembre 1942). Budapest: Société de la Nouvelle Revue de Hongrie, 1942, s. 3. Práve Piso sa na základe odporúčania poľského kráľa Žigmunda Jagelovského stáva vychovávateľom

Erazma so svojimi stredoeurópskymi priateľmi sa pravidelne objavujú správy o tureckej hrozbe – Erasmus je evidentne aj vďaka nim veľmi dobre informovaný. Už v liste Jakubovi Pisonovi datovanom 9. septembra 1526 síce veľmi stručne, no pritom mimoriadne veľavravne reaguje na chýr o moháčskej porážke: „Žialim, že Váš štát bol rozvrátený, preto som taký stručný.“²⁷ Porážka mala fatálne dôsledky nielen pre samotné Uhorsko, ale výrazne skomplikovala aj medzinárodné vzťahy. V dôsledku nešťastnej smrti uhorského a českého kráľa Ľudovíta II. si na uprázdnené tróny uplatnil svoj dynastický nárok Ferdinand Habsburský.²⁸ V Uhorsku však situáciu zneprehľadnilo objavenie sa protikandidáta – Jána Zápoľského, ktorého podporila časť šľachty. Navyše uhorský problém, napriek bezprostrednému stiahnutiu sa vojsk Sulejmana Nádherného po víťazstve pri Moháči, ostal trvalo previazaný aj s tureckým problémom. Erasmus vo svojej korešpondencii toto veľmi intenzívne vnímal, keďže to významným spôsobom oslabovalo možnosti vytvorenia jednotnej hrádze proti tureckej agresii. Odražilo sa to aj v jeho liste poľskému kráľovi Žigmundovi Jagelovskému datovanom 15. mája 1527.²⁹

Práve poľského kráľa Žigmunda môžeme pokladať za prívrženca *erazmianizmu*³⁰ na najvyššej úrovni – s pápežským súhlasom zaviedol „erazmovské“ reformy do poľskej cirkvi, dodržiaval neutralitu v európskych konfliktoch a pokiaľ mohol, robil v nich prostredníka. V tomto duchu sa v roku 1527 pokúsil intervenovať prostredníctvom svojho kancelára Krištofa Šidlovického aj v spomínanom uhorskom spore medzi Ferdinandom Habsburským a Jánom Zápoľským a predísť tak vojne. Pre Ferdinanda to bola

nastávajúceho uhorského kráľa Ľudovíta II. Je zrejmé, že Piso sa vo svojich pedagogických zásadách riadil Erazmovým manuálom na výchovu vladára – *Institutio principis Christiani*. Keď sa Ľudovít oženil so 16-ročnou Máriou, sestrou Karola V. a Ferdinanda, Piso ich začal vzdelávať oboch. V roku 1522 už Piso informuje Erazma, že mladý Ľudovít si hlboko váži Erazmove názory, že tento rešpekt zdieľa aj jeho žena – kráľovná Mária Habsburská a že Erazmov list adresovaný Pisonovi bol prijatý s veľkým entuziazmom celým dvorom. TRENCSENYI – WALDAPFEL, ref. 26, s. 3.

Do kruhu uhorských a poľských erazmistov samozrejme patrili aj ďalšie viac a menej vplyvné osoby: lekár Ján Antoninus Košícký, bratia Turzovci, spovedník kráľovnej Márie Habsburskej Ján Henkel, radca a kancelár Márie Habsburskej, neskôr ostrihomský arcibiskup Mikuláš Oláh, biskup z Przemyslu Andrej Krický, poľský kancelár Krištof Šidlovický, poľský vicenkancelár Peter Tomický.

²⁷ List č. 1754. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. VI. 1525–1527. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1926, s. 416.

²⁸ Ferdinand už vo svojom kondolenčnom liste kráľovnej Márii Habsburskej, svojej sestre, hovorí, že uhorský trón pokladá za svoje oprávnené dedičstvo na základe mierových zmlúv a sobášov medzi Habsburgovcami a Jagelovcami, ktoré boli uzavreté v rokoch 1506 a 1511. VÁRKONYI, R. Ágnes. Erasmus és tanítványai Közép-Európában. Alternatívák Mohács után. 1526–1556. In *Műhely*, 1993, roč. 16, č. 2, s. 45.

²⁹ List č. 1817. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. VII. 1527–1528. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1928, s. 59–65.

³⁰ Pod pojmom *erazmianizmus* vo všeobecnosti rozumieme cirkevnú reformu obhajovanú v *Enchiridion militis Christiani* kombinovanú s humanistickým postojom voči spoločnosti a vzdelávaniu. FALUDY, George. *Erasmus of Rotterdam*. London: Eyre & Spottiswoode, 1970, s. 170.

najmä výhodná zámienka ako získať dlhší čas na prípravu a materiálne zabezpečenie ozbrojeného presadenia svojich práv v Uhorsku. Po zdĺhavých rokovaníach teda napokon 14. apríla 1527 boli v Olomouci parafované podmienky prímeria.³¹ Erazmus prijal tieto správy s veľkým zadost'uchinením. Výsledky olomouckých rokovaní totiž naznačovali a v praxi ukázali, že sa pri vynaložení cieleného úsilia dá skutočne predchádzať potenciálnym vojnovým konfliktom rokovaním. De facto sa tým mohla a mala overiť platnosť Erazmovej mierovej tézy.³²

Týmito nádejami je naplnený aj zmienený Erazmov list poľskému kráľovi Žigmundovi, ktorého vykresľuje ako živé naplnenie svojho ideálu kresťanského vladára. Po laudácii Žigmundovej vlády a jeho panovníckych počinov však už rýchlo prechádza k tureckému a uhorskému problému: *„Takej duši musia byť proti vôli tieto také veľké spory vladárov, ktorí, aj keby medzi sebou iba bojovali, predsa by to bola vojna, ani by som nepovedal, že občianska, ale rovno bratovražedná. Platón pokladá za občiansku takú vojnu, ktorú vedú Gréci proti Grékom. Ale kresťan s kresťanom je spojený viac ako občan s občanom, ako brat s bratom. Teraz takéto súperenie medzi monarchami navzájom otvorilo cestu Turkovi, aby najskôr na Rhodos, nedávno aj do Uhorska vtrhol.“*³³ Mimoriadnu pozornosť vtedy vzbudil Erazmov komentár sporu o uhorský trón medzi Ferdinandom a Jánom Zápoľským: *„Nie sú to staré záležitosti, o ktorých rozprávam, ale novšie od toho je, že nedávno, po smrti českého a uhorského kráľa, ktorý ti bol synovcom, hoci sa zdalo, že nástupníctvo ti príbuzenským právom aj prináleží, neuchádzal si sa oň, takže si ich prostredníctvom svojich vyslancov vyzval, aby si za kráľa schválili toho, o ktorom si myslia, že bude ich krajine najviac prospešný, že ty si so svojím osudom spokojný. Neuspokojil si sa však s tým, čo nasledovalo a len čo si pochopil, že záležitosti medzi Ferdinandom a Jánom, uhorským kráľom, spejú k vojne, poslal si svojho kancelára, ctihodného a vznešeného Krištofa Šidlovického, krakovského kastelána a kapitána, ktorého pokladáš za jedného z najrozumnejších a najpocitievejších mužov a zariadil si, aby sa vojna nerozpútala skôr, ako sa vyskúša všetko, čím by sa jej mohlo predísť.“*³⁴

Najviac rozruchu vzbudilo titulovanie Jána Zápoľského uhorským kráľom. Pre Erazma to znamenalo aj dodatočné neprijemnosti, keďže jeho priatelia

³¹ Za Ferdinanda ich podpísal jeho kancelár Leonhard von Harrach, za Jána Zápoľského zas kancelár Štefan Werbőczy. Podmienky prímeria stanovovali, že časti Uhorska, ktoré má pod kontrolou Ján Zápoľský, sa mu mali ponechať; po jeho smrti však mali pripadnúť Ferdinandovi. Mier mal byť potvrdený aj sobášom kráľovnej Márie Habsburskej s Jánom Zápoľským. VÁRKONYI, ref. 28, s. 46.

³² Zdá sa, že priebeh a výsledok rokovaní nenaplnil prehnaným optimizmom iba Erazma, ale napríklad aj Fuggerovci, inak vždy citlivo reagujúci na vnútropolitickú nestabilitu v krajinách svojich investícií, už v marci 1527 uzatvárajú s Jánom Zápoľským dohodu týkajúcu sa prenájmu medených baní. VÁRKONYI, ref. 28, s. 46.

³³ ALLEN, ref. 29, s. 61.

³⁴ ALLEN, ref. 29, s. 63.

v Krakove sa postarali o vydanie tohto listu tlačou.³⁵ Spomenutá formulácia vzbudila nevôľu predovšetkým v kruhu Ferdinandovho dvora. Erazmus sa následne pokúšal opakovane dištancovať od vlastného vyjadrenia. Biskupovi Krickému napríklad 26. augusta 1528 adresuje tieto slová: „*List, ktorý som napísal kráľovi Žigmundovi a bol vydaný tlačou, vyvolal nemalú nenávisť voči mne na dvore kráľa Ferdinanda kvôli jedinému slovičku, že som Jánovi, keď som ho menoval, pridal aj slovo kráľ: pri tom som ani nevedel, ako sa to dostalo do môjho listu, ani by som tomu nebol uveril, keby som si to nebol overil v predlohe.*“³⁶ Takmer rovnako sa vyjadruje aj v liste Krištofovi Šidlovickému.³⁷ Erazmovi dodatočne skutočne mohlo záležať, aby sa očistil vo Ferdinandových očiach a nepripravil sa o jeho náklonnosť, najmä keď sa celá vec medzitým už stala takpovediac bezpredmetnou.³⁸ Napriek tomu sme presvedčení, že Erazmus si zakaždým veľmi dobre uvedomoval silu a význam svojich slov a že uvedenie Jána Zápoľského ako uhorského kráľa nebolo náhodné. Uhorská šľachta sa pri voľbe Jána Zápoľského odvolala na uznesenie uhorského snemu z roku 1505, podľa ktorého, keby vtedy vládnucci panovník Vladislav II. bol umrel bez následníka, „*ľud si už nezvolí cudzieho panovníka, a to s odôvodnením, že Uhorsko bolo počas vlády vlastných panovníkov vždy mocné, kým cudzí ho viedli vždy k záhube, lebo tí sa nedokázali naučiť mravom a zvykom tohto ľudu.*“³⁹ Presne v tých istých intenciách sa Erazmus vyjadril vo svojom spise *Institutio principis Christiani*, keď sa vyslovil proti cudzím panovníkom vládnuccim na základe dynastických nárokov, ak by mali vládnuť ľudu vzdialenému nielen zemepisnou polohou, ale aj jazykom, zvykmi a mravmi.⁴⁰ Z neuspokojených dynastických nárokov totiž vznikajú iba nové vojnové spory, ktoré v konečnom dôsledku vedú k oslabeniu jedného aj druhého a eo ipso posilneniu spoločného nepriateľa. Pred týmto varuje aj v inkriminovanom liste kráľovi Žigmundovi: „*Môžem si len viac priať ako dúfať, čo si predsa len myslím, že treba čo najskôr urobiť pre zachovanie priateľstva vladárov a pokoja štátov, ak by sa vladári dali*

³⁵ Nevedno, či sa tak udialo s Erazmovým súhlasom alebo nie. Faktom je, že list má skôr charakter verejného manifestu, ako ostatne aj mnohé ďalšie Erazmove listy. Keďže v ňom veľmi silno zaznieva apel za zjednotenie všetkých kresťanských vladárov, adresát aj autor mohli súhlasiť s tým, že jeho publikovanie by mohlo prispieť mierovým úsiliam kráľa Žigmunda. Porovnaj: TRENCSENYI – WALDAPFEL, ref. 26, s. 8.

³⁶ List č. 2030. ALLEN, ref. 29, s. 450.

³⁷ List č. 2032. ALLEN, ref. 29, s. 452.

³⁸ Ferdinand po stroskotaní olomouckých rokovaní ešte na jeseň 1527 vojensky zaútočil na Jána Zápoľského a 27. septembra 1527 ho na Tise pri Tokaji porazil. Následne, 3. novembra 1527 je Ferdinand korunovaný na uhorského kráľa. KOPČAN, ref. 25, s. 32.

³⁹ TRENCSENYI – WALDAPFEL, Imre. *Erasmus és magyar barátai*. Budapest: Officina, 1941, s. 102.

⁴⁰ „*Najväčší vplyv na nich má skutočnosť, že žijú v spoločnej vlasti, že sa podobajú na seba vonkajším vzhľadom aj zmýšľaním a akýmsi druhom vrodenej príťažlivosti, ktorú poskytuje tajomná príbuznosť charakterov.*“ ERASMUS, ref. 8, s. 208.

*presvedčiť, aby odmietali ďaleko vzdialené vlády. Koľko nešťastia totiž už Francúzom spôsobilo toľkokrát opäť a opäť nárokované Miláno?*⁴¹

Erazmus sa teda v danom momente – v čase olomouckých mierových rokovaní, bez poznania nuansí pomoháčskej uhorskej politiky a v duchu svojich zásad poňatia ideálneho kresťanského vládára – mohol skutočne v spore medzi Ferdinandom a Jánom Zápoľským prikláňať na stranu Jána Zápoľského.⁴² M. Cytowska naopak tvrdí, že Erazmus sa v spore dvoch rivalov na uhorský trón celkom evidentne postavil na stranu Ferdinanda.⁴³ Tu však treba dodať, že sa tak deje až pod dojemom nasledujúceho vývoja,⁴⁴ a teda v tejto otázke sme u Erazma skôr svedkami prehodnotenia vlastných preferencií, než nemenného postoja.

Moháčska porážka, ale najmä vývoj po Moháči v strednej Európe privádzajú Erazma k definitívnemu prehodnoteniu svojho postoja k problematike vojny. Náznaky meniaceho sa postoja k tejto otázke sú ostatne evidentné už aj v jeho listoch z predmoháčskeho obdobia. Napriek tomu nemôžeme súhlasiť s názorom, že Erazmus úplne opúšťa pozície svojho evanjeliového pacifizmu a prechádza k realizmu sv. Augustína a jeho princípom tzv. spravodlivej vojny.⁴⁵ Zlo vojny je totiž v Erazmovom presvedčení také veľké, že ho nemôže nič ospravedlniť a vyvážiť – niekedy sa jej však už nedá vyhnúť. Erazmus preto oproti pojmu *spravodlivej vojny* (*bellum iustum*) zavádza pojem *nevyhnutnej vojny* (*bellum necessarium*). S prvým náznakom tohto princípu sa môžeme stretnúť už v citovanom liste poľskému kráľovi Žigmundovi: „*V nevyhnutných vojnách, aké si mnohé viedol s Valachmi, Tatármi, Moskovčanmi a Prusmi nie menej šťastlivo ako udatne, si úplne preukázal kráľovskú vznešenosť ducha.*“⁴⁶ Túto tézu ďalej rozvíja v liste Krištofovi Šidlovickému z 27. augusta 1528: „*Čo sa tebe tak veľmi páči v mojich spisoch, niektorých uráža, ktorým sa toto sústavné kázanie o mieri zdá byť výsmechom nekonečne sa sváriacich vládarov. Hoci ja neodsudzujem každú vojnu – niekedy existuje nevyhnutnosť – ani nijakému vládarovi sa nevysmievam, napriek tomu sa nedá poprieť, že všade, kde je vojna, tam je aj zločin z jednej alebo z druhej strany, niekedy z oboch.*“⁴⁷ Napokon

⁴¹ ALLEN, ref. 29, s. 64.

⁴² Erazmovo dielo *Institutio principis Christiani* sa objavilo v gyórskej diecéznej knižnici s rukopisným provenienčným záznam: „*Sum Johannis electi Regis Hungariae*“, čo naznačuje, že Erazmove politické princípy neboli neznáme ani rodine Zápoľských. TRENCSENYI – WALDAPFEL, ref. 39, s. 63.

⁴³ CYTOWSKA, ref. 9, s. 316–317.

⁴⁴ Ján Zápoľský celkom prirodzene hľadal medzinárodnú podporu v tábore Ferdinandových, ergo habsburgovských oponentov. De facto sa etabluje ako člen Cognackej ligy a 27. januára 1528 prostredníctvom svojho vyslanca, šľachtica poľského pôvodu Hieronyma Laskiho uzatvára spojenectvo so Sülejmánom Nádherným. Pre Erazma to bola neprijateľná zrada záujmov kresťanstva, čo ho nevyhnutne muselo priviesť k tomu, že sa priklonil k Ferdinandovi, ktorý sa ocitol v pozícii nielen obrancu vlastných záujmov, ale aj obrancu kresťanskej Európy v boji proti tureckej expanzii.

⁴⁵ Takéhoto zjednodušenia sa dopúšťa aj M. Cytowska. Pozri: CYTOWSKA, ref. 9, s. 313.

⁴⁶ ALLEN, ref. 29, s. 62.

⁴⁷ ALLEN, ref. 29, s. 452.

v liste poľskému kráľovi Žigmundovi z 28. augusta 1528 definuje povinnosť panovníka pri vedení nevyhnutnej vojny: „*Miernosť znamená nie hneď sa podujat' na vojnu, keď k nej bola daná príčina, ale nenechať nijaký spôsob nevyskúšaný, ak by sa záležitosť mohla urovnať bez vojny: a niekedy je lepšie nevšiat' si bezprávie, ako ho stíhať so zbraňami. Miernosť je, ak sa vojne už nijakým spôsobom nemožno vyhnúť, viesť ju tak, aby sa udiala s čo najmenším množstvom preliatej ľudskej krvi a aby čo najrýchlejšie skončila.*“⁴⁸

Takýto názorový posun v Erazmovom politickom myslení má samozrejme priamy súvis aj s reálnou politikou na konci dvadsiatych a začiatku tridsiatych rokov 16. storočia. Pretrvávajúca polarizácia kresťanskej Európy medzi Karolom V. a protihabsburským frontom reprezentovaným predovšetkým a stále francúzskym kráľom Františkom I.,⁴⁹ egocentrická politika Henricha VIII. smerujúca k odluke anglikánskej cirkvi, neschopnosť Karola V. zastaviť postupujúcu reformáciu a v neposlednom rade obliehanie Viedne Turkami v roku 1529 a osmanská okupácia Uhorska upínajú Erazmov pohľad na Ferdinanda Habsburského.⁵⁰

Treba povedať, že osud Uhorska a predovšetkým vojna proti Turkom ostáva determinujúcim nielen pri formovaní, ale aj pri artikulácii Erazmových názorov. V roku 1529 z popudu spovedníka kráľovnej Márie Habsburskej Jána Henkela adresuje vdove po uhorskom a českom kráľovi Ľudovítovi II. trochu oneskorenú konzoláciu pod názvom *Vidua Christiana*.⁵¹ Súčasťou je aj laudácia jej brata

⁴⁸ List č. 2034. ALLEN, ref. 29, s. 457.

⁴⁹ Erazmus už ostáva skeptický aj na správy o uzavretí mieru v Cambrai v roku 1529: „*Zvesť je trvácejšia, než aby sa mohla zdať planou, že medzi cisárom a francúzskym kráľom bola obnovená svornosť, ešte nie je jasné akými zákonmi, a že tento odvod vojakov, tento výber daní nebol vykonaný na vojnu, ale pre slávu prijatia cisárskej koruny od pápeža. Zdá sa totiž, že obzvlášť zbožný cisár chce dosiahnuť všetku spravodlivosť. Či je to tak, neviem. Lebo z druhej strany prichádzajú zvesti o hroznej vojne, hoci radšej by som si prial toto, ako vojnu.*“ List č. 2205 datovaný 13. augusta 1529 J. Botzheimovi. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. VIII. 1529–1530. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1934, s. 255.

⁵⁰ „*Vidiš kráľ Ferdinand, aké veľké bremená kráľovstiev ležia na Tvojich pleciah, o koľko väčšie však ostávajú. Vidiš tak veľmi nebezpečné nepokoje týchto čias. V tak veľmi búrlivých časoch je treba výnimočne vzdelaného a bdelého kormidelníka, akého nám ty predstavuješ a tvoja povaha aj počiatok tvojej vlády sľubujú. Sakou veľkou duševnou bolesťou vidíme dvoch najpoprednejších monarchov sveta toľko rokov medzi sebou bojovať a medzitým sa zhubné spolčovania pod zástierkou Evanjelia zo dňa na deň hlbšie zakoreňujú, ako zlá burina, čo prerastá už takmer celý svet.*“ List č. 2090 datovaný 27. 1. 1529. ALLEN, ref. 49, s. 24.

L. E. Halkin toto Erazmovo zbliženie sa s Ferdinandom spája aj s faktom, že Ferdinand ponúkol Erazmovi útočisko vo Freiburgu potom, čo v roku 1529 v dôsledku postupujúcej reformácie musel opustiť Bazilej. HALKIN, Léon-E. Érasme et la politique des rois. In *Die Humanisten in Ihrer politischen und sozialen Umwelt*. Ed. Otto Herding, Robert Stupperich. Boppard: Harald Boldt Verlag, 1976, s. 116.

⁵¹ Tlačou vyšla vo Frobenovej tlačiarni v Bazileji. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. XII. Indices. Ed. Barbara Flower, Elisabeth Rosenbaum. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1965, s. 29. Za poznámku stojí, že aj toto dielko možno pokladať za súčasť „literárneho súboja“, ktorý Erazmus zvädzal s Martinom Luterom. Ten totiž ešte v roku 1526 adresoval Márii Uhorskej útechu: *Vier tröstliche Psalmen an die Königin Maria*.

Ferdinanda, ktorý je postavený pred nevyhnutnosť vedenia vojny s Turkami.⁵² V liste biskupovi Andrejovi Krickému z 8. júna 1529 už s patričnou kritikou komentuje neochotu ríšskych stavov financovať Ferdinandovu vojnu proti Turkom: „Uhorské záležitosti ma nejako zarmútili, viac by som však bol utrápený, keby som videl nejakú časť sveta, že je bez pohrôm. Na sneme v Speieri padol návrh na zhromaždenie peňazí na pomoc kráľovi Ferdinandovi. Ale je podivné čo i len vysloviť, ako hluché uši má Nemecko vždy, keď je zmienka o dávaní. Medzitým sa deje to, že kým každý hľadá na cudzie pohromy s tým, že sám je v bezpečí, požiar sa rozšíri na všetkých.“⁵³ Podrobne to komentuje aj v liste poľskému kancelárovi Krištofovi Šidlovickému z 9. júna 1529 a jeho jazyk sa pri opise celkovej situácie v Európe dokonca už aj radikalizuje: „Turek okrem iného obsadil Rhodos. Vyplienil Uhorsko a potom, čo zabil kráľa, zase mu hrozí. A toľko rokov sa vedie spor s Francúzskom. Medzitým je svet naplnený stádami vojakov, ktorí nešetia priateľov ani nepriateľov. Vraj veľká časť z nich sú luteráni alebo židi. Ja si skôr myslím, že si nezaslужuje taketo prívlastky čvarga, ktorá v celkom nič neverí.“⁵⁴

Udalosti roku 1529 definitívne prinútili Erazma k sformulovaniu nového apelu adresovanému európskym monarchom. Robí tak formou komentára k 28. Žalmu, ktorý adresoval Jánovi Rinkovi, profesorovi práva v Kolíne nad Rýnom. Fakt, že v tomto prípade ide v pravom slova zmysle o politický manifest, potvrdzuje skutočnosť, že sám Erasmus sa postaral o jeho tlačene vydanie pod názvom: *Ultissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII*, čiže *Konečná úvaha o vyhlásení vojny Turkom pri príležitosti výkladu 28. Žalmu*.⁵⁵ Ak sme v prípade *Vidua Christiana* podotkli, že tento spis môžeme pokladať za súčasť „literárneho súboja“ vedeného medzi Erazmom a Luterom, tak *Ultissima consultatio* môžeme pokladať priamo za Erazmovu odpoveď na Luterov spis *Von Kriege wider die Türcken*.⁵⁶ „Posolstvo nikde nebolo vypočuté naklonenými ušami, hoci Luter ešte nepísal proti pápežským odpustkom, ešte nepredniesol článok, že viesť vojnu proti Turkom nie je nič iné ako odporovať Bohu, ktorý nás skrze nich prišiel preveriť.“⁵⁷

Začína opisom bezútešného rozvratu sveta, utrpením, čo spôsobujú vojny, aby potom zdanlivo prekvapivo dospel k záveru: „Tu sa snáď niekomu bude zdať, že som sa podujal na úlohu odradiť od vojny s Turkom. Vôbec nie, ale toto

⁵² Porovnaj: ERASMUS. *A keresztény özevgy: Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynejához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*. Prekl. Babics Zsófia. Budapest: JEL Könyvkiadó, 2004, s. 14–21.

⁵³ List č. 2147. ALLEN, ref. 49, s. 189.

⁵⁴ List č. 2177. ALLEN, ref. 49, s. 194. V Erazmových listoch, na viacerých miestach, sú roztrúsené poznámky o židoch s negatívnym nádychom.

⁵⁵ Vyšiel vo Frobenovej kníhtlačiarňi v Bazileji v roku 1530. ALLEN, ref. 51, s. 19.

⁵⁶ Luteránska propaganda totiž tvrdila, že sa netreba za každú cenu tlačiť do vojny proti Turkom, pretože v skutočnosti ide o pápežskú akciu. Luterova vízia sveta je eschatologická, nie politická – nejde mu o nové usporiadanie sveta, ale o jeho koniec. Pápež a Turci sú pritom ako Gog a Magog z knihy proroka Ezechiela. Porovnaj: CYTOWSKA, ref. 9, s. 317–318.

⁵⁷ List č. 2285. ALLEN, ref. 49, s. 385.

robím skôr preto, aby sme vojnu s nimi viedli šťastlivo a Kristovi sme priniesli skutočne skvelé triumfy.“⁵⁸ Erazmov apel však nie je bezhlavým „trúbením“ do vojny. Podmienkou jej vedenia totiž ostáva uvedomenie si vlastných chýb a nevyužitých príležitostí: „Lebo iba vykrikovať: vojnu proti Turkom, týmto hrozným beštiam, týmto nepriateľom cirkvi, tomuto národu nakazenému každým zločinom a nemravnosťou je to isté, ako keby sme vydali nevedomý dav napospas nepriateľom. Ba sám som sa neraz čudoval, keď sme pred časom počuli z blízka o krutej porážke Uhorska, o žiaľ vzbudzujúcej smrti Ľudovíta, o tak veľmi smutnom osude kráľovnej Márie a teraz popri obsadení Uhorského kráľovstva aj o tak krutom plienení Rakúska, že naše krajiny, aj samo Nemecko, to prijali chladne, akoby sa to, čo sa prihodilo, nás nijako netýkalo.“⁵⁹ Tento spis je však súčasne aj akýmsi Erazmovým bilancovaním naplneným tentokrát už životným pesimizmom, že jeho predchádzajúce apely ostali nevypočuté, že ním navrhované riešenia ostali nevyužité.⁶⁰

Erazmova *Ultissima consultatio* je logickým zavŕšením jeho evanjeliového pacifizmu konfrontovaného reálnymi pomermi vo vnútri kresťanstva a medzi štátmi kresťanskej Európy navzájom vystavenými tureckej agresii. Vojna ako krajné riešenie, keď sa už vyčerpali všetky ostatné možnosti, je prítomná v Erazmových úvahách už od čias napísania jeho *Querela Pacis* a vojnu ako krajné riešenie, pretože sa už vyčerpali všetky ostatné možnosti, implikuje aj Erazmom použitý názov: *Ultissima consultatio de bello...*⁶¹ V roku 1533 potom s veľkou úľavou víta správy o uzavretí prímeria medzi Ferdinandom a Sülejmanom (23. 6. 1533): „Už sa sem dostala upokojujúca správa, že medzi kráľom Ferdinandom a Turkami sa uzatvorilo prímerie za dostatočne spravodlivých podmienok, totiž, že Ferdinandovi pripadlo Uhorsko tak, ako patrilo zosnulému Ľudovítovi.“⁶² V skutočnosti daná dohoda ukotvovala iba status quo v Uhorsku a v konenčom dôsledku viedla k legalizácii rozdelenia územia Uhorska medzi Ferdinanda, Jána Zápoľského a Portu potvrdeného o 5

⁵⁸ ALLEN, ref. 49, s. 383–384.

⁵⁹ ALLEN, ref. 49, s. 384.

⁶⁰ „Toto a mnohé ďalšie veci nám dnes znejú na výstrahu, koľkokrát sme prehovárali monarchov, aby všetci pomohli proti zúrivosti Turkov: a keď by sme mali niečo, čím by sme mohli dať najavo márnosť toho, čím sa vystatovali.“ ALLEN, ref. 49, s. 385.

⁶¹ Posolstvo tohto Erazmovho spisu malo smerovať predovšetkým k cisárovi Karolovi V. a k nemeckým kniežatám, aby si uvedomili naliehavosť protitureckej vojny, Ferdinandovo volanie o pomoc a prekonalí vlastné rozpory ako aj hroziacu náboženskú vojnu: „Istú nádej však predsa doposiaľ uchovávam v duchu, že Boh vnukne do cisárovej mysle myšlienky na mier, predovšetkým voči kresťanom. Už sme žiaľ príliš dobre okúsili, aká veľká je krutosť Turkov. Čo chystajú sa nedá utajiť. Sotva sa im vyrovnáme so všetkými silami a armádami; čo sa stane, ak sa sami na toľko spôsobov navzájom sporíme a podujmeme sa na vojnu s nepriateľom nie menej mocným ako krutým? Ak sa raz Nemecko začne sváriť v občianskych vojnách, nechcel by som zle prorokovať, ale keď Boh odvráti to, čo hrozí, že začne!“ List č. 2411. ALLEN, P. S. *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. IX. 1530–1532. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1938, s. 91.

⁶² List č. 2825. ALLEN, P. S.: *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami*. Tom. X. 1532–1534. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1963, s. 250.

rokov neskôr veľkovaradínskym mierom medzi Ferdinandom a Jánom (24. 2. 1538).⁶³ Týchto udalostí sa však už Erasmus nedožil (+12. 7. 1536).

Resumé

Stredoeurópsky rozmer formovania politických názorov Erazma Rotterdamského

Erasmus Rotterdamský patril medzi azda najplodnejších autorov humanizmu. Slovo v jeho písanej a tlačenej podobe používal od vyjadrenia svojich intímnych pocitov, cez poznávanie a šírenie antickej múdrosti, teologické a filozofické dišputy až po verejné apely adresované najmocnejším, resp. najvplyvnejším mužom svojej doby.

Dôležité miesto v Erazmovej tvorbe zaujímajú spisy s politickým námetom, v ktorých sa vyjadruje, resp. reaguje na reálne historické udalosti svojej doby, ktoré determinujú predovšetkým dva vojnové konflikty, a to konflikt Habsburgovcov a francúzskeho kráľovského rodu z Valois, ktorý sa v užšom zmysle viedol kvôli dynastickým sporom o italské územia, v širšom kontexte však išlo o boj o hegemoniu v európskej politike; druhým konfliktom bol boj proti tureckej invázii do Európy. Erazmovou odpoveďou je odmietnutie akejkoľvek vojny. Myšlienka mieru a odsudzovania vojnového ničenia a zabíjania sa objavuje nielen v množstve jeho diel, ale aj vo významnej časti korešpondencie, najmä s vladármi a politikmi. Erazmov pacifizmus, ktorý má svoje korene v antickej spisbe, podotýkame, že nielen v kresťanských prameňoch, ale taktiež aj v autoroch profánnych (predovšetkým v stoeckej filozofii), nebol nemennou konštantou. Politický vývoj v Európe musel nevyhnutne ovplyvňovať aj názorový vývin jednotlivca.

Po páde Konštantínopolu v roku 1453 začína byť turecký problém problémom celoeurópskym. Veľmi jasne si to uvedomujú práve humanisti, ktorí už od 15. storočia začínajú vo svojich spisoch upozorňovať na jeho naliehavosť a potrebu riešenia v celoeurópskom kontexte. To isté platí aj na Erazmovu tvorbu: tak, ako je pacifistický princíp nerozlučne spätý s Erazmovými politickými názormi, je turecká otázka, konkrétne však otázka (podoba) obrannej vojny kresťanskej Európy proti expanzii Osmanskej ríše nerozlučne spätá s vývinom či, lepšie povedané, s modifikovaním Erazmovho pacifizmu. Vedno s postupom Turkov pri svojej expanzii na západ sa táto otázka postupne stáva ústrednou témou Erazmových politických úvah a apelov.

Kým v jeho spisoch z obdobia rokov 1510 – 1520 je turecká hrozba prítomná ako latentná hrozba, ktorá má poslúžiť ako apel pre nastolenie jednoty a svornosti všetkých kresťanov, kresťanských štátov a kresťanských vladárov, čo má byť, podľa Erazmových predstáv, aj tou najúčinnnejšou zbraňou proti postupu Turkov, v dvadsiatych rokoch 16. storočia sa z tureckej hrozby stáva turecká realita, ktorá sa po Balkáne a východnom Stredomorí teraz už imanentne dotýka aj strednej Európy – Uhorska a následne aj habsburského panstva. Tento fakt sa príznačne odzrkadľuje aj v Erazmových spisoch: popri otázkach reformácie sa druhou hlavnou témou Erazmových úvah stáva podoba vojny proti Turkom.

Erasmus je presvedčený, že organizovanie vojny proti Turkom nemôže byť iniciované pápežom, ani cirkevnými osobami. Práve osoba cisára Karola V. bola v jeho

⁶³ Porovnaj: KOPČAN, ref. 25, s. 36–37.

úvahách tou najpovolanejšou k tejto úlohe rovnako, ako ju považoval najpovolanejšou aj v otázkach riešenia reformačnej schizmy. Namiesto toho však s trpkosťou vidí, že jeho cisár je zahltený jediným problémom, a tým je vojna s Francúzskom. Tu niekde treba hľadať dôvody, pre ktoré sa Erazmova pozornosť v medzinárodno-politických otázkach presúva od Karola V. na stredoeurópsky priestor a stredoeurópskych vládarov, ktorí sú bezprostredne konfrontovaní nielen s tureckou hrozbou, ale už aj s tureckou vojnou.

Postupne nadväzuje čoraz širšie a živšie kontakty s kruhom uhorských humanistických vzdelancov. Práve v korešpondencii Erazma so svojimi stredoeurópskymi priateľmi sa pravidelne objavujú správy o tureckej hrozbe – Erasmus je evidentne aj vďaka nim veľmi dobre informovaný. Už v liste Jakubovi Pisonovi datovanom 9. septembra 1526 síce veľmi stručne, no pritom mimoriadne veľavravne reaguje na chýr o moháčskej porážke: „*Žialim, že Váš štát bol rozvrátený, preto som taký stručný.*“ Porážka mala fatálne dôsledky nielen pre samotné Uhorsko, ale výrazne skomplikovala aj medzinárodné vzťahy. V dôsledku nešťastnej smrti uhorského a českého kráľa Ľudovíta II. si na uprázdnené tróny uplatnil svoj dynastický nárok Ferdinand Habsburský. V Uhorsku však situáciu zneprehľadnilo objavenie sa protikandidáta – Jána Zápoľského, ktorého podporila časť šľachty. Navyše uhorský problém, napriek bezprostrednému stiahnutiu sa vojsk Sulejmana Nádherného po víťazstve pri Moháči, ostal trvalo previazaný aj s tureckým problémom. Erasmus vo svojej korešpondencii toto veľmi intenzívne vnímal, keďže to významným spôsobom oslabovalo možnosti vytvorenia jednotnej hrádze proti tureckej agresii. Odrazilo sa to aj v jeho liste poľskému kráľovi Žigmundovi Jagelovskému datovanom 15. mája 1527, v ktorom označil Jána Zápoľského titulom uhorský kráľ. Spomenutá formulácia vzbudila nevôľu predovšetkým v kruhu Ferdinandovho dvora. Erasmus sa následne pokúšal opakovane dištancovať od vlastného vyjadrenia, aby sa očistil vo Ferdinandových očiach a nepripravil sa o jeho náklonnosť. Napriek tomu sme presvedčení, že Erasmus si zakaždým veľmi dobre uvedomoval silu a význam svojich slov a že uvedenie Jána Zápoľského ako uhorského kráľa nebolo náhodné. Erasmus sa teda v danom momente – v čase olomouckých mierových rokovaní, bez poznania nuansí pomoháčskej uhorskej politiky a v duchu svojich zásad poňatia ideálneho kresťanského vláдаря – mohol skutočne v spore medzi Ferdinandom a Jánom Zápoľským prikláňať na stranu Jána Zápoľského.

Moháčska porážka, ale najmä vývoj po Moháči v strednej Európe privádzajú Erazma k definitívnemu prehodnoteniu svojho postoja k problematike vojny. Napriek tomu nemôžeme súhlasiť s názorom, že Erasmus úplne opúšťa pozície svojho evanjeliového pacifizmu a prechádza k realizmu sv. Augustína a jeho princípom tzv. spravodlivej vojny. Zlo vojny je totiž v Erazmovom presvedčení také veľké, že ho nemôže nič ospravedlniť a vyvážiť – niekedy sa jej však už nedá vyhnúť. Erasmus preto oproti pojmu *spravodlivej vojny (bellum iustum)* zavádza pojem *nevyhnutnej vojny (bellum necessarium)*.

Takýto názorový posun v Erazmovom politickom myslení má samozrejme priamy súvis aj s reálnou politikou na konci dvadsiatych a začiatku tridsiatych rokov 16. storočia. Pretrvávajúca polarizácia kresťanskej Európy medzi Karolom V. a protihabsburským frontom reprezentovaným predovšetkým a stále francúzskym kráľom Františkom I., egocentrická politika Henricha VIII. smerujúca k odluke anglikánskej cirkvi, neschopnosť Karola V. zastaviť postupujúcu reformáciu a v neposlednom rade obliehanie Viedne Turkami v roku 1529 a osmanská okupácia Uhorska upínajú Erazmov pohľad na Ferdinanda Habsburského.

V roku 1529 z popudu svedníka kráľovnej Márie Habsburskej Jána Henkela adresuje vdove po uhorskom a českom kráľovi Ľudovítovi II. trochu oneskorenú

konzoláciu pod názvom *Vidua Christiana*. Súčasťou je aj laudácia jej brata Ferdinanda, ktorý je postavený pred nevyhnutnosť vedenia vojny s Turkami. Napokon v tom istom roku Erasmus sformuloval aj svoj nový apel adresovaný európskym monarchom. Robí tak formou komentára k 28. Žalmu, ktorý adresoval Jánovi Rinkovi, profesorovi práva v Kolíne nad Rýnom. Fakt, že v tomto prípade ide v pravom slova zmysle o politický manifest, potvrdzuje skutočnosť, že sám Erasmus sa postaral o jeho tlačene vydanie pod názvom: *Ultissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII*, čiže *Konečná úvaha o vyhlásení vojny Turkom pri príležitosti výkladu 28. Žalmu*. Tento spis je logickým zavŕšením Erazmovho evanjeliového pacifizmu konfrontovaného reálnymi pomermi vo vnútri kresťanstva a medzi štátni kresťanskej Európy navzájom vystavenými tureckej agresii. Vojna ako krajné riešenie, keď sa už vyčerpali všetky ostatné možnosti, je prítomná v Erazmových úvahách už od čias napísania jeho *Querela Pacis* a vojnu ako krajné riešenie, pretože sa už vyčerpali všetky ostatné možnosti, implikuje aj Erazmom použitý názov: *Ultissima consultatio de bello...*

Rezümé

Rotterdami Erasmus politikai nézetei formálódásának közép-európai mérete

Rotterdami Erasmus talán a legtermékenyebb humanista szerzők közé tartozik. A szava, írott és nyomtatott formában egyaránt, intim érzéseinek kifejeződését mutatta az antik bölcsesség megismerésén és terjesztésén, a teológiai és a filozófiai vitákon át egészen a leghatalmasabbaknak, vagyis a kora legbefolyásosabb férfiainak címzett nyilvános felhívásokig.

Erasmus életművében fontos helyet foglalnak el a politikai tárgyú írások, amelyekben kifejezésre juttatja, illetve reagál korának valóságos történelmi eseményeire, amelyeket főleg két háborús konfliktus határoz meg. Ez a Habsburgok és a francia Valois királyi ház konfliktusa, amely szűk értelemben dinasztikus vita miatt folyt itáliai területekért, széles összefüggésben azonban az európai politikai hegemoniáért folytatott harcról volt szó; a másik konfliktus az Európa elleni török invázió elleni küzdelem volt. Erasmus felelete mindenféle háború elvetése volt. A béke gondolata és a háborús pusztítás, és a gyilkolás elítélése nemcsak munkáinak sokaságában jelenik meg, hanem főleg az uralkodókkal és politikusokkal folytatott levelezésének jelentős részében is. Megjegyezzük, hogy Erasmus pacifizmusa, amely az antik irodalomban gyökerezik, vagyis nemcsak a keresztény forrásokban vagy akár a profán szerzőkben (mindenekelőtt a sztoikus filozófiában), nem volt változatlanul állandó. A politikai fejlődésnek Európában szükségképpen befolyásolnia kellett az egyes ember nézetbeli fejlődését is.

Konstantinápoly eleste, 1453 után a török probléma összeurópai problémává kezdett válni. Erre nagyon világosan éppen a humanisták döbbenek rá, akik írásaikban már a 15. századtól elkezdnek figyelmeztetni ennek sürgősségére és a megoldás összeurópai szükségességére. Ez Erasmus művére is biztosan érvényes: így, mint pacifista elv, elválaszthatatlan kapcsolatban van Erasmus politikai nézeteivel, a török kérdés, konkrétan pedig a keresztény Európa Oszmán Birodalom expanziója elleni védelmi harcának kérdése, elválaszthatatlanul összefügg Erasmus pacifizmusának, vagy jobban mondva, módosulásának a fejlődésével. A törökök nyugatra irányuló expanziójának előretörésével együtt ez a kérdés fokozatosan Erasmus politikai értekezéseinek és felhívásainak központi témájává vált.

Írásaiban az 1510–1520-as évektől a török fenyegetés, mint latens fenyegetés van jelen, amelynek felhívásként kell szolgálnia az összes keresztény, a keresztény államok és keresztény uralkodók egységének és összefogásának napirendre tűzéséhez. Ez Erasmus elképzelései szerint a leghatásosabb fegyver lehet a törökök előrenyomulásával szemben. A 16. század huszas éveiben azonban a török előrenyomulásból török realitás lett, amely a Balkán és a Földközi-tenger vidéke után most már imanensen Közép-Európára – Magyarországra, és következésképpen a Habsburg birtokokra is fenyegetés. Ez a tény Erasmus írásaiban is jellemzően visszatükröződik: a reformáció kérdései mellett Erasmus értekezéseinek másik fő témájává a török elleni harc vált.

Erasmus meg van győződve arról, hogy a török elleni harc szervezése nem lehetséges a pápa, sem az egyházi személyek kezdeményezése nélkül. Értekezéseiben éppen V. Károly személye volt a legelhivatottabb erre a feladatra, ugyanúgy, mint ahogyan őt tartotta a legelhivatottnak a reformációs skizma megoldásának kérdéseiben is. Ehelyett azonban keserűen látja, hogy az ő császárat egyetlen probléma foglalkoztatja, a Franciaországgal folytatott háború. Valahol itt kell az okokat keresni, amelyek miatt Erasmus figyelme nemzetközi-politikai kérdésekben V. Károlytól a közép-európai térségbe és a közép-európai uralkodók felé fordul, akik közvetlenül konfrontálódnak nemcsak a török fenyegetéssel, hanem a török háborúval is.

Fokozatosan egyre szélesebb és előbb kapcsolatok szövődnek magyar humanista művelt körökkel. Eppen Erasmus közép-európai barátaival folytatott levelezésében jelennek meg rendszeresen hírek a török fenyegetésről – Erasmus nyilvánvalóan és nekik köszönhetően nagyon jól informált. Már a Jakub Pisonovnak írt, 1526. szeptember 9.-i keltezésű levelében, nagyon röviden ugyan, de azért rendkívül sokatmondóan reagál a mohácsi vereség hírére: „*Sajnálom, hogy az Ön állama fel lett dűlva, ezért vagyok ilyen rövid.*” A vereségnek nemcsak az önálló Magyarországra lettek végzetes következményei, hanem kifejezetten komplikálta a nemzetközi kapcsolatokat is. II. Lajos magyar és cseh király szerencsétlen halála következtében a megüresedett trónra Habsburg Ferdinánd jelentette be dinasztikus igényét. Magyarországon azonban a helyzetet áttekinthetlenné tette az ellenjelölt, Szapolyai János feltűnése, akit a nemesség egy része támogatott. A magyar problémán túl, Nagy (Dicsőséges) Szulejmán csapatainak közvetlen összevonása ellenére, a mohácsi győzelem után tartósan kapcsolatban maradt a török kérdéssel is. Erasmus a levelezésében ezt nagyon intenzíven érezte, mivel-hogy jelentős módon meggyengültek egy török agresszió elleni egységes védőgát létrehozásának lehetőségei. Ez tükröződött a lengyel királynak, Jagello Zsigmondnak írt 1527. május 17.-i keltezésű levelében is, amelyben János Zsigmondot magyar királyi titulussal illette. Az említett formula mindenekelőtt Ferdinánd udvari köreiből keltett elégedetlenséget. Erasmus ezt követően megpróbált ismételt távolságot tartani saját nyilatkozatától, hogy tisztára mossa magát Ferdinánd előtt, hogy ne veszítse el az ő hajlandóságát. Ennek ellenére meg vagyunk győződve arról, hogy Erasmus minden esetben nagyon jól tudatában volt szavai erejének és jelentőségének, és hogy Szapolyai János magyar királyként való említése nem volt véletlen. Erasmus tehát az adott pillanatban – az olmtüzi béketárgyalások idején, a Mohács utáni magyar politikai nüansz ismerete nélkül, és az ideális keresztény uralkodóról vallott felfogásának alapelve szellemében – a Ferdinánd és a Szapolyai János közötti vitában tényleg Szapolyai János oldala felé hajolhatott.

A mohácsi vereség, de főleg a mohács utáni fejlődés Közép-Európában Erasmust – háborús problematikával kapcsolatos – álláspontja végleges ártértelezésére vezeti. Ennek ellenére nem érthetünk egyet azzal a nézettel, hogy Erasmus teljesen elhagyja evangélikus pacifista álláspontját és áttér Szent Ágoston realizmusára, és az ő ún. igazságos há-

borúról szóló elvére. Vagyis a rossz háború Erasmus meggyőződése szerint olyan nagy, hogy azt sehogyan sem lehet igazolni és ellensúlyozni – néha azonban azt már nem lehet kikerülni. Erasmus ezért az *igazságos háborúval* (*bellum iustum*) szemben bevezeti az *elkerülhetetlen háború* (*bellum necessarium*) fogalmát.

Az ilyen szemléleti eltolódás Erasmus politikai gondolkodásában nyilvánvalóan egyenes összefüggésben áll a huszas évek végének és harmincas évek elejének reálpolitikájával. A keresztény Európa tartós polarizációja V. Károly és mindenekelőtt az I. Ferenc francia király által képviselt Habsburg-ellenes front között, VIII. Henriknek az anglikán egyház elkülönülésére irányuló egocentrikus politikája, V. Károly képtelensége az előrenyomuló reformáció megállítására, és nem utolsósorban Bécs török ostroma 1529-ben, és Magyarország török okkupációja, Erasmus tekintetét Habsburg Ferdinándra terelik.

1529-ben Habsburg Mária, gyóntatójának, Ján Henkelnek a kezdeményezésére, II. Lajos magyar és cseh király özvegyéhez kissé megkésett konzolációt intéz *Vidua Christiana* néven. Ennek része testvérének, Ferdinándnak a laudációja is, amely a törökök ellen kitűzött háborúnak van szentelve. Végül Erasmus még ugyanebben az évben megfogalmazta az európai monarcháknak címzett felhívását. Dolgozik a 28. zsol-tár kommentárjának formáján, amelyet Ján Rinkovnak, a jogi professzornak címzett Kölnbe. Tény, hogy ebben az esetben – a szó szoros értelmében – politikai manifesztumról van szó, ami megerősíti a tényt, hogy maga Erasmus törekedett nyomtatott formában való kiadására *Ultissima consultatio de bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII*, vagyis *Utolsó elmélkedés a törökkel folytatott háború kihirdetéséről a 28. zsol-tár magyarázata alkalmából* néven. Ez az írás logikus betetőzése Erasmus evangélikus pacifizmusának, amely konfrontálódott a kereszténységen belüli és a – török agressziónak kölcsönösen kitett – keresztény Európa államai közötti reális viszonyokkal. A háború, mint szélsőséges megoldás, amikor már kimerítették az összes maradék lehetőséget, már a *Querela Pacis* megírása óta jelen van Erasmus értekezéseiben, és a háború, mint szélsőséges megoldás, mivelhogy már minden maradék lehetőséget kimerítettek, magába foglalja az Erasmus által használt megnevezést is: *Ultissima consultatio de bello...*

Summary

The Central European proportion of the formation of Erasmus' political views

Erasmus of Rotterdam, one of the most influential humanist in the first third of the 16th century attentively followed the political movements in the European states. His answer to political events was the idea of pacifism: Erasmus was a convinced supporter of uniting the forces of Christendom in the politically fragmented camp of European states. But under the influence of the real political situation represented especially by the struggle for European hegemony between Charles V and Francis I and by Turkish expansion into Central Europe he had to adapt his idea of Evangelical pacifism. Erasmus in his writings called *Ultissima consultatio de bello Turcis inferendo* propose the necessary war against the Turks. This represents the change and development of Erasmus' political views and the principal motive for it was the actual situation in Central Europe, especially in Hungary, after the defeat in Mohács.

PRVÍ UHORSKÍ EMIGRANTI USÍDLNÍ VO FRANCÚZSKU: LADISLAV BERČENÍ (1689–1778) A NIEKTORÍ HORNOUHORSKÍ PRÍSLUŠNÍCI JEHO HUSÁRSKEHO PLUKU

Patrik Kunec

(Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Na základe každým rokom narastajúceho počtu vedeckých štúdií a monografií je možné konštatovať, že dejiny migrácií celých etník, určitých skupín obyvateľstva alebo história emigrácie a zahraničného pôsobenia jednotlivých osôb sa v poslednom desaťročí stali témami, ktoré zaujali ako odbornú, tak aj laickú verejnosť. Hoci sa pozornosť venuje najmä (e)migráciám z dôvodov politického, rasového a náboženského prenasledovania, významnú úlohu v minulosti zohrávali (rovnako, ako je tomu aj dnes) taktiež ekonomické a sociálne faktory. Slovenská historiografia sa donedávna zaoberala len problematikou (vy)sťahovalecť Slovákov z dôvodov hospodársko-sociálnych, a to najmä od začiatku 18. storočia na Južnú zem a následne sťahovania Slovákov za prácou do Spojených štátov amerických od druhej polovice 19. storočia. S emigráciou obyvateľov Uhorského kráľovstva sa ale stretávame už v 17. storočí, a to najmä z dôvodu náboženského prenasledovania protestantov v rámci rekatolizácie. Títo vysťahovalci mali zvyčajne namierené na protestantské územia Svätej ríše rímskej národa nemeckého. Okrem množstva kňazov a radových veriacich sa medzi nimi nachádzali aj významné osobnosti z vedeckých a umeleckých kruhov – ako napríklad maliar Ján Kupecký (pôsobil v Norimberku) alebo fyzik a inžinier Ján Andrej Segner (pôsobil na univerzitách v Jene, Göttingene a v Halle).

Zatiaľ okrajovo je na Slovensku venovaná pozornosť zaujímavej skupine migrantov, ktorí boli buď účastníkmi alebo potomkami účastníkov posledného stavovského povstania v Uhorsku – povstania Františka II. Rákociho (historická forma Rákóczi). Okrem prominentných osôb samotného vodcu povstania a jeho blízkeho spolubojovníka Mikuláša Berčeniho, ktorí dožili svoje životy v tureckom exile, ide najmä aj o desiatky, ba stovky priamych účastníkov povstania, ktorí po jeho porážke žili roztrúsene na území Poľského kráľovstva, Turecka a tiež Francúzska. Hoci na Slovensku sa touto otázkou nezaoberal takmer nik,¹ v maďarskej historiografii je to téma, ktorá pritiahla záujem viacerých bádateľov. Výskum emigrácie účastníkov Rákociho povstania

¹ Jedinou výnimkou je prešovský historik Peter Kónya, ktorý v najnovšej monografii kuruckého generála Juraja Ottlyka venoval istý priestor aj vykresleniu jeho krátkeho poľského vyhnanstva v priebehu roku 1711. KÓNYA, Peter: *Za boha, vlast' a slobodu! : Pohnuté osudy kuruckého generála Juraja Ottlyka*. Prešov 2009.

realizovali, alebo naďalej realizujú, najmä Lajos Hopp,² vojenský historik József Zachar³ a najnovšie najmä Ferenc Tóth, ktorý vo svojej monografii *Ascension sociale et identité nationale : Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)* zhrnul takmer všetky doteraz známe poznatky o uhorských emigrantoch vo Francúzsku v priebehu 18. storočia a objasnil proces ich integrácie do francúzskej spoločnosti.⁴ Na Slovensku sa vojenskému pôsobeniu niektorých emigrantov venoval iba historik Vladimír Segeš.⁵

Cieľom tohto príspevku je poukázať na niekoľko významnejších osôb, ktoré sa v priebehu 18. storočia usídlili v severovýchodnom Francúzsku a vytvorili v malom mestečku Molsheim svojráznu mikrokomunitu. Tam usídlení imigranti pochádzali aj z územia Horného Uhorska a pôsobili v priebehu 18. storočia vo francúzskej armáde, špeciálne v husárskych plukoch. Neboli len radovými husármi – často vďaka svojim schopnostiam, odvahe a lojálnosti novej domovine získali vyššie dôstojnícke posty a jeden z nich dokonca aj možnosť vytvoriť vlastný husársky pluk, ktorý významnou mierou zasiahol do vojen, ktorých sa Francúzsko okolo polovice 18. storočia účastnilo. Keďže niektorí emigranti (alebo ich priami potomkovia, narodení vo Francúzsku) sa koncom storočia z dôvodu vypuknutia Veľkej francúzskej revolúcie navrátili do svojej vlasti (alebo vlasti otcov), sú dejiny tejto komunity špecifickou súčasťou uhorsko-francúzskych vzájomných vzťahov v 18. storočí.

Najmä vďaka bádateľskému úsiliu Józsefa Zachara je do veľkej miery preskúmaná aktivita viacerých postáv francúzskej armády starého režimu, ktoré mali uhorský pôvod. Spomínaný historik je autorom niekoľkých všeobecných monografií z dejín vojenstva, ale aj detailnej biografie najznámejšieho z uhorských emigrantov vo francúzskej službe – Ladislava Berčénioho (hist. Bercsényi), ktorý svoju kariéru v radoch ľahkej kavalérie dotiahol až k hodnosti poľného maršala. A práve jeho prostredníctvom sa do Francúzska dostali ďalšie stovky Uhrov.

Ladislav Ignác Berčéni, narodený v roku 1689 v Prešove, bol synom Mikuláša Berčénioho a jeho prvej manželky Kristíny Drugetovej (hist. Drughet) a v priebehu Rákociho povstania pôsobil ako kapitán jeho elitnej telesnej gardy.⁶ Hneď po porážke povstania sa s odporúčaním od Františka II. Rákociho uchýlil do Francúzska, kde vstúpil do armády. V roku 1712 bol už podplukovníkom a v radoch husárov ďalšieho uhorského emigranta – Juraja Ráttkyho – sa stihol ešte

² HOPP, Lajos: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*. Budapest 1973.

³ Cenné sú najmä jeho dve staršie monografické práce: *Idegen hadakban*, Budapest 1984, a *Franciaország magyar marsallja: Bercsényi László*. Budapest 1987, ale taktiež rad fundovaných štúdií, venovaných histórii niekoľkých francúzskych husárskych plukov 18. storočia, ktoré boli publikované v odbornom vojensko-historickom periodiku *Hadtörténelmi Közlemények*.

⁴ TÓTH, Ferenc: *Ascension sociale et identité nationale: Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*. Budapest 2000.

⁵ Vladimír Segeš publikoval kratšie príspevky o významnejších uhorských emigrantoch slúžiacich vo francúzskej armáde v populárno-náučných periodikách *Historická revue* alebo *Obrana*.

⁶ ZACHAR, J.: *Franciaország magyar marsallja...*, c. d., s. 49–50.

zapojiť do končiacej sa vojny o španielske dedičstvo.⁷ Po povýšení na plukovníka v roku 1719 a udelení najvyššieho vojenského vyznamenania – radu sv. Ľudovíta v roku 1720 získal Berčeni tiež právo zriaďovať si husársky pluk pod vlastným velením. Tak začal organizovať z uhorských emigrantov v Turecku prvý regulérny husársky pluk francúzskej armády. Už na jeseň roku 1721 priviezol prvých takmer tristo bojovníkov, z ktorých bolo 185 Uhrov.⁸ Tí sa stali základom jeho pluku o štyroch eskadrónach. Berčeni sa ako jeho veliteľ a vlastník (franc. *colonel-propriétaire*) zúčastnil ako vojen o poľské (1733–1735), tak aj o rakúske dedičstvo (1740–1748, 1756–1763).⁹ Po ukončení vojny o poľské dedičstvo avansoval na brigádneho generála, v roku 1738 na generála, v roku 1743 bol menovaný za generálneho inšpektora všetkých husárskych plukov. Významne prispel k reorganizácii kavalérie v štruktúre francúzskej armády. Jeho kariéra vyvrcholila v roku 1758, kedy bol povýšený Ľudovítom XV. na poľného maršala. Zo služby sa stiahol už v nasledujúcom roku, ale ostal činný vo viacerých administratívno-správnych funkciách, a to dokonca aj na dvore lotrinského vojvodu Stanislava Leszczyńskiego (niekdajšieho poľského kráľa v rokoch 1704–1709 a svokra Ľudovíta XV.).¹⁰

V roku 1727 sa Berčeni po obdržaní naturalizačnej listiny stal plnoprávnym obyvateľom Francúzskeho kráľovstva. Od roku 1725 žil v lokalite Frouet, neďaleko od mesta Méry v Savojsku, ale po roku 1730 sa usadil na zámku Luzancy, neďaleko mesta Meaux (departement Seine et Marne), ktorý odkúpil od jeho bezdetnej majiteľky.¹¹ To už bol Berčeni ženatý s Annou Katarínou Girard de Wiet (v prameňoch aj ako Gézard alebo Girard), ktorá síce pochádzala zo šľachtickej rodiny ale jej otec to dotiahol vo vojsku len na kapitána.¹² Mal s ňou niekoľko detí, pričom dvaja jeho synovia po ňom prevzali velenie v ním založenom husárskom pluku. Prvorodený syn Nicolas-François však zomrel v mladom veku (roku 1762 ako 26-ročný).¹³ Po otcovej smrti velil pluku jeho ďalší syn François-Antoine, ktorý sa v roku 1792 rozhodol emigrovať z Francúzska a zomrel roku 1811 v anglickom exile.¹⁴ Jeho syn Ladislav Jean Philipp (teda vnuk Ladislava Berčeniho), narodený v roku 1781, sa však vrátil do Uhorska, vstúpil tu do uhorského 9. husárskeho regimentu a zomrel bezdetný v

⁷ ZACHAR, J.: *Franciaország magyar marsallja...*, s. 78–81.

⁸ ZACHAR, J.: *Franciaország magyar marsallja...*, s. 88–92.

⁹ Podrobný opis jeho vojenských aktivít podáva: ZACHAR, J.: *Franciaország magyar marsallja...*, c.d., od s. 109.

¹⁰ ZACHAR, J.: *Franciaország magyar marsallja...*, c. d., s. 126–127.

¹¹ BOUTEVEILLE, Alix: *Luzancy: un château au fil du temps: histoire, énigmes et controverses, seigneurs et châtelains*. Coulommiers 2002, s. 43–44.

¹² ZACHAR, J.: *Idegen hadakban*, c.d., s. 193; Alix Bouteville vo svojej práci uvádza starší záznam z 19. storočia, podľa ktorého mal Berčeni svoju nastávajúcu manželku spoznať v jednej krčme neďaleko od Thionville, kde ho obsluhovala a kde sa do nej na prvý pohľad zaľúbil. Tento príbeh však môžeme zaradiť skôr medzi legendy. BOUTEVEILLE, Alix: *Luzancy...*, c.d., s. 42.

¹³ Jeho portrét pozri v ZACHAR, J.: *Idegen hadakban*, c.d., s. 397–401.

¹⁴ ZACHAR, J.: *Idegen hadakban*, c.d., 407.

roku 1835 v Košiciach, čím rod Berčeni vymrel po meči. Osudy mužských príslušníkov tejto rodiny dosť pripomínajú osudy iných uhorských imigrantov, ktorí začali svoje pôsobenie v radoch Berčeniho husárskeho pluku – bratov Andreja a Mateja Polereckých (v prameňoch je ich priezvisko uvádzané v podobe Polerecki, Polleretzki).

Rodina Polereckých odvodzuje svoje meno od lokality Polerieka v Turci (maďarský názov *Mezőpatak*), kde predkovia rodu, bratia Ondrej a Jakub, dostali majetok už v roku 1262 od kráľa Bela IV.¹⁵ V nasledujúcich desaťročiach sa rodina Polereckých rozšírila po celom Turci, a tiež do Nitrianskej, Zvolenskej a Trenčianskej stolice. Zdá sa, že niektoré vetvy z pôvodne zemianskeho rodu časom stratili zemianske práva a upadli do poddanského postavenia, čo je aj prípad Mateja Polereckého, ktorý sa narodil v roku 1662 v Mošovciach (maď. *Mosóc*).¹⁶ V mladosti sa venoval obchodovaniu so súknom a až do roku 1695 žil ako poddaný v Mošovciach. V máji 1695 bol Matej Polerecký na vlastnú žiadosť prepustený z poddanského zväzku Katarínou Révajovou, majiteľkou mestčka Mošovce, a presťahoval sa do Banskej Bystrice, kde sa stal pomocníkom a azda aj spoločníkom Gabriela Badu (v prameňoch sa uvádza ako Badda), obchodníka so súknom.¹⁷ V roku 1696 nadobudol meštianske práva a po smrti Gabriela Badu (roku 1698) sa oženil s vdovou Annou Badovou, rodenou Wagnerovou, s ktorou mal niekoľko vlastných detí. Dospelosti sa dožili synovia Andrej a Matej Polereckí (Matej Polerecký mladší). Vychovával aj nevlastné deti z prvého manželstva Anny Badovej – bratov Gabriela a Juraja.

Matej Polerecký sa aktívne zúčastnil protihabsburského stavovského povstania Františka II. Rákociho v rokoch 1703–1711. Ku kuruckému vojsku sa pripojil už v roku 1703.¹⁸ Z nadporučíka v jazdeckom pluku Jána Štretta (hist. Schtretter) bol povýšený na kapitána a zaradený do pluku Berčeniho dragúnov, kde slúžil pod velením Jána Győriho-Nagya.¹⁹ Pravdepodobne v týchto časoch sa zrodilo priateľstvo medzi Matejom Polereckým a Mikulášom Berčénim, ktoré prešlo aj na ich synov. František II. Rákoci ho za jeho zásluhy povýšil v Jágri (Eger) roku 1708 na majora a potvrdil jeho príslušnosť k zemianskemu stavu.²⁰ Posledná zmienka o ňom z 13. novembra 1709 v prameňoch známych

¹⁵ ZACHAR, J.: Pollereczky János őrnagy az amerikai forradalmi függetlenségi háborúban. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 27, 1980, č. 2, s. 295, poznámka č. 14.

¹⁶ O Matejovi Polereckom publikoval už začiatkom 20. storočia fundovanú biografickú štúdiu banskobystriický historik Emil JURKOVICH: *Polereczky Mátyás és családja Franciaországban és Magyarországon* [Banská Bystrica] 1909. Pôvodný text vyšiel aj v preklade pod názvom *Matej Polereczky a francúzska vetva jeho rodiny*. In: JURKOVICH, E.: *Pribehy z minulosti Banskej Bystrice. Výber z tvorby Emila Jurkovicha*. Zv. 2. (Preložil Imrich Nagy) Banská Bystrica 1997, s. 298–327. Z textu tejto práce čerpáme základné informácie o Matejovi Polereckom staršom.

¹⁷ JURKOVICH, E.: *Matej Polereczky...*, c.d., s. 300–303.

¹⁸ JURKOVICH, E.: *Matej Polereczky...*, s. 306.

¹⁹ JURKOVICH, E.: *Matej Polereczky...*, c.d., s. 308.

²⁰ JURKOVICH, E.: *Matej Polereczky...*, c.d., s. 308. Aj SEGEŠ, Vladimír: Kurucký major Matej Polerecký. In: *Obrana XII*, 2004, č. 10, s. 21.

historikovi Emilovi Jurkovichovi ho viedla k domnienke, že koncom tohto roku Matej Polerecký padol kdesi v Gemeri alebo na Spiši v boji proti cisárskym silám.²¹ Až J. Zachar prieskumom korešpondencie Alexandra Károlyiho zistil, že Matej neumrel hrdinskou smrťou na bojovom poli, ale sa v sprievode Rákociho manželky Šarloty Amálie (Charlotty Amalie) von Hessen-Rheinfels utiahol v roku 1710 spolu s rodinou do Poľska, kde sa usadil v mestečku Skole (neďaleko od vtedajších sedmohradských hraníc, dnes na Ukrajine).²² Odtiaľto sa usiloval o návrat do Uhorska a zaujímal sa o stav svojho majetku v Banskej Bystrici. Svedčia o tom jeho listy adresované grófovi Alexandrovi Károlyimu do Nagykároly (dnes mesto Carei v Rumunsku), u ktorého prebýval jeden z jeho nevlastných synov. Majetok v Banskej Bystrici podľahol zničeniu, ale gróf Károlyi, ktorý sa zaslúžil o uzatvorenie Satmárskeho mieru, sa o Mateja Polereckého postaral. V roku 1722 sa Matej napokon usadil aj s niektorými členmi svojej rodiny v dedinke Terem (dnes Tiream v Rumunsku), ležiacej na majetku spomínaného Károlyiho. Vykonával tu funkciu hlavného inšpektora rozsiahleho Károlyiho majetku a tu aj zomrel asi začiatkom roku 1727.²³

Ako už bolo spomenuté, s vdovou po Gabrielovi Badovi Annou Badovou mal Matej Polerecký dvoch synov – Andreja a Mateja (Matej Polerecký mladší). Odborná literatúra uvádza ako deň a miesto narodenia Andreja 14. november roku 1700 v Banskej Bystrici, presnejší dátum narodenia Mateja je zatiaľ neznámy.²⁴ Otcova účasť v neúspešnom Rákociho povstaní im predurčila osud emigrantov. Po porážke povstania žil Andrej istý čas v Poľsku ako páža na dvore manželky Františka II. Rákociho. V jej sprievode prišiel roku 1719 do Paríža.²⁵ Po smrti Šarloty Amálie v roku 1722 sa o Andreja Polereckého postaral Ladislav Berčeni, syn Mikuláša Berčeniho, ktorý ho 9. mája 1722 zaradil v hodnosti poručíka do svojho husárskeho pluku.²⁶ Kontakt s vlasťou však Andrej nestratil – v 20-tych rokoch niekoľkokrát pobýval v Uhorsku na dovolenke a azda sa tu stretal s bratom Matejom, ktorý žil v Banskej Bystrici.²⁷ Andrej bojoval v rokoch 1733–35 vo vojne o poľské nástupníctvo už ako kapitán, 5. mája 1735 bol povýšený na majora. Roku 1737 získal kríž Sv. Ľudovíta, vysoké vojenské vyznamenanie, ktoré dostávali zaslúžilí vojaci s dvadsaťročnou službou vo francúzskej armáde. Od roku 1741 bojoval vo vojne o rakúske dedičstvo,

²¹ JURKOVICH, E.: *Matej Polerecký*..., s. 312.

²² ZACHAR, J.: *Polerecký János őrnagy*..., c.d., s. 296.

²³ ZACHAR, J.: *Polerecký János őrnagy*..., s. 297.

²⁴ ZACHAR, J.: *Polerecký János őrnagy*..., s. 298. Biografické údaje Mateja Polereckého mladšieho totiž odborné práce uvádzajú odlišne, dátum jeho narodenia kladú medzi roky 1707 až 1710. Banskobystrická katolícka matrika v rozmedzí rokov 1700–1710 neobsahuje zápisy o narodení ani Mateja, ani Andreja Polereckého, matrika evanjelickej cirkvi z tohto obdobia sa nezachovala.

²⁵ ZACHAR, J.: *Polerecký János őrnagy*..., c.d., s. 298.

²⁶ ZACHAR, J.: *Polerecký János őrnagy*..., c.d., s. 298.

²⁷ V súbore korešpondencie grófa Alexandra Károlyiho sa totiž zachovali ich listy, písané Andrejom z lokality Terem a Matejom z Banskej Bystrice. ZACHAR, J.: *Polerecký János őrnagy*..., c.d., s. 298.

zúčastnil sa ťaženia do Rakúska a Čiech (i obsadenia Prahy), neskôr jeho pluk bojoval vo Flámsku. Vzhľadom na jeho zásluhy a na veľký počet prebehlíkov z radov cisárskej armády na francúzsku stranu bol v roku 1743 menovaný kráľom Ľudovítom XV. za plukovníka s právom na vytvorenie vlastného husárskeho pluku.²⁸ Polereckého pluk, ktorý vznikol na konci roku 1743, mal 40 dôstojníkov a 612 husárov, výlučne z Uhorska (tvorili ho najmä prebehlíci z rakúskej armády).²⁹ Postupne v ňom ale počet Uhrov klesal a do jeho radov sa verbovali aj Francúzi. 1. januára 1748 bol Andrej Polerecký za bojové zásluhy vo vojne o rakúske dedičstvo menovaný za brigádiera (brigádneho generála), ale pre nízku morálku jeho husárov na začiatku sedemročnej vojny, presnejšie v roku 1758, jeho pluk rozpustili. Naturalizáciu vo Francúzsku získal Andrej spolu s bratom Matejom v roku 1751.³⁰ V roku 1759 zastával úrad osobného tajomníka ministra vojny maršala de Belle-Isle a v roku 1760 sa stal aj vojenským veliteľom (guvernérom) mestečka Molsheim v Alsasku. Roku 1773 odišiel Andrej Polerecký s veľkým odstupným do výslužby a umrel koncom roku 1783 v Molsheime. V tomto provinčnom mestečku bol Andrej Polerecký príslušníkom spoločenskej elity, vlastníkom rozsiahleho pozemkového majetku a tiež mlyna v lokalite Hardtmühle neďaleko Dorlisheimu.³¹ Udržoval čulé styky so Stanislavom Leszczyńskim, sídliacim na zámkoch v Nancy a Lunéville, a, samozrejme, s uhorskými imigrantmi usídlenými v Molsheime. Regionálny historik Louis Schlaefli vo štúdii venovanej uhorským imigrantom v Molsheime uvádza, že Andrej Polerecký bol často krstným otcom detí týchto husárov, prípadne svedkom na ich svadbách.³²

Do Francúzska prilákal začiatkom 30-tych rokov aj svojho mladšieho brata Mateja, ktorý tiež vstúpil do pluku Berčénih husárov. Započal službu ako radový husár, ale ukončil ju ako plukovník. Krátko pôsobil aj v bratovom husárskom pluku, ale v roku 1754 sa vrátil späť do Berčénih regimentu.³³ Skromné zmienky v prameňoch o ňom hovoria ako o veľmi odvážnom vojakovi, ktorý v bojoch utrpel niekoľko zranení a v roku 1759 dokonca utiekol aj z pruského zajatia. Je možné, že ostal aktívnym protestantom, a preto nebol vyznamenaný radom Sv. Ľudovíta ako jeho brat Andrej. Roku 1768 odišiel do výslužby a usadil sa v mestečku Dorlisheim, neďaleko od Molsheimu. Oženil sa so šľachtickou Octavie Zorn de Bulach, ale manželstvo ostalo bezdetné.³⁴

²⁸ Vojenská kariéra Andreja Polereckého stručne zhrnutá podľa diela J. ZACHARA: *Idegen hadakban...*, c.d., s. 255–260.

²⁹ JURKOVICH, E.: *Príbehy...*, c.d., s. 319; aj ZACHAR, J.: *Polereczky János őrnagy...*, c.d., s. 299.

³⁰ TÓTH, F.: *Ascension sociale...*, c.d., s. 250.

³¹ TÓTH, Ferenc: Hongrois a Molsheim au XVIIIe siècle. In: *Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de Molsheim et environs 1995*. Molsheim 1995, s. 89.

³² SCHLAEFLI, Louis: Notes complémentaires sur les familles des Hongrois établis à Molsheim. In: *Annuaire de la Société d'histoire et d'archéologie de Molsheim et environs 1995*. Molsheim 1995, s. 92–99.

³³ ZACHAR, J.: *Idegen hadakban...*, c.d., s. 262.

³⁴ SCHLAEFLI, L.: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 97.

V roku 1736 sa v alsaskom mestečku Haguenau, kde v tom čase bolo sídlo Berčénioho pluku, Andrej Polerecký oženil s Marie-Françoise-Margueritte de Hasselt, dcérou mestského doktora v Haguenau, a prestúpil na katolicizmus.³⁵ Mal niekoľko detí, z ktorých sa dospelosti dožili dvaja synovia a jedna dcéra.³⁶ Starší syn František Andrej Filip sa narodil v roku 1737 v Molsheime a už ako 5-ročného ho otec dal zapísať do Berčénioho husárskeho pluku. Reálnu službu začal vykonávať v pluku svojho otca od roku 1752, teda ako pätnásťročný. S veľkým úspechom sa účastnil bojov sedemročnej vojny. Rýchlo postupoval v hodnostiach a taktiež od pluku k pluku. Od roku 1774 bol guvernérom alsaského mestečka Rosheim a zároveň veliteľom Chamborantovho husárskeho pluku. V 70-tych a 80-tych rokoch bol vyslaný vládou s tajnou misiou aj do severoamerických kolónií, respektíve do Spojených štátov amerických, ale o tejto zaujímavej kapitole Františka Andreja Polereckého nemáme zatiaľ detailnejšie informácie.³⁷ Za jeho vojenské, a pravdepodobne aj diplomatické, zásluhy mu napokon 9. decembra 1781 kráľ Ľudovít XVI. udelil hodnosť generála (franc. *maréchal de camp*). František Andrej Polerecký uzavrel sobáš s francúzskou šľachticnou – v roku 1766 sa oženil so Pierrette-Thérèse de Trevet, pochádzajúcou z mesta Évreux, a usadil sa v alsaskom Rosheime.³⁸ Z manželstva mal niekoľko detí, najstarším synom bol Karol Armand Viktor Godfrid (narodený v roku 1767), ktorý sa v čase francúzskej revolúcie vrátil spolu s otcom do Uhorska.

Druhým synom Andreja Polereckého bol Ján Ladislav, ktorý sa narodil dňa 4. 9. 1748 taktiež v mestečku Molsheim.³⁹ Ako uvádza L. Schlaefli, pôvodne mal ako mladší syn nastúpiť na dráhu kňaza, ale napokon aj on začal od konca roku 1763 (teda ako 15-ročný) pôsobiť v Berčénioho husárskom pluku ako poručík.⁴⁰ V apríli 1765 prestúpil do Chamborantovho husárskeho pluku, kde slúžil aj jeho brat František Andrej. V tomto pluku ho povýšili v roku 1771 na adjutant-majora (nadporučika) a v roku 1774 na kapitána. V rokoch 1780–81 sa zúčastnil v radoch tzv. légie zahraničných dobrovoľníkov vojvodu de Lauzun bojov za americkú nezávislosť a po jej ukončení sa rozhodol ostať v USA, kde žil v mestečku Dresden, štát Maine, až do svojej smrti v roku 1830.⁴¹

³⁵ SCHLAEFLI, L.: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 93.

³⁶ SCHLAEFLI, L.: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 95.

³⁷ ZACHAR, J.: *Idegen hadakban...*, c.d., s. 370–377 (celý biografický portrét); prípadne aj ZACHAR, J.: *Polereczky János őrnagy...*, c.d., s. 301.

³⁸ SCHLAEFLI, L.: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 96.

³⁹ Aj v tomto prípade čerpáme základné biografické údaje z prác J. ZACHARA: *Idegen hadakban...*, c.d., s. 378–388, a tiež zo štúdie *Pollereczky János őrnagy...*, c.d., s. 302–310.

⁴⁰ SCHLAEFLI, L.: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 96.

⁴¹ Jeho účasť v americkej revolúcii a pobyt v USA po jej skončení skúmal podrobnejšie autor tohto príspevku. Výsledkom výskumu boli dve štúdie: KUNEC, Patrik: Ján Ladislav Polerecký a jeho účasť v americkej revolúcii. In: *Annales historici Presovienses*, tomus 6. Prešov 2006, s. 77–90; KUNEC, Patrik: Životné osudy majora Jána Ladislava Polereckého po ukončení vojny za nezávislosť USA. In: *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity 232 – Historie 14*. Ostrava 2007, s. 127–142.

Hoci bratia Andrej a Matej Polereckí pôsobili takmer po celý ich život vo Francúzsku, kde boli obaja roku 1751 naturalizovaní, nezabudli na svoju domovinu a udržiavali občasné kontakty so svojimi uhorskými príbuznými. Nezabudli ani na znalosť slovenčiny, ktorá patrila spolu s nemčinou medzi ich rodné jazyky. To, že sa v ranom detstve po slovensky naučil Andrej (a s veľkou mierou pravdepodobnosti aj jeho mladší brat Matej), nám dokladá ojedinelý dochovaný prameň – list Andreja Polereckého adresovaný niektorému z členov spríbuznenej rodiny Badovcov, usídlenej v Turci. List publikoval na stránkach *Živeny* slovenský literárny kritik, historik, publicista a aktívny kultúrny dejateľ Jozef Škultéty (1853–1948).⁴² Dovoľme si na tomto mieste odcitovať celý text listu, pretože okrem osobných údajov o Andrejovi Polereckom a jeho potomkoch je zaujímavá aj vlastná podoba slovenčiny, ktorou bol list napísaný:

„Muog milý uprimny Pan Brat,

Wchak som ga uch zabudol Poslowensky, ale Ponewacz nach pan Brat de Badda mne pokazal wacheho listu, nechczel som zamechkat abi Wam dakowal, ze pan Brat na nas nezapominagu w tegto Czudzey Zemy. Ga som guch welmy starý, mam sedem desat Rokou, Zena moga chesdesat, dal nam Pan Boh sina ktory gest Oberchter, Druhý kapitan, iednu Czeru, Ozenila sa z Baron Redingk kapitan Schwarczeskim regiment. Neh Wachu milost Pan Boh opatry w dobrem Zdrawý, y Zustawam do smerty Dobrý y werný Brat,
y tech sluzebnik

Le comte Polereczký de Polereka v.r.“

(List je písaný starou slovenčinou s francúzskym prepisom hlásky *š* ako *ch* /wchak = však/)

Hoci je list nedatovaný, v ňom uvedené fakty nám ho umožňujú datovať najskôr do roku 1774 (kedy sa stal mladší syn Ján Ladislav kapitánom). Andrej Polerecký mal vtedy už sedemdesiattri rokov, ale aj v tomto vysokom veku a po vyše polstoročnom pobyte za hranicami uhorskej vlasti bol ešte schopný korešpondovať po slovensky a udržiaval styky s príslušníkmi rodiny Bada, žijúcimi v Turci.⁴³ Z uvedeného listu Andreja Polereckého, ktorého originál navyše nie je známy, samozrejme nie je možné prisudzovať bratom Polereckým slovenský pôvod alebo národnú identitu, ako to učinili niektorí starší slovenskí

⁴² Bez autora: Turčania – vojaci. In: *Živena* 13, 1923, č. 4, s. 72–73. Originál je pravdepodobne stratený, alebo sa nachádza v rozsiahlej písomnej pozostalosti J. Škultétyho, uložennej v Archíve literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine. Túto možnosť naznačil už Ján V. Ormis vo svojom článku s názvom *Ešte raz Polerecký*. In: *Matičné čítanie* 1971, č. 1.

⁴³ V Archíve literatúry a umenia SNK v Martine sa nachádzajú aj originálne kópie dvoch listov Adama Polereckého zo dňa 18. marca 1777 a 3. júna 1777, ktoré adresoval Gabrielovi Badovi do Molsheimu, v ktorých mu opísal genealógiu a rodokmeň rodiny Polereckých. Zaujímavé je, že úvodnú pasáž druhého listu napísal A. Polerecký v bohemizovanej slovenčine, hoci väčšina listu je písaná v latinčine. ALU SNK Martin, sign.: J 1700 a J 1532.

publicisti.⁴⁴ V každom prípade list dokladá znalosť slovenského jazyka medzi niektorými príslušníkmi emigrantskej komunity vo Francúzsku. Z frázy v liste „*pan Brat na nas nezapominagu w tegto Czudzey Zemy*“ je možné dedukovať, že Andrej nepokladal Francúzsko za svoj druhý domov a cítil sa v ňom cudzo. Nesplynutie s novým prostredím, a dokonca aj snahu o návrat do starej vlasti, potvrdzuje aj Andrejovo úsilie o presídlenie späť do Uhorska, ktoré dokladajú pramene dvorskej kancelárie uložené v Rakúskom štátnom archíve (Österreichisches Staatsarchiv, Wien).

V roku 1770 sa totiž František Andrej Polerecký v mene svojom a v mene svojho otca Andreja uchádzal o obnovenie uhorského domovského práva.⁴⁵ Žiadosť bola adresovaná ako panovníčke, tak aj uhorskej dvorskej kancelárii, a po kladnom rozhodnutí panovníčky František Andrej dňa 11. marca 1771 za seba a svojho neprítomného otca odovzdal text predpísanej prísahy vernosti kráľovnej Márii Terézii na pôde rakúskeho veľvyslanectva v Paríži.⁴⁶ Nie je známe, prečo sa o získanie domovského práva v Uhorsku neusiloval a prísahu vernosti nezložil aj mladší brat Ján Ladislav. Hoci obaja bratia slúžili v husárskych plukoch francúzskej armády, istý čas dokonca v rovnakom (husársky regiment Chamborant), pravdepodobne neudržiavali užšie vzťahy (nevieme napríklad o žiadnej zachovanej vzájomnej korešpondencii). Avšak o fakte, že s Uhorskom udržiaval určitý kontakt aj Ján Ladislav, svedčí jeho cesta do mesta Nagyvároly (dnešné Carei v Rumunsku) v roku 1770, pravdepodobne k príslušníkom rodiny Károlyiovcov alebo k niektorému z členov spriaznenej rodiny Badovcov, ktorí žili v neďalekej lokalite Terem. József Zachar predpokladá, že táto cesta bola spojená práve so snahami Andreja Polereckého a jeho staršieho syna získať na viedenskom dvore odpustenie za svoj útek a povolenie k návratu do Uhorska.⁴⁷

Napokon sa do uhorskej vlasti vrátil len František Andrej Filip, ktorý už v roku 1787 zakúpil vo Zvolenskej stolici majetok v lokalite Bacúrov.⁴⁸ Okrem toho mal aj bližšie neurčený pozemkový majetok vo francúzskej kolónii Saint-Domingue (dnešná Haiti) na ostrove Hispaniola, získaný pravdepodobne ako veno z druhého sobáša, ktorý uzatvoril s istou Pommeranciou de Santo-Domingo.⁴⁹ O ten však takmer určite prišiel v roku

⁴⁴ Ide najmä o štúdie Jozefa G. Cincika, venované výskumu aktivít majora francúzskej armády Jána Ladislava Polereckého, v ktorých písal o ňom i jeho otcovi Andrejovi Polereckom ako o Slovákoch, porovnaj texty štúdií: CINCÍK, Jozef G.: Major Ján L. Polerecký a významní americkí činitelia. In: *Jednota : Katolícky kalendár na obyčajný rok 1958*. Middletown, Pa. 1958, s. 50–72 alebo CINCÍK, Jozef G.: O pôvode a rode majora Jána L. Polereckého (1748–1830). In: *Literárny almanach Slováka v Amerike*. Chicago, Ill., 1958, s. 31–56.

⁴⁵ JURKOVICH, E.: *Príbehy...*, c.d., s. 323.

⁴⁶ JURKOVICH, E.: *Príbehy...*, c.d., s. 325–326. Domovské právo bolo Františkovi Andrejovi Polereckému napokon udelené, hoci nepoznáme presný dátum tohto aktu, pretože v roku 1787 si v Bacúrove pod Zvolenom zakúpil majetok a po roku 1793 sa na ňom usadil.

⁴⁷ ZACHAR, J.: *Pollereczky János őrnagy...*, c.d., s. 303.

⁴⁸ ZACHAR, J.: *Idegen hadakban...*, c.d., s. 375.

⁴⁹ SCHLAEFLI, Louis: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 96.

1791, keď v kolónii vypuklo povstanie vzbúrených otrokov. Po emigrácii z revolučného Francúzska sa na krátky čas na prelome rokov 1792–1793 utiahol k svojmu bratovi Jánovi Ladislavovi do USA, odtiaľ sa vrátil na svoj majetok v Bacúrove, kde zomrel pravdepodobne v roku 1810.

O tom, že za odchodom do cudzej krajiny stáli často priateľské alebo priamo rodinné zväzky, svedčí aj prípad detí nevlastných bratov Andreja Polereckého, Gabriela a Juraja Badovcov, ktorí žili v prvej polovici 18. storočia v dedinke Terem. Ich priami potomkovia sa v druhej polovici 18. storočia taktiež objavili vo Francúzsku, s veľkou pravdepodobnosťou na pozvanie svojho nevlastného strýka Andreja. Priamo v Molsheime sa usídlil Andrejov synovec Gabriel Bada de Bodofalva (1740–1793), ktorý taktiež slúžil vo francúzskej jazde (hoci nie v Berčeniho husárskom pluku) a bol naturalizovaný v roku 1775.⁵⁰ Mimochodom, jeho potomkovia žijú v blízkom okolí Štrasburku (franc. Strasbourg) do dnešných dní.

Zo štatistického prehľadu vyabstrahovaného z registračných záznamov Berčeniho pluku, ktorý vypracoval J. Zachar, je zrejmé, že v jeho radoch bojovalo množstvo bojovníkov, ktorí pochádzali z územia Horného Uhorska, teda dnešného Slovenska.⁵¹ Bohužiaľ, väčšina z nich boli radoví husári a v prameňoch o nich sú len veľmi skromné záznamy. Zo záznamov vyplýva, že z územia Slovenska slúžili v Berčeniho pluku nielen radoví vojaci, ale aj príslušníci šľachtických rodov ako Oponickí (Apponyi), Esterházi (Esterházy), Palúdzkovi (Palugyay) alebo Svätotajski (Szentiványi). Ako udáva maďarský bádateľ Ferenc Tóth, v Molsheime žilo minimálne jedenásť dôstojníkov uhorského pôvodu (menovite: Gabriel Bada/Badda /1740–1793/, Marczy Cristel/Christel /† 1766/, Štefan Hollosy, Andrej Polerecký, Matej Polerecký, podplukovník Martin Porubský, Pavol Puškáš /† 1753/, Ján Rajtay/Reday /† 1777/, kapitán Pavol Šimončíč/Simonsits, František Ladislav Szombathelyi /† 1789/ a Štefan Vigh/Vicq /† 1753/).⁵² Z územia Horného Uhorska pochádzali okrem bratov Polereckých aj M. Porubský (narodený v Liptovskom Mikuláši), J. Rajtay (z Veličnej na Orave), P. Šimončíč (z Trnavy) a podľa priezviska aj P. Puškáš (podľa záznamov narodený v lokalite Ormm, ktorú nie je možné identifikovať; naturalizovaný v roku 1751). František Szombathelyi z maďarskej lokality Poroszló bol podľa J. Zachara bratrancom bratov Polereckých.⁵³ Je viac než pravdepodobné, že Polereckého výstavný dom na hlavnom námestí v Molsheime bol jadrom komunity týchto uhorských

⁵⁰ TÓTH, Ferenc: *Hongrois a Molsheim...*, c.d., s. 88.

⁵¹ ZACHAR, J.: *A franciaországi Bercsényi-huszárezred története, 1721–1791*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 105, 1992, č. 4, prehľad v tabuľke na s. 63–71.

⁵² TÓTH, Ferenc: *Hongrois a Molsheim...*, c.d., s. 86. L. Schaepli k nim pridáva ešte Gabriela Szombathelyiho, pravdepodobne Františkovho brata, a istého André Bouchata, ktorý slúžil 22 rokov v regimente Esterháziho a zomrel v Molsheime ako päťdesiatročný 18. decembra 1767. Podľa úmrtného záznamu „*il est natif de Brunnmelingen in Russia*“. SCHLAEFELI, L.: *Notes complémentaires...*, c.d., s. 99.

⁵³ ZACHAR, J.: *Idegen hadakban...*, c.d., s. 444–445.

emigrantov.⁵⁴ Bohužiaľ, zatiaľ z prameňov poznáme iba málo detailov dotýkajúcich sa ich každodenného života, starostí a radostí, ale dôkladnejší výskum na pramene bohatých francúzskych archívov môže ešte priniesť mnoho zaujímavých a doteraz neznámych informácií.

Z hľadiska skúmania adaptácie emigrantov na nové prostredie v rôznych historických obdobiach a geografických celkoch je všeobecne známym faktom, dobre pozorovateľným aj pri uhorských imigrantoch vo Francúzsku v priebehu 18. storočia, že sa emigranti z jedného etnika často združujú do komunít, v rámci ktorých fungujú sociálne vzťahy založené na vzájomnej dôvere a solidarite. Svedčí o tom aj prípad komunity usídlennej v alsaskom mestečku Molsheim, kde žila v polovici 18. storočia malá skupina Uhrov, ktorej neoficiálnou hlavou bol banskobystričský rodák Andrej Polerecký. Takmer všetci známi príslušníci molsheimskej komunity – po mene poznáme viac ako desať jej mužských členov – slúžili vo francúzskych husárskych plukoch, ktoré založili a vlastnili uhorskí emigranti – či už Valentín Jozef Esterházi (založený v roku 1735), Ladislav Berčení, Andrej Polerecký alebo Valentín Ladislav Esterházi (založený roku 1764), a svojou vojenskou službou sa často úspešne socializovali a v novom prostredí postupne jazykovo, nábožensky a kultúrne asimilovali (najmä príslušníci druhej generácie). Je však potrebné si uvedomiť, že spočiatku slúžili ako cudzinci a nevzťahovali sa na nich niektoré práva a povinnosti, zaručené poddaným francúzskeho kráľa (nemohli napríklad prenášať vo Francúzsku získaný majetok na svoje vlastné deti). Naturalizácie (teda udelenia štátnej príslušnosti) sa mnohí dočkali až po niekoľkých rokoch – Berčení po pätnástich, Andrej Polerecký dokonca po 29-tich rokoch aktívnej služby! To im však nebránilo uzatvárať manželské zväzky, či už s neurodzenými dcérami dôstojníkov a vojenských lekárov, alebo aj s príslušníkmi nižšej i vyššej šľachty, ku ktorým však musel dať dôstojníkom súhlas veliaci plukovník regimentu. Sobášom sa mnohí dostali k značne vysokému venu, z ktorého čiastočne financovali nákup nehnuteľností a pôdy, ktoré na základe naturalizácie mohli prenechať svojim potomkom.⁵⁵ Napriek zjavnej možnosti seberealizácie vo Francúzsku a dosiahnutým kariérnym úspechom sa mnohí z nich necítili byť vo Francúzsku doma a najmä príslušníci druhej generácie sa často – aj vzhľadom na politickú situáciu vo francúzskej monarchii po roku 1789 – vracali do vlasti otcov.⁵⁶

Zo zachovaných prameňov možno konštatovať, že uhorskí emigranti, vstupujúci ako husári do francúzskej armády, sa v priebehu 18. storočia stali vplyvným a početným migračným elementom. Na bojiskách Európy si viedli veľmi dobre a niektorí jednotlivci to kariérne dotiahli veľmi vysoko. Vzhľadom

⁵⁴ TÓTH, F.: *Hongrois a Molsheim...*, c.d., s. 86.

⁵⁵ Podľa zistení F. Tótha z jedenástich husárskych dôstojníkov, žijúcich v uhorskej komunite v Molsheime, uzatvorili sobáš siedmi z nich. Najbohatšie veno dostala manželka Andreja Polereckého (24000 livrov), pravdepodobne vysoké veno sobášom obdržal aj František Szombathelyi, ktorý vlastnil dom ležiaci oproti jezuitskému kolégiu. TÓTH, Ferenc: *Hongrois a Molsheim...*, c.d., s. 88–90.

⁵⁶ Uhorskí imigranti sa stali podozrivými najmä po francúzskom vyhlásení vojny rímsko-nemeckému cisárovi a uhorskému kráľovi Františkovi II. v apríli roku 1792.

na to, že vo francúzskej armáde pôsobilo niekoľko husárskych plukov, v ktorých bojovali a na čele ktorých stáli emigranti z Uhorska,⁵⁷ počet v priebehu 18. storočia vo Francúzsku pôsobiacich Uhrov dosahoval úctyhodný počet.⁵⁸ Ešte v polovici storočia malo z takmer trojtisícového celkového počtu husárov uhorský pôvod 714 mužov!⁵⁹ Mnohí z nich položili na bojových poliach západnej a strednej Európy svoje životy, a len niekoľko dosiahlo také vysoké hodnosti a materiálny blahobyť, ako príslušníci rodiny Polereckých alebo samotný gróf Ladislav Berčeni. Ich pôsobenie vo Francúzsku tak ostáva zaujímavou kapitolou vzájomných uhorsko-francúzskych vzťahov v priebehu 18-ho storočia.

Resumé

První uhorskí emigranti usídlení vo Francúzsku: Ladislav Berčeni (1689–1778) a niektorí hornouhorskí príslušníci jeho husárskeho pluku

Obsahom tohto príspevku je stručná sumarizácia základných historických faktov o niekoľkých uhorských emigrantoch usídlených v alsaskom mestečku Molsheim počas druhej polovice 18. storočia, ale taktiež zamyslenie nad príčinami ich emigrácie a charakterom ich aktivít. Bohužiaľ, na Slovensku je to v rámci čoraz populárnejších dejín migrácií doteraz minimálne známa problematika a nik sa jej zatiaľ bádateľsky nevenoval. V Maďarsku sa touto témou zaoberalo niekoľko starších i mladších historikov, najfundovanejšie József Zachar a Ferenc Tóth, zo štúdií a monografií ktorých sme vychádzali aj pri koncipovaní nášho príspevku. Jeho cieľom teda nie je ani tak podať nové, či doteraz neznáme, fakty o niekoľkých molsheimských Uhroch, ktorí slúžili v dvoch-troch husárskych plukoch, ale skôr predstaviť prípadnému záujemcovi zo slovenského prostredia základnú bázu faktov o tejto problematike. Vlastným vkladom je len zverejnenie prepisu listu Andreja Polereckého, jedného z emigrantov, ktorý napísal po slovensky a adresoval ho vzdialenej rodine do Turca na území Horného Uhorska. Tento list, hoci jeho originál sa nezachoval a jeho obsah bol publikovaný len na stránkach časopisu *Živena* v roku 1923, nám dokladá, že ani po polstoročnom pôsobení v ďalekom zahraničí niektorí exulanti nezabudli jeden z jazykov, ktorý sa naučili a ktorým komunikovali vo svojej domovine.

Do Francúzska sa dostali prví uhorskí emigranti po potlačení posledného stavovského povstania v Uhorsku – povstania Františka II. Rákociho, pretože boli buď jeho priamymi účastníkmi alebo potomkami účastníkov. Do Francúzska prišli stovky Uhrov, ktorí tu vstúpili do formujúcich sa plukov husárskej ľahkej jazdy, pričom prvým regulárnym bol pluk Ladislava Berčeniho (1689–1778). Berčeni verboval na prelome rokov 1720–1721 mužov z poverenia francúzskej vlády aj na tureckom území, kde žilo v exile mnoho účastníkov povstania. Do Francúzska sa však dostali aj iní exulanti, často na základe osobnej známosti s Berčenim alebo na podklade rodinných väzkov s už

⁵⁷ V štruktúre francúzskej armády bolo v polovici 18. storočia sedem husárskych plukov, uhorských príslušníkov mali okrem Berčeniho pluku, aj Polereckého a Turpinov pluk (niekdajší Esterháziho pluk).

⁵⁸ Len v radoch Berčeniho pluku sa za sedemdesiat rokov jeho trvania vystriedalo podľa výskumu J. Zachara minimálne 634 husárov uhorského pôvodu! ZACHAR, J.: A franciaországi..., c.d., s. 62.

⁵⁹ SEGEŠ, V.: Osobný tajomník ministra vojny. In: Obrana XII, 2004, č. 14, s. 21.

slúžiacimi husármi. To bol napríklad prípad Andreja Polereckého, syna Mateja Polereckého z Mošoviec, aktívneho účastníka povstania. Andrej do Francúzska prišiel v sprievode Rákociho manželky a po jej smrti v roku 1722 vstúpil do Berčénihó pluku, s najväčšou pravdepodobnosťou na základe známosti a dobrých vzťahov medzi ich otcami. Po istom čase do služby zlákal aj svojho brata Mateja a ďalších rodinných príslušníkov (synovcov), ktorí taktiež slúžili v Berčénihó regimente (alebo iných) a žili v Molsheime (alebo jeho blízkom okolí). Samotný Polerecký získal v roku 1743 možnosť vytvoriť vlastný husársky pluk, do ktorého verboval počas sliezskych vojen najmä prebehlíkov z rakúskej armády.

Zo štatistického prehľadu vyabstrahovaného z registračných záznamov Berčénihó pluku, ktorý vypracoval J. Zachar, je zrejmé, že v jeho radoch bojovalo množstvo bojovníkov, ktorí pochádzali z územia Horného Uhorska, teda dnešného Slovenska. Zo záznamov vyplýva, že z územia Slovenska slúžili v Berčénihó pluku nielen radovı vojaci, ale aj príslušníci šľachtických rodov ako Oponickı (Apponyi), Esterházi (Esterházy), Palúdzkkovci (Palugyay) alebo Svätójánski (Szentiványi). Ako udáva maďarský bádateľ Ferenc Tóth, v Molsheime žilo minimálne jedenásť dôstojníkov uhorského pôvodu (menovite: Gabriel Bada/Badda, Marczy Cristel/Christel, Štefan Hollosy, Andrej Polerecký, Matej Polerecký, Martin Porubský, Pavol Puškáš, Ján Rajtay/Reday, Pavol Šimončič/Simonsits, František Ladislav Szombathelyi a Štefan Vigh/Vicq). Z územia Horného Uhorska pochádzali okrem bratov Polereckých (narodenı v Banskej Bystrici) aj M. Porubský (z Liptovského Mikuláša), J. Rajtay (z Veličnej na Orave), P. Šimončič (z Trnavy) a podľa priezviska aj P. Puškáš (podľa záznamov narodený v lokalite Ormm, ktorú nie je možné identifikovať). František Szombathelyi z maďarskej lokality Poroszló bol bratrancom bratov Polereckých. Je viac než pravdepodobné, že Polereckého výstavný dom na hlavnom námestı v Molsheime bol jadrom komunity týchto uhorských emigrantov. Bohužiaľ, zatiaľ z prameňov poznáme iba málo detailov dotýkajúcich sa ich každodenného života, starostí a radostí, ale dôkladnejší výskum na pramene bohatých francúzskych archıvov môže ešte priniesť mnoho zaujímavých a doteraz neznámych informáciı.

Z hľadiska skúmania adaptácie emigrantov na nové prostredie v rôznych historických obdobiach a geografických celkoch je všeobecne známym faktom, dobre pozorovateľným aj pri uhorských imigrantoch vo Francúzsku v priebehu 18. storočia, že sa emigranti z jedného etnika často združujú do komunit, v rámci ktorých fungujú sociálne vzťahy založené na vzájomnej dôvere a solidarite. Svedčí o tom aj prípad komunity usídlenej v alsaskom mestečku Molsheim, kde žila v polovici 18. storočia malá skupina Uhrov, ktorej neoficiálnou hlavou bol banskobystričský rodák Andrej Polerecký. Takmer všetci známi príslušníci molsheimskej komunity slúžili vo francúzskych husárskych plukoch Ladislava Berčénihó (založený roku 1720), Valentína Jozefa Esterháziho (založený 1735), Andreja Polereckého (založený 1743) a Valentína Ladislava Esterháziho (založený 1764), a svojou vojenskou službou sa často úspešne socializovali a v novom prostredı postupne jazykovo, nábožensky a kultúrne asimilovali (najmä príslušníci druhej generácie). Je však potrebné si uvedomiť, že spočiatku slúžili ako cudzinci a nevzťahovali sa na nich niektoré práva a povinnosti, zaručené poddaným francúzskeho kráľa (nemohli napríklad prenášať vo Francúzsku získaný majetok na svoje vlastné deti). Naturalizácie (teda udelenia štátnej príslušnosti) sa mnohı dočkali až po niekoľkých rokoch – Berčeni po pätnástich, Andrej Polerecký dokonca po 29-tich rokoch aktívnej služby! To im však nebránilo uzatvárať manželské zväzky, či už s neurodzenými dcérami dôstojníkov a vojenských lekárov, alebo aj s príslušníkmi nižšej i vyššej šľachty, ku ktorým však musel dať dôstojníkom súhlas veliaci plukovník regimentu. Sobášom sa mnohı dostali k značne vysokému venu, z ktorého čiastočne

financovali nákup nehnuteľností a pôdy, ktoré na základe naturalizácie mohli prenechať svojim potomkom. Napriek zjavnej možnosti sebarealizácie vo Francúzsku a dosiahnutým kariérnym úspechom sa niektorí z nich necítili byť vo Francúzsku doma (o čom svedčí napríklad nami zverejnený obsah listu Andreja Polereckého) a najmä príslušníci druhej generácie sa často – aj vzhľadom na politickú situáciu vo Francúzsku po roku 1789 a po vyhlásení vojny rakúskej monarchii v roku 1792 – vracali do vlasti otcov (to bol prípad syna Andreja Polereckého – Františka Andreja Filipa).

Zo zachovaných prameňov možno konštatovať, že uhorskí emigranti, vstupujúci ako husári do francúzskej armády, sa v priebehu 18. storočia stali vplyvným a početným migračným elementom. Na bojiskách Európy si viedli veľmi dobre a niektorí jednotlivci to kariérne dotiahli veľmi vysoko. Vzhľadom na to, že vo francúzskej armáde pôsobilo niekoľko husárskych plukov, v ktorých bojovali a na čele ktorých stáli emigranti z Uhorska, počet v priebehu 18. storočia vo Francúzsku pôsobiacich Uhrov dosahoval úctyhodný počet. Ako zistil J. Zachar, len v radoch Berčeniho pluku sa za sedemdesiat rokov jeho trvania vystriedalo prinajmenšom 634 Uhrov. Mnohí z nich položili na bojových poliach západnej a strednej Európy v priebehu 18. storočia svoje životy, a len niekoľko dosiahlo také vysoké hodnosti a materiálny blahobyť, ako príslušníci rodiny Polereckých alebo samotný gróf Ladislav Berčeni. Ich pôsobenie vo Francúzsku tak ostáva zaujímavou kapitolou vzájomných uhorsko-francúzskych vzťahov v priebehu 18. storočia.

Rezümé

Az első Franciaországban letelepült magyar emigránsok: Bercsenyi László (1689–1778) és huszárezredének néhány felső-magyarországi tagja

Ennek a tanulmánynak a tartalma alapvető történelmi tények rövid összefoglalása néhány magyarországi emigránsról, akik Molsheim elzászi kisvárosban települtek le a 18. század második felében, úgyszintén az elmélkedés is emigrációjuk okairól és tevékenységük jellegéről. Sajnos Szlovákiában az egyre népszerűbb migrációtörténet keretein belül ez minimálisan ismert problematika, és ezzel eddig a kutatás szintjén senki nem törődött. Magyarországon ezzel a témával néhány idősebb és fiatalabb történész foglalkozott, legalapvetőbben Zachar József és Tóth Ferenc, az ő tanulmányaikból és monográfiáikból indultunk ki tanulmányunk megtervezésekor is. A célja nem új vagy eddig nem ismert tények nyújtása néhány molsheimi magyar(országi)ról, akik két-három huszárezredben szolgáltak, hanem inkább a tények alapvető bázisának bemutatása a (téma iránt) esetleg érdeklődő szlovákoknak. A tulajdonképpeni betétje csupán Andrej Polerecký levele átírásának közlése, aki az emigránsok egyike volt, aki azt szlovákul írta és távoli családjának címezte a felső-magyarországi Turócba. Ez a levél, bár az eredetije nem maradt fenn és a tartalmát csak a *Živena* folyóirat publikálta 1923-ban, nekünk azt igazolja, hogy némelyik exuláns (menekült) a távoli földön eltöltött félévszázados hatás ellenére sem felejtette el azon nyelvek egyikét, amelyet megtanult, és amelyen kommunikált saját hazájában.

Franciaországba az első magyarországi emigránsok az utolsó magyarországi rendi felkelés, II. Rákóczi Ferenc felkelésének leverése után kerültek, mivelhogy vagy közvetlen résztvevői, vagy a résztvevők leszármazottai voltak. Franciaországba magyar(országi)ak százai jöttek, akik a formálódó könnyűlovas huszárezredbe léptek be, miközben az első reguláris (ezred) Bercsenyi László (1689–1778) ezrede volt. Bercsenyi

1720–1721 fordulóján a francia kormány megbízásából török területen is verbuvált férfiakat, ahol a felkelés sok résztvevője élt száműzetésben. Franciaországba azonban más exulánsok is eljutottak, gyakran a Bercsényivel való személyes ismeretség alapján, vagy a már huszárként szolgálókkal való családi kötődések alapján. Ezt például Andrej Polerecký, a mosóci Matej Polerecký fia példázza, aki a felkelés aktív résztvevője volt. Andrej Franciaországba Rákóczi hitvesének a kíséretében érkezett és annak halála után, 1722-ben lépett be Bercsényi ezredébe, legnagyobb valószínűséggel atyáik ismertsége és jó kapcsolatai alapján. Egy bizonyos idő után saját testvérét, Matejt is szolgálatba csábította és további családtagjait (fiait) is, akik úgyszintén Bercsényi regimentjében szolgáltak (vagy máshol), és Molsheimben éltek (vagy a közvetlen környékén). Egyedül Polerecký szerezte meg a lehetőséget 1743-ban saját huszárezred létrehozására, amelybe a sziléziai háborúk idején főleg szökevényeket verbuvált az osztrák hadseregből.

A Bercsényi ezred lajstromjegyzéke alapján készített statisztikai áttekintésből, amelyet Zachar J. dolgozott ki, nyilvánvaló, hogy a soraiban sok olyan harcos harcolt, akik Felső-Magyarország területéről származtak, tehát a mai Szlovákia területéről. A jegyzékekből következik, hogy Szlovákia területéről a Bercsényi ezredben nemcsak sorkatonák szolgáltak, hanem nemesi származású tagok is, mint Apponyi (Oponicki), Eszterházy (Esterházi), Palugyai (Palúdzki) vagy Szentiványi (Svätojánski). Amint a magyar kutató, Tóth Ferenc megadta, Molsheimben minimálisan tizenegy magyarországi eredetű katonatiszt élt (név szerint: Gabriel Bada/Badda, Marczy Cristel/Christel, Štefan Hollosy (Hollósi), Andrej Polerecký, Matej Polerecký, Martin Porubský, Pavol Puškáš, Ján Rajtay/Reday, Pavol Šimončíč/Simonsits, František Ladislav Szombathelyi és Štefan Vigh/Vicq). Felső-Magyarország területéről származtak a Polerecký testvéreken (Besztercebányán születtek) és M. Porubský (Liptószentmiklósról) kívül) J. Rajtay (Nagyfaluból Árvában), P. Šimončíč (Nagyszombatból) és a vezetéke alapján P. Puškáš is (a feljegyzés szerint Ormm területén született, amelyet nem lehet identifikálni). Szombathelyi Ferenc, aki magyar helységről, Poroszlóról való, a Polerecký testvérek unokatestvére volt. Több mint valószínű, hogy Polerecký kiállítási háza Molsheim főterén a magyar emigránsok eme közösségének a magva volt. Sajnos, a forrásokból ez idáig csak kevés részletet ismerünk a mindennapi életükről, gondjaikról és örömeikről, de a gazdag francia archívumok forrásainak kutatása még sok érdekeset hozhat, és eddig nem ismert információkkal szolgálhat.

Kutatási szempontból az emigránsok alkalmazkodása új környezetükhöz a különböző történelmi korszakokban és geográfiai egységekben közismert tény, jól megfigyelhető a magyarországi emigránsoknál is Franciaországban a 18. században, hogy az egy etnikumhoz tartozó emigránsok gyakran tömörülnek közösségbe, amelynek keretei között a kölcsönös bizalomra és szolidaritásra épülő szociális kapcsolatok működnek. Erről tanúskodik az elzászi Molsheim városkában letelepedett közösség esete is, ahol a 18. század közepén a magyarországiak kis csoportja élt, amelynek a nem hivatalos feje a besztercebányai születésű Andrej Polerecký volt. A molsheimi közösség csaknem összes ismert tagja Bercsényi László (1720-ban alapított), Eszterházy József Bálint (1735-ben alapított), Andrej Polerecký (1743-ban alapított) és Eszterházy László Bálint (1764-ben alapított) francia huszárezredeiben szolgált, és katonai szolgálatuk által gyakran sikeresen szocializálódtak, és az új környezetben fokozatosan nyelvileg, vallásilag és kulturálisan asszimilálódtak (főleg a második generáció tagjai). Annak is tudatában kell azonban lenni, hogy kezdetben, mint idegenek szolgáltak és rájuk nem vonatkozott néhány olyan jog és kötelesség, amelyeket a francia király alattvalóinak biztosítottak (például, nem ruházhatták át a Franciaországban szerzett vagyont a saját gyermekeikre). A honosításra (tehát az állampolgárság megadására) sokan jó néhány évig vártak – Bercsényi tizenöt év

múlva, Andrej Polerecký végül is 29 év aktív szolgálat után (kapta meg)! Ez azonban nem akadályozta meg őket házassági kapcsolatok kötésében, már a tisztek nem nemesi lányaival és a katonaeorvosokkal is, sőt az alsó- és felsőnemesség tagjaival is, amelyhez azonban a tisztek a regimentet vezető ezredes beleegyezésére volt szüksége. Az esküvővel sokan jelentősen magas hozományhoz jutottak, amelyből részben az ingatlan- és földvásárlást finanszírozták, amelyeket a honosítás alapján utódaikra hagyhattak. Az önmegvalósítás kézzelfogható lehetőségei és az elért karrier sikerek ellenére néhányan közülük nem érezték magukat otthon Franciaországban (amiről például Andrej Polerecký nyilvánosságra hozott levelének tartalma tanúskodik), és főleg a második generáció tagjai – a politikai szituációra is tekintettel Franciaországban 1789 után, és azután, hogy 1792-ben a Habsburg Monarchia háborút hirdetett – gyakran tértek vissza atyáik otthonába (ez történt Andrej Polerecký fiával – František Andrej Filippel is).

A megmaradt forrásokból meg lehet állapítani, hogy a magyarországi emigránsok, akik huszárként léptek be a francia hadseregbe, a 18. század folyamán befolyásos és nagyszámú migrációs elemmé váltak. Európa harcterein nagyon jól viselték magukat és néhányuk nagyon magas karriert futott be. Tekintettel arra, hogy a francia hadseregben működött néhány huszárezred, amelyekben harcoltak, és amelyek élén magyarországi emigránsok álltak, a 18. század folyamán a Franciaországban működő magyarországiak száma tekintélyesre rúghatott. Amint Zachar J. megállapította, csak a Bercsényi-ezred hetvenéves fennállása alatt a soraiban legalább 634 magyarországi váltotta egymást. Sokan közülük Nyugat- és Közép-Európa harcmezőin áldozták életüket, és csak néhányuk ért el olyan magas méltóságot és anyagi jólétet, mint a Polerecký-család tagjai vagy maga gróf Bercsényi László. Ténykedésük Franciaországban így a kölcsönös magyar(országi) - francia kapcsolatok érdekes fejezete marad a 18. században.

Summary

First Hungarian emigrants settled down in France: Ladislav Berčáni (1689–1778) and some members of his hussar regiment from the Upper Hungary

This study focuses on the facts concerning the lives and activities of a few Hungarian emigrants who settled down during the 18th century in the Kingdom of France and who were the members of the first French hussar regiments. First long-lasting regiment have been formed by Count Ladislav Berčáni (Hungarian form: Bercsényi) in the years 1720–1721 from the Hungarian emigrants living in the Ottoman Empire. The ranks were supplied also by the Hungarians newly coming to France. Among them was Andrej Polerecký (Hungarian form: Pollereczky) from the town of Banská Bystrica, central Slovakia, who founded his own regiment in 1743. In Berčáni's regiment served his younger brother Matej too, and for a short period both of Andrej's sons. Andrej settled in the tiny town of Molsheim in Alsace, near Strasbourg, where a small community of a dozen hussar officers of a Hungarian origin arose. Some of them came from the region of Upper Hungary (today Slovakia) and the archival sources indicate that they maintained relations with the homeland. The military service of hundreds of the Hungarian hussars in a French army is a special and interesting part of the mutual Hungarian-French relations in the 18th century.

JEGYZETEK A SZLOVÁK ROMANTIKUS NEMZETTUDAT KIALAKULÁSÁHOZ ÉS FEJLŐDÉSÉHEZ

Peter Káša

(Eperjesi Egyetem, Eperjes, Bölcsészettudományi Kar)

A romantika és a romantikus gondolkodás a közép-európai kulturális térségben elsősorban az új esztétikához kapcsolódik, amely dinamizálta a megcsontosodott neolatin és francia klasszicista normákat. Ezek a tendenciák azonban szoros összefüggésben voltak a szélesebb összeurópai „paradigmaváltással” és a „rég” nemesi konzervativizmus „új”, urbánus liberalizmusba történő átmenetével. A nyitottságot, ill. az új művészeti és társadalmi struktúrák keresését állította szembe a racionalista konstrukciókkal, normákkal és konvenciókkal. A romantikus mozgalom mindig többféle alakban és variációban nyilvánult meg. Nemcsak esztétikai paradigmaváltást eredményezett, hanem a közösségi tudat (nyelv, retorika, életmód, politizálás...) dekonstrukcióját és átalakulását is. „*A képzelőerő (imagination) legalább annyira hordoz társadalmi és politikai szerepet, mint poétikait vagy filozófiáit.*”¹

Ezekben a keretekben kell vizsgálni a szlovák romantikus mozgalmat is, amely a szlovák etnikum kulturális, társadalmi és gazdasági felemelésére, ill. a Magyarhonon (Uhorsko-n) belüli „szlovákság” körülhatárolására és definiálására irányult. A fiatal szlovák értelmiségiek (nemzetébresztők) a kollektív összetartozás érzését táplálták, és az egyesített „szlovák államot” a közös nyelv, a közös történelmi tudat és kulturális hagyományok bázisán képzelték el. Ezekben a folyamatokban kulcsszerepe volt a „szó embereinek” – költőknek, filozófusoknak, népdalgyűjtőknek –, akik nagyon gyorsan a „tettek emberévé”, ideológussá és politikussá nőttek ki magukat. Ezt a különös, de tipikusan közép-európai jelenséget, a „költészet és a politika” felcserélhetőségét, világosan meghatározta **Jozef Miloslav Hurban** „esztéta és ideológus”, amikor a következőket írta: „*Az élet költészet és a költészet élet.*” Ez azonban csak romantikus képzelgés vagy vágy volt, amelyet a szüntelen keresés, ill. a romantikus - idealista álmodozás és az élő valóság komplikált igazsága közötti ingadozás kísért. Az emancipációra törekvés az 1848/49-es szabadságharcban csúcsosodott ki, amikor a szlovák intelligencia képviselői, a történelemben először, megpróbálták a romantikus elképzeléseket politikailag realizálni. Az eredmény azonban a reménytelenség, a hiábavalóság és az árulás érzésével keveredő keserű valóság lett.²

¹ FOREST, PYLE: Képzelőerő és ideológia. Helikon. Irodalomtudományi Szemle. 2000/1-2. LXVI. évfolyam, 31.2.

² PETER ZAJAC: Kolektívna identita ako problém kultúrnej pamäti. In: Krajina bez sna. Kalligram, Bratislava. 2004. 21–28.

A szlovák romantikus mozgalom egy komplikált és belsőleg differenciált folyamat utolsó fázisa, amelyet a szlovák irodalom- és művelődéstörténetben leegyszerűsítve nemzeti mozgalomnak vagy nemzeti megújulásnak neveznek. Az 1780–1849 közötti évekről van szó, amelyeket a következő időszakokra bonthatunk:

1. A magyarhoni hazafiság (hungarus patriotizmus) lecsengése és a szlovák-ság meghatározása katolikus körökben (1780–1820);
2. A szláv kölcsönösség ideájának születése és a cseh–szlovák kulturális és szellemi egység megújítása evangélikus körökben (1820–1836);
3. Katolikusok és evangélikusok szimbolikus egyesítése és a szlovák romantikus nemzeti tudat – a modern nacionalizmus – formálása (1836–1849).

Előfeltételek (1780 – 1836)

Az első időszak **Anton Bernolák** felvilágosodáskori katolikus pap nevéhez fűződik, aki a jozefinizmus szellemében szervezte közösségét, kodifikálta az új szlovák nyelvet, megírta az első grammatikát, összeállította ötnyelvű szótárát és elkészítette a Biblia szlovák fordítását. Ebben a szellemi-műveltségi környezetben egészen természetes módon formálta a kollektív szlovák identitás érzését is, de a magyar államiság, a *natio hungarica* és a Szent István-i szellemi hagyományok keretein belül. Új grammatikájában a szlovák nyelvről, mint „*lingua slavonica in Hungaria*” vagy „*lingua panonio - slava*” ír. E történelmileg jelentős esemény interpretációiban azonban gyakran került sor (és kerül sor még ma is) látókörszűkítésre és sematikus ábrázolásra, miszerint ez a szlovák nemzettudat irodalmi, konfliktusmentes fejlődése. A Bernolák-iskola ún. nemzetébresztő jellegét gyakran túlértékeljük, miközben elfelejtjük, hogy a felvilágosodás korában a nyelv egészen más minőségű és szociális státusú volt, mint a később, a romantizmus idején. A racionalizmusra és a műveltség növelésére irányult. Az új nyelvek (mint a szlovák is) kodifikációjának feladata a „centrum és periféria”, a magas és alacsony társadalmi rendek közötti kommunikáció optimalizálása volt, de még az új nyelvi közösségek alakulása sem a „nemzeti kizárólagosság” hangsúlyozására, hanem „csupán” az etnikumok közötti együttműködés effektívebb formáira összpontosult.

A mozgalom hívei között számos magas egyházi beosztású személy volt, többek között **Rudnay Sándor**, a magyarországi katolikus egyház esztergomi bíboros primása is. Később, más viszonyok és feltételek között, 1834-ben Budán létrejött a *Spolok milovníkov slovenskej reči a literatúry slovenskej* (a Szlovák Nyelv és Irodalom Kedvelőinek Egyesülete), amely a szlovák katolikusok és evangélikusok – ez utóbbiak liturgikus nyelvként még mindig a cseh nyelvet használták és a csehszlovák törzsi egység tradícióját követték – fokozatos egyesítésére törekedett.

A szlovák kulturális környezethez szorosan kapcsolódik a szláv kölcsönösség eszméje is. Az elmélet kezdetei **Ján Kollár** evangélikus prédikátor nevéhez fűződnek, aki Turóc megyei származású volt, s aki evangélikus papként harminc évig élt és működött Pesten, a hungarus/magyar reform-, illetve nemzeti mozga-

lom kialakulásának központjában. A modern német és magyar nacionalizmus – a hungarus patriotizmus letűnésével együtt – arra ösztönözték őt, hogy „alternatív fiktív világokat” építsen, amelyek egybeestek a „romantikus idealizmus” német modelljével. Láttá a „szegény és tragikus” valóságot, de a régi idők egyértelmű világosságát is elképzelte, amely átszűrődik a jövő „szláv világába”. Nemcsak a szláv kölcsönösség „prófétája és apostola” lett, hanem a „szlovák nacionalizmus” atyja is: *„Kollár elsőként vetette fel az államhaza (Magyarhon) és a nemzet haza kérdését. Az előbbi művi alakzatnak tekintette, amelyet hidegen fogadott, és többé-kevésbé szükségesnek ismert el. A szlávok valódi (nemzeti) hazájának Pánszláviát (Všeslavia) ... a megálmodott mítikus ideált tartotta.”*³ A szlovák romantikusok fiatalabb generációja Kollár elképzeléseihez ambivalens módon viszonyult. Az egyik oldalon ugyan elutasították a „konzerválódott csehszlovák törzsi és nyelvi egységet”, a másikon viszont eltöltötte őket a pánszláv kölcsönösség szellemi víziója. A szlovák sajátságot a szlovák etnikum érdekében végzett nagyon konkrét tettekkel érvényesítették, de a „szélesebb és mélyebb” szlávság – magasabb szellemi elvként és messianisztikus koncepció formájában gyakran megjelenő univerzális értéként – kontinuuosan élt a tudatalattijukban.

Ján Kollárhoz mintegy automatikusan és természetesen kapcsolódik **Pavel Jozef Šafárik** (a tankönyvekben eléggé leegyszerűsítve a nemzeti megújulás Kollár–Šafárik korszakáról írnak), aki ugyan generációs és eszmei útítársa volt, de szláv- és szlovák-ság-képe jelentősen eltért Kollárétól. Šafárik gondolatvilága nemcsak a felvilágosult művelődés szellemével, hanem a természetesség és a természetes értékek iránti romantizáló vágygal is átitatott. Korai szövegeivel túllép a nyelv és az irodalom régi, hagyományos felvilágosult-racionalista modelljein, és egyúttal az új, természetesebb struktúrák jeleit mutatja. Kijelenti, hogy: *„a tanult szerzők durva nyelvezete nem az egyszerű nemzet nyelve”*, az egyszerűség és természetesség esztétikáját vázolja, jelzi a nemzet és nyelv közötti új kötelekeket, tehát a nemzeti irodalom új lehetőségeit is. Šafárik szlovák-ság ábrázolása világos vázlatot kapott a *Dejiny slovenskej reči a literatúry všetkých nárečí* (1826) c. áttörő jelentőségű irodalomtudományi munkájában, amelyben fiatal filológusként-szlavistaként tulajdonképpen először mutatta be rendszerezve a – szlávság keretein belül autonóm és sajátos – „szlovák nyelv és irodalom” rendszerét. Természetes, hogy ez a koncepció még nem váltott ki nyílt és szenvedélyes reakciókat, de teret nyitott a csehszlovák egység és a hagyományos szláv eszme új lehetőségeiről szóló párbeszédnek. Respektálta tehát a hagyományos evangélikus csehszlovák szellemi tradíciót, ugyanakkor elismer-te más specifikus reális entitás – a magyarhoni szlovák irodalom és a magyarhoni-szlovák nyelvjárás – létezését is, azt a tényt tehát, hogy létezik a szlovákoknak valódi nyelve – a szlovák nyelv. Ezekből az összefüggésekből általánosan ismert, hogy Šafárik, a fent említett megfogalmazások ellenére, nem fogadta el

³ DUŠAN ŠKVARNA: Ján Kollár a formovanie modernej slovenskej ideológie. In: Ján Kollár a slovenská vzájomnosť. Genéza nacionalizmu v strednej Európe. Bratislava. HŰ SAV, 2006. Ed. Tatiana Ivantyšinová, s. 47–48.

Štúr irodalmi nyelvét, de ennek „elítélése”, J. Kollárral ellentétben, mérsékletes és elnéző volt.

Kibontakozás és csúcspont (1836–1850)

A szlovák romantika és kultúra a felvilágosult-klasszicista modelljével összhangban fejlődött. A legélénkebb párbeszédet a modern irodalmi nyelv kérdése eredményezte (cseh nyelv, Bernolák, ill. Štúr szlovák nyelve). Az irodalmi témák (nagyomorva hagyomány) és műfajok (ballada, hőseposz) síkján még a romantizmus és klasszicizmus összefonódásáról is beszélhetünk. Azt is lehet mondani, hogy „*pragmatikus szempontból és szabadon cserélődtek az esztétikai, filológiai és politikai eszmék.*”⁴ Reprezentatív és kiemelkedő képviselője volt a klasszicista költészetnek **Ján Hollý** (1785–1849) katolikus pap, költő és műfordító, aki használta ugyan Bernolák szlovák nyelvét, de elismerte és támogatta a fiatal evangélikusok nyelvreformációs törekvéseit, a szlovák irodalmi nyelv ún. štúri kodifikációját. Három nemzeti eposzának – *Svatopluk*, *Cirillo-Metodiada és Sláv* (1833–1839) – köszönhetően hírnévre és népszerűsége tette szert. Ezekben, antik stílusban, de romantikus lánggal és pátosszal írta le a szlovák törzs Magyar Királyság előtti dicső történetét („slávnú históriu slovenského kmeňa pred vznikom Uhorského kráľovstva”).

A 19. század 20–30-as éveiben az irodalom differenciálódásáról beszélhetünk. Az egyik oldalon tetőpontjára jut a klasszicizmus, a tiszta klasszicista költészet, a másik oldalon új ingerek érik az irodalmat – főleg a szubjektívizmus és a folklorizmus –, amelyek már világosan utalnak a romantizmus kezdeteire. Ezt az átmeneti időszakot a szlovák irodalomban is preromantizmusnak nevezzük. Ez a természetbe, az emberi természetbe és érzésekbe visszatérő művészeti stílus, amit helyenként szentimentalizmusnak is nevezünk. Mindezt jól szemlélteti a fiatal P. J. Šafárik *Tatranská múza s lýrou slovanskou* (1814) /Tátrai múza szláv lanttal/ című verseskötete, J. Kollár *Slávy dcera* (1824) /A szlávok leánya/ című költeménye és Karol Kuzmány hazafias költészete. Ezek és más hasonló művek ösztönözték a 30-as évek közepétől a fiatal költőket a romantikus esztétika és költészet kialakítására.

A szlovák romantikus irodalmat a modern szlovák nemzet alakulásának folyamatával és a magyarhoni, ill. a Monarchián belüli szélesebb nemzeti mozgalommal szoros összefüggésben kell szemlélni. A magyarhoni társadalmi reformok, főleg a magyar nyelv türelmetlen terjesztése, a szlovák és magyar értelmiségiek közötti feszültség növeléséhez vezetett. A modern, főleg német nacionalizmus nyomása alatt, a szlovák evangélikus kulturális közegben egyre erőteljesebben gyengült a hagyományos magyarhoni hazafiság – a *natio hungarica* –, és mélyült a szlovákság, a szláv kölcsönösség gondolata. A 40-es években, az értelmiség körében a szlovákság már önálló kulturális-történelmi és nyelvi kollektív identitás, amely eltér a magyar politikai nemzettől, a cseh-szlovák etnikai törzstől és a szláv egységtől.

⁴ OSKÁR ČEPAN: Rázdelia romantizmu. Slovenské pohľady 1993/1 roč. 109, s. 62.

A romantikus mozgalom a 30-as évek közepétől kezdett formálódni a pozsonyi evangélikus líceumban, ahol 1803-ban megalakult a Csehszlovák Nyelv és Irodalom Tanszéke (**Katedra československého jazyka a literatúry**). Később pedig a diákokból álló, ún. ifjúszlovák mozgalom, a Csehszlovák Társaság (**Spoločnosť československá**) is létrejött. Legaktívabb tagjuk Ľudovít Štúr (1815–1856) volt, aki nagyon hamar a társaság vezető személyisége lett. Ezért olvashatunk gyakran a tankönyvekben „Štúrékről, Štúr-nemzedékről, Štúr-mozgalomról, sőt Štúr-irodalomról”. Leegyszerűsített nézőpontról van szó, hiszen Štúrnak is volt több ellenlábas, akik a nemzeti és irodalmi élet más modelljeit és variánsait kínálták. Hasonló társaságok alakultak a lőcsei, az eperjesi és a késmárki evangélikus líceumban is. E nemzedék társadalmi-politikai tevékenysége három pontban foglalható össze: 1/ a nyelv új kodifikációja (1843) – a katolikusok és az evangélikusok nemzeti egyesítésének szimbóluma; 2/ a szlovák kultúra, irodalom és publicisztika formálása és művelése (a **Tatrín** nevű egyesület megalakulása Liptószentmiklóson /1844/, az új szlovák nyelven íródott könyvek, újságok, folyóiratok kiadása); 3/ a problematikus nemzetpolitikai program kidolgozása.

A szlovák romantikus irodalom kezdetei két diák-almanach – **Plody** (Pozsony 1836) /Termés/ és **Jitřenka** (Lőcse 1840) /Hajnalcsillag/ – kiadásához kapcsolódnak, amelyek szövegei még a „régí” cseh nyelven íródtak, többnyire a preromantikus esztétika stílusában. A fiatal szerzők főleg történelmi témákhoz nyúltak, J. Hollý, J. Kollár és a nyugat-európai romantikusok (G. Byron, F. Schiller...) műveiben találtak inspirációt. A 40-es évek eleji pozsonyi líceumban Ľ. Štúr a szlovák (szláv) költészetet az európai romantizmus specifikus változataként képzelte el. Az alapelvekben elutasította a szélsőséges szubjektívizmust és ezzel az ún. nyugati Byron-modell másolását, a költészet új lehetőségeit kereste. Ez az elképzelés azonban nem lett a szlovák romantizmus egyedüli és általános normája. Több alakban és változatban formálódott, de két alapvető irányzat mindenképpen megkülönböztethető: nemzeti-pragmatikus (főleg 1848-ig) és a szellemi-messianisztikus (1848 után).

A szubjektív érzés erősítése vagy tagadása alapján az első csoportba azokat a szerzőket sorolhatjuk, akik költészetükkel a szubjektívizmus, az ún. nyugati byroni vonal felé fordultak (**J. Král', S. Vozár, Andrej Sládkovič ...**), a második csoportba pedig azokat, akik – Ľ. Štúr nézeteinek megfelelően – a nemzeti és népi tematikát helyezték előtérbe (**Ľ. Štúr, J. M. Hurban, S. Chalupka, J. Botto ...**)

Az új romantikus költészet elemi erővel indul útjára. Kezdetben nincs teoretikus (Ľ. Štúron kívül), aki védelmezné és magyarázná a romantikus művészetet. Az új irodalmi szlovák nyelv kodifikálása után azonnal új és váratlan impulzusok jelennek meg. Azzal, hogy az autentikus népi nyelv a kulturális közép-szlovák nyelvjárás formájában átkerül a magas irodalmi nyelv síkjára, új lehetőségek nyílnak az irodalom számára. Mindez nagyon világosan és intenzíven legelőször a **Nitra** című irodalmi almanach második számában jelenik meg, már 1844-ben. Az első új nyelven íródott könyvről van szó, az előző szám 1842-ben még csehül jelent meg. A fiatal romantikusok munkáinak gyűjteményét Štúr

legközelebbi munkatársa, Jozef Miloslav Hurban aktív irodalomkritikus, történész, a **Slovenské pohľady** /Szlovák Szemle/ kulturális-társadalmi folyóirat (1846 óta kis szünetekkel máig megjelenik) első kiadója szerkesztette. Fontos megemlítenünk azt is, hogy 1845–1848 között L. Štúr szerkesztésében jelenik meg az első szlovák politikai folyóirat, a **Slovenské národné noviny** /Szlovák Nemzeti Újság/, **Orol tatranský** /Tátrai Sas/ című irodalmi melléklettel.

A szlovák romantizmus első kiemelkedő időszakában J. Kráľ volt a szlovák romantizmus legkifejezőbb egyénisége. Versei és ciklikus költeményei a népi egyszerűségtől egészen a gazdag allegorikus képiségig terjedtek. A romantizmus szubjektív szerelmi formájának kulcsfontosságú műve és egyben prototípusa is Sládkovič lírai reflexív műve, a *Marína* (1846). Allegorikus balladákat főleg J. Botto írt, S. Chalupka munkásságát a népi költészet által inspirált hősies versek jellemzik. A kor prózájában a szlovák történeti próza megalapozója, J. Kalinčiak foglal el központi helyet. Alkotásaihoz főleg a közös magyar-honi történelemből merített. Életművével a létező szlovák–magyar feszültséget igyekezett csökkenteni.

Utóhangok (1850 – 1875)

Az 1848/49-es forradalom leverését követő Bach korszak a közélet, társadalmi és kulturális élet elnyomását és stagnálását eredményezte. Ezt „szárazság és némaság” időszakaként is szokták emlegetni. Az értelmiségiek, a nemzetébresztők több képviselője átérték a forradalom előtti tevékenységét, előkerülnek a régi-új problémák: az irodalmi nyelv, a magyarhoniság, a szlovák–magyar „kapcsolatok”, a szláv kölcsönösség stb. kérdése. Az új štúri szlovák nyelv helyzete M. Hattala *Krátka mluvnica slovenská* (1852) /Rövid szlovák nyelvtan/ c. grammatikájának kiadása után megerősödött. L. Štúr *Slovanstvo a svet budúcnosti* (1853) /A szlávok és a jövő világa/ c. messianisztikus pánszláv politikai gúnyirata a forradalom utáni politikai sikertelenségek okozta szkepszis és kiábrándultság kifejezője volt.

A politikai feszültség enyhülése után a szlovákok újrafogalmazták követeléseiket. A szlovák nemzet memorandumában/**Memorandum slovenského národa** (1861). A politikai kérések nem találtak visszhangra, de a bécsi hivatalok egyetértettek egy szlovák központi kulturális intézmény – a **Matica slovenská** /Szláv Anyácska/ (Turócszentmárton, 1863) – és három szlovák gimnázium – Turócszentmártonban, Znióváralján, Nagyrócén – megalapításával. A Matica slovenská létrehozása a felvilágosodás időszakába visszanyúló régi közösségi hagyományokhoz kapcsolódik. Az egyesületen belül nemzeti könyvtár, múzeum, levéltár működött, könyveket és tankönyveket adtak ki. A szlovák gimnáziumok nemzeti öntudattal rendelkező értelmiségi réteget neveltek. A **Nová škola** /Új Iskola/ nevű jelentős társadalmi szerveződés később politikai erővé alakult, amely összefogta a Pest-Budán tevékenykedő értelmiséget. Könyveket és folyóiratokat adtak ki, programjukban Magyarhon integritását és modernizációját védelmezték, a szlovák–magyar „kiegyezés” új lehetőségeit kutatták. A mozgalom alapítója és vezetője az ismert építész, Ján Bobula volt, de

jelentősen közreműködött Ján Palárik (1822–1870), katolikus pap, szerkesztő, drámaíró is.

A dualizmus korában az ország fokozatos „modernizációja és magyarosítása” kezdődik. A polgári társadalom és a pánszlávizmus elleni harc szellemében 1875-ben bezárják a Matica slovenská-t és a három gimnáziumot, visszaszorul az Új Iskola tevékenysége is. Ezekkel az eseményekkel lezárul a szlovák romantizmus utolsó időszaka, amelyet Matica-korszaknak /matičné obdobie/ is neveznek.

A forradalom utáni tragikus érzés, a szomorúság és a levertség, de az új hit és a miszticizmus is, a messianizmus formájában mutatkozott meg. Ez a speciális romantikus áramlat, amely először a lengyel irodalomban (Adam Mickiewicz) lett népszerű, a szlovák gondolkodásban és művészeti alkotásokban főleg a 19. század 60–70-es éveiben, a posztromantizmus korában fejlődött ki. **S. B. Hroboň, M. M. Hodža** vagy **P. K. Hostinský** műveiben felfedezhetők a miszticizmus és a nemzeti mitológia elemei. Ezekben a sorokban a Messiásba vetett hit kerül előtérbe, aki majd megváltja a szlovák (szláv) nemzetet, amely így képes lesz megszabadulni a megaláztatástól és a szenvedéstől, és eljut az üdvösségre. A gondolat, hogy a szlovák etnikai térség (Slovensko) egy elátkozott, alvó ország, amely egy hős-megváltó eljövételét várja, már korábban is előfordult, főleg a népmesékben és a balladákban. A messianizmus tipikus jellemzője a nyelvvel és a versformával való kísérletezés is (S. B. Hroboň).

A szlovák romantika az individualista és a kollektív tudat új minőségét képviseli. A romantizmus főleg a természetességhez, az össznépi és nemzeti természetes értékekhez való visszatérést jelenti. A szlovák nemzeti mozgalom nem jött volna létre romantikus lángolás, lelkesedés és idealizmus nélkül. A szlovák romantika korszakát irodalmi, társadalmi és politikai szinten kell szemlélni, annak ellenére, hogy ezek az összetevők sokszor összefonódtak egymással. A „romantikus tudat” alapelveinek megértése a továbbiakban kulcs lehet a szlovák kultúra és nemzeti magatartás számos jelenségének megértésében és feltárásában.

Rezümé

Jegyzetek a szlovák romantikus nemzeti tudat kialakulásához és fejlődéséhez

A romantika és a romantikus gondolkodás a közép-európai kulturális térségben elsődlegesen az új esztétikával kapcsolódott össze, a széles össz-európai „paradigmaváltással”. A romantika a felvilágosult értelemmel, normákkal és konvenciókkal a különeműséget, nyíltságot és félreérthetőséget állította szembe. Az új romantikus mozgalom a szó legszélesebb értelmében egy formálódó, nemzetileg érzékeny értelmiségi bázist feltételezett. Terjesztette a kollektív összetartozás érzését a közös nyelv és kulturális tradíciók alapján, és a szlovák önlényegűség definiálásának és meghatározásának lehetőségeit kereste. Ebben a folyamatban kulcsszerepet játszottak a „szó emberei” (költők, filozófusok, folkloristák; politikusok).

A szlovák romantika annak a széles kulturális-történelmi egésznek a része, amelyet a szlovák kultúrtörténetben nemzeti mozgalomnak vagy nemzeti ébredésnek neveznek az 1780–1849 közötti években, s amely belsőleg három korszakra tagolódik:

1. a jozefinizmus és a magyarországi hazafiság utózengeje (1780–1820): Anton Bernolák, Ján Hollý...
2. A szláv kölcsönösség eszméjének születése és az evangélikus műveltség újraéledése (1820–1836): Martin Hamuljak, Ján Kollár...
3. A katolikusok és az evangélikusok szimbolikus egyesülése, és a szlovák romantikus nemzeti tudat, a modern nacionalizmus formálódása (1836–1849): L. Štúr, „štúrovci“...

Ennek a nemzedéknek a társadalmi-politikai aktivitását három pontban lehet összefoglalni:

- 1/ a nyelv új kodifikációja (1843), a katolikusok és az evangélikusok nemzeti egyesülésének szimbóluma;
- 2/ a szlovák kultúra, irodalom és publicisztika formálódása (a Tatrin létrehozása /1844/, könyvek, folyóiratok, lapok kiadása az új szlovák irodalmi nyelven);
- 3/ a (problematis) politikai program kialakítása az 1848/49-es forradalomban.

A szlovák irodalmi romantizmus kezdetei két diák irodalmi almanach kiadásával kapcsolódnak össze: a Pozsonyban kiadott Plodyval (1836) és a Jitřenkával (Léva, 1840). A J. Hollý és J. Kollár művei által inspirált fiatal szerzők főleg a történelem felé fordultak, de a nyugat-európai romantikusok felé is (Byron, Schiller...). A szlovák (szláv) költészettel, mint az európai romantika specifikus variánsával kapcsolatos vízióját az 40-es évek elején L. Štúr is bemutatta a pozsonyi liceumban. Elvileg elvetette a szélsőséges individualizmust, és ezzel az ún. nyugati byroni modell másolását is, és a költészet új lehetőségeit kereste.

Ez a terve azonban nem lett a szlovák romantika egyetlen és általános normája. Ez több korszakban és variánsban alakult ki, de minimum két alapvető áramlatban: a nemzeti-pragmatikusban (főleg 1848 előtt) és a szellemi-messianisztikusban (1849 után). A szubjektív érzés hangsúlyozása vagy tagadása alapján egy csoportba lehet azokat a szerzőket sorolni, akiket a poétika a szubjektívizmushoz vezetett, és a poézis ún. nyugati, byroni típusához (J. Král', S. Vozár, A. Sládkovič...), a másikba pedig azokat, akik L. Štúr nézeteit előtérbe helyezve, a népi tematikát és a folklórt tolták előre (L. Štúr, J. M. Hurban, S. Chalupka, J. Botto...).

Az 1848/49-es forradalom veresége és az osztrák hatóságok azt követő rendőri rendszere tompulást és stagnálást jelentett a köz-, a társadalmi és a kulturális életben, és a szlovák–magyar közegben is. A forradalom politikai sikertelenségei miatti szkepszis és kiábrándultság kifejeződése volt Ľudovít Štúr pánszláv politikai pamfletje, „A szlávok és a jövő világa” (1853). A magyarországi politikai apátia enyhülésének eredménye volt a szlovák kívánságok újrafogalmazása a Szlovák Nemzet Memorandumban (1861). A szlovák kívánságok ugyan nem találtak visszhangra, de a bécsi hatóságok hozzájárultak a szlovákok központi kulturális intézményének, a Matica Slovenskának (1863), és három szlovák gimnáziumnak a felállításához.

Az irodalom a 19. század második felében is rendkívül érzékenyen reagált a társadalmi-politikai változásokra. A hatvanas évek még sok romantikus terv folytatását és befejeződését jelentették. Nem szabad elfelejteni, hogy például éppen a forradalom után keletkezett a szlovák romantikus poézis három kulcsfontosságú műve: A. Sládkovič – Detvan (1853), Ján Botto – Smrť Jánošíkova (1862) és S. Chalupka – Mor ho! A háború utáni tragikus érzés, a bánat és a levertség, de a miszticizmusba vetett új hit is, a messianizmusban nyilvánult meg. Ez a specifikus romantikus áramlat a szlovák gondolkodás-

ban és tudományos alkotásban főleg a posztromantikus korszakban, a 19. század 60–70-es éveiben fejlődött ki S. B. Hroboň, M. M. Hodža vagy P. Kellner Hostinský műveiben.

Azonban a magyarországi hősi történelem alakjai által inspirált hagyományos romantikus-realisztikus történelmi próza is továbbfejlődött (J. Kalinčiak és Ľ. Kubáni). Társadalmi és humorisztikus prózát főleg Laskomerský és Bachát írtak, drámát J. Palárik, és specifikusat a nemzeti bűnös, a nem könyörületes kritikus és satirikus, J. Záborský.

Resumé

Poznámky k vytvoreniu a formovaniu slovenského romantického národného vedomia

Romantizmus a romantické myslenie sa v stredoeurópskom kultúrnom priestore primárne spája s novou estetikou, so širšou celoeurópskou „zmenou paradigmy“. Romantizmus postavil proti osvietenému rozumu, normám a konvenciám rôznorodosť, otvorenosť a nejednoznačnosť. Nové romantické hnutie v najširšom zmysle slova predpokladalo bázu formujúcej sa národne cítiacej inteligencie. Rozširoval sa pocit kolektívnej spolupatričnosti na báze spoločného jazyka a kultúrnych tradícií a hľadali sa aj možnosti definovania a vymedzovania slovenskej svojbytnosti. Kľúčovú rolu v týchto procesoch zohrávali „muži slova“ (básnici, filozofi, folkloristi; politici).

Slovenský romantizmus je súčasťou širšieho kultúrno-historického celku, ktorý sa v dejinách slovenskej kultúry nazýva národným hnutím alebo národným obrodením vymedzený rokmi 1780 – 1849, a vnútorne členený na tri obdobia:

1. Jozefínske osvietenstvo a doznievanie uhorského vlastenectva (1780 – 1820): Anton Bernolák, Ján Hollý...
2. Zrod idey slovanskej vzájomnosti a revitalizácia evanjelickej vzdelanosti (1820 – 1836): Martin Hamuljak, Ján Kollár...
3. Symbolické zjednotenie katolíkov a evanjelikov a formovanie slovenského romantického národného vedomia, moderného nacionalizmu (1836 – 1849): Ľ. Štúr, „štúrovci“...

Spoločensko – politické aktivity tejto generácie možno zhrnúť do troch bodov:

- 1/ nová kodifikácia jazyka (1843), symbol národného zjednocovania katolíkov a evanjelikov;
- 2/ formovanie a kultivovanie slovenskej kultúry, literatúry a publicistiky (vznik spolku Tatrin /1844/, vydávanie kníh, novín a časopisov v novej slovenčine);
- 3/ sformulovanie (aj keď problematického) politického programu v revolúcii 1848 /49.

Počiatky slovenského literárneho romantizmu sa spájajú s vydaniami dvoch študentských literárnych almanachov – Plody (Prešporok 1836) a Jitřenka (Levoča 1840). Mladí autori sa obracali najmä do histórie inšpirovaní najmä skladbami J. Hollého a J. Kollára, ale aj západoeurópskych romantikov (Byron, Schiller...). Svoju víziu slovenskej (slovanskej) poézie ako špecifický variant európskeho romantizmu predstavil začiatkom 40. rokov na prešporskom lýceu aj Ľ. Štúr. V princípe odmietal krajný subjektivismus a tým aj kopírovanie tzv. západného byronovského modelu a hľadal nové možnosti poézie. Tento jeho projekt sa však nestal jedinou a všeobecnou normou slovenského romantizmu. Ten sa profiloval vo viacerých podobách a variantoch, ale minimálne v dvoch základných prúdoch: v národno-pragmatickom (najmä do roku 1848) a duchovno-mesianistickom (po roku 1849). Na základe zdôrazňovania alebo popierania

subjektívneho pocitu možno do jednej skupiny zaradiť autorov, ktorých poetika smeruje k subjektivismu a k tzv. západnému byronovskému typu poézie (J. Kráľ, S. Vozár, A. Sládkovič...) a do druhej skupiny autorov, ktorí v intenciách názorov Ľ. Štúra do popredia vysúvali národnú tematiku a folklorizmus (Ľ. Štúr, J. M. Hurban, S. Chalupka, J. Botto...)

Porážka uhorskej revolúcie 1848/49 a následný policajný režim rakúskych úradov znamenal útlm a stagnáciu vo verejnom, spoločenskom i kultúrnom živote a to v slovenskom i maďarskom prostredí. Výrazom skepsy a rozčarovania nad politickými neúspechmi v revolúcii bol mesianisticko-panslavistický politický pamflet Ľudovíta Štúra *Slovanstvo a svet budúcnosti* (1853). Výsledkom uvoľnenia politického napätie v Uhorsku bolo aj nové sformulovanie slovenských žiadostí zhrnutých do Memoranda národa slovenského (1861). Politické požiadavky síce nenašli ohlas, ale viedenské úrady súhlasili so založením centrálnej kultúrnej inštitúcie Slovákov – Matice slovenskej (Martin, 1863) a troch slovenských gymnázií.

Literatúra aj v druhej polovici 19. storočia veľmi citlivo reagovala na spoločensko-politické zmeny. Šesťdesiate roky ešte prinášajú pokračovanie a završenie mnohých romantických projektov. Nemožno zabudnúť, že napríklad až po revolúcii vznikajú aj tri kľúčové diela slovenskej romantickej poézie: A. Sládkovič – *Detvan* (1853), Ján Botto – *Smrť Jánošíkova* (1862) a S. Chalupka – *Mor ho! Porevolučný tragický pocit, smútok a sklúčenosť*, ale aj druh novej viery a mysticizmu sa prejavil sa v mesianizme. Tento špecifický romantický prúd sa v slovenskom myslení a umeleckej tvorbe rozvíjal najmä v postromantickom období v 60. – 70. rokoch 19. storočia v dielach S. B. Hroboňa, M. M. Hodžu či P. Kellnera Hostinského.

Nadalej sa však rozvíjala aj tradičná romanticko-realistická historická próza inšpirovaná hrdinskými obrazmi z uhorských dejín (J. Kalinčiak a Ľ. Kubáni). Sociálne a humoristické prózy písali najmä Laskomerský a Bachát, drámy J. Palárik a špecifický je národný hriešnik a nemilosrdný kritik a satirik J. Záborský.

Summary

Notes on the formation and development of Slovak romantic national identity

Slovak Romantic movement represents the last phase of a complicated and diverse process which is known as National Movement or National Revival in the history of Slovak literature and culture. This period lasted approximately from 1780 to 1849, and can be divided into three periods:

1. the last phase of Hungarian patriotism and the stipulation of "Slovakness" in the Catholic environment (1780–1820)
2. a birth of the idea of Slavic mutuality, renewal of the Czech and Slovak cultural and spiritual unity in the Lutheran circles (1820–1836),
3. the formation of the Slovak Romantic and national consciousness – a modern nationalism (1836–1849).

Slovak Romantic movement should be seen in the literary, social and political contexts since these contexts have often overlapped. Understanding of „the Romantic consciousness“ can be a key to understanding of many features of Slovak culture, historical consciousness and nature of people.

A MAGYAROK SZLOVÁKOKRÓL ALKOTOTT KÉPE A REFORMKORBAN

Kiss László

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

”Mi” és „Ők”

Jól ismert, hogy a 18. század utolsó negyedével kezdődő és nagyjából az 1840-es évek végéig tartó időszakot a történetírás – némileg pontatlanul – a „nemzeti ébredés”, „nemzeti újjászületés” időszakának nevezi. A modern nemzeti tudat, a magyar és szlovák nacionalizmus kialakulásával párhuzamosan megjelentek és kiéleződtek a nyelvi-kulturális, majd politikai-területi ellentétek. A sok évszázados együttélés viszonylagos toleranciáját mindkét részről felváltotta az erősödő intolerancia, egymás törekvéseinek kétségbe vonása vagy tagadása. A magyar és a szlovák nemzeti törekvések útjai fokozatosan szétváltak, majd szembefordultak egymással. A „hosszú 19. század” közepére beállt a szinte teljes kommunikáció hiány.

Köztudott, hogy az etnocentrikus csoportkép és csoporttudat a „mi-csoport” (a saját csoport) és az „ők-csoport” (az idegen csoport/csoportok) értékeinek, szokásainak, tulajdonságainak és törekvéseinek szembeállítására, a saját csoport értékeinek felnagyítására, és az idegen csoport(ok) értékeinek lebecsülésére épít. A nemzeti önkép és a mások képe ugyanis egy (társadalmi, etnikai vagy nemzeti) csoport közösségtudatának egymást kiegészítő vetületeinek tekinthetők, amelyek azonban összeillesztve sem adnak reális összképet.¹

A reformkori magyar és szlovák nacionalizmus is ilyen kettős arculatú és funkciójú tudattartalom volt, amelyet a tolerancia-intolerancia és a befogadás-kirekesztés kettőssége jellemzett. Egyfelől tehát a magyar és a szlovák nemzeti közösség megteremtésére, a nemzeti összetartozás és egység erősítésére, a nemzeti integrációra, s – ezekkel együtt – a nyelvi, kulturális stb. homogenításra törekedett. Ennek megfelelően a magyar liberális nacionalizmus többnyire toleráns volt a (közös állami-politikai hagyományok, történelem és történelmi emlékezet, eredet, nyelv, kultúra, stb. által összetartozó) nemzet tagjaival szemben. Befogadó volt azokkal a nem magyarokkal (németekkel, zsidókkal, szlovákokkal stb.) szemben is, akik elfogadták az „asszimilációs társadalmi szerződés”-t, azaz a jogi, formai egyenlőségért cserébe az identitás-feladás, a beolvadás útjára

¹ A másokról alkotott kép. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Bp. 1988. 108. (A továbbiakban. Hanák) – A reformkornak több értelmezése van. Kezdetét az irodalomtörténet az 1770-es évek első feléhez köti. A hagyományos történetírás Széchenyi István 1825-ös felszólalásától, a mai pedig „Hitel” c. munkájának (1830) a megjelenésétől datálja. A reformkor vége minden esetben 1848 tavasza.

léptek. A magyar liberálisok mindenkinek felkínálták az egyéni jogokra korlátozott egyenlőséget. A nem magyarok kollektív nemzeti igényeit azonban – a horvátok kivételével – nem fogadták el.²

Ez utóbbi már a nacionalizmusok intoleráns, kirekesztő, dezintegrációs funkciójából következett, amely a saját értékei bővítésében élő „mi-csoport”-ot szembeállította, elhatárolta, megkülönböztette másoktól. *„A magyar, még a legszegényebb is, büszke, különösen arra, hogy ő nem tót, nem német, hanem magyarnak született...”* – írta nem kis nemzeti elfogultsággal a Pesti Divatlap szerkesztője 1845-ben.³

Ez a kiragadott példa is jelzi, hogy a reformkori magyar politikusok és újságírók a tótokat is lenézték. Az önmeghatározáshoz, a pozitív nemzeti önkép kialakításához ugyanis elhatárolódásra, szembeállításra, egyfajta ellen(ség)kép kialakítására volt szükség.⁴ A soknyelvű, soketnikumú, multikulturális Magyar Királyságban tehát a tótoknak a magyarok, a magyaroknak pedig a tótok lettek az „ők-csoport”.

Miért éppen a szlovákok?

Legegyszerűbb lenne ezt a fontos kérdést a magyarok önszeretetével, nemzeti büszkeségével magyarázni. A reformkori magyar sajtó ugyanis számos ilyen magyarázattal szolgált. A „közönséges nacionalizmus”-t Thaisz András már 1820-ban azért bírálta, mert csak saját magát becsülte. Önszeretetét az egekig emelte, más nemzetek érdemeit viszont gyalázta, utálta és gyűlölte.⁵ Rónay Jácint is a büszke magyarok önfejlődését kritizálta a korszak végén, 1847-ben. *„Sokkal büszkébb ő, minthogy hibáit elismerné, sokkal könnyelműbb, minthogy*

² Az „asszimilációs társadalmi szerződés”-re, a magyar liberálisok nemzetfelfogására, politikájára lásd Kiss László: A szlovák nemzeti tudat születése. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXII. Sectio Historiae. Redigít: Sándor Gebei. Eger. 2005. 51–101. (A továbbiakban: Kiss 2005.)

³ Idézi: Magyarföld és népei eredeti képekben. Föld- és népismeret, statisztikai és történeti folyóirat. (Az 1846. évi kiadás reprintje) Bp. 1984. 7. (A továbbiakban: Magyarföld... 1984.) – A továbbiakban, hogy hűek maradjunk a korabeli magyar terminológiához, a szlovákokat helyenként mi is „tótok”-nak mondjuk.

⁴ František Palacký és a cseh nemzetébresztők szemében a németek voltak az ellenség, míg Ján Kollár eposza a németek mellett a magyarokban látta a szlávokat/szlovákokat fenyegető fő veszélyt. Ludovít Stúr szerint: *„Szlovák az, aki nem magyar”!* Idézi: Kollai István: „Még titokként fekszik előttünk a Felföld”. Kortárs 2005/7. Az internetes változatát lásd: <http://www.kortarsonline.hu/0507/kollai.htm> 6. (Utolsó látogatás: 2008. 01. 09.) – Jól ismertek

Vladimír Mináč 1965-ben írt gondolatai is: *„A magyarság a szlovák politikai végzete. Ha a szlovák politika önállóan volt, elsősorban a magyarokkal szemben volt az. Mozgásiránya a magyar politika mozgásirányának a negatívja, koncepciói ellenkoncepciók, hangja visszhang csupán.”* Vladimír Mináč: Itt nemzet él. In: A szlovákkérdés a XX. században. Kalligram, Pozsony. 1996. 367. (A továbbiakban: A szlovákkérdés)

⁵ Thaisz András: Némelyi Ítéletek a Magyar Országi folyó Irásokról... Tudományos Gyűjtemény, 1820. II. kötet, 96. – Lásd még: Magda Pál: A’ nyelv művelésével hirtelenkedni nem kell. Felső Magyar-Országi Minerva. 1830. november. 6. évfolyam, 4. kötet, 11. füzet, 10. írás, 110.

*tévedései felett búslakodnék; a hibákat magában sohasem keresi, veszteségeiben mást okul, hátramaradását, hanyatlását más okozá.*⁶

Tény, hogy a szlovákokról kialakított képnek is fontos eleme volt a bűnbakkeresés, ám ez a magyarázat önmagában kevés.⁷ A szlovák-kép megváltozása közvetlenül összefüggött az 1840-es évekre kialakult – előbb említett – liberális magyar nemzetfelfogással, amely a régi „natio hungarica”-ra támaszkodott. A középkori-koraújkor Magyarhonban (Hungáriában, Uhorskóban) a hódító magyarok eredettörténete és a soketnikumú Magyar Királyság története szétválaszthatatlanul összefonódott, a magyaroké volt. A „közös haza” egyenlő jogú tagjainak, hungarusnak számítottak ugyanis a nem magyar nemesek és nemesi kötődésű csoportok is, nyelvi, etnikai és egyéb különbség nélkül.⁸ A hungarus tudat tehát a történeti jogra, a magyar államiságra, s nem az etnikai, nyelvi, regionális vagy egyéb hovatartozásra épült.

Az 1840-es évek elejére kialakuló „egy politikai nemzet” értelmében tehát az ország nem magyar lakosai – a horvátokat kivéve – nem alkothattak nemzetet! A magyar állam más ajkú és származású polgárai voltak csupán.⁹ Ennek megfelelően a reformkori magyar politikusok, Rónay Jácinthoz hasonlóan, világos különbséget tettek nép és nemzet, „népiség” és „nemzetiség” között.¹⁰ A 18. század végétől az addigi „magyarországi”-t „magyar”-nak kezdték fordítani. A magyarországi, közös történelem és kultúra ezzel a reformkor végére magyarrá vált. Megszilárdult az „Árpád népe” által uralt és vezetett Magyarország etatista koncepciója. A magyarok lettek az egyedüli államalkotó nemzet, az ország „urai”, kulturális és civilizációs értékeinek egyedüli képviselői.¹¹

⁶ Rónay Jácint: Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése lélektani szempontból. In: Nemzetkarakterológiák. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg és Kurt Lewin írásai. Osiris, Bp. 2001. 109. (A továbbiakban. Rónay)

⁷ Hanák 110. – A bűnbakkeresés lényege az ókortól kezdve a saját hibák, a nem kedvelt vagy szégyellt vonások, rossz tulajdonságok erénnyé avatása, egy másik, idegen csoport nyakába varrása.

⁸ Ezt a hagyományos nemesi nemzetfelfogást fogalmazta meg például Thaisz András 1825-ben. Jelentés a Tudományos Gyűjteménynek 1826-dik esztendei Folytatásáról. Tudományos Gyűjtemény, 1825. XI. kötet, 126.

⁹ Így látta ezt a lengyel születésű Orosz László is. Pillantás Magyarország állapotjára. Századunk. 1841. június 28. 4. évfolyam, 51. és 52. szám, 395. – Szontagh Gusztáv szerint: „*Mi mindnyájan, magyarul, németül, tótul vagy ráczul beszélők, az egyik magyar állodalom magyar polgárai vagyunk, ... 's az egész együttképezi a' magyar nemzetet*”, pontosabban az egy és oszthatatlan magyar nemzetet. Nemzetiségünk' ügye, 's a' panszlavismus' jelenségei ágost. hitv. felsőbb iskoláinkban. Társalkodó, 1841. január 20. 6. szám, 21.

¹⁰ „*Valamely országban lehet több nép, de nemzet csak egy. Hazánkban van német, tót – nép, nemzet csak egy van, s ez a magyar; mert csak neki van saját politikai álladalma.*” Rónay 53. – Az 1830/1840-es évek fordulójától a reformkori lapokban a magyar „politikai nemzet” számos magyarázatával találkozhatunk. Szinte mindegyikben közös volt, hogy pontos különbséget tettek nemzet és nép, nemzetiség és népiség között.

¹¹ A szlovák történetírásban erre vonatkozóan legújabban lásd pl.: Dušan Škvárna: Nagyságunk és kicsiségünk. (Két indok nélküli sztereotípiáról) In: Szlovákok az európai történelemben. Közép-Európa Intézet, Teleki László Alapítvány, Bp. 1994. 28. A tanulmány más című, szlovák nyelvű változatát – egybeként – lásd: Dva póly jednej neodôvodnenej mentality. In: Dušan

Ebben a felfogásban a – következésképpen „tótok”-nak nevezett – szlovákok olyan állam nélküli, „történelem nélküli nép”-nek számítottak, akiknek a sorsa felolvadt, beolvadt a magyar „történelmi nemzet”-ébe. Volt népiségük (népi nyelvük, kultúrájuk, saját viseletük, népdalaik...), de nem lehetett a nemzet lényegét adó nemzetiségük, mert ez csak az államisággal rendelkező magyarokat illette meg.

Ez a kirekesztő szemlélet több további következménnyel járt. A tótok (ruszinok, oláhok, rácok, németek stb.) jelenléte és állami történelmet, kultúrát formáló szerepe nem válhatott hangsúlyossá. Ez annak is köszönhető, hogy a reformkori magyaroknak nem volt kiforrott képük a Felső-Magyarországon élő szlovákokról. Ráadásul a „felső-magyarországi szlávok” az 1840-es évekig nem rendelkeztek egységes nyelvvel, saját identitástudattal és önképpel.

Csoda-e, ha a reformkori magyar politikusok elleneztek még a legszerényebb szlovák nemzeti igényeket is? Egyáltalán nem, hiszen még a jogos szlovák kérések is a kíváncsian magyar nemzeti-nyelvi egység ellen hatottak. A szláv/szlovák nemzeti tudat és a szlovák irodalmi nyelv megteremtésén fáradozó szlovák nemzetébresztőket tehát rögtön a magyar nemzeti-nyelvi egység megbontásával vádolták. Ebben a felfogásban ugyanis, az értelmiségnek, bármilyen származású legyen is, „*magyarnak kell lennie! de az élet' alsóbb fokain, az isteni tiszteletben 's házi körben a' népesség, népi nyelv 's a' saját erkölcsök 's szokások, érintetlenül maradnak.*”¹²

A magyarok szlovákokról alkotott képét az is befolyásolta, hogy az észak-magyarországi, zömmel szlovákok által lakott vármegyék nem alkottak önálló (közigazgatási, vallási, autonóm) egységet. A magyar állam tagolatlan részei voltak. Ezt a régiót – az Alfölddel szembeállítva – régóta Felföldnek, Felső-Magyarországnak, Észak-Magyarországnak stb. nevezték. Az 1840-es években Kossuth Lajosék tollán megszületett a Felvidék kifejezés. A magyar szóhasználatban tehát sem a Szlovákia (Slovensko), sem a szlovák, szlovákok kifejezés nem szerepelt, mivel ezekre egyszerűen nem volt szükség!¹³

Ez azzal is összefüggött, hogy a tótokat – a németekhez és zsidókhoz hasonlóan – a magyar nemzet létszámát gyarapító asszimilációs bázisnak tekintették. A nem magyarok asszimilációja létfontosságú nemzeti érdek volt, ha meg akarták őrizni hegemon helyzetüket a Magyar Királyságon belül, ha el akarták kerülni a – szlávoknak dicső jövőt, a magyaroknak viszont nemzethalált jövőndőlő –

Škvarna: Cesta moderných slovenských dejín. Banská Bystrica. 2007. 50–63. (A továbbiakban: Škvarna)

¹² Irodalom. Athenaeum. 1842. október 11. 6. évfolyam, 44. szám, 347.

¹³ Dušan Kováč a mai szlovák történetírás hivatalos felfogását fogalmazta meg akkor, amikor azt állította, hogy annak ellenére, hogy a hivatalos dokumentumokban és a latin nyelvű szakirodalomban sehol nem szerepel a szlovák vagy Szlovákia megjelölés, de a „slavus” a szlovák szinonimájának tekinthető. A Szlovákia elnevezés pedig teljesen legitim a szlovákok által lakott terület megjelölésére, még akkor is, ha ez nem volt önálló közigazgatási terület. Lásd: Filozófia és mitizálás a szlovák történelemben. Tiszatáj, 1995/1. 70.

herderi jóslat beteljesülését. Az összlakosságon belül ugyanis a magyarok – 40% körüli arányukkal – kisebbségben, illetve relatív többségben voltak csupán!¹⁴

A magyar asszimilációs reményeket erősítette, hogy a 19. század első felében tömeges méreteket öltött az északi vármegyékben élő nemesség és – kisebb mértékben – az értelmiség, valamint a polgárság magyarosodása.¹⁵ Lendületet vett a vármegyékben a szlovákok adminisztratív eszközökkel történő magyarosítása is. Az említett csoportok a hungarus patriotizmus folytatásaként tértek át a magyar tudatra. Ez az áttérés ugyanis korábbi státuszuk megőrzésével és a társadalmi-politikai előrelépés lehetőségével járhatott. Az önkéntes magyarosodás okozta hatalmas veszteségről Ladislav Kováč ezt írta. „*Néhány évtized alatt elvesztettük egész felső-magyarországi nemességünket: az egyszerűen elmagyarosodott. ... Az iparosok, ez az erős és életképes osztály... ugyancsak levált rólunk. A zsidók, akik nem sokkal később döntő jelentőségű szerephez jutottak a magyar tudományosság fejlődésében, kiváltak.. a nemzetből...*”.¹⁶

A felső rétegek elmagyarosodása következtében a szlovákok végleg paraszti (saját nemesség nélküli, csonka) társadalommá váltak. Ráadásul ez a folyamat – lassabban és ellentmondásosabban ugyan, de – a jobbágyparaszság között is előrehaladt. A felső-magyarországi alaplakosság magyarosodásáról és a panszláv agitációról természetesen a reformkori lapok is tudósítottak.¹⁷ A magyarosodás egyik fő okára, a Felföld-Alföld közötti munkamegosztás következményeire mutatott rá Némethy Pál (kassai evangélikus prédikátor) 1832 elején.¹⁸ Az egyik legárnyaltabb elemzést mégis – egy magát igaz magyar hazafinak valló – evangélikus tót pap adta 1841-ben. Szerinte az evangélikus egyház úri tagjai, akik már egyértelműen magyarok, buzgón fáradoznak a magyar nyelv terjesztésén. A német és a tót köznéphez tartozók is szívesen taníttatják a gyermekeiket magyarul, mert erre szükségük van a kölcsönös érintkezés miatt. A magyar,

¹⁴ A magyarosodás, a nemzeti egység és a nemzeti lét közötti közvetlen kapcsolatot Szontagh Gusztáv 1841. elején a következőképpen látta. „*A' magyarosodás' ügye azonkívül nálunk az egyesülés' ügye is. Hazánk nyelvtékintetben egész Bábel, 's ha a' dolgot tovább is egykedvűleg, zsebbe dugott kézzel néznők, a' német v. szláv elem elébb v. utóbb elnyelné nemzetiségünket 's még nevünk is elenyészne a' világ történetében. Nemzetisedésünk kérdése tehát, ránk nézve, igazán a' kifejlődés vagy enyészet', élet vagy halál' kérdése.*”

Nemzetiségünk' ügye, 's a' panszlavismus' jelenségei ágost. hitv. felsőbb iskoláinkban. (Sz-g. G.v.) Társalkodó, 1841. január 16. 10. évfolyam, 5. szám, 19.

¹⁵ Egyre többen vannak, akik „*már szívesebben hallják ha Magyaroknak, mintsem ha Tótoknak nevezetnek, sőt az előkelőbb házakból eredtek, ...ha a „Tót” vagy „Tót ember” nevezet...pereg is eleibek a' magyar ajkáról...*” Könyv-kivonás.... Tudományos Gyűjtemény, 1824. I. kötet, 122–123.

¹⁶ Gondolatok a tudományról és történelmünkről. In: A szlovákkérdés, 535–536.

¹⁷ Lásd például: Szatócs Károly: A' Panszlavizmus' cseh–szláv hősei Löcsén. Társalkodó, 9. évf. 92. szám. 1840. november 14. 365–366.; Pillantás a' lipitai tót kalendáriumba. (Közli Zelemér Gejza) Társalkodó, 1842. november 9. 11. évfolyam, 90. szám, 359.

¹⁸ Idézzük: „*... széna-takarítás, aratás, egy szóval nyári munkák alkalmokkal, - deszka, zsindey, lécz, abroncs 's más fa- és cserépszerek szolgáltatásokkal, mesterlegénnyek vándorlásokkal, - felsőbb Vármegyéink-is vagy akarják, vagy sem, eltanulják igen könnyen, mint örömmel tapasztalhatjuk, alsóbb Megyéinktől nyelvünket.*” A' Magyar műveltség alacsonyítása külföldön. Felső Magyar-országú Minerva. 8. évf. 2. füzet, 1. kötet. 1832. első negyed, 102.

német és tót nyelvű hitszónokok közül egyedül a tótok zajonganak a magyar nyelv ellen, de közülük sem mindenki. Sok olyan – hazáját forrón szerető – tót pap van, akik ugyan tótul oktatják híveiket, de őszinte barátai a magyarodásnak. A magyarok elkeseredett ellenfelei tehát egyedül a híveiket tót nyelven oktató „pánszláv papok”.¹⁹

A nem magyar lakosság között kibontakozó asszimilációs folyamat természetesen nem volt olyan egyenes vonalú és zavartalan, mint ahogyan azt a legtöbb tudósító látta, vagy szerette volna látni. Elvértve olyan írások is megjelentek, amelyek a magyarosodás sikertelenségéről számoltak be a műveletlenebb tótok között, vagy bizonyos helyeken egyenesen a magyar lakosság disszimilációjára hívták fel a figyelmet.²⁰ Thaisz András, a „Tudományos Gyűjtemény” szerkesztője szerint például Miskolc, Tokaj, Rimaszombat, Losonc stb. olyan városok voltak, amelyek a legújabb időkben tótosodtak el. A „tót métely” már Pestet, sőt Debrecent, Kecskemétet és Nagyköröst is fenyegeti. Thaisz konklúziója félreérthetetlen volt. „*A’ mitől Magyar Országának ’s magának az Uralkodásnak is fél-nie kell, az a’ tót nyelv.*”²¹ A szlovákok magyarrá tételét gyorsítani kell. A magyar nyelv terjesztése és a szlovák nyelvi-nemzeti törekvések hátráltatása tehát elsőrendű nemzeti érdekké vált.

A fenti példák azt is mutatják, hogy a reformkorban létezett egyfajta magyar rangsor a nemzetiségek között. „*A vidéki magyar úr nem nagyon kedvelte a német városi polgárt, de együttesen lenézték a szlovák, a román, a szerb kereskedőt, iparost, parasztot, és valamennyien egyetértettek egyben: gyűlölték a zsidókat*” – írta Hanák Péter.²²

A kiváló magyar történész arra is kitért, hogy a magyar nemzettudatot és nemzetképet, akárcsak a másokról kialakított képet is, a nemesi rétegek határozták meg!²³ A magyar úr hagyományos értékrendjének középpontjában a földbirtoklás, a politizálás, a szolgák, jobbágyságok és cselédek feletti uralkodás állt. A nemesi értékrendben nem állt előkelő helyen a kereskedelem, a pénzkölcsönzés, az üzletelés vagy az iparúzés, ellenkezőleg. Ezeket a foglalkozásokat vagy a velük foglalkozó „idegeneket” (rácokat, görögöket, németeket, zsidókat, tótokat) nem

¹⁹ Szózat a’ panszlavizmus’ ügyében. Társalkodó, 10. évf. 16. szám. 1841. február 24. 64.

²⁰ Lásd például: Magyarosodás Besztercebányán. Athenaeum, 1841. január 21. 9. szám, 144.; Magda Pál: A’ nyelv művelésével hirtelenkedni nem kell. Felső Magyar-Országi Minerva. 1830. november. 6. évfolyam, 4. kötet, 11. füzet, 10. írás

²¹ Az idézetek helye: Thaisz András: Jelentés a Tudományos Gyűjteménynek 1826-dik esztendei Folytatásáról. Tudományos Gyűjtemény, 1825. XI. kötet, 124–126.

²² Hanák 97. – Rónay Jácint 1847-ben így fogalmazott. „*Mondd a magyarnak, hogy német, s Debrecenben, Szegeden – neheztelni fog, egyebütt, még fővárosunkban is, valahogy csak megjárja; de nevezd tótnak hazánk bármely zugában, s haragra lobbán. Sokszor tapasztaltam már, hogy hazánkban a német és tót szégyenlő magát annak vallani, de nem akadtam még magyarra, ki széles e világon örömmel ne mondta volna magát annak.*” Rónay 125.

²³ Hanák 96. – Joggal állapította meg Mindszenty Antal, hogy a magyarok különös és kirívó nemzeti karakterét eredeti tisztaságában a nemesség, valamint a köznép mutatja. Mindszenty Antal: Hazafiai észrevétel. Sas. 1831. december 27. VIII. kötet, 130.

sokra becsülték.²⁴ A magyar urak képe tehát a tót szolgálkáról emiatt sem lehetett pozitív.

Annál is kevésbé, mert ezt a nemesi szemléletet, viselkedést, életvitelt stb. a magyar társadalom alsó csoportjai is átvették. Ezek a – 19. század előtti időkre visszavezethető, magyarországi nemességre jellemző – tulajdonságok tehát a 19. század első felében magyarossá kezdtek válni. A tótok viszont, más paraszti népekhez hasonlóan, egy ideig még megmaradtak régi műveltségi állapotukban. Tovább élő szokásaik, viseleteik, ételeik ezzel „tótosak”, „oláhosak” stb. lettek.²⁵

Érdekes, hogy az úri szemlélet átvétele különösen erős volt a – történelmi magyar állam osztatlan részét képező, az államterület 1/5-ét alkotó – Felföldön, amely társadalmi tekintetben is sajátos régió volt. A török idők emlékeként még mindig igen magas volt a nemesség koncentrációja. A 18. században itt élt az ország nemességének, szélesebb értelemben a privilegizált helyzetű lakosságnak több mint a fele. Közülük ugyan sokan, főleg a vagyonosabbak, az ország magyarlakta, központi területeire költöztek át és elmagyarosodtak, de – birtokaik, eredetük, rokonságuk révén – érzelmileg továbbra is erősen kötődtek a Felföldhöz.²⁶ Dušan Škvarna szerint: „*Ez volt az okok egyike, amiért a magyar nemzeti emancipációs törekvések a 19. században a legkövetkezetesebben a szlovákok ellen irányultak.*”²⁷

A tótok neve, nyelve és ételei

A Magyar Királyság nemzetté válni készülő népeinél, akárcsak Európában máshol is, a 19. század első felében jelentek meg az első etnográfiai, nemzet-karakterológiai munkák. A nemzeti jellem kutatói ezekben megkísérelték összegyűjteni azokat a specifikus vonásokat, megkülönböztető tulajdonságokat, amelyek segítségével megismerhetőnek vagy megrajzolhatónak vélték a saját nemzet, illetve az idegen nemzetek karakterét, jellemét, viselkedését, szokásait, életmódját. Munkáikban keveredtek a többnyire reális megfigyelések, tudományos tapasztalatok az előítéletekkel, a leegyszerűsítő, általánosító, sztereotip szemlélettel, más nyelvek, kultúrák, szokások, nemzeti törekvések lenézésével vagy rossz színben való feltüntetésével.

A Magyar Királyság északi vármegyéiben élő szlovák lakosságot a reformkori magyar lapok különbözőképpen nevezték: „Trencsén, Árva, Liptó stb. megyében élő szlávok”, „felső-magyarországi szlávok”, „cseh-szlávok”, „magyar szlávok”, „szláv-magyarok”, „magyar szlávok”, „pannóniai tótok”, „magyarországi

²⁴ Hanák 96.

²⁵ Kósa László. Néphagyományunk évszázadai. Magvető, Bp. 1976. 48. – Ugyancsak Kósa írja, hogy a magyar, az erdélyi román, a ruszin, a szlovák és a horvát kultúra archaikus rétegei igen közel álltak egymáshoz, számos azonosságot mutattak. (47.) „*A szlovák népi kultúra fejlődése pedig annyira együtt haladt a magyaréval, hogy a hasonlóság ma is a legszorosabb mindkettőjük oldaláról nézve.*” 48.

²⁶ Škvarna 14.; Krátke dejiny Slovenska. Academic Electronic Press, Bratislava. 2003. 186.

²⁷ Ugyanott.

tótok” stb. A szláv és a tót megnevezések gyakran egymás szinonimái voltak.²⁸ Ugyanakkor – a Tótországnak nevezett – Szlavónia délszláv lakosságát, vagy – legszűkebb értelemben – a felső-magyarországi szlovákokat is jelölhették.²⁹ Egyes publicisták a tót kifejezést az egykori gótok, gepidák nyomán a thiot, thuat szóval is magyarázták.

Hosszú ideig egyik megnevezés sem volt bántó vagy sértő. Az oláhhoz (románhoz) vagy a ráchoz (szerbhez) hasonlóan nép-, illetve etnikai nevek voltak. A fordulat a 18. század vége táján következett be, amikor a tót szó kezdett lenéző, negatív töltetet is kapni. Erre már 1790-ben, tehát a magyar nyelvi-kulturális törekvések kezdetén is akadt példa. A „Mindenes Gyűjtemény” arról írt, hogy a tótok nem örömmel hallják ezt a nevet. Inkább azt szeretik, ha magyarnak hívják őket.³⁰ A „Tudományos Gyűjtemény” 1828-as számában található magyar népdal, valamint annak magyarázata is ezt mutatja.

„Nyisd ki, Babám, az ajtót!
Magyar van ittkün, nem Tót.
Jaj! Beh soká nyitod ki;
Mintha nem tudnád, hogy ki.”

Apáthi Kiss Sámuel mentegetőző magyarázata szerint a tót szó csak a rím kedvéért került oda. Ám – s ez a lényeg – a magyar nemesi, nemzeti büszkeség kifejeződését látta benne.³¹

Ebben teljesen igaza volt, hiszen a szlovákok megítélése is a nemesi nemzet-felfogás hódításelméletére épült. Egyrészt tehát még a leghevesebb magyarosítók sem vonták kétségbe a tótok magyarokétól régibb birtokjogát, vagyis azt, hogy már a honfoglalás előtt a térségben éltek.³² Másrészt azonban megkérdőjelezték vagy tagadták a szláv/szlovák nemzeti törekvések és tudat legfontosabb alapját: egy tót királyság létezését „éjszaki Pannoniában” a honfoglalás előtt. Orosz László szerint se történeti valóságalapja nincs annak, hogy Felső-Magyarország szlávok által lakott vármegyéiben valaha létezett volna

²⁸ A „régi Magyaroknak szokások volt a' Karpathusi bértzektől fogva egészen a' földközi tengerig meghódított Sláv gyökér hangzattal élő nemzetségeket Tótoknak... mondani...” – írta Kossics József 1827-ben. A magyarnak „Tót a' Pannoniai Slovák; Tót az Illyriumi Slavonus; Tót a' Vandalus” stb. Kossics József: Vannak-e Magyar Országban Vandalusok. Tudományos Gyűjtemény, 1827. VI. kötet, 75.

²⁹ Bővebben lásd: A szlovák nemzeti tudat 17–18. századi előzményei, nemzetelmélet problémái. In: Kiss 2005. 19.

³⁰ Mindenes Gyűjtemény, VII. kötet. Kelt 1790-ben, Boldogasszony havának 23. napján, 102–103.

³¹ N. Apáthi Kiss Sámuel: A' népdalokról. Tudományos Gyűjtemény, 1828. XI. kötet, 102.

³² „Minden ép-eszü magyar, a' rokon szláv nemzet' régiségét, történeti nagyságát, mivelődési fokát szívesen elismeri – mondta beiktató beszédében az evangélikus egyház főfelügyelőjévé választott, bösz magyarosító hírben álló gróf Zay Károly 1840 szeptemberében -, sőt azt is, hogy a' szlávok honunk ' első szülöttei, 's a' magyarok' birtokjoga csak diadaluk' jutalma.” Beszéd, melyet csömöri Zay Károly gróf a' magyarországi ágost. vallás-követők' főfelügyelőjévé lett választtatásakor tartott, Pesten septemb. 10kén 1840. Társalkodó, 1840. szeptember 10. 9. évfolyam, 75. szám, 298.

önálló tót királyság, vagy, hogy Szvatopluk valaha Pannónia ura lett volna.³³ Az ismeretlen szerző hangja kimondottan fenyegető volt: „*végre tudatni kell azt véleket, Szvatopluk és Moimir’ országa fel nem állhat a’ magyar állodalom’ felforgatása nélkül. Ha röpiratokban ennek jogos fennállását feszegetni merészlitek... még egy lépés, ’s a’ tett’ mezején álltok ’s akkor... a’ büntető törvényszék’ hatálya következik.*”³⁴

Egy másik, Bárándy álnévű szerző minden bizonnyal a lényegre tapintott, amikor a népek nemzeti karaktere és nemzeti történelmük között szoros összefüggést látott. Az elfogulatlan történelemkutató „*egy nép nemzeti characterét annak nemzeti történetében tanulja*” – írta. A 907. augusztusi pozsonyi csatában a magyarok győzelmének, illetve a németek és a szlávok megsemmisítő vereségének sorsdöntő jelentősége lett. A magyarok nemzeti történelme tulajdonképpen Szvatopluk birodalmának megszűnésével kezdődik!³⁵ A határozott állítás mögött ott rejtőzött a kimondatlan gondolat: Szvatopluk államának megszűnésével megszűnt a tótok nemzeti történelme és nemzetisége is. Elveszítették a további szláv történet fonalát. Ezért van az, hogy a cseh-szláv érdekek védelmezői és propagálói nem arra figyelnek, ami 907 után történt. A 19. századból a 9. századba nyúlnak vissza, és „*azt hiszik, hogy ők még mai nap is mint nagymorva alattvalók lakoznak Magyarország e’ részében... Ezer esztendővel elkésve jöttek a’ világra. 841-ik évben szerencsájukat teheték volna; 1841ben ne moze bit (nem lehetséges – K. L.)!*”³⁶ A történelem nélküli tótoknak tehát nincs saját nemzeti karakterük, mivel nincs saját államiságuk, és erre épülő történelmük. Népiségük van, de nemzetiségük nem lehet.

A magyarosítás túlzó hívei (akiket a szlovák nemzetébresztők „magyarománok”-nak neveztek) tagadták a szerződéselméletet is. A „pánszlávok” vagy „szlavománok” (a magyarosítók így hívták a szláv/szlovák érdekek túlzó védelmezőit) ugyanis újból felkaroltak ezt a 18. századi teóriát. Eszerint a Kárpát-medencében élő szlávok a magyar honfoglalókkal egyenjogú szerződést kötöttek, a magyarok egyenrangú partnereivé váltak a közös hazában. Bárándy legfeljebb csak azt ismerte el, hogy a hódító magyarok a szláv előkelőket is befogadták a natio hungaricába. Ellenben a meghódított nagymorvaiak tömegeit örökös rabszolgáikká tették. A győztes magyarok és a legyőzött szlávok közötti szerződésnek vagy egyezségnek, amellyel a Kárpátokat a szlávok kizárólagos

³³ Pillantás Magyarország állapotjára a’ nemzeti nyelv szempontjából. (Orosz László) Századunk, 1841. június 28. 4. évfolyam, 51–52. szám, 397., illetve 396.

³⁴ Irodalom. Athenaeum, 1842. október 11. 6. évfolyam, 44. szám, 348.

³⁵ Bárándy. Magyarismus többféle maniák elleni harcában. Századunk, 1841. október 21. 4. évfolyam, 85. szám, 792.

³⁶ Az idézetek helye: ugyanott, 661., 718. – Érdekes és elgondolkodtató, hogy a 20. század elején Julius Botto révén a szlovák történetírásban is megjelent ez a gondolat. Botto szerint a morva birodalom bukása, illetve I. István trónra lépése utáni „végzetes idők”-ben a szlovákok politikai szerepe megszűnt, a szlovák nemzet sok évszázados álomba, egyfajta történelmi nemléti állapotba került, egészen a 18. század végéig. Kiss László. A szlovák–magyar viszony megítélése a szlovák történetírásban. In: Kiss 2005. 186. – Lásd még: Julius Botto: Slováci. Vývin ich národného povedomia. Druhé, nezmenené vydanie. Turčiansky Sv. Martin. 1923.

tulajdonába engedték volna át, a történelemben vagy a törvénykönyvekben nyoma sincs.³⁷ A meghódított tótok (szlávok) nem a hódító magyarok szövetségesei, hanem alávetett szolgálói lettek.

A reformkori magyar lapok a tót és a szláv nép-, illetve etnikai nevet előszeretettel magyarázták a (rab)szolgasággal. A helyzetüket megkönnyítette, hogy a latin S(c)lavust szolgának, de rabszolgának is lehetett fordítani.³⁸ Mégsem egyszerű fordítási problémáról volt itt szó. Az a régi szemlélet élt tovább, amelyet Szirmay Antal így örökített meg. „*Adgyon Isten minden jót, tele légyen mint a' pintze, mint a' bót, ne légyen a' ruhánkon semmi némű fölt, szolgállyon a' Magyarinak Oláh, és a' Tót!*”³⁹

A szabadság és a szolgaság, illetve az Alföld és a Felföld szembeállítás a sajtóból és a politikából az irodalomba is behatolt. Jó példa erre – a szlovák gyökerű és 1847-ben Eperjesen tartózkodó – Petőfi Sándor, aki naplójába a következőket jegyezte fel. „*Átaljában mentül inkább közeledtem a Kárpátokhoz, annál nagyobb szolgaságot láttam, s ilyenkor... leröpítém lelkemet szülőföldem rónáira, hol az emberméltóság a legalacsonyabb kunyhóban is magasan tartja büszke fejét. Oh, felföld! Csak azért emelkednek-e bérceid a felhőkig, hogy annál inkább szembetűnjék lakóid görnyedezése?...*”⁴⁰

A szlávok tót nevének részletes, „tudományos” igényű magyarázatát – Jerney János: „A' szlávok' tót nevérol” című írására reflektálva⁴¹ – Kállay Ferenc végezte el 1843–1844-ben. Meglátása szerint tagadhatatlanul gúnyszóról van szó. Az viszont kétséges, hogy a szlávok Pannónia őslakói voltak. A 9. században Csehország és Morvaország (Marahania), „*mellynek nagyobb része Dobrowszki szerint Magyarországbán volt*”, nem volt független. A német császárok vazallsai voltak. Kállay ezért lehetségesnek tartotta, hogy a Szvatopluk országát elfoglaló magyarok azt német birtoknak, a szláv fejedelmeket pedig német vazallsoknak tekintették. Ezért „*a' meghódított sláv lakosokat tótoknak nevezgették mint németeknek alattvalóit...*”. A tót szó tehát „*csak a' deut, vagy teut német név változtatása...*”⁴² Azt sem tartotta kizártnak, hogy a tót nevet a magyarok Ázsiából hozták magukkal. Témánk szempontjából azonban Kállay konklúziója

³⁷ Ugyanott, 764.

³⁸ Edvi Illés Pál szerint például az Ázsiából érkező, honfoglaló magyarok az itt talált lakosokat „*hadi erővel meghódították, és vagy odább nyomták a' kárpáti helgyek völgyek közé, magok pedig barmaikkal a' szép róna legelőket elfoglalván; vagy rab-szolgáikká tették őket...*” A hódítók mind nemesek voltak. „*De laktak köztük számos rabszolgák... A rabszolgák (szklávok) olyan emberek voltak, kiket vagy hadban fogtak el..., vagy pénzen vásároltak meg.*” Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv, vagyis a legszükségesebb tudományok összessége. Buda, 1838. Második, javított és bővített kiadás, 92–93., 118.

³⁹ Szirmay Antal: *Hungaria in Parabolis, sive Commentari in adagia, et dicteria Hungarorum, per Antonium Szirmay...* Edidit Martinus Georg. Kovachich ad Josephum Benedictum Kondé Budae, Typis Regiae Universitatis Pestanae 1804. 60.

⁴⁰ Petőfi Sándor: *Útirajzok. Helikon*, Bp. 1987. 12.

⁴¹ Jerney János: A' szlávok' tót nevérol. Tudománytár. Új folyam – Hatodik év, 1843. november, 259–268.

⁴² Kállay Ferencz: még is a' slávok' tót nevérol. Tudománytár. Új folyam, hetedik év. 1844. január, 45–46.

az igazán fontos: „a' **sláv** szó is annyi mint **tót**, azaz szolga, tehát a' sláv, vagy **szláv** csak merő átfordítása a' **tót** névnek.”⁴³ Hosszú tanulmánya végén érintőlegesen a szlovák szó magyarázatára is kitért. Cseh, német és orosz filológusok nyomán azt a szláv szinonimájának tartotta. A szlávok egy nyelven beszélő, egymás szavát (slovo – K. L.) megértő emberek (tschelowek, tzelowek stb.), azaz szlovákok voltak.⁴⁴

A reformkori magyar lapokból az is kiderül, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – nem szlovákoknak nevezték őket. 1817-ben Rummy Károly György a szlovák szót így magyarázta: „...*hajdan a Slav és Német származású Népek igen gyakran össze vegyültek egymással, 's magok között azokat, a' kikkel szólni nem tudtak, „Slovák” oknak, a' kikkel pedig szólni nem tudtak, „Niemecz” eknél az az Némáknak hitták*”.⁴⁵ Két évvel később Bitnics professzor a „felső Magyar országi tótok” nyelvét (a lengyel, cseh, morva és sziléziai mellett) különálló nyugati szláv nyelvnek tekintette, magát a népet (zárójelbe téve) „Slovák”-nak nevezte. Csaplovics János (Ján Čaplovič) 1822-ben megjelent etnográfiai értekezése kiemelte, hogy: „**Szlovákok**, vagy **Tótok**; Magyar ország legrégibb lakosai, 's a' néhai hatalmas morva országnak maradványai. Ők e' földön minden többi-eknél hamarabb laktak és régen a' Magyarok bejövetele előtt bírták e' földet.” Kossics József 1827-es írása is említést tett „Slovákok”-ról, illetve „Pannóniai Slovák”-okról, akiket a magyarok meghódítottak.⁴⁶

A fenti példákat is figyelembe véve megállapítható, hogy a szlovák kifejezés a magyar szerzők írásaiban csak elvétve – főleg az 1810/1820-as években, vagyis a modern nemzetfelfogás kialakulása előtt – fordult elő. Akkor is többnyire szláv kötődésű vagy többes identitású szerzők használták, vagy pedig olyan személyek, akik még a feudális nemzetfelfogás talaján álltak. A szlovák szó többnyire történelmi, politikai, nyelvi-politikai kontextusban bukkant fel: a magyaroktól régibb lakosok, meghódítottak, nyelvük a többi szláv nyelvvel egyenrangú stb.

A liberális nemzettudat megszilárdulása után a magyar szerzők továbbra is a tóthoz ragaszkodtak. Ez nem volt véletlen. A szlovák nemzeti tudat kialakulásával párhuzamosan a tót népből (etnikumból) lassan szlovák (az oláh, rác etnikumból pedig román, szerb) nemzet lett. A magyarok számára viszont – a már ismert okok miatt – a tót (az oláh, a rác) továbbra is etnikum, nép, illetve etnikai vagy népnév maradt. Persze a reformkor előestéjén sem volt teljesen egysíkú a magyar álláspont. Az identitásában bizonytalan Rummy Károly például azt hiányolta, hogy a pozsonyi líceum tót diákjai a vizsgán nem tót anyanyelvükön

⁴³ Kállay Ferencz: még is a' slávok' tót nevérol. Tudománytár. Új folyam, hatodik év. 1843. december, 340.

⁴⁴ Ugyanott, 355.

⁴⁵ Rummy Károly: Historiai vizsgálódások, és vélemények a' Gothok, Scythák, Bolgárok és Magyarok' eredetiről. Tudományos Gyűjtemény, 1817. VI. kötet, 34.

⁴⁶ Sorrendben lásd: 'A Vass és Szala Vármegyei Tótokról. (Szomb. Prof. Bitnics) Tudományos Gyűjtemény, 1819. III. kötet, 59–60.; Csaplovics János: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. Tudományos Gyűjtemény, 1822. III. kötet, 52.; Vannak-e Magyar Országban Vandalusok. (Kossics József) Tudományos Gyűjtemény, 1827. VI. kötet, 74–75.

beszélnek. Thaisz András elismeréssel szólt a jókedvű, eleven eszű, poétikai nemzet, a szláv szép ritmusú nyelvéről, amelyen Ján Kollár „Sláv dcerá”-ja is megszólalt. Természetesen akadtak más példák is. Egy névtelen szerző durván kirohant a „kaszás és robotoló nyelv”-nek titulált szlovák népnyelv ellen. Úgy látta, hogy Magyarországon és Erdélyben a nyelvi és a nemzeti elsőbbség kizárólag a magyart, a győzedelmes urat, nem pedig a tót zsellért illeti meg.⁴⁷

Erre a nyelvi kettősségre már a 18. században felfigyelt Bél Mátyás (Matej Bel). A Pozsony megyében élő szlovákokról a következőket írta. *„Nyelvük a csehekéhez van legközelebb, lágy és sok finomsággal van tele...A nemes származásúaké, valamint a polgároké sok szépséget mutat föl...Durva a parasztok szája és szava, esetlen a hanghordozásuk, ami különösen elcsúfítja a beszédet.”*⁴⁸ A reformkori magyarok is durvának és darabosnak tartották – Leska István szerint igaztalanul – a szlovák népnyelvet. Ezeknek a jelzőknek viszont már pejoratív csengésük és töltetük volt.

1811-ben Döbrentei Gábor a tót nyelv kiműveletlenségét bírálta, s azt, hogy néhány könyvtől eltekintve, *„annyi tudós munkájok sincsen, mint a 'Magyar nyelvnek vagyon Grammatikája.’*”⁴⁹ 1825-ben Thaisz Endre részrehajlás nélkül kívánt a témához nyúlni. Az egykori, hatalmas szláv nyelvről és a csehről jó véleménye volt. Ellenben a tót *„nem nyelv és semmi culturát nem érdemel, mert minden Vármegyében... legalább háromféle; 's nem is írásbeli nyelv, inkább arra való, hogy minden erőszak nélkül kiirtassék...”*. Sokan beszéltek ugyan, de ha *„valaki a' köznépnél feljebb emelkedik a' műveltségben, vagy a' Német, vagy a' Magyar nyelvet választja nyelvének, vagy Deák marad örökösen...”*⁵⁰

A magyar lapok tudósítói a tót/szláv nyelvet nemcsak a pallérozatlansága, kiműveletlensége miatt bírálták, hanem furcsa, csúnya hangzása miatt is. Többnyire abból indultak ki, amiből az egri földmérő is, aki szerint *„egy nyelv szépségét a magánhangzók és a mássalhangzók aránya dönti el”*. Az olasz tehát nagyon szép, lágy nyelv. Nem marad el mögötte a magyar sem, amely *„a legtökéletesebb nyelv, olyan, mint a kipalléroztatlan arany”*.⁵¹ A szláv és a tót nyelv viszont nem szép, mert a mássalhangzó torlódás elcsúfítja a hangzását.

⁴⁷ Magyarománok és szlavománok. A „magyarosítók” álláspontja a reformkori magyar–szlovák nyelvharcban. In: Kiss 2005. 52., 54–55.

⁴⁸ Bél Mátyás: Hungariából Magyarország felé. Szépirodalmi, Bp. 1984. 233–234. (A továbbiakban: Bél)

⁴⁹ Sorrendben lásd: Megtáfolások és Igazítások. Észrevételek és Megjegyzések a' Tudományos Gyűjteményhez. (Leska István) Tudományos Gyűjtemény, 1820. V. kötet, 122. Döbrentei Gábor: A' Magyar-nyelv. (Ezen írás még 1811-ben készült.) Felső-Magyarországi Minerva. 1828. második negyedév, hatodik füzet, 13. szám, 1742.

⁵⁰ Thaisz Endre: Elme-futtatás a' Magyar Nyelv' becsléséről. Felső-Magyarországi Minerva, 1825. december, 12. füzet, 487. – A biblikus csehről a következőt írta: *„a' nyelv szép, hajlékony, philosophiai 's kellemetes; - de holt, - 's így vétek volna felköltetni a' halottak közül”*. Ugyanott.

⁵¹ Udvardy János: A' magyar nyelv' ügyében. Felső Magyar-Országai Minerva, 1832. 8. évfolyam, 3. kötet, 7. füzet, 4. írás. 511–513. Lásd még: Skolka András: A Békés vármegyei Mezőberény történeti-topográfiai leírása. In: A nemzetiségek néprajzi felfedezői. Szerk.: Paládi-Kovács Attila. Akadémiai, Bp. 2006. 155–156.

Vörösmarty Mihály egy – máig kiadatlan – gúnyversében éppen emiatt bírálta a tótok nyelvét. Az okot Juraj Rohoni (Rohonyi György) magyarellenos gúnyverse szolgáltatta, amelyet Ján Kollár Zágrábban jelentetett meg az 1830-as évek közepén. A szlovák evangélikus lelkész ebben a magyarokat, a magyarok nyelvét becsmérelte, a szlávokat, a szláv/tót nemzetet pedig dicsőítette. Azt állította, hogy ha a magyar nyelvből a szláv eredetű szavak kimaradnának, a magyarok csak ugatni tudnának. Vörösmarty egy hasonlóan kemény versben válaszolt:

*„Azt mondd: ha magyar szóból a
tót kimaradna,
Szólalni nem tudván, bőgene a' ki
Magyar.
Hogy lehet az? Te egészen tót csak
Bőgeni tudsz, és
Medve hazádban nem hallani
Emberi szót. –
„Krk, Szmrt, prszt – „Ne üvölts!
Mert elfűlsz tőle a bőgyödből
A zab, melyet evél – vissza bőfögve
Meg öl.”⁵²*

Vörösmarty a szlovákok étkezési szokásait is gúnyolta, amikor zabevéssel vádolta őket. A reformkorban egyre negatívabbá váló szlovák-kép egyik fontos komponensét ugyanis a tótok magyarokétól eltérő ételei jelentették. Az alföldi magyaroknak a búza volt az elsőszámú kenyérgabonájuk, amely a főleg az ország középső – laposabb, melegebb magyarlakta – területein termett. Az igénytelenebb zab, árpa, rozs, köles (vagy a krumpli) takarmánygabonának számítottak. A búzában szűkölködő felföldi tótok és a ruszinok számára viszont alapvető táplálékok voltak. Kenyeret, lepényt, kásaételeket készítettek belőlük. Így – már jóval a reformkor előtt – kialakult a fehér búzakenyeret, zsíros szalonnát és sertés- vagy marhahúst fogyasztó, tokaji bort ivó, „gazdag” magyarok pozitív képe. Ez a leegyszerűsítő, általánosító kép éles ellentétben állt az állati takarmányokat fogyasztó, „szegény” tótok negatív megítélésével.

A korabeli magyar szemléletben ugyanis az ételek, gabonák különbözősége nemzeti értékkülönbségekké szélesedett, s a tótok emberi voltának – nem szó szerint értendő – megkérdőjelezéséhez vezetett! Rövidre zárt kapcsolat keletkezett az ételek minősége és az azokat fogyasztó népek, ez esetben a szlovákok nemzeti karaktere között. Nem csoda, ha továbbra is tartotta magát a „pokoli eredetű közmondás”: „a tót nem ember, a bot nem fegyver, a kása nem étel”.⁵³

⁵² Tverdotá György: Vörösmarty Bábel-tornya. In: Száz rejtély a magyar irodalomból. Gesta, Bp. 1996. 77.

⁵³ Ezzel a problémával az utóbbi időben két ízben is részletesen foglalkoztunk Lásd: „A tót nem ember, kása nem étel”. Adalékok a reformkori magyarok szlovákokról alkotott képéhez. In: MI/Más Konferencia 2008. Gondolatok a toleranciáról. Amerikanisztika Tanszék, Eszterházy Károly Főiskola, Eger. 2009. 185–191. Každodenné jedlá – národné predsudky v reformnej dobe. (Hétköznapi ételek – nemzeti előítéletek a reformkorban.) In: Acta Historica

A tótok foglalkozása és jelleme

A Felföld mostoha éghajlati és talajadottságai valóban nem kedveztek a földművelésnek és állattartásnak, amelyek a magyarok fő foglalkozásai voltak. A kialakuló magyar nemzeti értékrendben az ezektől eltérő tevékenységek – iparűzés, vándorkereskedés (fa- és cserépeszközökkel, házi szőttesekkel, sáfránnyal, olajjal, gyolccsal, csipkével, viasszal, üveggel, dróttal, vajjal, sajttal stb.), fakitermelés, erdőgazdálkodás, fatermék- és cserépedény készítés, tutajozás, mezőgazdasági idénymunka, juhtartás, sajt- és vajkészítés, pálinkafőzés stb. – nem voltak olyan megbecsültek, értékesek. A tótok tehát ebből a szempontból is „mások” voltak, így ezek a másságaik is beépültek a róluk alkotott képbe.

Annak idején már Bél Mátyás (Matej Bel) azt írta, hogy „*a földművelésen kívül... olyan munkákba fognak, amiket másutt nem könnyen sorolnak a parasztok foglalkozásai közé. Olyan mesterségeket űznek ugyanis, amelyeket annak a helységnek adottságai hoznak magukkal, ahol élnek*”: asztalosok, zsindey- és deszka-, hordó-, láda- és cserépedény készítő, vándorárusok. A használati tárgyaikat szekereken viszik a majdnem tisztán magyarok által lakott déli területekre, ahonnan annyi gabonát, szalonnát, almát, kendert, főzelékfélét visznek haza, amennyi az eladott edényekbe befér.⁵⁴

Ezt a – természetföldrajzi adottságokból fakadó – nagytáji munkamegosztást Fényes Elek több észak-magyarországi vármegye kapcsán is megemlítette.⁵⁵ A tótokat már egy 19. század eleji írás is szorgalmas házi kereskedőknek tartotta.⁵⁶ Fényes leírása az Árva megyében élőkről – kis megszorítással – más északi megyék lakóira is kiterjeszthető. „*Az árvai nép igen szorgalmatos és munkás, földjeit nagy gondnal miveli, 's úgy szólván még a' kösziklákon is természet zabot; nyáron ezereként jár a' Tisza és Duna környékeire – kaszálni, aratni, vagy szőlőt munkálni; – tehenének, juhának tejéből vaját, sajtot, turót csinál; Derék fenyves erdejeket is jól használgák: mert...ebből szálfákat, léczeket, deszkákat, karókat, zsindeyeket, fa edényeket csinálnak, ezeket...a' Vág vizére, onnan Komáromba Pestre szállítják. Fő kikötőhely... Kralován, a' Vág és Árva vize' öszeömlésénél.*”⁵⁷ A Liptó megyeiek néha még Törökországba is szállítottak fát. A hajózáson és a fakeskedésen kívül „*számos család keresi élelmét fuvarozással;*

Neosoliensia. Odborný časopis Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. 2008/11. 169–175.

⁵⁴ Bél 292.

⁵⁵ Idézzük: „*minthogy az északi rész épen abban szűkülökodik, a' miben a déli résznek bősege van és viszont. Így a' felföld viszen le deszkákat, szálfákat, faeszközöket, rezet, vasat, cserépedényt, gyümölcsöt; 's veszen érte az alföldön gabonát, sertést, marhát, bort, kendert, dohányt.*” Fényes Elek: Magyar Országnak, 's a' hozzá tartozó tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Második kötet. Pest, 1837. 80.

⁵⁶ Olyan emberek ők, „*a' kik az egész országot, még a' külföldet is el járvák sáffránnyal, különbféle olajjal, kivált krumputztal, gyolttsal, tsipkével, szitaszerrel, viasszal, üveggel, takátsbordával, szitákkal, dróttal, vajjal, sajttal sat.*” Idézi Liszka József: Kultúrák találkozása. Adalékok a magyar–szlovák etnokulturális kapcsolatok ismeretéhez. Regió, 1990/3. 223.

⁵⁷ Fényes Elek: Magyar Országnak, 's a' hozzá tartozó tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Második kötet. Pest, 1837. 9.

a' revúciaiaknak még asszonyai is lóháton járnak Besztercebányára, 's oda vaját, borjút vivén, kenyeret hoznak vissza."⁵⁸

Nem csoda, ha a reformkori magyarok a szlovák jellem egyik legállandóbb elemének a szorgalmat tartották. A szlovákok – tapasztalatokon, megfigyeléseken alapuló vagy előítéletes – képe keveredett a szlávok általános leírásával, J. G. Herderék, P. J. Šafárikék idealizált szláv-képével. Herder „Ideen”-je szorgalmas, építő, kereskedő, békétűrő és nyugalmat szerető népek írta le őket. Šafárik a szlávok alapvető jellemvonásának a vallásos gondolkodást, a munkaszeretetet, az őszinte és naiv vidámságot, valamint az anyanyelv szeretetét tartotta. Ján Kollár tulajdonképpen nem tett mást, mint hogy a szláv nemzet jó tulajdonságait átvitte a szlovákokra. Ezek: vallásosság, szorgalmas dolgoság, ártatlan vidámság, a saját nyelv szeretete, türelmesség, valamint szemérem és tisztaság, szelídség, igénytelenség, háziasság, barátságosság.⁵⁹ Elgondolkodtató, mivel erőteljes folytonosságra utal, hogy a fenti vonások közül már Bél Mátyás/Matej Bel kiemelte a (magas termetű és erős) szlovákok munkabírását, szorgalmát, dolgoságát és jókedvét.⁶⁰

Az 1834-ben megjelent „Közhasznu Esmeretek Tára...” 11. kötete a szlávokat így jellemezte. A szláv általában „bátor lelkű, élénk és vendégszerető. Nemzeti erkölceit 's népi dicsőségét szereti, de az ivást is; szorgalmatos, okos.”⁶¹ Ebben az évben vetette papírra Kossovics Károly a bányavárosi élményeit, amelyekben a szlovákok jellemére is kitért. „A' nép mint közönségesen a' hegylakosok, vidor, ép-alkatú, 's eleven arczzsinű, egyszerű-erkölcsű, majdnem vakbuzgalmig vallásos, munkás szorgalmú, fő keresetje a' fuvar, a' bányászat-hoz tartozó soknemű munkás foglalatosság.”⁶²

Visszatérő motívum volt a tótok nyugodtsága és engedelmessége. „Hazánk tót népe csöndes, nyugott 's engedelmes jellemű...; legyen meg az ő mindennapi kenyerre, ő igen örömet közönyös marad az ország ügyei iránt, nemzetiségről nem is álmodozik” – írta a „Pillantás a' lipitai tót kalendáriumba” című vitairat álnevé szerzője.⁶³ Ez az engedelmesség Berzsényi Dániel mezőgazdálkodással foglalkozó könyvében (1833) szolgálai alázatossággá változott. „Bámulva láttam, hogy a karpatusi tót még mast is az embernek kezét-lábát csókolja, s minden csekély ember előtt a földet nyalja”. Nyomorúságos helyzet az, „mikor a sze-

⁵⁸ Ugyanott, 178.

⁵⁹ Sorrendben lásd: J. G. Herders Ideen zur Philosophie der Gesichte der Menschheit. Deutsche Bibliothek in Berlin (1914), 225. Pavol Jozef Šafárik: Dejiny slovanského jazyka a literatúry vsetkých nárečí. In: Spisy Pavla Jozefa Šafárika. Vyd. Východoslovenské vydateľstvo Košice pre Univerzitu Pavla Jozefa Šafárika, Košice. 1992. 44–47. Ján Tibenský: Chvály a obrany slovenského národa. Slovenské vydateľstvo krásnej literatúry, Bratislava. 1965. 186., 191.

⁶⁰ Bél, 234.

⁶¹ Közhasznu esmeretek (!) tára a' Conversations-lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. (Kiad. Wigand Otto), XI. kötet, Pest. 1834. 391.

⁶² Kossovics Károly: Rándulás a' bánya-városokba. Társalkodó, 1835. január 21. 4. évfolyam, 6. szám, 22.

⁶³ Pillantás a' lipitai tót kalendáriumba (Közli Zelemér Gejza). Társalkodó, 1842. november 9. 11. évfolyam, 90. szám, 359.

gény paraszt a maga uraival és bírásaival még beszélni sem tud”. A költő szerint a hornyakok, szotákok szánalomra méltó külseje belsőjük szomorú állapotát tükrözi.⁶⁴

Befejezésül megállapítható, hogy a reformkori magyar lapok, ha egyáltalán foglalkoztak a tótok karakterével, többnyire rövid és hiányos képet alkottak róluk. Alig született olyan írás, amely átfogóan és objektívan nyúlt volna a témához. Másrészt ez a kép egyre negatívabbá vált, és a reformkor végére nemcsak a sajtóban, hanem a magyar társadalom szélesedő rétegeiben is kezdett gyökereket verni. A szlovák nemzetébresztő értelmiség magyarokról alkotott képe is hasonló változásokon ment át. Ennek vizsgálata azonban már egy másik tanulmány feladata lehet.

Rezümé

A magyarok szlovákokról alkotott képe a reformkorban

A magyar és a szlovák nemzeti tudat kialakulásával párhuzamosan kiéleződtek a nyelvi-kulturális, majd politikai-területi ellentétek. A sok évszázados együttélés viszonylagos toleranciáját felváltotta az intolerancia, egymás törekvéseinek kétségbe vonása, tagadása. A nemzeti ön-képek kialakítása a másokkal való összehasonlítás, a másoktól való elhatárolódás útján történt. A magyarok számára főleg a szlovákok, a szlovákok számára pedig a magyarok lettek az „ellenség”, amellyel szemben meghatározták önmagukat, kialakították pozitív nemzeti önképüket. Az előadó járatlan úton halad, amikor az – egyre sötétebbé váló – szlovák-kép rekonstruálására vállalkozik a reformkori magyar lapok írásai alapján.

Egyrészt arra keresi a választ, hogy miért éppen a – „tótok”-nak nevezett – szlovákok lettek ez az „ők-csoport”? A magyarok önszeretete ugyanúgy szerepet játszott ebben, mint a magyar liberális nemzetfelfogás, az asszimilálódó tótok szláv/csehszláv tudata, „történelem nélküli nép” és csonka, nem nemesi társadalom volta, az evangélikus lelkészek „pánszláv agitáció”-ja, a – szlovák-képet is alakító – magyar vagy magyarosodó nemesek Felföldhöz való erős érzelmi kötődése.

Az előadó másrészt azt is bemutatja, hogy a hódításelméletre támaszkodó magyar nemzetfelfogás képviselői miért éppen a szláv/cseh-szláv/szlovák tudat legfontosabb állami-történelmi alapját támadták, különösen a németek és a szlávok 907. évi megsemmisítő pozsonyi veresége után. A már pejoratív töltetű tót és a szláv népvétet többnyire a (rab)szolgasággal magyarázták, mássalhangzókkal teli nyelvüket is bírálták. Rövidre zárt kapcsolatot tételeztek fel az állati eledeleket (árpat, kölest, zabot stb.) fogyasztó „kásaevő tótok” étel- és nemzeti karakterük között. Arra is kitér, hogy a reformkori írások hogyan vélekedtek a szlovákok jellegzetes foglalkozásairól. A szlovák jellem alapvonásai között szerepelt a szorgalom, az (együgyűséggel és jámborsággal határos) békés természet, valamint a (szolgai alázatossággal keveredő) engedelmesség.

Összességében a reformkori magyar lapok tótokról, a tótok nemzeti karakteréről kialakított – tapasztalati alapokon nyugvó – képe meglehetősen hiányos, egyoldalú és nemzetileg elfogult volt. Ráadásul a szerzők szemlélete, amint azt Fényes Elek tudomá-

⁶⁴ Berzsenyi Dániel: A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól, 7., 11. <http://mek.oszk.hu/00600/00613/00613.htm> (Utolsó látogatás: 2009. 09 17.)

nyos írásai is mutatják, jelentős változáson ment át a magyar nemzeti tudat erősödésével. Nem csoda, ha a szlovák-kép, akárcsak a szlovákok magyar-képe is, a 19. század közepére egyre negatívabbá vált.

Resumé

Obraz Slovákov u Maďarov v období reforiem

Paralelne s formovaním maďarského a slovenského národného povedomia sa vyostрили jazykovo-kultúrne a následne politicko-územné rozpory. Relatívnu toleranciu stáročného spolužitia vystriedala intolerancia, vzájomné spochybňovanie, resp. odmietanie svojich úsílí. Vytvorenie vlastných národných obrazov a vyrovnanie s druhými sa udialo cestou vymedzenia voči ostatným. Pre Maďarov sa stali „nepriateľom“, voči ktorému sa vymedzili, vytvorili svoj vlastný pozitívny národný obraz, Slováci, pre Slovákov zas Maďari. Prednášateľ napreduje nevychodenou cestou, keď sa odhodláva na rekonštrukciu – čoraz temnejšieho – obrazu Slovákov na základe článkov uhorských novín z reformného obdobia.

Jednak hľadá odpoveď na otázku, prečo práve Slováci, nazývaní „Tóti“, sa stali tou „nepriateľskou skupinou“? Svoju úlohu v tom zohrala rovnako samolúbosť Maďarov ako aj maďarské liberálne poňatie národa, slovanské/česko-slovanské/slovenský povedomie asimilovaných Slovákov, ich existencia ako „ľudu bez histórie“ a torzovitej nešľachtickej spoločnosti, „panslavistická agitácia“ evanjelických duchovných, silné citové upínanie sa maďarských, resp. maďarizovaných šľachticov – rovnako spoluvytvárajúcich slovenský obraz – k územiu „Felföld“ (Slovenska).

Prednášateľ tiež vysvetľuje, prečo predstavitelia maďarského národného povedomia opierajúci sa o „dobyvateľskú teóriu“ útočili práve na najdôležitejší štátno-historický fundament slovanského/slovenského povedomia, a to najmä po zničujúcej bratislavskej porážke Nemcov a Slovanov v roku 907. Etnonymá „Tót“ (už s pejoratívnym nádychom) a „Sláv“ zväčša vysvetľovali otroctvom, odsudzovali aj ich reč plnú spoluhlások. Medzi jedlami „kašojedáckych Tótov“ požívajúcich zvieracie pokrmy (jačmeň, proso, ovos atď.) a ich národným charakterom videli súvis. Pojednáva aj o tom, v akom duchu sa články z reformného obdobia zmieňovali o typických povolaniach Slovákov. Medzi charakterovými črtami Slovákov sa takto objavuje usilovnosť, mierna povaha (hraničiaca so sprostosťou a krotkosťou) ako aj poslušnosťou (miešajúca sa so služobníckou úslužnosťou).

Ak to zhrnieme, obraz, ktorý o Slovákoch a ich národnom charaktere – vychádzajúc zo skúseností – vytvorili uhorské noviny v období reforiem, bol mimoriadne neúplný, jednostranný a národnostne predpojatý. Navyše názory autorov, ako to dokazujú aj odborné články Alexeja Fényesa, s posilňovaním maďarského národného povedomia prechádzali radikálnymi zmenami. Preto niet divu, ak sa obraz Slovákov u Maďarov stáva v priebehu 19. storočia (najmä k jeho polovici) do čoraz negatívnejšieho svetla.

Summary

The image of the Slovaks among the Hungarians in the reform era

The author passed along an unbeaten way when he endeavoured to reconstruct the image of the Slovaks among the Hungarians of the reform era on the basis of articles published in Hungarian newspapers of the time. He was looking for answers to several important questions. Why was it exactly the Slovaks – named also the “Tóts” – who become the so-called “they” group contrary to which Hungarians developed their positive national self-image? Moreover, why did they attack the state- or historical bases of Slavic/Slovak identity? Why did they establish direct relations between the dishes of the Slovaks – consuming “fodder” – and their national characteristics? Finally, the author describes the opinion of the Hungarians about the typical occupations as well as the personal character of Slovak people.

The present study reveals that the image of the Slovaks appearing in Hungarian newspapers of the reform era was deficient, one-sided and nationally prejudiced.

OBRAZ ROKOV 1848/49 V SLOVENSKEJ KULTÚRE (OD POLOVICE 19. STOROČIA PO SÚČASNOSŤ)**

Dušan Škvarna

(Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Pred rokom 1989 venovala slovenská historiografia dejinám vlastnej disciplíny a fenoménu kolektívnej pamäti iba sporadickú pozornosť. Prakticky chýbala aj reflexia vývinu názorov na kľúčové body moderných slovenských dejín, ku ktorým bezo sporu patria revolučné roky 1848/49. Nesledoval sa vývin ich poznania, utváranie ich obrazov u jednotlivých generácií, spôsoby ich uchovávaní, resp. zabúdania. Teda sa zanedbávali také stránky kultúry, ktoré môžu veľa vypovedať aj o vývoji hodnotovej orientácie a mentálnych dispozícií slovenskej spoločnosti. Záujem o hlbšie poznanie minulosti vlastnej disciplíny a inštrumentalizáciu takých pojmov ako kolektívna pamäť či obrazy minulosti sa začal prejavovať až od polovice 90. rokov 20. storočia. Vo svojom príspevku chcem aspoň tézovite načrtnúť, ako sa vyvíjalo počas 160 rokov odborné poznanie a interpretácia rokov 1848/49, ako na ne vplývalo širšie spoločenské prostredie, ale aj ako dochádzalo k postupnému rozmazávaniu a vyprázdňovaniu obrazu tohto revolučného dvojročia v neodbornej verejnosti, intelektuálov nevynímajúc.

Prevratnosťou a dramatickosťou sa roky 1848/49 stali ihneď po zatiahnutí opony občianskej vojny kľúčovým medzníkom a prvkom pamäti všetkých stredoeurópskych kultúr, súčasťou a nástrojom rôznych vedeckých, ideologických a politických obrazov, úvah, projektov, sporov. Vníмали sa ako dôležité politikum a dlho vyvolávali silné emócie. Pritom obraz revolučných rokov nadobúdala v pamäti a poznaní každej národnej kultúry odlišné podoby, manifestoval sa s rozličnou intenzitou a v rozdielnom verejnom zázemí.¹ V slovenskej kultúre nadobudol tento proces nasledujúce základné znaky, ktoré priblížime v štyroch časových fázach.

1. Porevolučné dvadsaťročie – heroizácia pamäti

Prvé obrazy revolučných udalostí v rokoch 1848/49 sa v každej kultúre začali vytvárať už bezprostredne po ich skončení, od konca roka 1849. Vymedzil ich

** Štúdia vznikla ako parciálny výstup v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/4542/07: *Utváranie modernej národnej identity Slovákov a otázky ich mestského centra a územia v 19. storočí*.

¹ Prvý pokus postaviť vedľa seba obrazy rokov 1848/49 v stredoeurópskych historiografiách a kultúrach predstavuje zborník: 1848. Ereignis und Erinnerung in der politischen Kulturen Mitteleuropas. Herausgegeben von B. Haider und H. P. Hye. Wien 2003.

fakt, že vznikali bez odstupe od ledva uzavretého bolestivého a protirečivého diania. A rovnako to, že tvorcami tohto obrazu boli bezprostrední účastníci tragických politických a ozbrojených vystúpení. Ich vodcovia, hrdinovia a aktéri sa teda stávali prvými interpretmi.

Táto skutočnosť mala nutne za následok zjednodušené, bipolárne vykresľovanie zložitých až neprehľadných problémov. Prvé interpretácie charakterizovali na jednej strane silné emócie, jednostrannosť pohľadov, nízka analytická úroveň. Na strane druhej vynikala časť prác faktografickou bohatosťou.²

Za príčiny konfliktov a tragédie v Uhorsku a Habsburskej monarchii sa v slovenskej spisbe, rovnako ako v ostatných maďarských kultúrach, dominantne označoval nacionálny a protiviedenský radikalizmus kossutovskej moci, intrigy a sebeckto „rebelov“, hlavne ich vodcov. Pripisovali sa im také vlastnosti ako ukrutnosť, zákernosť, neľudskosť a podobne. Pritom demonizovanie vodcov a prívržencov revolúcie sa nezriedka prenášalo na celý maďarský národ označovaný za panovačný, vládybažný a netolerantný.

Zjednodušenú bipolaritu vnímania zložitých a neprehľadných udalostí dokresľuje aj to, že s kritikou Maďarov kontrastovala oslava panovníka a dynastie. Hlavne ich zásluhy sa pripisovali nové slobody v marci 1849, čím sa minimalizoval podiel maďarského reformného hnutia na tomto dejinnom akte, vyzdvihoval sa zápas dynastie a ríšskej vlády za jednotnú monarchiu a ich politika národnostnej rovnoprávnosti.

Na začiatku 50. rokov bolo badateľné úsilie vykresliť slovenské vystúpenia ako oprávnené a presvedčivé a teda aj nespochybniteľné. Niektoré práce ich nadnesene vyzdvihovali ako prejav vôle celého národa a jeho túžby po slobode a sebaurčení, odôvodnené však boli názory, že Slováci prvýkrát vystúpili za seba, vo svojom mene. Z neprehľadného množstva udalostí rokov 1848/49 sa práce slovenských autorov sústreďovali hlavne na spojenectvo slovenského národného hnutia s cisárskou armádou a politikou, na slovenské ozbrojené akcie, predovšetkým septembrové povstanie, ale i ďalšie dve ozbrojené vystúpenia a rovnako intenzívne a zapálené na slovenské štátoprávne úsilia a programy.³

S demonizáciou revolučnej strany kontrastovala idealizácia slovenského pohybu. Hyperbolizovalo sa vlastné utrpenie a začali sa utvárať základy národného martýria: vyzdvihovali sa hrdinovia zápasov v rokoch 1848/49, hlavne trpiace obete (odsúdení štatariálnymi súdmi na trest smrti a popravení, väznení, skrývajúci sa, prišli o majetok) a strádajúci vodcovia hnutia - ako symboly odvahy, udatnosti, ako bojovníci za slobodu Slovákov a tak sa im

² Medzi prvými prácami bola dokonca knižná publikácia: Dohnány, Mikuláš: Historia povstaňja slovenského. V Skalici 1850. Autormi rozsiahlejších článkov v periodikách boli Jozef Miloslav Hurban, Daniel Lichard, český novinár Matěj Mikšíček, Václav Pok.

³ Pozri Rončák, Ivan: Obraz slovenského povstania 1848–49 v slovenskej publicistike v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 19. storočia. In: Nový vek, študentský historický zborník, č. 2, 2000, Bratislava, s. 24–38.

otvárala cesta do panteónu národných hrdinov.⁴ Základy tejto pamäte sa utvárali prostredníctvom tlače (časopisy, kalendáre), ale možno rozpoznať aj pokus demonštrovať heroizmus viacerých z asi 30 obetí, ktoré boli popravené na základe štatariálnych súdov, pred verejnosťou. Išlo predovšetkým o exhumáciu a slávnostné pochovanie popravených Seničanov, ako aj J. Langsfelda a Ľ. Sulzera ešte počas leta 1849, resp. v prípade V. Šuleka a Ľ. Holubyho už vo februári 1849.⁵ Hymnické a pochodové piesne slovenských dobrovoľníkov sa propagovali ako národné piesne, vzniklo viacero výtvarných diel viažucich sa k osobnostiam revolúcie, ako aj prvé dramatické hry.

Počas rokov 1848/49 sa v atmosfére vyhrotených nacionálnych konfliktov rozvinul stereotyp tisícročného útlaku (stáročná ukrivdenosť, temno). Hoci sa v slovenskej kultúre tento pocit objavoval už pred rokom 1848 – vtedy skôr v podobe obrazu stáročného spánku, letargie, nehistorickosti – naplno sa rozvinul počas ozbrojených konfliktov a bezprostredne po ich ukončení. Nepriamo aj tento stereotyp obžalovával Maďarov, resp. uhorskú šľachtu z netolerancie a mal pomôcť pri utváraní názoru, že slovenské vystúpenia počas revolúcie boli oprávnené a legitímne).

Hoci sa v súkromnej komunikácii v slovenskom vlasteneckom prostredí vyskytli aj iné, možno povedať liberálnejšie názory na podstatu protirečení a politických zápasov počas 1848/49, verejne ich prezentoval len mladý Samuel Vozár v diele *Hlas spod Tatier*.⁶ Vozár ocenil maďarskú národnú revolúciu, aprílové zákony, občianske slobody a tiež odvahu jej vodcov. Príčinu slovensko-maďarského konfliktu videl v tom, že vodcom maďarskej revolúcie sa stala šľachta, ktorá nebola schopná priznať Slovákom aspoň základné národné práva. Dosiahnutie slovensko-maďarského vyrovnania považoval za strategický bod budúcnosti Uhorska a vyzval maďarských demokratov, aby sa oslobodili spod vplyvu aristokracie a vnímali Slovákov ako prirodzených spojencov.

Možnosti „budovania pomníka“ revolúcie 1848/49 a pozícia „vít'aza“ sa v slovenskej kultúre prejavovali iba v prvých rokoch po jej skončení. Iba potiaľ, pokiaľ sa nerozplynula chabá nádej na obnovenie konštitučného režimu, územno-politické pozdvihnutie Slovenska a pokým sa nevyprofiloval absolutistický režim, ktorý ostražito tlmil a zakazoval prejavy, ktoré by mohli destabilizovať jednotnú monarchiu a nanovo prebudiť nacionálne vášne a antagonizmy. Po roku 1851 spľasla bublina nádeje na hlbšie naplnenie národnej rovnoprávnosti. Postupne sa kodifikovali hranice povoleného. Obraz rokov 1848/49 slovenská tlač v podstate redukovala na to, ako Slováci podporovali zápas panovníka za jednotnú monarchiu a ako mu zachovali vernosť. Vlastné záujmy, demokratický sociálny program, štátoprávne ambície sa zamietli pod koberec.

⁴ Týchto tém sa najčastejšie zmocňovali D. Lichard, G. Fejérpataky-Belopotocký, Gabriel Balkovič.

⁵ Rapant, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848–49. Diel tretí, časť prvá Dejiny. Bratislava 1956, s. 283–284; Diel štvrtý, časť prvá Dejiny. Bratislava 1963, s. 130, 250.

⁶ Vozár, Samuel: *Hlas od Tatier*. Banská Bystrica 1851.

Už do kontextu dezilúzií zapadol ešte jeden, tretí pohľad na roky 1848/49. Zatiaľ súkromne a tajne ho naformuloval Ľ. Štúr v práci *Slovanstvo a svet budúcnosti*.⁷ Toto dielo má veľa rozmerov, okrem iného svedčí o miere sklamaní vodcov slovenského národného hnutia a o rozpore medzi ich veľkými očakávaniami a chabými výsledkami, ktoré dosiahli v rokoch 1848/49. Štúr vyvodil z revolučných skúseností a výsledkov úplne opačné závery ako predchádzajúce názory. Prudko sa odklonil od austrofederalistickej koncepcie, ktorú počas celého roka 1849 vytrvalo obhajoval, k radikálnej panslavistickej línii. Rokom 1848/49 síce nevenoval veľký priestor, no práve toto dvojročie považoval za bod, v ktorom podľa neho pretiekol pohár trpezlivosti. Revolúcia a jej výsledky podľa Štúra ukázali, že pre Slovanov nie je perspektívne spojenectvo s Habsburgovcami, pretože sú vierolomní, ich politika Slovákov a ostatných Slovanov oklamala a vždy klamala. Monarchia nie je schopná úspešne naplniť svoje historické poslanie – národnú rovnoprávnosť, a tak harmonizovať vnútorné vzťahy a spolužitie jej národov. Podľa Štúra spojencom Slovanov nemôžu byť ani Maďari kvôli netolerancii a aristokratizmu. Predpovedal, že v monarchii ako dôsledok výsledkov revolúcie budú silnieť odstredivé nacionálne záujmy, bude dominovať dezintegrácia nad integráciou a monarchia sa rozpadne.

Prakticky už s kapituláciou uhorsko-maďarských ozbrojených síl začala slovenská kultúra klásť základy vlastnej interpretácie revolučných rokov 1848/49. Prezentovala ju približne do konca roku 1851 – hlavne v tlači, v malej miere aj pred verejnosťou, potom sa prakticky až do roku 1860 vytratila. Možno v nej rozpoznať tri línie – v náznakoch liberálnu a panslavistickú a najrozšírenejšiu konzervatívnu. V nasledujúcich desaťročiach sa v slovenskej kultúre stali východiskom dominantných interpretácii konzervatívne východiská.

2. 60. roky – priblíženie sa vecnosti

Pádом absolutizmu a obnovením konštitučného režimu na začiatku 60. rokov sa zmenila politická situácia a otvoril sa priestor diskusiám na tabuizované a nevyjasnené témy viažuce sa k rokom 1848/49 (otázky zrady, spojencov, netolerancia a pod.). Aktuálnosť týchto diskusií bola o to väčšia, že hľadanie novej štátoprávnej podoby monarchie a postavenia Uhorska nutne narážalo na skúsenosť i odkaz rokov 1848/49. Dokonca mnohí vnímali 60. roky ako pokus o reparát za roky 1848/49, za pokračovanie prerušeného hľadania dobe primeraného usporiadaniu Uhorska

Fakt, že sa malo usporiadanie monarchie uskutočniť na historickom práve, vymedzil to, že otázka práv národov žijúcich v Uhorsku, sa bude riešiť v jeho rámci. To determinovalo aj slovenskú reflexiu rokov 1848/49. Slovenská publicistika a politika nevyzdvihovala slovenské štátoprávne ambície z roku

⁷ Toto dielo vyšlo prvýkrát v Moskve roku 1867 po rusky, v nemeckom origináli *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* ho uverejnil v Bratislave roku 1931 český slavista J. Jirásek, slovenské vydanie vyšlo až roku 1993 v Bratislave.

1849 (slovenská korunná krajina v rámci monarchie), jej pozornosť sa sústredila na tie momenty v roku 1848, ktoré sa usilovali riešiť slovenskú otázku v rámci Uhorska.

V tomto desaťročí sa v slovenskej kultúre a politike objavili dva dominantné interpretačné smery. V podstate kopírovali dva prúdy slovenskej politiky i dve predstavy o budúcnosti Slovenska, ktoré sa vytvárali od roku 1861 – konzervatívnejšiu Starú školu a liberálnejšiu Novú školu. Stará škola prejavovala viac dôvery cisárskej Viedni ako maďarským politikom a uhorským inštitúciám. Naopak, Nová škola bola kritická voči Viedni a spojenca hľadala viac v maďarskom politickom spektre.

Ich rozdielne názory na roky 1848/49 sa začal prejavovať v júni 1861 na zhromaždení v Martine, ktoré prijalo programový dokument Memorandum národa slovenského. Oba smery oceňovali oprávnenosť krokov slovenského národného hnutia počas revolúcie 1848/49, odlišovali sa však v otázke reálnosti cieľov, jednotlivých aktov, výsledkov i dôsledkov.

Revolúciu v tomto desaťročí tematizoval najčastejšie hlavný ideológ Starej školy Štefan Marko Daxner. Pomerne presne analyzoval základné príčiny revolúcie, dobové ideové smery a politické konflikty. Za jej hlavný cieľ označoval rovnoprávnosť národov bez toho, aby spochybňoval dôležitosť premien, ktoré priniesli marcové zákony (marec 1848). Podľa Daxnera vďaka tomu, že sa cisárska moc stotožnila s týmto princípom, dokázala poraziť aj maďarskú moc. Cieľ revolúcie sa však nedosiahol, lebo cisárska Viedeň neuskutočnila rovnoprávnosť národov po svojom víťazstve.⁸

Podľa Starej školy Slováci nemôžu veľa čakať od maďarskej politiky, pretože v nej rovnako ako v roku 1848, dominuje aristokratická elita a mentalita. Tento smer sa usiloval presvedčiť slovenskú i maďarskú verejnosť, že povstanie Slovákov bolo spontánne, počas neho prejavili značnú túžbu po národnej slobode, vernosť panovníkovi a Habsburgovcom. Napriek negatívnym skúsenostiam zo spojenectva s cisárskou Viedňou prejavovala k nej Stará škola podstatne viac dôvery ako k maďarskej politike. Zasadzovala sa za utvorenie Hornouhorského slovenského Okolia, ktoré sa silno inšpirovalo Žiadosťami slovenského národa z mája 1848.

Kritickejší postoj k rakúskej politike a ústretovosť voči Pešti zaujala Nová škola, úporne sa usilujúca dosiahnuť maďarsko-slovenské vyrovnanie. Vychádzala z predpokladu, že maďarskí politici sa poučili z tragédie bratovražednej vojny, a pred konfrontáciou uprednostnia politiku porozumenia. Nová škola zaujímala voči slovenským politickým a ozbrojeným aktivitám zdržanlivejší postoj, za politickú chybu považovala jej príliš ústretový postoj k cisárskej Viedni.⁹ Oceňovala zásluhy maďarských politikov na

⁸ Daxner, Štefan Marko: Slovenská otázka od konca 18. storočia. Turč. Sv. Martin 1912, s. 30 a nasledujúce.

⁹ Slovenské národné zhromaždenie v Turčianskom Sv. Martine 1861. Vydala Matica slovenská 1941, s. 215–217.

modernizačných sociálnych a politických zmenách v marci 1848 (vláda, Kossuth a jeho okolie), rešpektovala boj za nezávislosť Uhorska.¹⁰

V 60. rokoch sa v slovensky písanej tlači, hlavne v *Priateľovi ľudu* (a roku 1874 aj v *Svornosti*) objavil o mieste Slovákov v revolučných zápasoch aj tretí názor, ktorý vychádzal zo skúseností a predstáv reprezentantov a prívržencov uhorsko-maďarskej revolúcie. Bagatelizoval slovenské politické a ozbrojené aktivity v týchto rokoch. Považoval ich iba za prejav neveľkých skupín panslávov a zapredancov Viedne, ako škodlivý, nevlastenecký krok, ktorý prispel k bratovražednej vojne. Podľa neho sa u Slovákov prejavovalo vlastenecké cítenie a bojovali spoločne s Maďarmi za revolúciu a uhorskú vlasť. Tento názor sa stal čoskoro tým, ktorý politická moc nasledujúce polstoročie rozširovala aj v slovenskej spoločnosti ako dominantný.

V 60. rokoch sa slovenské politické úsilia prezentovali pomerne často v publicistike, ideologických textoch, politických diskusiách. Prostredníctvom tlače si pamäť o nich mohla kultivovať aj širšia slovenská verejnosť. Tento pomerne priaznivý stav odráža i to, že v 50. a 60. rokoch 19. storočia sa stávali slovenské aktivity z rokov 1848/49 a ich vodcovia predmetom umeleckého stvárnenia. Z celkových 8 drám slovenských autorov, ktoré vzniklo doteraz o revolúcii 1848/49, sa napísalo 5 práve v tomto období (J. Chalupka, Ľ. Kubáni, J. Podhradský, J. Vladár-Gašparides, J. Záborský), taktiež sa objavilo viacero obrazov osobností (J. Francisci, M. M. Hodža, J. M. Hurban, J. Kučera, Ľ. Štúr,) a dvoch udalostí (ľudové zhromaždenie, rozpustenie slovenských dobrovoľníkov).¹¹ Na strane druhej, napriek tomu, že udalosti 1848/49 sa vnímali ako dôležité politikum, nevznikla v 60. rokoch v slovenskom prostredí o nich rozsiahlejšia práca. A roky 1868/9 a 1874/5 naznačili, ako sa bude v dualistických pomeroch šíriť ich obraz a aký bude. Boli to totiž prvé okružle výročia diania v rokoch 1848/49 a slovenská politika a kultúra ho prakticky iba potichu obišla. Odrážalo to novú politickú situáciu v Uhorsku i ich pozíciu, ktorá sa prudko zhoršila.

3. Dualizmus – rozmazávanie pamäti

Rakúsky-uhorským vyrovnaním sa nepriamo a symbolicky uzavrel aj rok 1848. Nastalo polstoročie, v ktorom sa vyvíjala slovenská a maďarská politika a kultúra diametrálne v odlišných podmienkach a utvárali sa dosť odlišné obrazy rovnakých historických udalostí. O týchto rozdieloch svedčia aj bipolárne interpretácie a odlišné možnosti poznania a propagácie rokov 1848/49, ktoré sa stali jedným z oporných bodov nielen maďarskej národnej identity, ale aj uhorského vlastenectva.

¹⁰ Palárik, Ján: *Za reč a práva ľudu*. Kultúrno-politické články. Edične pripravil M. Gašparík. Bratislava 1956, s. 63–76.

¹¹ Noge, Július: *V slovenskej literatúre o revolučných rokoch*. Slovenská jar. Zostavovateľ Ján Sloboda. Bratislava 1971, s. 197–219; Petrová-Pleskotová, Anna: *Vo výtvarnom umení*, idem, s. 238–261.

Oficiálnym sa stal výklad prichádzajúci z maďarskej strany. Revolučné dvojročie sa interpretovalo ako boj Uhrov za slobodu, za nové ideály slobody a proti reakcii, v čele ktorej stála cisárska Viedeň a jej spojenci (národné hnutia, konzervatívci). Často sa vystúpenie v rokoch 1848/49 označovalo za pokračovateľa bojov za slobodu Uhrov proti Viedni zo stavovských povstaní v 17. storočí a na začiatku 18. storočia. Bipolárny pohľad na revolučné udalosti (revolučný boj za slobodu – kontrarevolúcia Viedne a národných hnutí) sa kodifikoval ako nosná zložka oficiálnej kultúry. Korešpondoval s ľavicovými pohľadmi na revolúciu na Západe (liberáli, demokrati, socialisti, neskôr komunisti).

Vďaka nástrojom ako štát, škola, tlač, úrady si obraz heroizmu, martýrstva, symboliku uhorsko-maďarskej revolúcie osvojovali všetky vrstvy a regióny uhorskej spoločnosti, ktorá rok 1848 nanovo často prežívala. Dialo sa to rôznymi spôsobmi – literárnymi a výtvarnými dielami, článkami, vznešenými pomníkmi, kultúrnymi spolkami, školskými učebnicami, a výchovou, výročnými sprievodmi, každoročnými, emóciami naplnenými oslavami, zhromaždeniami.

Do tohto myšlienkového rámca zapadali aj tie slovensky písané diela a periodiká, ktoré v obhajobe uhorského národa a vlastenectva absolutizovali spoločný boj Maďarov a Slovákov a slovenský pohyb buď zosmiešňovali, alebo bagatelizovali ako izolovanú skupinu nacionálne predpojatých panslávov, podporovaných kontrarevolúciou, ktorej slúžili. Z týchto prác bola najrozsiahlejšou monografia Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848–49.¹²

Na opačnom, z hľadiska propagácie a zázemia okrajovom póle sa ocitol slovenský výklad rokov 1848/49 ako statočný zápas Slovákov za svoju slobodu a svojbytnosť. Možnosti jeho propagácie boli minimálne. Jeho dosah nepresiahol prakticky hranice nepočetnej vlasteneckej spoločnosti, ktorá si ho pripomínala sporadicky, v tichosti a skromnosti, a takto udržiavala istý plamienok národného historizmu. Poznanie slovenského pohybu v rokoch 1848/49 až na výnimku nepokročilo. Slovenské časopisy o ňom prakticky mlčali, istú výnimku predstavovali iba Slovenské pohľady. V rokoch 1881 až 1914 priniesli o tomto dvojročí do 20 článkov (vrátane odborných článkov J. Botta o významných osobnostiach a viacerých spomienok, ktoré sa rokov 1848/49 týkali len okrajovo). Väčšina z nich sa však venovala iba parciálnym problémom (prenasledovanie a aktivity slovenských vlastencov, požiare), slovenské štátoprávne a ozbrojené akcie takmer obišli.¹³

V rokoch 1881 až 1887 uverejňovali Slovenské pohľady na pokračovanie spomienky hlavnej osobnosti slovenského pohybu z meruôsmych rokov J. M. Hurbana.¹⁴ Značná časť jeho rozsiahlej práce, približne tretina, sa venovala práve sledovanému dvojročíu a na pol storočia sa stal hlavným informačným zdrojom interpretácie, ktorá kontrastovala s oficiálnou pamäťou v Uhorsku.

¹² Pechány, Adolf: Dejiny uhorského boja za slobodu r. 1848–1849. V Budapešti 1903.

¹³ Hlavné autori Jozef Škultéty, Július Botto, A. Lombardini, Svetozár Hurban Vajanský.

¹⁴ Knižne vyšli ako Ľudovít Štúr – Rozpomienky. Edične pripravil Jozef Šulc. Bratislava 1959, 962 s.

Hurban zachytil podstatné súvislosti a udalosti slovenského pohybu a iných hnutí v širokom kontexte monarchie, pričom priestor venoval hlavne „slovenskej jari“, ozbrojeným akciám, úsiliu za slovenskú korunnú krajinu a ďalším štátoprávnym akciám. Nadlho to bola najrozsiahlejšia a zo slovenského konzervatívneho pohľadu najkvalitnejšia práca o slovenskej politike v rokoch 1848/49.

Stojatými vodami v tomto období trochu pohlol aj Samuel Štefanovič, ktorý polemicky, pritom dosť chaoticky reagoval na Hurbanovu interpretáciu (v nejednom ohľade subjektívnu). Vo svojej brožúre síce naznačil aj koncepčné otázky (prehnaná dôvera cisárskej Viedni, kritické postoje Štúra voči nej), obsahovala však hlavne detaily septembrového povstania a pôsobila ako vybavovanie si starých účtov – kvôli nedocenenému zástoju Štefanoviča v septembrovom povstaní.¹⁵

Roky 1848/49 sa stávali častejším predmetom záujmu slovenskej kultúry na prelome 19. a 20. storočia. Táto zmena bezpochyby súvisela na jednej strane s celkovou dynamizáciou slovenského politického a kultúrneho života, na druhej strane s veľkolepými oslavami 50. výročia revolúcie 1848/49 v Uhorsku, ako aj spomínanou Pechányho prácou a radom maďarských publikácií. Slovenská strana si v atmosfére nedôvery a podozrievania nedokázala sama verejne pripomenúť udalosti spred 50 a 60. rokov. V atmosfére, kedy už prebiehal v Uhorsku otvorený zápas za demokratizáciu režimu a hlavne všeobecné volebné právo, sa v otázke rokov koncentrovala viac menej iba na kritiku aktivít maďarskej strany v tlači. V podstate reagovala na odkaz revolúcie 1848/49 troma spôsobmi:

a/ v udalostiach z rokov 1848/49 videla základ národnej neslobody Slovákov,¹⁶

b/ zdôrazňovala, že aristokratická podstata súčasného režimu sa prakticky zhoduje s režimom z roku 1848. V Uhorsku bolo i je k demokracii ešte ďaleko, ľud v ňom mal a má iba toľko slobôd, aby si páni zachovali svoje staré privilégia,¹⁷

c/ hlavne sociálnodemokratické prostredie označovalo súčasnú politiku za zradu revolučných ideálov, ktoré ešte len čakajú na svoje naplnenie.

Podstatne náročnejšia bola iniciatíva Svetozára Hurbana Vajanského, na začiatku 20. storočia najvernejšieho nositeľa odkazu slovenského pohybu z revolučných rokov. Roku 1907 vydal publikáciu, ktorú tvoril výber z rozsiahlej práce rakúskeho historika Jozefa Alexandra Helferta *Geschichte der österreichischen Revolution*.¹⁸ Zachytila dianie na uhorskom sneme počas vypuknutia revolúcie a prijímanie marcových zákonov. V tom istom roku uverejnil Vajanský na pokračovanie v Národných novinách ďalšie pasáže z Helfertovho diela, ktoré sa týkali aktivít nemaďarských národov a mocenských

¹⁵ Štefanovič, Samuel: Slovenské povstanie z roku 1848/9. Trnava 1886.

¹⁶ Národné noviny, 16. 3. 1898, č. 61 s. 1; 22. 3. 1898, č. 66, s. 1.

¹⁷ Slovenský denník, 3. 1. 1908, č. 1, s. 1.

¹⁸ Rok 1848–1849 v Uhorsku. Turč. Sv. Martin 1907.

sporov medzi Viedňou a Pešťou v roku 1848.¹⁹ Voľba týchto tém, prirodzene, nebola náhodná. Prostredníctvom autority konzervatívneho historika chcel Vajanský spochybniť obraz spravodlivosti a veľkorysosti maďarského boja za slobodu a zároveň upozorniť na „polozabudnuté“ aktivity nemaďarských národných hnutí.

Skromnú predvojnovú produkciu uzavrela brožúra českého slovakofila K. Kálala.²⁰ Autor ju napísal prakticky len na základe spomienok J. M. Hurbana, S. Štefanoviča a českého radikála J. Friča. Za nový prvok v nej možno považovať viac menej iba označenie slovenského pohybu za národnú revolúciu. Podľa Kálala zažila stredná Európa v rokoch 1848/49 vlnu národných revolúcií.

Až do roku 1918 pretrvával obrovský rozdiel medzi znalosťami a obrazmi slovenskej vlasteneckej inteligencie a samotnej slovenskej spoločnosti aj o dianie v rokoch 1848/49. Prvá udržiavala jeho pamäťovú stopu aspoň v súkromí, pretože z verejného priestoru bola vytlačená, druhá ho vnímala po tri generácie cez prizmu štátom kodifikovaného výkladu. Pre väčšinu Slovákov zostávali slovenské aktivity neznáme, alebo nimi priamo pohrdala. Počas dualizmu sa teda vyprofilovali dva nerovnocenné a protichodné obrazy rokov 1848/49 – maďarský a slovenský. Mali však spoločné dve vlastnosti: oba našli záľubu v sebaidealizácii a pokrívovaní obrazu „toho druhého“.

4. Medzi rokmi 1918 – 1948 – kultivovanie pamäti

Ďalšia diametrálna zmena sa odohrala v roku 1918, po ktorom Slováci prežívali zavŕšenie „národného obrodenia“. Rok 1918 sa nezriedka označoval za naplnenie spravodlivých túžob z roku 1849, za jeho dovŕšenie. Slovenský výklad rokov 1848/49 sa stal súčasťou oficiálnej, československým štátom podporovanej kultúry a histórie, zaplnil verejný priestor, vrátane školských učebníc. Na konfliktoch v rokoch 1848/49 sa často dokumentoval kontrast medzi aristokratickým charakterom Maďarov a demokratickým založením Slovákov a Čechov, cisárska Viedeň sa začala označovať za vierolomnú a nenapraviteľne reakcionársku. Oživovali sa slovenské hymnické a pochodové piesne a národné symboly z čias revolúcie, objavili sa prvé pomníky a pamätné tabule (Brezová pod Bradlom, Liptovský Mikuláš, Bánovce nad Bebravou, Modra).

Slovenský ozbrojený a štátoprávny pohyb sa začal opäť idealizovať a heroizovať, akoby Slováci vystúpili jednotne proti maďarskej „zlovôli“. Interpretoval sa často na základe negatívneho obrazu Maďara. Súčasťou otvárania masového obrazu politických a ozbrojených udalostí 1848/49 bol ešte intenzívnejšie ako pred rokom 1918 prítomný aj stereotyp tisícročného útlaku.

S popularizáciou revolučných reálií 1848/49 sa rodilo, hoci pomalšie, aj ich kritické poznanie. Slovenská profesionálna historiografia sa iba začínala utvárať (historici, pracovníci, periodiká, vedecké spolky). Prekvapujúco skoro však dokázala vďaka Danielovi Rapantovi svojmu prvému profesionálnemu

¹⁹ Svobodný pán Helfert o roku 1848. In: Národné noviny 1907, č. 53 až 66.

²⁰ Kálal, Karol: Slovenská revolúcia. Ružomberok 1914.

historikovi, vytvoriť o rokoch 1848/49 monumentálne dielo. Nepriamo tomu pomohlo niekoľko skutočností:

1. Slovenská kultúra v priaznivých podmienkach mala silnú motiváciu i výzvu kultivovať vlastný historizmus, ktorý mal veľmi nízku úroveň, obraz minulosti Slovákov bol málo konkrétny a rozmazaný.

2. V medzivojnovom Československu nápadne narástol počet štúdií v odborných časopisoch. Mladí autori aplikujúci pozitivizmus venovali vo faktograficky bohatých prácach najviac pozornosti udalostiam na jar 1848, septembrovému povstaniu, no postupne hlavne ďalším ozbrojeným akciám a štátoprávnym úsiliam, často v regionálnom kontexte.²¹ Ich rozsiahle štúdie a monografie však prekrylo dielo D. Rapanta, preto ostali nezaslúžene v pozadí pozornosti vedeckej obce.

3. V Maďarsku vyšli vďaka rodákovi z Liptovského Mikuláša L. Steierovi dve dôležité práce.²² Obe uverejnili veľký počet nových dokumentov a informácií aj k slovenskému hnutiu (napríklad jeho štátoprávnym ambíciám) a územiu, no z oboch prác vyznieval tento pohyb tradične negatívne ako prisluhovač kontrarevolúcie či panslavizmu. Obe práce znamenali výzvu pre slovenskú historiografiu.

4. Avšak hlavne to, že D. Rapant disponoval mimoriadnou intelektuálnou výbavou a vzdelaním a mal vhodné podmienky pre svoju tvorbu. Na túto prácu bol výborne pripravený: po skončení vysokoškolského štúdia na Karlovej univerzite v Prahe absolvoval ročný študijný pobyt na parížskej Sorbonne, kde mal možnosť študovať na Katedre sociológie, ktorú do svojej smrti roku 1917 viedol É. Durkheim, najnovšie teórie nacionalizmu zohľadňujúce nielen politické, ale aj masové sociálno-psychologické faktory.²³

Hlavná Rapantova práca Slovenské povstanie roku 1848 – 49 začala vychádzať na sklonku demokratického Československa, v roku 1937 vyšiel jej prvý zväzok.²⁴ Rapant na nej však pracoval už od roku 1924. Toto dielo je z viacerých stránok výnimočné nielen v slovenskej kultúre a historiografii, ale vôbec v historiografii revolúcie 1848/49. Veď z kvantitatívneho hľadiska ide o najrozsiahlejšiu prácu slovenskej historiografie vôbec, to isté bezpochyby platí o rokoch 1848/49 aspoň v stredoeurópskom meradle. Predstavuje trinásť objemných zväzkov, z toho tvorí päť text autora, sedem zväzkov dokumenty a jeden zväzok obsahujú precízne registre. Každý zväzok tvorí približne 800 až 1400 rukopisných strán. Celkove pozostáva práca z asi 15 000 rukopisných strán. Obsahuje viac ako 3000 dokumentov, zväčša neznámych alebo ťažko prístupných, ktoré autor získal vo všetkých hlavných stredoeurópskych archívoch.

²¹ Išlo hlavne o Eugena Klementisa, Karola Goláňa, Jána Holáka, Františka Bokesa, Jána V. Ormisa, Quida Matejku.

²² Steier, Lajos: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezredés visszaemlékezései és jelentései az 1848–49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Budapest 1924; Steier, Lajos: A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben. I–II. Budapest 1937.

²³ Čo nie je v slovníku. Životopisné doplnky autora. In Romboid, 1977, č. 4, s. 70–74.

²⁴ Slovenské povstanie roku 1848/49. I. – V. Turč. Sv. Martin – Bratislava, 1937–1972.

Rapantovo dielo zachytilo slovenskú otázku a politiku vo všetkých detailoch a zároveň v kontexte s dobovými politickými a ozbrojenými konfliktami v celej monarchii. Vlastne predstavuje dejiny revolučného dvojročia v strednej Európe, kde dominuje slovenský rozmer. Ako prvé vytvorilo presný a podrobný obraz o slovenských štátoprávných snahách počas revolúcie, o pozíciách slovenskej politiky v ríšskych kruhoch, o programe oddelenia Slovenska od Uhorska a zriadenia slovenskej korunnej krajiny, o prítomnosti početných Slovákov na kossuthovskej strane, o správaní sa župných úradov v meniacich sa mocenských pomeroch, o postoji Viedne k slovenskému hnutiu, o názoroch a záujmoch šľachtických konzervatívcov a pod.

Až táto práca zachytila slovenskú otázku a politiku vo všetkých detailoch a zároveň v kontexte s dobovými politickými, ozbrojenými, psychologickými konfliktami v celej monarchii a Európe. Celkove sa v nej strieda drobnokresba, často až neprehľadná a neraz o málo dôležitých javoch, precízne analýzy a komparácie a pozoruhodné teoretické úvahy a zovšeobecnenia.

Autor spracoval svoje dielo pohľadom kritického pozorovateľa, rešpektujúceho silu faktov a kritérium objektívnosti. Prekonal tradičný obranársky a sebaidealizujúci prístup slovenskej historiografie, po roku 1948 odmietol aj tlaky, aby problémy interpretoval z triedneho a revolučného hľadiska. Dosvedčuje to aj fakt, že dielo, vychádzajúce 35 rokov počas rôznych režimov – od roku 1937 do 1972 – je názorovo a jazykovo až neuveriteľne konzistentné, akoby bolo napísané v jednom okamihu.

Podrobnou analýzou nacionálneho vývinu a maďarizácie v kontexte modernizačných sociálnych procesov spochybnil Rapant také stereotypy ako:

- a/ „odvekosť“ maďarsko-slovenského antagonizmu
- b/ tisícročný útlak Slovákov
- c/ bezvýznamnosť slovenskej otázky, ktorú vnímal ako prirodzený fenomén svojej doby, ktorá sa dokonca počas roka 1849 ocitla z hľadiska ďalšej existencie Uhorska v „epicentre“ vysokej politiky.

Interpretáciu neprehľadných udalostí rokov 1848/49 postavil D. Rapant na nasledujúcich tézach:

1. po páde absolutizmu a nastolení konštitučných režimov považoval za podstatu sporov a konfliktov v Habsburskej monarchii a Uhorsku predovšetkým rozličné nacionálne záujmy a štátoprávne koncepcie.
2. zápas slabších národných hnutí vnímal ako oprávnený o to viac, že usilovali o sociálnu emancipáciu nižších vrstiev a oslabenie aristokratizmu.
3. cisárska Viedeň až do marca 1849 rešpektovala pluralitné názory a trvalo sa hlásila k politike národnostnej rovnoprávnosti.
4. maďarská revolúcia mala obmedzený priestor pre demokratické reformy kvôli aristokratickému (šľachtickému) zázemiu a elite.

Rapant nadviazal na konzervatívne chápanie revolúcie, dominantné v slovenskej kultúre od začiatku 50. rokov 19. storočia. Prirodzene, podstatne ho modifikoval v duchu pozitivistickej vedy, najnovších teórií nacionalizmu a celkovej modernizácie a prehĺbil vďaka dôkladnému poznaniu problematiky v európskom rámci. Svojim dielom výrazne predbehol úroveň slovenskej

historiografie a kultúry, posunul ich na vyššiu úroveň.²⁵ Celkove však jeho práca mala na historické myslenie Slovákov oveľa menší vplyv, ako by sa mohlo podľa jej úrovne a významu očakávať. Podľa môjho názoru to spôsobili dve príčiny:

- a/ v slovenskej kultúre boli stereotypy príliš silne zakorenené, aby ich relativizovalo jedno dielo, potrebné pre to bol dlhší čas s radom diskusií a úvah.
- b/ ten čas znemožnil nástup komunistickej moci, po ktorom sa presadila podstatne odlišná koncepcia chápania revolúcie v rokoch 1848/49. Vychádzala z triednych princípov a predstavy o celoeurópskej revolúcii. Rapantova koncepcia sa stala pre nositeľov novej ideológie a moci nielen neprijateľnou, ale priamo nepriateľskou. Navyše samotného Rapanta už roku 1950 vyhodili z Univerzity Komenského a „odložili“ do Univerzitnej knižnice.

V 30. rokoch sa objavila aj iná, radikálnoľavicová interpretácia revolúcie 1848/49. Básnik Laco Novomeský sa podujal napísať brožúru Marx a slovenský národ, ktorú vydal roku 1933 a v ktorej sa pokúsil na základe marxistickej ideológie interpretovať slovenské národné hnutie a prekonať úzko nacionálne vymedzenie rokov 1848/49 ich podriadením európskej revolúcii.²⁶ O tomto diele vyslovil Rapant krátku kritickú poznámku, že pre „svetonázorovú usmernenosť“ a „takmer úplnú neznalosť príslušného materiálu“ nemohol autor dospieť k správne mu riešeniu.²⁷

V roku 1938 sa D. Rapant vyjadril k marxistickej metóde už podstatne podrobnejšie. V prvej polemike medzi marxistickým a nemarxistickým historikom na Slovensku reagoval na kritickú recenziu svojej práce zo strany českého marxistického historika J. Slavíka. Slavík vytkol Rapantovi netriedny prístup a obídenie analýzy sociálnych javov (táto výčitka nebola oprávnená). Rapant argumentoval tým, že metóda triedneho boja a marxistické chápanie pokroku sa na podmienky strednej Európy nehodí a pomocou nich nemožno vyjadriť podstatu spoločenských procesov.²⁸ V tejto polemike sa už objavili argumenty a princípy, ktorými po roku 1948 napádali marxistickí historici a ideológovia Rapantovo dielo, ako aj argumenty, ktorými sa Rapant, v momentoch, keď to smel, bránil.

Rok 1948 mal byť prvým okrúhlym výročím, kedy sa mali konať prvýkrát veľkolepé oslavy, organizované štátom. Ani tento zámer nevyšiel, už niekoľko

²⁵ Podrobnejšie o tomto diele v širšom spoločenskom a historiografickom kontexte pozri Škvarna, Dušan: Prínos „slovenského povstania roku 1848/49“ do slovenskej historiografie a kultúry. In: Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988–1997). Zostavovateľ R. Marsina. Martin 1998, s. 118–137.

²⁶ Podrobnejšie pozri Kamenec, Ivan: Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku. Bratislava 1984, s. 52–55.

²⁷ Rapant, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848–49. Diel prvý, časť prvá Dejiny. Turčiansky Sv. Martin 1937, s. XIII–XIV.

²⁸ Haraksim, Eudovít: Rapantovo odmietanie marxizmu. In: Historik Daniel Rapant. Život a dielo (1897–1988–1997). Zostavovateľ R. Marsina. Martin 1998, s. 27–33.

mesiacov po prevzatí moci komunistami sa v 2. polovici roka 1948 nacionálna otázka začala vymedzovať podľa leninsko-stalinských princípov a názorov K. Marxa a F. Engelsa na revolúciu 1848. Z veľkolepých osláv sa realizoval viac menej len jeden zborník²⁹ a niekoľko umeleckých diel (napr. pamätná tabuľa v Plešivci).

5. Komunistické polstoročie – manipulácia pamäti a súčasnosť

Po nástupe komunistov k moci sa reinterpretovalo aj revolučné dvojročie 1848/49. Spočiatku sa kládol dôraz na jeho sociálnu stránku, hlavne na vyzdvihnutie zrušenia poddanstva a udalosti v prospech roľníkov. Čoskoro, už od konca roka 1948 sa dovtedajší výklad začal označovať za obmedzený – buržoázny a nacionalistický.

Problematika revolúcie 1848/49 sa v celom novom sovietskom bloku povinne začala interpretovať v duchu výrokov, postrehov a názorov K. Marxa, F. Engelsa, V. I. Lenina a na základe marxistickej ideológie a metódy. Zložitá dianie sa polarizovalo na dva nezmieriteľné tábory – revolučný a kontrarevolučný. Schéma interpretácií bola pomerne prostá: revolúcia napomáha pokroku, preto je pozitívna a kontrarevolúcia ako odporca pokrokových zmien je negatívna. Tzv. kontrarevolučným aktivitám, sa nepatrilo venovať pozornosť a ak, tak v karikovanej podobe. Ako sa to prejavilo v slovenskej historiografii?

Viac ako ostatné sa vyčerpávala zdôvodňovaním a vysvetľovaním toho, že plebejské slovenské hnutie sa stalo spojencom kontrarevolučnej Viedne a ostalo ním až do konca revolúcie. V textoch sa kládol dôraz na tzv. revolučnú fázu národného hnutia – jar 1848, ďalším, rovnako dôležitým etapám sa venoval minimálny priestor. Slovenská politika v tejto interpretácii tak vyznieval ako romantické, nedomyslené a bezvýznamné hnutie.

S výnimkou okrúhlych výročí I. Štúra (narodenie a smrť) nevznikali v 50., 70. a 80. rokoch prakticky štúdie, ktoré by sa výlučne venovali inkriminovanému obdobiu. Historici, cítiaci existenčné ohrozenie kvôli „chybnej“ interpretácii sa mu vyhýbali, nanajvýš napísali nejaký jubilejný článok a deklarovali jeho historický význam. Pritom paradoxy komunistického režimu patrí to, že v 50. rokoch vyšlo niekoľko zväzkov spomínanej práce D. Rapanta, práve tie, ktoré pojednávali o „kontrarevolučnej“ fáze slovenského pohybu. Vydanie jeho diela nový režim trpel, nesmelo sa mu však dostať publicity. Stalo sa normou, že oficiálni historici museli zaujať k Rapantovej metóde a svetonázoru apriórne kritické postoje. Vychádzajúc z marxistickej koncepcie európskej revolúcie jeho dielo označovali za nacionalistické a pozitivistické, čo sa rovnalo nadávke.

Výnimku predstavujú iba liberálnejšie 60. roky a posledné roky socializmu, kedy vzniklo viacero štúdií a syntetických prác (F. Bokes, K. Rebro, J. Butvin, J.

²⁹ Zore nad Kriváňom. Zborník o minulosti Liptova z príležitosti stého výročia. Žiadosti slovenského národa... Redaktor Július Lenko. Liptovský Mikuláš 1948.

Mésároš, Sojková, J. Novotný, T. Ivantyšinová, koncom 80. rokov V. Dangl, D. Škvarna). V 60. rokoch došlo aj k jednej z najväčších diskusií v dejinách slovenskej historiografie. Prvá sa odohrala medzi osamoteným D. Rapantom a oficiálnymi historikmi a týkala sa charakteru slovenského národného obrodzenia.³⁰ Druhá začala potom, čo maďarská historička E. Andicsová reagovala na Rapantovu štúdiu z vyššie spomínanej diskusie a kritizovala ju z tradicionalistického marxistického pohľadu.³¹ Na jej závery zase reagovali niektorí slovenskí a českí historici (J. Mésároš, J. Novotný), ktorí relativizovali názory Marxa a Engelsa na revolúciu 1848/49, absolutizovanie bipolarity revolúcie a kontrarevolúcie, naznačili potrebu zohľadniť špecifické postavenie tzv. malých národov. Svoju reakciu na Andicsovú uverejnil aj D. Rapant, v ktorej zopakoval svoj stabilné metodologické východiská a výhrady voči marxistickým postulátom.³² Na obmedzenosť týchto postulátov poukázal aj v obsiahlom záverečnom nemeckom a ruskom zhrnutí posledného zväzku svojho diela Slovenské povstanie roku 1848/49.³³

Roky 1848/49 predstavovali v každej kultúre dôležité politikum. Preto na ich interpretáciu a obraz silno vplývali politické okolnosti a záujmy. Ich poznanie a propagovanie v slovenskej kultúre vykazuje veľmi rozporuplné znaky. S výnimkou rokov 1849 až 1852 a obdobia medzi rokmi 1919 až 1947 poznanie slovenskej politiky a celkove revolúcie v rokoch 1848/49 pokročilo málo a nevyvíjali sa aktivity podporujúce utváranie príťažlivého obrazu (idealizácia, martýrstvo, heroizmus) revolučných rokov v pamäti slovenskej verejnosti. Naopak, politické a spoločenské faktory počas dualizmu a komunizmu spôsobili to, že sa slovenské politické úsilie i celkove dianie v rokoch 1848/49 marginalizovali.

Po roku 1989 sa potvrdilo, že roky 1848/49 sú pre slovenskú spoločnosť vzdialenou a neznámou historickou udalosťou, v jej kolektívnej pamäti zanechali iba nepatrnú stopu, ich obraz je aj medzi intelektuálmi a spoločenskými vedcami rozmazaný. V súčasnosti ich udržiavajú v pamäti viac menej len historici a úzke odborné kruhy, predstavujú viac vedecký ako spoločenský fenomén. Markantne sa to prejavilo pri stopäťdesiatom výročí revolúcie. Počas rokov 1998 a 1999 sa

³⁰ Rapant v rámci tejto diskusie napísal nasledujúce príspevky: K pokusom o novú historicko-filozofickú koncepciu slovenského národného obrodzenia. In: Slovenská literatúra, 1965, č. 5, s. 493–506; Štúr a štúrovci v službe národa a pokroku. In: Slovenská literatúra, 1965, č. 5, s. 437–457; „Ešte nečo“ o tom slovenskom národnom obrození. In: Slovenská literatúra, 1967, č. 4, s. 405–427; V sebaobrane. In: Kultúrny život 1967, č. 17, s. 8.

³¹ Andics, Erzsébet: Revízió alá kell-e venni Marx és Engels nézeteit az 1848–49-es forradalomról? In: Valóság 1966, č. 4, s. 40–53.
Diskusia by si zaslúžila zvláštnu analýzu, na tomto mieste len upozorňujeme na niektoré postrehy o nej Haraksim, Eudovít: cit. dielo, s. 27–33.

³² Rapant, Daniel: Pokrok a spiatocníctvo v rokoch 1848–49. (Odpoveď Alžbete Andicsovej. Replika na Andicsovej polemiku o článku Daniela Rapanta Štúr a štúrovci v službe národa a pokroku...). In: Slovenská literatúra 1966, č. 6, s. 604–611.

³³ Rapant, Daniel: Slovenské povstanie roku 1848–49. Diel piaty, časť prvá Doplnky, opravy, súhrny. Bratislava 1967, s. 304, 437.

síce o nej konalo niekoľko odborných podujatí, ale ani mienkotvorné elity ani politické reprezentácie neprejavili potrebu si roky 1848/49 manifestačne a rituálne priblížiť v masovejšom meradle. Nemajú na ne vytvorený názor a nedokázali by ani pomenovať, čo by sa vlastne malo pripomínať a oslavovať. Domnievam sa, že tento deformovaný vývin reflexie rokov 1848/49 koreluje s deformovaným vývinom modernej slovenskej spoločnosti a jej celkovou nízkou kultiváciou historického vedomia.

Resumé

Obraz rokov 1848/49 v slovenskej kultúre (od polovice 19. storočia po súčasnosť) **

Roky 1848/49, naplnené dramatickými udalosťami, priniesli prevratné spoločenské zmeny. Vďaka tomu sa stali v každej stredoeurópskej kultúre a historiografii objektom poznania a prítlačivou súčasťou kolektívnej pamäti. Štúdia sa pokúša priblížiť, ako prebiehal vývoj poznania a utváranie obrazu revolúcie rokov 1848/49 v slovenskej kultúre, predovšetkým v historiografii. Sleduje, ako sa v nej prezentovali také témy ako pôsobenie slovenskej politiky, jej štátoprávne ambície, ozbrojené vystúpenia a postoj k uhorsko-maďarskej revolúcii. Všíma si, ako politické podmienky, spoločenská klíma či potencie samotnej slovenskej historiografie ovplyvňovali poznanie a obraz rokov 1848/49. Taktiež sa usiluje postihnúť, ako sa z hľadiska sledovanej témy vyvíjala kvantitatívna a hlavne kvalitatívna stránka slovenskej historiografie. Jej vrchol predstavuje predovšetkým monumentálne dielo Daniela Rapanta *Slovenské povstanie roku 1848/49*.

Autor analyzuje problematiku v piatich obdobiach: po skončení revolúcie, v 60. a 70. rokoch 19. storočia, v období dualizmu, počas 20. až 40. rokov 20. storočia, v komunistických desaťročiach. V každom z týchto období sa téma rokov 1848/49 sledovala v iných podmienkach, s rôznou intenzitou, v rozdielnych žánroch, v kolektívnej pamäti spoločnosti nadobúdala odlišné miesto. V prvých rokoch po revolúcii venovali autori z pozície „vítaza“ pomerne veľa pozornosti ešte živým a bolestivým udalostiam. Slovenské aktivity sčasti faktograficky približovali a vecne oceňovali, sčasti ich idealizovali, heroizovali a utvárali základ slovenského martýria. Takto začali utvárať pozitívny obraz slovenského pohybu v rokoch 1848 a zároveň kladli základy konzervatívnej interpretácie revolúcie 1848/49, ktorá v slovenskej historiografii dominovala až do komunistického prevratu roku 1948. V 60. rokoch 19. storočia sa črtali dva interpretačné prístupy, ktoré kopírovali diferenciáciu slovenskej politiky. Prvý pokračoval v oceňovaní a vyzdvihovaní slovenského pohybu i obetí. Druhý prejavoval menej obdivu k slovenskému daniu a pozitívnejšie vnímal maďarskú politiku v roku 1848. Jeho predstavitelia sa aj takto usilovali otvoriť si cestu k spojenectvu s maďarskými politickými silami. K prudkému zvratu došlo v období dualizmu. Slovenská koncepcia rokov 1848 ovplyvňovala iba nepočetnú vlasteneckú spoločnosť, ich poznanie pokročilo minimálne. Celý verejný priestor vyplnila vďaka podpore štátu a municipiálnych úradov maďarská interpretácia rokov 1848, ktorá korešpondovala s ľavicovými koncepciami v západnej Európe. Slovenské aktivity v rokoch 1848/49 sa dostali do epicentra záujmu kultúry až po roku 1918 – za podpory štátu sa skvalitňovalo ich poznanie a začali sa prezentovať aj pred širokou verejnosťou. Rozvinula sa

pomníková tvorba a začalo vychádzať trinásťzväzkové dielo Daniela Rapanta. Ide o najrozsiahlejšiu prácu v slovenskej historiografii vôbec a najrozsiahlejšie dielo o revolučných rokoch 1848/49 v stredoeurópskych historiografiách. Po komunistickom prevrate roku 1948 sa radikálne zmenili ich princípy. Leninský dogmatizmus označil dovtedajší výklad revolúcie i dielo D. Rapanta za nepriateľské a neprijateľné. Slovenská historiografia sa z dvoch revolučných rokov venovala iba tzv. pozitívnej fáze (jar 1848). Výnimku predstavovali len liberálnejšie 60. roky. Vtedy vzniklo viacero prínosných štúdií aj o slovenských štátoprávných a vojenských iniciatívach. Rozvinuli sa diskusie o charakte re revolúcie, mieste slovenského hnutia a vôbec hnutí tzv. malých národov v nej, v ktorých sa tlmili dogmatické názory z 50. rokov. Ich podstatnú časť tvorila polemika medzi maďarskou marxistickou historičkou E. Andicsovou a D. Rapantom, resp. niektorými oficiálnymi slovenskými a českými historikmi.

V dôsledku negatívnych a dlhodobých politických a kultúrnych faktorov sa v pamäti slovenskej spoločnosti obraz rokov 1848/49 takmer vôbec nesformoval, v lepšom prípade ostal rozmazaný. Súčasná slovenská spoločnosť, vrátane intelektuálov, ich význam reflektuje minimálne a už vôbec nepocituje potrebu ho verejne manifestovať a ritualizovať. Pamäťové stopy udržiava iba úzka skupina historikov a iných odborníkov. Celkove vývin deformovaného obrazu a poznania rokov 1848/49 odráža do značnej miery deformovanú cestu slovenskej spoločnosti v moderných dejinách.

Rezümé

Az 1848/49-es évek képe a szlovák kultúrában (a 19. század közepétől máig)

A drámai eseményekkel teli 1848/49-es évek forradalmi társadalmi változásokat hoztak. Ennek köszönhetően mindegyik közép-európai kultúrában és történetírásban a megismerés tárgyává és a kollektív emlékezet vonzó részévé váltak. A tanulmány megpróbálja közelebb hozni, hogyan ment végbe a megismerés fejlődése és az 1848/49-es forradalmi évek képének alakulása a szlovák kultúrában, mindenekelőtt a történetírásban. Figyelemmel kísérjük, hogyan jelentek meg benne olyan témák, mint a szlovák politika működése, államjogi ambíciói, a fegyveres fellépés és a magyarországi-magyar forradalomhoz való viszony. Szemügyre vesszük, hogy a szlovák historiográfia milyen politikai feltételei, társadalmi légköre vagy potenciálja befolyásolták az 1848/49-es évek megismerését és képét. Úgyszintén törekszünk megérteni, hogy a vizsgált téma szempontjából hogyan fejlődött a szlovák történetírás mennyiségi és főleg minőségi oldala. A csúcspontját mindenekelőtt Daniel Rapant monumentális munkája, a *Szlovák felkelés 1848/49-ben* jelenti.

A szerző a problematikát öt korszakban elemzi: a forradalom befejeződése után, a 19. század 60-as és 70-es éveiben, a dualizmus idején, a 20. század 20-as és 40-es éveiben, a kommunista évtizedekben. Ezeknek a korszakoknak mindegyikében az 1848/49-es évek témáját más körülmények között, különböző intenzitással, eltérő műfajokban követték nyomon, a kollektív társadalmi emlékezetben különböző helyet szerezett. A forradalom utáni első években a szerzők a „nyertes” pozíciójából viszonylag nagy figyelmet szenteltek a még élő és fájdalmas eseményeknek. A szlovák tevékenységeket részben faktografikusan közelítették meg, és folyton méltatták, részben idealizálták, heroizálták, és megteremtették a szlovák mártíromság alapjait. Így kezdték megalkotni a szlovák mozgalom pozitív képét 1848-ban, és egyúttal lerakták az 1848/49-es forradalom kon-

zervatív interpretációjának alapjait, amely a szlovák történetírásban egészen az 1948-as kommunista fordulatig meghatározó volt. A 19. század 60-as éveiben két interpretációs megközelítést vázoltak fel, amelyek a szlovák politika megoszlását másolták. Az első folytatta a szlovák mozgalom és áldozat méltatását és kiemelését. A másik kevesebb csodálatot tanúsított a szlovák események iránt és pozitívabban fogta fel a magyar politikát 1848-ban. Ennek képviselői így a magyar politikai erőkkal való szövetség útját igyekeztek megnyitni. Hirtelen fordulat történt a dualizmus idején. Az 1848-as évek szlovák koncepcióját csak kisszámú hazafias társaság befolyásolta, az ő ismeretük minimálisra korlátozódott. A nyilvánosság egész terét betöltötte – az állam és a megyei hatóságok támogatásának köszönhetően – az 1848-as évek magyar interpretációja, amely megegyezett a nyugat-európai baloldali koncepciókkal. Az 1848/49-es évek szlovák tevékenységei egészen 1918-ig a kulturális érdeklődés epicentrumába jutottak – az állami támogatás miatt ismeretük minőségileg javult és a széles nyilvánosság előtt is kezdtek megjelenni. Fejlődött az emlékmű irodalom és kezdett kijönni Daniel Rapant tizenháromkötetes műve. A legerjedelmesebb munkáról van szó a szlovák történetírásban és egyáltalán ez a legerjedelmesebb mű az 1848/49-es forradalmi évekről a közép-európai historiográfiában. Az 1948-as kommunista fordulat után radikálisan megváltoztak az alapelveik. A lenini dogmatizmus a forradalom addigi értelmezéseit és D. Rapant munkáját is ellenségesnek és elfogadhatatlannak minősítette. A szlovák történetírás a két forradalmi évből csak az ún. pozitív fázissal törődött (1848 tavasz). Kivételt csak a liberálisabb 60-as évek jelentettek. Akkor több értékes tanulmány született a szlovák államjogi és katonai kezdeményezésekről is. Viták bontakoztak ki a forradalom jellegéről, a szlovák mozgalomról és általában benne az ún. kis népek mozgalmairól, amelyekben tompultak az 50-es évek dogmatikus nézetei. Ezek alapvető részét alkotta a magyar marxista történész, Andics E. és a D. Rapant közötti, illetve néhány hivatalos szlovák és cseh történész közötti vita.

A negatív és hosszantartó politikai és kulturális tényezők következtében a szlovák társadalom emlékezetében az 1848/49-es évek képe általában ne alakult ki, rosszabb esetben szétmázolt maradt. A jelenlegi szlovák társadalom, főleg az értelmiségiek, a jelentőségüket minimálisnak tekinti, és általában már nem érzi szükségét, hogy azt nyilvánosan manifesztálja és ritualizálja. Az emléknymokat csak a történészek szűk csoportja tartja fenn és más szakemberek. Az 1848/49-es évek deformált képének és ismertetének egész fejlődése tükrözi a szlovák társadalom jelentős mértékben deformálódott útját a modern történelemben.

Summary

The image of the years 1848/1849 in Slovak culture (from the half of the 19th century until today)

The study introduces the development of knowledge and the creation of an image concerning the revolution 1848/49 – first of all the activity of the Slovak policy, its ambitions, armed appearance and the attitude towards the Ugrian – Hungarian revolution – in Slovak culture, primarily in historiography. This theme encompasses the years shortly after the revolution, the 60s and 70s of the 19th century, the age of dualism, from the 20s to the 40s of the 20th century and during the communist era. It shows how the knowledge about the revolution was influenced during these phases by the situation in politics and social climate, as well as the potency of Slovak historiography itself. The study attempts

to present the thematic scope as well as the quantitative and more importantly qualitative side of Slovak historiography, which culminated in the work of Daniel Rapant. The final summary points towards the unstable interest about the years 1848/49 and its blurry image in the memory of the Slovak society.

A SZLOVÁKOK ÁLTAL LAKOTT VÁLASZTÓKERÜLETEK KÉPVISELŐVÁLASZTÁSAINAK STATISZTIKAI VIZSGÁLATA 1887–1901

Pap József

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

Tanulmányunkat a Bólyai János Kutatói Ösztöndíjprogram keretében készülő adatbázis elemzése alapján készítettük. Adatbázisunk az 1887 és 1918 között megválasztott országgyűlési képviselőkre vonatkozó információkat gyűjti össze.

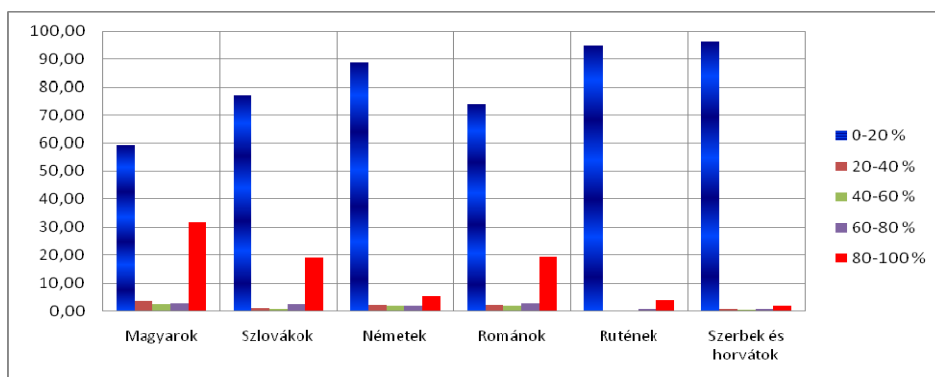
A vonatkozó adatok rögzítése előtt kidolgoztunk egy olyan kódrendszert, mely alkalmas a képviselőkre vonatkozó szöveges információk rögzítésére oly módon, hogy a kapott elemek statisztikai programok által feldolgozhatóak legyenek. Kettős rendszert hoztunk létre, egy számkód jelzi az adott személy beosztását, egy másik pedig a beosztáshoz tartozó szervezeti egységet (pl.: főispán és vármegye). További kódok pedig ezeket az információkat országokhoz, vármegyékhez, kerületekhez-járásokhoz, településekhez kapcsolják. A rendszer szabadon bővíthető, tehát újabb tevékenységek, szervezetek vagy helyek illeszthetők be. Jelenleg 250 tevékenység, 1414 szervezeti egység, 12 713 földrajzi hely szerepel a folyamatosan bővülő adatbázisban. A tevékenységi szerkezet meghatározása során az 1910-es népszámlálási statisztika, a tiszti cím- és névtárak, az egyházi munkák, állami és vármegyei tisztviselők javadalmazásáról szóló törvények logikai rendszerét követtük.

Az adatokat az MS Access 2007 adatbázis-kezelő programon létrehozott táblázati struktúrában rögzítjük. A tanulmány készítésekor az 1887 és 1918 közötti időszak országgyűlési ciklusai közül az 1887-es, az 1892-es, az 1896-os választás eredményeivel végeztünk. Munkánk alapforrásai a választási almanachok. A pótválasztások, a ciklusközi változások eredményeit a Képviselőházi naplók vonatkozó köteteiből dolgozzuk fel. Egy személy életrajzánál természetesen figyelembe vesszük a vizsgált korszakot megelőző és az azt követő időszakot is. Jelenleg 1555 országgyűlési képviselő található az adatbázisban (1887 és 1918 közötti teljes lista), melyek közül 1158 személyhez kb. 14 000 rögzített információ kapcsolódik. Eddig 95 szakirodalmi tételből rögzítettünk adatokat (a szám nem tartalmazza a sorozatok külön köteteit, pl.: a Képviselőházi Napló egy elem a listán.)

A képviselők adatainak rögzítésével párhuzamosan az 1880-as népszámlálási statisztika településekre, járásokra és megyékre, az 1910-es statisztika járásokra és megyékre, valamint az 1906-os választási statisztika megyékre vonatkozó adatai is bekerültek a rendszerbe. Miután összehangoltuk a választókerületi beosztást a járási beosztással, lehetőségünk van a választási eredményeket a megyei és a járási statisztikai adatok tükrében vizsgálni.

Tanulmányunk első felében a szlovákok által lakott területeket határoljuk körül, ezzel párhuzamosan pedig a szlovákok településföldrajzi sajátosságait mutatjuk be. Segítségünkre lesz ebben az 1880-as népszámlálás községsoros és az 1910-es népszámlálás járássoros adatbázisa. Az 1880-asat a KSH, az 1910-eset mi digitalizáltuk.¹

1880-ban a Magyar Királyság összlakossága, Horvátország nélkül 13 728 622 főt tett ki, a szlovákok létszáma ekkor 1 790 476 fő volt, az ország lakosságának 13%-át adták. Az 1910-es népszámláláskor 18 214 727 személyből 1 946 165 fő, azaz 10,7% vallotta magát szlováknak. 1880-ban 12 878 különböző jogállású település volt az ország területén, melyek 76%-ában 10%-nál kevesebb szlovák lakos élt. 3%-ot tett ki az olyan települések aránya, ahol a lakosság 10 és 60% közötti arányban volt szlovák. A fennmaradó 21%-ban a lakosságnak több mint 60%-a vallotta magát szlováknak. A koncentráció azonban még jelentősebb volt, hiszen 2,4%-ban laktak 60 és 80%-os arányon belül, 13%-ban pedig 90% feletti volt az arányuk. 2432 olyan település volt, ahol a túlnyomó többséget a szlovákok adták. A következő ábra azonban jól mutatja, hogy ez egyáltalán nem egyedi jelenség. Megfigyelhető, hogy a magyarországi nemzetiségek egymástól nagyfokú elkülönülésben éltek, hiszen az általuk minimálisan lakott települések mellett a dominánsan általuk lakottak a gyakoriak, a kevert etnikumú települések aránya alacsony. Az oszlopok magasságát természetesen az adott nemzetiség létszáma befolyásolja.

1. ábra Települések megoszlása az adott nemzetiséghez tartozó lakosság alapján (1880)

A következő táblázat segítségével megvizsgálhatjuk a szlovákok által lakott települések arányát az egyes hierarchikus szinteken belül.

¹ Számításainkat a következő források alapján készítettük: A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Budapest, 1882., A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 48. köt. I. rész. Budapest, 1913.

Község	Szlovákok	76,9	0,8	0,6	2,2	19,4	12065
Mezőváros	Szlovákok	79,3	1,2	1,8	5,1	12,6	667
Rendezet tanácsú város	Szlovákok	70,2	9,9	7,4	5,8	6,6	121
Szabad királyi város	Szlovákok	90,0	5		5	0,0	20
Törvényhatósági jogú város	Szlovákok	100,0	0	0	0	0,0	5

Az adatokból jól látható, hogy a szlovák társadalom dominánsan az alacsonyabb jogállású településeken élt. A községek 21,6, a mezővárosok 17,8%-ában adták a lakosság több mint 60%-át. Ugyanez a szám a rendezett tanácsú városok között 12,4, a szabad királyi városok között pedig 5%. A magasabb jogállású települések, Békéscsaba kivételével, mind a Felvidéken helyezkedtek el. Dominánsan szlovákok által lakott falvak szintén a Felvidéken voltak megtalálhatók, hiszen 2611 olyan községből, ahol több mint 60%-ot tettek ki, csupán 54 volt más területen. 23 Pest-Pilis-Solt vármegyében, a többi pedig az Alföld déli vármegyéiben. A 2432, 60%-nál több szlovák lakossal bíró településből 405-nek volt több lakosa 1000 főnél, ebből is 290 1000 és 2000 közé esett. 5000 főnél 13 település volt népesebb, az élen a 15.265 lakosú Selmecebányával (76,4%) és a 32 616 lakosú Békéscsabával (73,81%). Kicsit más képet kapunk, ha eltekintünk a 60%-os küszöbtől, és azt vizsgáljuk, hogy mely településen élt a legtöbb szlovák lakos. Az élen ekkor is Békéscsaba áll (24 073 fő), amit Budapest követ (21 581 fő) és a harmadik Szarvas (13 301 fő). 10 olyan település volt, ahol több mint 5000 szlovák élt, de nem érték el az 60%-ot. Iglón, Nagylakon, Eperjesen, Nagyszombatban, Szarvason 50 és 60% közötti értéket, Mezőberényben, Nyíregyházán és Kassán 30 és 40% közöttit, Pozsonyban 15%-ot, Budapesten 6,5%-ot tapasztalhatunk.

1880-ban 17 olyan vármegye volt, ahol meghaladták a 20%-ot. Abszolút számokat tekintve, 16 vármegyében volt 50 000 nél több szlovák lakos, amelyek Pest-Pilis-Solt kivételével benne voltak az előző csoportban. A legtöbben Nyitrában éltek. Az ország 427 járásából 20% feletti értéket 86 esetben találunk, közülük 55 járásban az érték magasabb 60%-nál.

	Lakosság száma 1880	Szlovákok lélekszáma	Szlovákok aránya
BÉKÉS MEGYE	229 757	53 517	23,3
ABAÚJ-TORNA MEGYE	180 344	51 247	28,4
UNG MEGYE	126 707	36 920	29,1
NÓGRÁD MEGYE	191 678	59 650	31,1
ZEMPLÉN MEGYE	275 175	102 730	37,3
POZSONY MEGYE	314 173	133 580	42,5
GÖMÖR MEGYE	169 064	72 432	42,8
HONT MEGYE	116 080	54 484	46,9
BARS MEGYE	142 691	79 108	55,4
SZEPES MEGYE	172 881	96 274	55,7
SÁROS MEGYE	168 013	115 470	68,7
NYITRA MEGYE	370 099	263 409	71,2

	Lakosság száma 1880	Szlovákok lélekszáma	Szlovákok aránya
TÚRÓCZ MEGYE	45 933	33 951	74,0
LIPTÓ MEGYE	74 758	67 554	90,4
ZÓLYOM MEGYE	102 500	92 621	90,4
TRENCSEN MEGYE	244 919	222 786	91,0
ÁRVA MEGYE	81 643	75 901	93,0

Az 1910-es népszámlálás községsoros adatai egyelőre nincsenek digitalizálva, így a településstruktúrát nem tudjuk összehasonlító módon bemutatni. A szlovákok által jelentős arányban lakott vármegyék listáján ugyan nem tapasztalunk változást, azonban a statisztikai adatok mélyreható átalakulásról tanúskodnak. A 17 vármegye közül Pozsonyban jelentősen növekedett a szlovákok aránya, 6-ban stagnált, kis mértékben nőtt, a fennmaradó 10-ben azonban jelentősen csökkent. Árvában a csökkenés megközelítette a 18%-ot. A legnagyobb abszolút csökkenést Abaúj-Torna könyvelte el, ahol a lakosságcsökkenéssel szinte megegyező módon 21 727 fővel kevesebb szlovákot írtak össze 1880-hoz képest 1910-ban. A 17 vármegyében a németek is jelentős számban és arányban csökkentek. Nincs azonban olyan megye, ahol a magyarok aránya és száma csökkent volna. Csupán Trencsénben, Árvában, Liptóban és Ungban volt viszonylag alacsony, 2-3%-os a növekedésük.

	Lakosság szám változása 1880-hoz képest	Szlovákok		Magyarok		Németek		Külföldön van
		Arány változás	Szám változás	Arány változás	Szám változás	Arány változás	Szám változás	
Árva	-2968	-17,97	-16805	2,57	1645	-0,71	-695	9968
Sáros	4744	-10,73	-13615	7,48	13862	-1,37	-1252	31064
Zemplén	67555	-10,33	-9787	13,52	74138	-1,72	-3228	39890
Hont	1031	-9,94	-11303	14,64	17705	-1,85	-1988	1414
Abaúj-Torna	-22517	-9,42	-21727	17,46	14142	-4,59	-8560	16548
Nógrád	67982	-9,12	-1313	14,34	79482	-1,48	-1604	1799
Ung	34250	-7,14	-556	1,84	14345	2,15	4769	19500
Zólyom	30414	-5,36	20673	9,40	13845	-0,93	-883	2422
Turóc	9681	-4,91	4481	7,68	4494	0,43	2005	3493
Gömör- és Kis-Hont	18569	-4,84	-200	9,77	26759	-1,38	-2784	9336
Békés	67937	-1,29	13253	7,46	66384	-0,88	-563	932
Bars	35422	-0,44	18716	5,48	19904	-1,82	503	1109
Liptó	11937	-0,36	10544	3,08	2927	-0,71	-184	4748
Nyitra	86148	-0,17	61255	7,33	46030	-3,86	-8566	21473
Szepes	-1156	0,31	803	8,96	15132	-5,86	-9735	20628
Trencsén	64153	1,04	61984	2,95	10628	-1,34	-1605	21082
Pozsony	-3861	7,48	20764	7,33	22744	-10,31	-33338	13315

A 17 vármegye átlagadatai is jól mutatják a változás irányát, míg az átlagos népességnövekedés 27 607 fő volt, addig a szlovákok részaránya átlagosan 4,89%-kal csökkent, ami 8000 fős abszolút növekedéssel járt együtt. A magyarok 8,31%-kal növekedtek, ez 26 127 főt tett ki vármegyei átlagban. A németek

átlagosan 2,13%-kal csökkentek, az abszolút csökkenés mértéke pedig átlagosan 3983 fő volt. Az etnikai változások irány tehát jól látható, az asszimiláció adatainak értékeléséhez azonban figyelembe kell venni a kivándoroltakat is. A népszámlálás közölt adatokat a külföldön lévőkről (a 17 megye esetében 218 721 fő), de nemzetiségi bontásukat nem ismerteti. Ezért ez az adat számunkra most annyiban hasznosítható, hogy a szakirodalom megállapításaival egyetértve, ezt feltételezzük (az asszimiláció mellett) a szlovák és a német lassabb növekedés vagy csökkenés mögött.

A népességre vonatkozó statisztikai adatok segítségével megbecsülhetjük a választókerületek etnikai szerkezetét is. Hangsúlyozni kell azonban, hogy adataink becslést jelentenek, hiszen a statisztikai kimutatásokat járási szinten összesítették, és a járási beosztás nem fedi a választókerületi tagozódást, de a két rendszer a járási és a választókerületi térképek alapján összevethető. Az így keletkezett adatok arányaikban pontosak. Teljes egyezést akkor tudnánk elérni, ha a településeket kerületekhez rendelnénk, de mivel erre vonatkozó pontos lista nem áll rendelkezésünkre, be kell érünk a járások egyeztetésével.

A becslés módszerével megállapítható, hogy a 413 magyarországi választókerület közül 71 olyat találunk, ahol a szlovákok aránya meghaladta a 20%-ot. 20 és 40% közötti értéket 13 kerület, 40 és 50% közöttit 8, 50 és 70% közöttit 22, 70 és 90% közöttit 17, 90 és 100% közöttit pedig 12 esetben kapunk. Tehát a kerületek 12,4%-ában (51 kerület) a szlovákok egyszerű, 7,7%-ában (32 kerület) pedig abszolút többségben voltak. Ha a kerületek földrajzi elhelyezkedését vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy döntő részben a Felvidéken voltak megtalálhatók, kivétel ezalól két békési (Orosháza, 28,82%, Békés 61,66%), egy alsó-fehéri (Magyarigen 28,82%), egy bács-bodrogi (Kulpin 31,1%) és egy tolnai (Szekszárd 35,79%) kerület. Megvizsgálhatjuk az is, hogy a vármegyék kerületein belül mekkora volt a szlováknak minősíthető kerületek aránya. A 20%-nál nagyobb értékkel rendelkező kerületek 20 vármegyében terültek el, de csak 13-ban alkották a kerületek többségét, ide tartozott az összes nyugat-felvidéki megye, valamint Gömör- és Kishont, Szepes, Sáros és Ung. Az 50%-nál nagyobb értékű kerületek 17 vármegyében szóródtak, és csupán 11 vármegyében alkották a megye kerületeinek többségét. Kihullott a listáról Ung és Gömör- és Kishont. A 66% feletti kerületek 11 vármegyében szóródtak, de csak hétben adták a kerületek legalább 50%-át (Liptó, Trencsén, Nyitra, Turóc, Hont, Sáros, Zólyom). Összesen két megye –Liptó 2, Trencsén 8 kerülettel– létezett, ahol minden kerület abszolút szlováknak minősíthető.

A statisztikai adatok segítségével tehát megállapíthattuk, hogy pontosan mely területeket kell vizsgálnunk. Van azonban még egy probléma, mellyel szembe kell nézni. Nevezetesen az, hogy a lakosságnak csak egy kis része rendelkezett a korban választójoggal. Egy 1908-ban keletkezett statisztikai összesítés azonban vizsgálta a cenzussal rendelkezők társadalmi összetételét, és ezen belül a nemzetiségek arányát. Sajnos az elemzés készítői adataikat megyei és törvényhatósági joggal felruházott városi összesítésben közölték, és a nemzetiségieket nem választották szét külön kategóriákra. De tekintettel a szlovákok fentebb bemutatott nagyfokú területi koncentrációjára, a dominánsan szlovák vármegyék (az 50%

feletti értéket adó 9) esetében közelítőleg meg tudjuk azt határozni, hogy mekkora volt a cenzussal rendelkezők aránya, és ez milyen mértékben függött össze a nem magyarok helyi szereplésével.

Első lépésként a statisztikai elemzés módszereit hívjuk segítségül, a választók aránya és a magyar választók közötti kapcsolatot keressük (korrelációs számítás a Pearson-féle mutató segítségével). A vizsgálat azt mutatja, hogy nincs szignifikáns kapcsolat a két érték között, tehát a terület nemzetiségi jellegéből nem következik az alacsonyabb vagy magasabb választói arány. 1908-ban minimum 2, maximum 11%-ot tettek ki a választók az össznépességen belül, az átlagérték 6,2% volt. Az törvényhatóságok középső 50%-ában 5,5 és 7% közötti érték figyelhető meg. A legalacsonyabb értékeket adó törvényhatóságok elsősorban Erdélyben voltak megtalálhatóak, de Nyitra (5%) és Trencsén (3%) ebbe az alsó negyedbe esett. A felső negyedben 5 olyan megyét találunk, ahol a szlovákok aránya magasabb 50%-nál (Liptó 9%, Sáros és Szepes, 8%, Bars és Turóc vármegye, 7%). A szlovák területekről megállapítható, hogy az átlagnál magasabb volt a választójoggal rendelkezők lakossághoz viszonyított aránya.²

Érdekes megvizsgálni a választók nemzetiségi hovatartozását. Ehhez felhasználhatjuk az 1906-os választói statisztika magyar-nem magyar beosztását és az 1910-es nemzetiségi adatokat.³ A 9 többségi szlovák vármegyéből Árvában és Turócban enyhén kevesebb a magyar választók aránya a magyar lakosságnál, Sárosban enyhén magasabb, 2 és 4% közötti magyar felülreprezentáció tapasztatható Liptóban, Szepesben, Zólyomban és Barsban. A legmagasabb értékeket Trencsénben (7,7%) és Nyitrában (5,4%) kapjuk. Megállapíthatjuk tehát, hogy a szlovák területeken a lakosság nagyjából az etnikai szerkezetnek megfelelően rendelkezett a választójoggal, a magyaroknál tapasztalható enyhén kedvezőbb helyzet nem volt jelentős. 7 vármegyében a magyar választók aránya meg sem haladta a 15%-ot, Nyitrában 22%-os lakossági arányhoz 27,4%-os, Barsban pedig 35%-hoz 39,4%-os érték járt. A dominánsan szlovákok által lakott vármegyék választói a nemzetiségiek közül kerültek ki.

Ezt követően az 50%-nál nagyobb szlovák lakosságaránnyal rendelkező 51 választókerület választási adatait vizsgáljuk meg, négy választás, az 1887-es, az 1892-es, az 1896-os és az 1901-es tükrében.⁴

² Az számtani átlagértékek mellett, az egyes adatok kvartilis eloszlását is megadjuk tanulmányunkban.

³ Az 1906. évi május 19-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVIII. kötet. 210–211., 218–219. adatai alapján.

⁴ Vizsgálatunk alapforrásai: Sturm Albert, szerk.: Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Budapest, 1888., Sturm Albert, szerk.: Országgyűlési almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Budapest, 1892., Sturm Albert, szerk.: Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Budapest, 1897., Sturm Albert, szerk.: Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Budapest, 1901, Az 1901-es országgyűlés képviselőinek sematizmusa. Hivatalos adatok alapján összeállította: Tassy Károly. Budapest, 1904.

		1887	1892	1896	1901
Szabadelvű Párt	Mandátum	41	43	44	36
	%	80	84	86	71
Függetlenségi Párt	Mandátum	1	0	0	1
	%	2	0	0	2
Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt	Mandátum	5	8	4	2
	%	10	17	8	4
Katolikus Néppárt	Mandátum	0	0	3	7
	%	0	0	6	14
Antiszemita Párt	Mandátum	1	0	0	0
	%	2	0	0	0
Nemzetiségi Párt	Mandátum	0	0	0	4
	%	0	0	0	8
Független	Mandátum	3	0	0	1
	%	6	0	0	2

A táblázat adataiból jól látható, hogy a szlovák kerületek a Szabadelvű Párt biztos bázisát jelentették. A legrosszabb eredményt 1901-ben érték el, de akkor is a kerületek 71%-át ők birtokolták. A függetlenségi ideológia hívei szinte elvértve jutottak mandátumhoz, az 1887-es helyet is Békéscsabán szerezték. A Mérsékelt Ellenzék, későbbi nevén Nemzeti Párt, jelentős szereplője volt a szlovák kerületeknek, de miután megjelenik a Katolikus Néppárt, ketten könnyvelhetnek el együtt annyi győzelmet, mint korábban a mérsékeltek egyedül. Az 1901-es választáson a Katolikus Néppárt átvette a Nemzeti Párt szerepét. 1901-ben, az aktív politika megindításával párhuzamosan, a Szlovák Nemzeti Párt 4 jelöltet tudott bejuttatni a parlamentbe, a kerületek 8%-ában aratott sikert. 26 olyan kerület volt az 51-ből, ahol csupán szabadelvű győzelem született a négy választáson. Ilyen nagyfokú stabilitást, lényegesen kisebb mértékben ugyan, a Katolikus Néppárttól mondható el, amely az 1896-os első indulása után 3 kerületet (Bobró, Privigye és Szentjános) biztosan birtokolt.

Az országos adatoktól leginkább abban tértek el a szlovák kerületek, hogy a függetlenségieknek itt nem jutott hely. A kormánypárt és a mérsékeltek az országos átlagnál sokkal jobban szerepeltek. A szabadelvűek 1887-ben 13, 1892-ben 25, 1896-ban 12,4, 1901-ben pedig 7%-kal múlták felül itt az országos szereplésüket. A Katolikus Néppárt egyik biztos bázisát is a szlovák kerületek adták, hiszen 1901-ben 7,7%-kal haladták meg itt országos eredményüket. A négy nemzetiségi mandátum olyan kerületekben született, ahol a lakosság több mint 80%-ban volt szlovák (Liptószentmiklós, Nagyszombat, Szenice, Verbó). Az 51-ből azonban 25 ilyen volt, ebből 1901-ben 15 szabadelvű győzelem született. A nemzetiségi jelöltek győzelme tehát csökkentette a szabadelvűek eredményét ebben a kerületkategóriában. A 7 néppárti képviselő közül 5 szintén ilyen kerü-

letből került a parlamentbe. A szlovákok arányának növekedésével párhuzamosan tehát csökkent a kormánypárt vonzereje, de dominanciáját így sem veszítette el, mellette a néppárti és a nemzetiségi politikusok szerepeltek fej-fej melletti eredménnyel.

Az 1901-es választások esetében rendelkezésre állnak a pontos részvételi adatok, sajnos azonban az ellenjelöltek pártállását a választási almanachok nem tartalmazzák. 22 esetben (43%) csak 1 jelölt indult, így az választás nélkül jutott mandátumhoz. Ez magasabb az országos értéknél (125 mandátum, 30%). Ennek alapján elmondható, hogy az 51 kerületben a választási harc enyhébb volt az országos átlagnál. 18 esetben szabadelvű, háromban néppárti és egyben független jelölt jutott így a képviselőházba. A győztes szabadelvűek felének tehát meg sem kellett méretetnie magát. Ahol viszont választottak, ott mindenhol elment a lehetséges szavazók több mint 50%-a, sőt 4 kerület kivételével az abszolút többsége. A győztesekre azonban csak 5 esetben adtak le több szavazatot, mint a lehetséges választók 50%-a. Éppen Martin Kollar nemzetiségi képviselő jutott a legkisebb értékkel a parlamentbe, hiszen hiába adta a megjelentek 62%-a rá a voksát, ha csupán a nagyszombati választók 60%-a jelent meg, így is a lehetséges szavazatok 37%-át bírta. A legmagasabb értéket Erdélyi Sándor érte el, aki a lehetséges szavazatok 54%-át gyűjtötte be a Trencsén megyei baán-teplici kerületben. A választások eredményei igen szorosak voltak, 18 esetben 50 és 60% közé esett a győztes szavazati aránya. 13 esetben szabadelvű, egyben nemzetiségi, kettőben nemzeti párti, egyben néppárti és egyben függetlenségi mandátum született így. A 11 biztosan megszerzett hely közül 5 jutott a kormánypártnak és 3-3 a Szlovák Nemzeti Pártnak és a Néppártnak. A legnagyobb sikert a szabadelvű gróf, Semsey László érte el a nagyidai kerületben (81,1%). Adatbázisunk további bővítése során az 1896-os, az 1905-ös, az 1906-os és az 1910-es választásokról tudunk majd hasonló statisztikával szolgálni.

A 4 választás során 218 fő jutott elemzett kerületeinkből a parlamentbe, közülük 40 csak egyszer kapott ebben az időszakban bizalmat, 129 azonban többször szerepelt. Adatbázisunk jelenlegi állapota alapján az első három választás képviselőiről pontosabb képet tudunk alkotni, meghatározhatjuk végzettségüket, foglalkozási szerkezetüket, társadalmi és gazdasági szerepvállalásukat. Ebbe a vizsgálatba a három ciklus alatt 96 főt vontuk be.

Képviselő kapcsolata kerületéhez, átlagéletkor, főnemesi rang

1887-ben az 51 képviselőből 39 kapcsolódott valamilyen szinten a kerületéhez (26 helyi, 8 máshol született, de helyi lakos, 4 kerületben született, de máshol él, 1 idegen és csak egy ideig élt a kerületben), egy személynek kerületéhez való kapcsolata ismeretlen, tizenegyen pedig idegenek voltak. Idegennek számított Komlóssy Ferenc szempci antiszemita, báró Prónay Dezső békéscsabai függetlenségi, gróf Dessewffy Aurél szentjánosi mérsékelt képviselő mellett 8 szabadelvű politikus. 1892-ben 43 fő kerületéhez fűződő viszonya állapítható meg, az idegenek száma ekkor csak 7 fő volt (1 személy kapcsolata ismeretlen). Két nemzeti párti képviselő mellett 5 szabadelvű idegen bukkant fel a képviselők

között, közülük a legismertebb személy az újbányai kerületben győztes Tisza István volt. 1896-ra tovább nőtt a helyi kötődésű politikusok száma, ekkor 4 szabadelvű idegen mellett, 2 szabadelvű és 1 nemzeti párti ismeretlen lakhelyű politikust találunk. A szlovák kerületekről tehát elmondható, hogy dominánsan helyi kötődésű politikusokat választottak meg képviselőnek, és a századforduló felé haladva az idegenek aránya egyre csökkent.

1887-ben a képviselők átlagéletkora 46 év volt, az adatok 30 és 67 év között szóródtak. A legfiatalabb gróf Andrássy Tivadar Terebes, a legidősebb Sztányi Bernát Vágbeszterce szabadelvű képviselője volt. A képviselők 50%-a életkor szerint a 37 és 53 év közötti tartományba esett 25-25% pedig ennél fiatalabb, vagy öregebb volt. Egy képviselő esetében ismeretlen a születés időpontja. 10 fő (8 szabadelvű, 2 független) 1887-ben volt először képviselő. 5 képviselő 1861-ben szerepelt először, rajtuk kívül még négyen a hatvanas években kezdték a képviselői munkát, az 1870-es években tizennégyen, a nyolcvanas évek elején pedig tizenhatan kapták meg először a választók bizalmát. A mandátum kezdetén átlagosan 34 évesek voltak, de az adatok 24 év (gróf Zichy Jenő 1861-től és gróf Andrássy Tivadar 1881-től) és 62 év között szóródtak (gróf Zay Albert 1887-től). A képviselők 50%-a 28 és 40 év között kezdte meg szolgálatát. 1892-ben a képviselők átlagosan 48 évesek voltak, adataik 29 és 70 év között szóródtak. A legfiatalabbak között találjuk a 29 éves gróf Andrássy Sándort (Homonna, szabadelvű) és Radvánszky Györgyöt (Szliács, szabadelvű), a legidősebb pedig a 70 éves Lehoczky Egyed (Brezsnóbánya, szabadelvű) volt. A középső 50% életkora a 39 és 56 év közötti kategória között szóródott. 12 személy szerepelt először ekkor az országgyűlésen, a hatvanas években nyolcan, a hetvenes években heten, a nyolcvanas években húszan, a kilencvenes évek elején pedig négyen kerültek a politikusi pályára. A leghosszabb politikusai karrierrel, az 1861-es országgyűlésen is képviselő, Bánó József (Békéscsaba, nemzeti), gróf Zichy Jenő (Borbó, nemzeti) és Lehoczky Egyed (Brezsnóbánya, szabadelvű) rendelkezett. Karrierjük kezdetén átlagosan 39 évesek voltak (32,7 és 42,5 év közé esik a középső 50%), legfiatalabb pályakezdettel most is gróf Zichy Jenő és gróf Andrássy Tivadar bírt, a legidősebbel pedig gróf Zay Albert volt. 1896-ban a képviselők átlagban 48 évesek voltak. A legidősebb Jurich Mihály (72 év) Privigye katolikus néppárti, a legfiatalabb gróf Semsey László (27 év) Nagyida nemzeti párti képviselője volt. A középső 50% életkora 40 és 56 év közé esett. Átlagosan 9 éve töltötték be képviselői helyeiket, az adatok azonban most is jelentősen szóródtak. 1896-ban 11 személy (gróf Semsey László nemzeti párti, Jurich Mihály néppárti és 9 szabadelvű) kezdte meg első ciklusát. A leghosszabb országgyűlési múltra két szabadelvű, Urbanovszky Ernő és Zsámbokrétthy József tekinthetett vissza. 1865 és 1879 között kezdett 11 fő, az 1880-as években 15 fő és 1895 előtt 14 fő.

A három választás során mandátumhoz jutott személyek életkori struktúrájában nem mutatható ki jelentős különbség, az átlagéletkorok és az egyes adatok szóródási intervallumai szinte teljesen azonosak. A kerületekben képviselői rutinnal rendelkező politikusok szerepeltek, az új emberek aránya mindhárom esetben 20% körüli volt, aminek egy része a mortalitás figyelembevételével ter-

mészetesnek tekinthető. A ciklusközi elhalálozások vizsgálatához egyelőre nem rendelkezünk pontos adatokkal, ehhez egyrészt további választások feldolgozására van szükség, másrészt az időközi választások adatait is össze kell gyűjteni. Ezt a munkát folyamatosan végezzük.

A képviselők társadalmi állásával kapcsolatban egyelőre csupán a főnemesi rangról vannak pontos adataink. Az 51 kerületben, három ciklus alatt 11 gróf (6%) szerepel a közöttük, 1887-ban 6 fő (5 szabadelvű, 1 mérsékelt ellenzéki), 1892-ben 7 fő (6 szabadelvű, 1 nemzeti párti), 1896-ban 4 fő (3 szabadelvű, 1 nemzeti párti). A főnemességet képviselte még 10 báró, 1887-ben 7 fő (5 szabadelvű, 1 mérsékelt ellenzéki és 1 függetlenségi), 1892-ben 7, 1896-ban pedig 3 szabadelvű. Az egyes ciklusokban az arisztokraták aránya viszonylag magas volt (1887 26%, 1892 27%, 1896 14%), 1896-ra azonban jelentősen lecsökkent. Az arisztokrácia itteni szerepvállalása 1887-ben és 1892-ben jelentősen meghaladta az országos átlagot (1887 12,8%, 1892 14,3%, 1896 12,6%) és az 1896-os csökkenés után is kissé magasabb volt annál. 11 képviselő kapott magasabb kitüntetést megválasztása előtt, ők egy kivételével mind a szabadelvűek közé tartoztak.

Felsőfokú végzettség

Adatbázisunk lehetőséget nyújt a végzettség megállapítására. Jelenlegi helyzetben 81 személy esetében vannak adataink felsőfokú tanulmányokról, de ez a szám ténylegesen nagyobb lehet, hiszen a többi képviselőnél nem szerepel arra vonatkozó információ, hogy nem jártak volna felsőoktatási intézménybe. Adatainkat tovább fogják finomítani a későbbi kutatások. A 81 személyhez 118 különböző felsőoktatási tanulmányi ciklus kapcsolható, hiszen egy ember több helyen és több képzési területen is szerepelt, szerepelhetett. Ebből 78 képzési ciklus esik Budapestre. 29 esetben szerepelt az életrajzokban egyéb magyar képzési hely (Debrecen 1, Eger 1, Eperjes 4, Esztergom 1, Győr 3, Kassa 7, Pozsony 11, Selmechánya 3). Különösen érdekes, hogy az 1870-es évektől látványosan visszaesett a Budapesten kívüli oktatási helyek szerepe és nőtt a felsőfokúan képzettek között a fővároshoz kapcsolódók aránya. 12 esetben nem lehetett megállapítani a végzés pontos hazai helyét. 21 fő tanult, 28 külföldi képzési helyen. A külföldi tanulmányi helyek szerkezete korábbi tapasztalatainknak megfelelően alakult, Ausztria mellett még a német egyetemekre jártak a magyar fiatalok, Nagy Britannia vagy Franciaország szerepe elhanyagolható. (1 Angers, 14 Bécs, 2 Gratz, 3 Berlin, 1 Halle, 3 Heidelberg, 1 Jéna, 1 Lipcse, 1 München, 1 London, Oxford, 1 ismeretlen.) A 118 képzési ciklusból 88 a jogi pályához kapcsolódott, ezen túl szórva találunk más képzési területet (államtudományok 4, bölcsélet 3, gazdaság 2, katonai 1, mérnöki 5, teológia 4, természettudományok 1, ismeretlen 10). A szlovák kerületből választott felsőfokú végzettséggel rendelkező személyek dominánsan jogot végeztek és a budapesti képzési helyhez kapcsolódtak. Csak 9 olyan személyt találunk a 81-ből, aki sohasem járt budapesti képzési helyre és nem volt jogász, és 14 olyan jogászt, aki nem járt Budapesten egyetemre.

Katonai szerep, hivatalnoki pálya

Katonai szolgálatra 26 fő esetében vannak adataink. 1848–49-es katonai szolgálattal négyen büszkélkedhettek, Neiszidler Károly (Pozsony II. szabadelvű, 1887, 1892, 1896) hadnagy volt, Prileszky Tádé (Stomfa, szabadelvű, 1892), Szirmay Pál (Homonna, szabadelvű, 1887) és Urbanovszky Ernő (Nagybiccse, szabadelvű, 1887, 1892, 1896) esetében pedig a pontos beosztás ismeretlen. Önkéntesi évét csak 10 fő teljesítette, pedig 34 fő esetében biztos, hogy 1850 után született, tehát a hadkötelezettség bevezetése után elméletileg katonai szolgálatra alkalmas volt. 10 fő szerepelt hivatásos katonaként élete egy bizonyos szakaszában, a legmagasabb rangot gróf Csáky Kálmán (Lőcse, szabadelvű, 1892) érte el, aki 1890-ben a 2. lovasdandár vezérőrnagy parancsnokaként fejezte be a szolgálatát. Csákyt gróf Pongrácz Károly ((Verbó, szabadelvű, 1887, 1892) követte a ranglétrán, aki 1878 és 1888 között ezredes volt a császári királyi hadseregben. Érdekes, bár nem katonai karriert futott be, Schober Ernő (Galgóc, szabadelvű, 1887, 1892), aki képviselősége után 1896-tól Lipótvári Fegyház igazgatója, és Rudnay Béla (Szakolca, szabadelvű, 1892), aki 1896 és 1906 között Budapest rendőrfőkapitánya volt.

Az állami adminisztrációban 1887 előtt öten szerepeltek, a legmagasabb rangban Szalay Ödön bazini képviselő (igazságügy miniszter) és Berzeviczy Albert lőcsei képviselő (kultuszminisztériumi államtitkár) szolgáltak. 1892-ben a szám nem változott, csak a nevek cserélődtek kissé. Ismét szerepelt Szilágyi Dezső, már igazságügyminiszterként és két államtitkár is mandátumhoz jutott (Szalavszky Gyula Nagytapolcsány, Kiss Pál Zólyom). 1896-ban 7 magas beosztású állami hivatalnokot választottak meg, közöttük eddig még nem kapott itt mandátumot Rakovszky István, az Állami Számvevőszék elnöke (Szucsány). Ebben a csoportban elvéve 1-1 nem szabadelvű politikust is találni, ők mind a mérsékelt ellenzékhez tartoztak. Sokkal jelentősebb volt a vármegyei hivatalnokok szereplése, 1886-ban 26 képviselőnek volt ilyen múltja (20 szabadelvű, 4 mérsékelt, 2 független), köztük 2 alispánt, 2 főszolgabíró és 6 megyei főjegyzőt találunk. Ez a kategória stabilan tartotta magát, hiszen személyi változások mellett 1892-ben 26, 1896-ban pedig 25 ilyen képviselővel találkozhatunk. A pártok arányai lényegesen nem változtak. Az igazságszolgáltatásban dolgozott 1887 előtt 7 fő, 1892 előtt 4 fő, 1896 előtt 6 fő. A legmagasabb rangot közülük Emmer Kornél, az 1896-ban Nagyszombaton megválasztott szabadelvű képviselő viselte, aki 1891 és 1896 között a Királyi Kúriának volt a bírója. A többiek megyei, járási vagy városi bíróságokon szerepeltek korábban.

Egyházi-kulturális szerep, egyesületi tagság

Egyházi szerep mindösszesen 3 személy esetében írható le. Jurich Mihály Privigye 1896-os néppárti képviselője a település plébánosa volt. Komlóssy Ferenc egyházi pályáját káplánként kezdte 1881-ben Modoron, 1884-ben már plébános Kövesden, 1893-ban esztergomi székes káptalani kanonok, 1896-tól pedig nagyszombati címzetes prépost. Komlóssy 1887-ben Szempe antiszemita,

1896-ban pedig Stomfa szabadelvű képviselője volt. Roszival István, Stomfa 1887-es képviselője a megválasztásakor Perbetén volt plébános. Protestáns lelkész nem jutott mandátumhoz a szlovák kerületekben, csupán 5 olyan képviselő volt, aki világi tisztséget töltött be a református (Szilágyi Dezső, egyházkerületi főjegyző) vagy az evangélikus egyházban (Zsilinszky Mihály egyházkerületi felügyelő, Kubinyi Géza egyházkerületi bíró, báró Prónay Dezső egyházkerületi felügyelő, Spóner Andor – Szepesszombat, 1887, szabadelvű – esperességi felügyelő).

Oktatási intézményhez 8 szabadelvű képviselő kapcsolható. Farbaký István selmecbányai képviselő az Akadémiának volt a tanára, a pesti egyetemhez kapcsolódott életének egy szakaszán gróf Pongrácz Károly, Szilágyi Dezső (Pozsony I., 1887. 1892, 1896) és Matlekovits Sándor (Bazin, 1896). Berzeviczy Albert és Schmidt Gyula (Eperjes, 1896) az eperjesi jogakadémiáról ismerhették egymást, Komlóssy Ferenc 1881 és 1884 között a nagyszombati római katolikus gimnáziumban tanított, szintén gimnáziumi tanár volt 1861 és 1874 között Szarvason Zsilinszky Mihály (Békéscsaba, 1896).

Tudományos életben betöltött szerepek közül kiemelkedik az akadémiai tagság, ezt 4 képviselő szerezte meg megválasztása előtt. Gróf Dessewffy Aurél (Szentjános, 1887) rendes tagja volt a tudós testületnek, Zsilinszky Mihály (Békéscsaba, 1896), Zsigmond Vilmos (Selmec és Bélabánya, 1887) és Matlekovits Sándor pedig levelező. Kulturális egyesületi tagsággal 6 fő rendelkezett. Grünwald Béla Szliács 1887-es mérsékelt ellenzéki képviselője a Hazafias Tót Közművelődési Egyesület alapítója volt. Bárczay Ödön (Nagyida, 1887 szabadelvű) a Felsőmagyarországi Múzeum Egylet elnöke, Szalavszky Gyula (Nagytapolcsány, 1892, szabadelvű) a Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület elnöke, Mattyasovszki Gyula (Rózsahegy, 1896, szabadelvű) a Rózsahegyi Magyar Társalgókör elnöke, Zsilinszky Mihály a Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat főtíkára, Kiss Pál pedig a Heraldikai és Genealógiai Társulat tagja volt.

Sportegyesületben csupán három személy vállalt szerepet: Ruffy Pál (Újbánya, 1896, szabadelvű) az 1877-ben megalakult Felsőmagyarországi Halászegylet alapító tagja volt, Münnich Aurél (Igló, 1887, 1892, 1896, szabadelvű) a Magyarországi Kárpát Egyesület tagja, majd 1896-tól elnöke volt, szintén ennek az egyesületnek volt választmányi tagja Spóner Andor. Karitatív egyesületben is minimális szerepet töltöttek be ezen kerületek képviselői, egyedül Szulyovszky Ignác (Nagytapolcsány, 1887, szabadelvű) életrajzában szerepelt ilyen utalás, ő egy Nyitra megyei jótékony szervezet alapításában vett részt 1886-ban. A más-
hol oly gyakran megfigyelhető tüzőltó egyletben is csupán Hodossy Imre (Kiszeben, 1887 mérsékelt, 1892 nemzeti, 1896 szabadelvű) vett részt.

Szakmai érdekvédelmi szervezetben hatan tevékenykedtek. Gróf Zichy Jenő (Borbó, 1887 szabadelvű, 1892 nemzeti) az Országos Iparegyesület volt az elnöke 1880-tól, Kiss Pál az Országos Erdészeti Egyesületnek volt a választmányi tagja, Lánczy Leó (Csaca, 1896 szabadelvű) a Kereskedelmi- és Iparkamara elnöke volt 1893-tól, Hodossy Imre a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke volt 1893-tól. Gazdasági egyesületekben gróf Dessewffy Aurél (Országos Gazdasági Egylet választmányi tagja 1883-tól) és gróf Gyürky Ábrahám (Nógrád megyei

Gazdasági Egyesület, 1881) kapott tisztséget. Kaszinói tagságot egyetlen képviselő sem tudott felmutatni a megválasztása előtt.

Gazdasági tevékenység

Következőekben a terület képviselőinek gazdasági tevékenységét vizsgáljuk és áttekintjük az állami adminisztrációhoz, az egyházakhoz, oktatási intézményekhez nem kapcsolható olyan tevékenységeket, amelyek foglalkozásnak minősíthetők. A mezőgazdaságban betöltött szerep elemzésekor azokra a képviselőkre szorítkozunk, akiknél foglalkozásként lehet megjelölni a gazdálkodást. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a többieknek ne lett volna birtoka, de ők más kereső tevékenységgel is rendelkeztek. Több olyan képviselővel találkozhatunk, akik életük egy szakaszában foglalkoztak főfoglalkozásként a gazdálkodással, de csak azokat emeljük ki, akik megválasztásukig más tevékenységbe nem kezdtek. A 96 képviselő közül tizenegyre volt ez jellemző. Ifjabb Frideczky Timót, (Szakolca, 1896, szabadelvű) Kaplaton, báró Nyáry Béla (Korpona, 1887, 1892, 1896, szabadelvű) Bagonyán, Papanek Lajos (Szakolca, 1887, szabadelvű) Holicsón, Vietoris Miklós (Vágújhely, 1887 független, 1892, 1896 szabadelvű), gróf Zay Albert (Baán–Teplicz, 1887, 1892, szabadelvű) Zayugróc, Zmertich Iván (Szenice, 1892, 1896, szabadelvű) Nyitra vármegyében, Zmeskál Zoltán (Bobró, 1896, néppárt) Árva megyében, Hámos László Gömör és Kis-Hont vármegyében (Jolsva, 1887, szabadelvű), Sipeky Sándor (Varin, 1892, 1896, szabadelvű) Trencsén vármegyében, Detrich Péter (Aranyosmarót, 1887, független), Papanek Lajos (1887, Békéscsaba, függetlenségi) pedig ismeretlen helyen gazdálkodott első megválasztásakor. Az iparhoz és a bányászathoz 5 képviselő kapcsolható. Közülük Polyák Béla (Baán–Teplic, 1896, szabadelvű) alkalmazottként a Szent István Kőszénbánya Társulat mérnöke volt 1864 és 1871 között. Schmidt Gyula (Nagysárosi Műmalom), gróf Zay Albert (faipari vállalkozás), Kulman János (Burgonyakeményítő és Árpadaragyár, Első Szepesi Gözsör- és Malátagyár), Polyák Béla (Vulcan Szerszámgépgyár), Tarnóczy Gusztáv (Nyitra megyei gépgyár) tulajdonosként szerepelt. Kereskedelmi érdekeltsége báró Popper Árminnak (Csaca, 1892, szabadelvű) és Neiszidler Károly (Pozsony II., 1887, 1892, 1896) pozsonyi fűszer-nagykereskedőnek volt. Ők Tarnóczy kivételével mind szabadelvűek voltak. A pénzügyi szektorhoz, ide értve a bankokat, a takarékpénztárakat és hitelszövetkezeteket, valamint a biztosító intézeteket, heten kapcsolódtak. Hárman jogtanácsosok voltak: Andaházy László (Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár), Münnich Aurél (Első Pest Hazai Takarékpénztár Egyesület) és Szulyovszky Dezső (a Nyitrai Hitelbank). Gróf Dessewffy Aurél a Magyar Földhitelintézet igazgatója 1884-től, Lánczy Leó több pénzügyi intézet vezérigazgatója (Magyar Általános Földhitel RT, Budapesti Kereskedelmi és Iparbank RT.), Prileszky Tádé Hungária Biztosítóbank tanácsosa és a Pozsonyi Iparbank elnöke, Schmidt Gyula az Eperjesi Bankegylet, majd 1890-től az Eperjesi Takarékpénztár igazgatója volt. A mérsékelt ellenzéki Dessewffy kivételével ők is mind szabadelvűek voltak. Közlekedéshez kapcsolható gazdasági társaságban csak két szabadelvű képviselő kapott szerepet. Polyák Béla 1871 és 1884 között előbb a

Magyar Északnyugati Vasút RT, majd a Győr–Sopron–Ebenfurti Vasút mérnöke volt, ezt követően 1884-től a Hazai Vagonkölcsonzó RT elnöke és a Nemzetközi Vagonkölcsonzó RT alelnöke. Szalay Ödön pedig 1873 és 1878 között a Vág-völgyi Vasút igazgatója volt.

A legjelentősebb foglalkozási kör, a tanulmányok szerkezetéből adódóan, természetesen az ügyvédi pálya volt. 20 olyan képviselőt találhatunk a megválasztottak között, akik a mandátum megszerzése előtti időszakban magánügyvédként tevékenykedett.

A kerületi adatok bemutatása után röviden célszerű kitérni az 1901-ben megválasztott szlovák országgyűlési képviselőkre, bár az 1901-es adatok részletes elemzését a kutatás jelenlegi állása alapján nem tudjuk elvégezni. A nagyszombati kerületben Kollár Márton (Martin Kollar), a szakolciban Valasek János (Jan Valášek), a lipťószentmiklósiban Ruzsiák János (Jan Ružiák) és a szeniceiben Veselovsky Ferenc (František Veselovský) jutott mandátumhoz szlovák nemzetiségi programmal. A négy képviselő idősebb volt az átlagnál, hiszen a legfiatalabb Kollar is 48 éves volt, Ružiák és Valášek 1849-ben születtek, Veselovský pedig 1845-ben. Viszonylag magas koruk ellenére ekkor kezdték meg első országgyűlési ciklusukat, ami természetesen pártjuk passzív választási magatartásával függött össze. A négy képviselő közül három kapcsolódott kerületéhez. Ružiák és Valášek helyi lakos volt. Kollar ugyan nem élt Nagyszombatban, hiszen Csallóköznádasd (Trstená na Ostrove) plébánosa volt, de ott jelent meg az általa 1880-óta szerkesztett *Katolicke Noviny* című lap. A luzsnai (Liptovská Lúžna) születésű Veselovský nagyszombati lakos volt és életrajza alapján semmi nem kapcsolta a Nyitra megyei Szenice kerülethez. A római katolikus pap, Kollar kivételével, mind hivatásukat gyakorló ügyvédek voltak. Kulturális-egyházi tevékenységet, az Adalbert irodalmi egylet igazgató Kolláron kívül, egyedül Ružiák folytatott, aki evangélikus egyházmegyei felügyelő volt. Politikai szereppel Veselovský próbálkozott korábban, de 1896-ban alulmaradt a szenicei választáson Zmertich Iván szabadelvű jelölttel szemben. 1901-ben a legnagyobb küzdelmet Valášeknek kellett vívnia közülük, hiszen vele szemben a kerület korábbi szabadelvű képviselője, Szulyovszky Gusztáv indult. Valášeknek a szavazatok 52%-át sikerült begyűjtenie. Veselovský 61%-kal győzte le ifjabb Frideczky Timót Szakolca korábbi szabadelvű képviselőjét, Kollár szintén ilyen eredményt ért el Halmos Ignác nagyszombati plébános, apátkanonokkal szemben. A legnagyobb sikerrel Ružiák büszkélkedhetett, ő a szavazatok 67%-át kapta Joób-Fancsaly Marcell Liptó vármegyei alispánnal szemben.⁵

Az elemzés végeztével megállapítható, hogy a szlováknak minősített kerületek választási eredményei elsősorban abban térnek el az országosan megfigyelt állapotoktól, hogy itt a kormánypárt szerepe sokkal jelentősebb, mint az ország központi, magyar kerületeiben. A kormánypárt mellett elsősorban az ún. lojális ellenzék tudott még szavazatokat szerezni a maga számára. A Katolikus Néppárt indulása, valamint a Szlovák Nemzeti Párt aktív országgyűlési szerepvállalása után, a kerületek egy részében ezek a pártok sikereket tudtak felmutatni, de csu-

⁵ Sturm 1901 295., 351., 380., 386.

pán csökkenteni tudták a szabadelvűek dominanciáját, a vezető szerepet átvenni nekik sem sikerült. Ezzel statisztikai alapon megerősítettük a szakirodalom megállapításait. Az itt megválasztott országgyűlési képviselők társadalmi összetétele nem különbözik lényegesen az országos adatoktól.

Rezümé

A szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901

Tanulmányunk első részében a felső-magyarországi vármegyék statisztikai adatait vizsgáljuk meg. Az 1880-as és az 1910-es népszámlálás alapján jelenítjük meg azt a területet, ahol a szlovákság a lakosság több mint 20, 50 és 66%-át adta. A két népszámlálás vizsgálata lehetőséget nyújt az időbeli változások kimutatására. A feldolgozott 1880-as census alapján nemcsak a vármegyék és járások, hanem a települések pontos etnikai megoszlását is meg tudjuk határozni. Figyelemmel kísérjük a felekezeti megoszlás, az analfabetizmus változását, és a választások szempontjából fontos korösszetételt (21 évnél idősebb lakosság aránya). A vármegyék járási szerkezetét azonosítottuk a választókerületi felosztással, ennek segítségével a választókerületek statisztikai adatait is meg tudjuk vizsgálni. Tanulmányunk elkészítéséhez felhasználtuk a plurális választójogi törvényjavaslat előkészítésekor született 1908-as statisztikát, melynek segítségével megyei szinten tudjuk elemezni a választók etnikai összetételét, vagyoni megoszlását, választójogosultsági alapját. Az 1908-as statisztika lehetőséget nyújt arra is, hogy a megyéket összehasonlítsuk a választójoghoz szükséges földadóminimum, a választásra jogosultak aránya és az egy képviselői mandátumra jutó átlagos választói létszám szerint is. Sajnos az 1908-as adatok csak megyei összesítésben ismertek, így nem vehetők össze a népszámlálási statisztikákkal.

A statisztikai adatok segítségével tehát meghatároztuk a szlovák lakosságú választókerületeket. A következő részben a választási eredményeket vizsgáljuk ezen kerületekre nézve. Kutatásunk eddigi adatai alapján a 20. század elejének eredményeit tudjuk bemutatni. Külön figyelmet szentelünk a többjelöltes kerületeknek, és a nyertes párt pusztán ismertetésén túl a győztesre adott szavazatok arányát és a többi jelölt párthovatartozását is feltüntetjük. Ezen vizsgálat segítségével pontosabb képet tudunk adni arról, hogy az egyes pártok pontosan mekkora támogatottsággal rendelkeztek az egyes választási időszakokban.

Munkánk egy egész országra kiterjedő vizsgálat részét képezi, melynek során az 1887 és 1918 közötti választásokat és országgyűlési képviselőket mutatjuk be.

Resumé

Výskum volebných štatistik z rokov 1887–1901 v obvodoch obývaných Slováckmi

V prvej časti nášho príspevku preskúmame štatistické údaje z hornouhorských žúp. Na základe sčítaní ľudu z rokov 1880 a 1910 označíme územie, na ktorom slovenské etnikum tvorilo viac ako 20, 50 a 66 % obyvateľstva. Výskum údajov z oboch sčítaní

Ľudu nám ponúka možnosť poukázať na zmeny v priebehu rokov. Na základe spracovaného cenzu z roku 1880 môžeme vytýčiť presné etnické zloženie nielen samotných žúp a okresov, ale aj jednotlivých sídiel. Našej pozornosti neunikne ani konfesionálne zloženie obyvateľstva, vývin analfabetizmu a z volebného hľadiska dôležité vekové zloženie obyvateľstva (pomer obyvateľov starších ako 21 rokov). Okresnú organizáciu žúp sme stotožnili s členením volebných obvodov, na základe čoho môžeme preskúmať aj štatistické údaje jednotlivých volebných obvodov. Pri koncipovaní našej štúdie sme vychádzali zo štatistického prehľadu z roku 1908 vyhotoveného pri príležitosti priprav návrhu zákona o pluralitnom volebnom práve, s pomocou ktorého dokážeme na úrovni žúp definovať etnické zloženie voličov, ich majetkové pomery a základ ich voličského oprávnenia. Štatistický prehľad z roku 1908 ponúka možnosť na to, aby sme jednotlivé župy porovnali aj na základe volebným zákonom požadovaného daňového minima z pozemkov a pomeru medzi počtom oprávnených voličov a priemerným počtom voličov na jeden poslanecký mandát. Žiaľ, údaje z roku 1908 sú známe iba v župnom súhrne, preto nemôžu byť porovnávané so štatistickými údajmi sčítania ľudu.

S pomocou štatistických údajov sme teda vymedzili volebné obvody slovenského obyvateľstva. V nasledujúcej časti porovnáme volebné výsledky vo vzťahu k týmto volebným obvodom. Na základe doterajších údajov nášho výskumu môžeme predstaviť výsledky zo začiatku 20. storočia. Osobitnú pozornosť venujeme obvodom s viacerými kandidátmi, kde okrem informácie o víťaznej strane uvádzame aj pomer hlasov odovzdaných víťazovi a stranícku príslušnosť ostatných kandidátov. Na základe tohto výskumu dokážeme zostaviť presnejší obraz o tom, s akou podporou disponovali strany v jednotlivých volebných obdobiach.

Naša práca je súčasťou širšieho výskumu sledujúceho vývoj v celom štáte, v rámci ktorého sú prezentované volebné výsledky a poslanci krajinských snemov z rokov 1887 až 1918.

Summary

Statistical analysis of elections constituencies inhabited by Slovaks 1887–1901

The aim of this study is to analyse the parliamentary elections of the areas inhabited by Slovaks in the last years of the 19th century. On the basis of the 1880 and 1910 Hungarian census statistics the exact localization of the constituencies inhabited by Slovaks were determined. On the basis of a 1906 election statistics we introduce the ethnic distribution of the population with property qualification in the constituencies. Results of the elections in the 51, dominantly Slovak constituencies are examined between 1887 and 1901. Finally the social composition of the elected Members of Parliament is separately analysed.

TISZA KÁLMÁN ÉS A SZLOVÁKOK, AVAGY EGY SZÓVÁLTÁS ANATÓMIÁJA

Demmel József

(Terra Recognita Alapítvány, Budapest)

„»Bečületeš ember volna,
ha oľan nad' tót nem volna«
– Ezt már százszor hallottam”
Viliam Paulíny-Tóth¹

1885 nyarán Tisza Kálmán irodájában egy szlovák küldöttség járt. Azért érdemes ezzel az esettel alaposabban is megismerkednünk, mert nemcsak a kormányzat 1880-as évek közepi szlovákpolitikájába enged bepillantást. Mivel a Tisza Kálmán kormánya által hozott repressziós intézkedéseket szinte kivétel nélkül társadalmi-politikai nyomás is indukálta, Tiszának a szlováksághoz való viszonya is életszerűbben, úgymond „testközelből” mutatkozik meg általa. Tágabb kontextusba helyezve, a kor szlovák politikája, a szlovák politikai eliten belül zajló folyamatok is plasztikusabban jelenhetnek meg. Először a hagyományos módszerekkel röviden felvázoljuk a „generális” szlovákpolitikájának alapvonásait, majd az adott történetet kibontva, szálaít végigvezetve törekszünk közelebb kerülni a felvetett problémákhoz.

Tisza Kálmánnak az általa egy időben viselt pozíciókban – belügyminiszterként és miniszterelnökként – hozott, szlovák kulturális intézményekkel kapcsolatos döntései viszonylag ismertek. Szlovák-, illetve tágabb értelemben vett nemzetiségi politikájának alapvonásait feltárta a szakirodalom.² Nem törekedett párbeszédre, szemben fiával, Tisza Istvánnal, aki jól ismert román paktumtárgyalásai mellett³ a szlovák nemzeti mozgalom felé is keresett kapcsolatokat.⁴ (Tegyük

¹ Listy Viliama Paulíny – Tótha Maríne Hodžovej. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1961. 57. Buda, 1862. 12. 5. (A belső idézőjelek között eredeti szöveg.)

² Lásd Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Pozsony, Kalligram – A Magyar Köztársaság Kulturális Intézete, 1999. Nem lehetünk azonban elégedettek a Tisza Kálmánról szóló modern monográfiával: Tisza nemzetiségi kérdésben vallott nézeteinek és döntéseinek a tárgyalásakor fontos intézkedések, folyamatok leírása elmarad (például a Matica Slovenská ügye teljesen), a néhány bemutatott esemény kapcsán pedig inkább ismerteti, semmint elemzi vagy kritizálja Tisza nézeteit. A szerző szerint „volt aztán olyan eset is, amikor egy nemzetiségi egylet működését hasznosnak és pártolandónak tekintette Tisza és kormánya.” (Kozári Monika: Tisza Kálmán és kormányzati rendszere. Budapest, Napvilág, 2003. 381–389.) Azonban legalább Szarka László – immár csaknem másfél évtizedes – kutatásaiból tudjuk, hogy a szóban forgó szervezet, a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület egy, a kormány által kezdeményezett, a kormány és a magyarosítás céljait szolgáló egyesület volt, nem pedig egy nemzetiségi egylet. Szarka, 1999. 72.

³ Erről lásd: Vermes Gábor: Tisza István. Budapest, Osiris, 2001. 160–164. 304–310.

hozzá: kettejük miniszterelnökségének ideje között történtek bizonyos hangsúlyeltolódások a nemzetiségi kérdésben).

A Matica Slovenská nevű szlovák kulturális egyesületet – amely megalakulásakor, 1863-ban jelentős uralkodói adományban is részesült,⁵ (mi több, maga Ferenc József is a tagja volt),⁶ – sorra érték a sajtótámadások. Grünwald Béla⁷ zólyomi alispán végül Martin Čulen katolikus pap⁸ zágrábi beszédében találta meg az egyesület elleni hatósági vizsgálathoz szükséges jogalapot. 1874. december 8-án írt terjedelmes levelében, amelyet Szapáry Gyula belügyminiszternek címzett, Grünwald még azt a – következő, nyomtatásban is megjelent – mondatot kifogásolta, amelyet Čulen a zágrábi egyetem megnyitásának alkalmából mondott. *„A magas Tátra aljáról jövök, mint a Matica megbízottja s testvéri üdvözlét hozok nektek a tót Maticza által képviselt három milliónyi tót nemzet-től.”*⁹ Az alispán magyarázata szerint: *„E beszéd már nem is titkolja azt, hogy a Maticza a »tót nemzetet« képviseli, s hogy annak nevében politikai enunciaciókat tehet”*. Grünwald a levelét azzal zárja, hogy a Matica Slovenská elleni fellépésre társadalmi igény mutatkozik: *„A felvidék óhajtja és várja Nagyméltóságodtól az intézkedést a haza érdekében s Nagyméltóságod ha ez ügyben gyorsan és erélyesen fog intézkedni, örök emléket állítana magának a felvidék hálás lakossága kebelében.”*¹⁰

A vélhetően e levél nyomán indított többhetes rendőrségi vizsgálat a Matica Slovenská működésének felfüggesztéséhez vezetett, amelyet azonban már Tisza Kálmán belügyminiszter ellenjegyzett. Az indoklás lényegében megegyezett Grünwaldéval: *„a mondott egyesület, noha alapszabályai szerint minden politikai és vallási ügy köréből ki van zárva [...] pánszláv irányú politikai izgatásokkal foglalkozik.”*¹¹

⁴ A fiatalabbik Tiszának ismertek például Ludovít Bazovskýval folytatott megbeszélései (igaz, az erről szóló iratokat még nem tették alaposabb elemzés tárgyává. Angelika Dončová: Ludovít Bazovský és a magyar–cseh–szlovák kapcsolatok dilemmái. In: Sic Itur ad Astra, 2006/3–4. Párhuzamos történelmek találkozásai. Szlovák–magyar kapcsolatok. 290.) és tájékoztatói kísérletei (Vörös László: Tisza István nemzetiségi politikája és a szlovákok (1913–1915). Fórum Társadalomtudományi Szemle, 2004/1. 155–164.)

⁵ Julius Botto: Dejiny Matice slovenskej. 1863–1875. Turčiansky Sv. Martin, Matica slovenská, 1923. 27.

⁶ Letopis Matice slovenskej. Ročníka III-ho a IV-ho. Svázok 1. Sostavil Viliam Paulíny – Tóth. V B. Bystrici, 1867. 159.

⁷ Kiváló pszichotörténeti életrajzát lásd Laczkó Mihály: Halál Párizsban. Grünwald Béla történész művei és betegségei. Budapest, Magvető, 1986., a szlovák kulturális intézmények bezáratására indított akcióiról lásd Vesztroczy Zsolt: „A Felvidék”. Egy szlovák–magyar röpiratváltás az 1870-es években. In: Sic Itur ad Astra, 2006/3–4. Párhuzamos történelmek találkozásai. Szlovák–magyar kapcsolatok. 173–201.

⁸ Róla legújabban lásd Miloš Štilla: Martin Čulen v dejinách Banskej Bystrice. Katolícky kňaz významný pedagóg a národný buditeľ. Banská Bystrica, Biskupstvo Banská Bystrica, 2005.

⁹ Grünwald levelét közli Vesztroczy, 2006. 202–208.

¹⁰ Vesztroczy, 2006. 208.

¹¹ Idézi Szarka, 1999. 69.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy Viliam Paulíny-Tóth, aki a korábbi alelnök, Karol Kuzmány 1866-os halála után egészen a betiltásig a Matica Slovenská alelnöke (valójában azonban a szervezet első embere) volt, 1868-ban a Balközép Párt programjával jutott be a parlamentbe a délföldi szlovák választókerület megnyerésével.¹² A Matica Slovenská alelnöke 1869 és 1871 között tehát még megfert Tisza Kálmán pártjában és frakciójában, akit 1875-ben belügyminiszterként maga Tisza illetett korrupciós vádakkal.

Szarka László a dualizmus kori szlovákpolitikáról és szlovák politikáról szóló alapmunkájában azt írta, hogy az 1875 előtti kormányok nemzetiségpolitikáját a nemzetiségi törvény és a körvonalazatlan pánszlávizmussal való viaskodás határozta meg. Tisza Kálmán kormányra lépésével azonban – tegyük hozzá, Grünwald Bélának a szlovák kulturális intézményrendszer elleni módszeres támadásaitól nem függetlenül – kialakult a (magyar kormányokat egyébként az egész dualizmus korszaka alatt jellemző) negatív irányultságú szlovákpolitika ideológiai alapvetése.¹³

A három szlovák gimnázium szintén Grünwald által kezdeményezett¹⁴ bezáratása és a Matica felosztatása, valamint közel 100 000 forintnyi vagyonának zárolása következtében nemcsak a teljes szlovák kulturális intézményrendszer semmisült meg, hanem a korábban a magyar kormánnyal megegyezést kereső *Új Iskola* (*Nová škola*) is. A vele szemben álló turócszentmártoni – konzervatívabb, a stúri hagyományok örökösének is tekinthető – csoport pedig passzivitásba vonult. Ebben a légkörben jelent meg Grünwald *Felvidék* című röpirata, amely nyomán 1882-ben megalakult a magyar nyelv és a hazafias szellem terjesztését célul kitűző FEMKE. Akcióinak azonban csak mérsékelt sikerük volt.

Eközben a szlovák politikusok kérvények és emlékiratok sorával ostromolták a kormányt,¹⁵ követelve, hogy a Matica zárolt pénzalapját az eredeti célokra fordíthassák. Próbálkozásaik ugyan sikertelenek maradtak, a magyar kormány számára azonban egyre kellemetlenebbé vált az ügy, mivel az elkobzott vagyont

¹² Szarka, 1999. 67. Augustín Maťovčík (red.): Slovenský biografický slovník. 4. Martin, Matica slovenská, 1990. 412.

¹³ Szarka, 1999. 68.

¹⁴ Erről lásd Dr. vitéz Ruttkay László: A felvidéki szlovák középiskolák megszüntetése 1874-ben. Pécs, 1939. A bőséges, ugyanakkor – a könyvhöz hasonlóan – egyoldalú forrásgyűjteménnyel ellátott kötetnél empátikusabban, ugyanakkor (a korszak jellemzőiből adódóan) szintén nem hibátlan megközelítéssel ír ugyanerről Felkai László: Képek és árnyképek a Felvidék XIX. század végi művelődésügyéből. In: Mészáros István (szerk.): Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. Budapest, Akadémiai, 1980. 185–201.

¹⁵ Megemlítendő, hogy még a bezáratás után csaknem harminc évvel is született ilyen beadvány. František Kabina a siker minden reménye nélkül egy szarkasztikus levelet küldött a miniszterelnöknek. Ebben az állt, hogy a kormány vagy adja vissza neki az annak idején a Maticába befizetett összeget a kamatokkal együtt, mivel nem arra használták fel a pénzt, amire eredetileg szánta, vagy pedig állítsa helyre a Matica Slovenskát. Katona Csaba: Két nemzedék. Egy apa-fiú konfliktus nemzetiségi háttere. In: Sic Itur ad Astra, 2006/3-4. Párhuzamos történelmek találkozásai. Szlovák–magyar kapcsolatok. 222.

törvénytelenül, bírósági döntés nélkül tartotta vissza a kormány, ami már az osztrák és a cseh sajtó érdeklődését is felkeltette.¹⁶

A két problémát, vagyis a FEMKE eredménytelenségét és a „gazdátlan” vagython kérdését, egyszerre oldotta meg a *Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület*, amely szlovák nyelven folytatta tevékenységét. Programjában pedig, bár a kormány és a felső-magyarországi politikai elit kezdeményezésére jött létre, nem a nyílt magyarosítás, hanem a szlovák nép szellemi és erkölcsi felemelése szerepelt. Mindazonáltal ez az egyesület is alapvetően hazafias szellemű volt, ráadásul, mivel a Matica jogutódjaként hozták létre, annak vagyonából működhetett. A cél az volt, hogy a pénz egy részét legális formában elvonja az eredeti rendeltetésétől. Így a szlovák politikusok Maticával kapcsolatos követeléseinek a jogalapja megszűnt, hiszen az új egyesület hivatalosan a szlovák kultúra fejlesztésére használta fel a pénzalapot. 1884 folyamán végbementek a hivatalos szervezési munkálatok, s 1885. február 14-én megtartották a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület alakuló közgyűlését.¹⁷

Ugyanakkor a Tót Közművelődési Egyesület megpróbálta a lehető legkényelmesebb legitimáció által megtámogatni a Matica-vagyon felhasználását. Erről az egyesület titkárának, Zsilinszky Mihálynak egy szlovák nyelvű leveléből értesülhetünk, amelyet 1885. május 10-én küldött a korszak legtekintélyesebb szlovák írójának-publicistájának, Svetozár Hurban-Vajanskýnak. *„Az önnek a szépirodalom terén kifejtett kimagasló és áldásos tevékenysége indított engem arra, hogy tisztelettel felhívjam az életre kelő »Tót közművelődési egyesület« támogatására.*

Az Ön és a mi célunk ugyanaz, irodalmi eszközökkel úgy szellemileg, mint erkölcsileg felemelni és képezni szlovák népünket. [...] Az anyanyelv iránti szeretet jól jön a magyar hazaszeretethez, és épp ezért remélem, hogy méltóztatik velünk egyetértésben dolgozni, hogy egyesült erővel így könnyebben érjünk célt.

Ugyanakkor bátorodom aláírási ívet küldeni Önnek, abban a reményben, hogy – [...] nem csak önmaga lép be a tagok közé, hanem az Ön ismerősi körének, társaságának is ajánlani méltóztatik.”¹⁸

Svetozár Hurban-Vajanský válaszát nem ismerjük, mindazonáltal egyéb (a konkrét megkeresésre, valamint Vajanský és Zsilinszky kapcsolatára általánosságban vonatkozó) források híján csak gyaníthatjuk, hogy Zsilinszky aligha remélhetett levelére pozitív választ. Érdeemes megemlíteni, hogy effajta levelet a szlovák nemzeti mozgalom számos tagja kaphatott. A vizsgált konfliktus főszereplője, Ján Gerometta egy Zsilinszkyéhez hasonló tartalmú levélről számolt be felháborodva a *Národnie Noviny* hasábjain.¹⁹

¹⁶ Szarka, 1999. 71.

¹⁷ Szarka, 1999. 71–73.

¹⁸ Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského. (Výber listov z rokov 1860–1890). Na vydanie pripravil, úvodnú štúdiu a poznámky napísal Pavol Petrus. Bratislava, Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied. 1967. 295.

¹⁹ -a. [Ján Gerometta]: „Uhorsko-krajinský vzdělávací spolok slovenský” *Národnie Noviny*, 1885. június 9. XVI. évf., 66. szám

Vélhetően az egyesület létrehozására kívánt válaszolni a szlovák politika, amikor a Matica Slovenská újjáalakításának az érdekében a – nagy hagyományokkal rendelkező, mégis ritkán eredményes – felségfolyamodvány módszeréhez fordult.²⁰ 1885. június végén azt kérte a királytól, hogy tegye érvénytelenné a Matica Slovenskát bezárató, illetve a Matica vagyonát a Tót Közművelődési Egyesületre átruházó rendeleteket, valamint, hogy a szervezet az 1862-es alkotmánya²¹ alapján folytathassa tevékenységét.²²

A küldöttség a Matica Slovenská egykori tagjaiból állt Résztvevője volt Pavel Mudroň is, akit a szlovák nemzeti mozgalom 1877 és 1914 közti kiemelkedő politikai vezetőjének tartanak.²³ Érdeemes bővebben megismerkednünk az események után harminc évvel készült emlékiratainak vonatkozó részével.

„A 80-as években Bécsben voltam Ludovít Turzoval, Ján Geromettával, Peter Makovickývel, Jozef Petkival, mint a Matica slovenská tagjaival, hogy Őfelségétől az intézet restituálását kérjük. De rosszkor érkeztünk, mert a király éppen távol volt, Ischlben. Én mentem el a kabinet kancelláriához megkérdezni: mikor jöhet vissza a király, vagy, nem kaphatnánk-e audienciát Ischlben. De azt a választ kaptam, hogy a király ott hosszabban mulat,²⁴ és a fürdőkben nem ad audienciát. Otthagytam tehát az aláírt kérelmet a kancellárián.[...]

És mikor Bécsben a Matica ügyében semmit nem tudtunk végezni, felkerekedtünk onnan Pestre a miniszterelnökhöz, Tisza Kálmánhoz, hogy ne mond hassák ránk, hogy Bécsbe mentünk a királyhoz a magyar kormány teljes megkerülésével. Jónak láttuk tehát a miniszterelnökhöz menni, és nála is otthagyni a kérelem

²⁰ A politikai reprezentáció hiányában a szlovák nemzeti mozgalom által megjelenített és – tegyük hozzá minden él nélkül – részben általa is konstruált szlovák nemzeti érdekek (hiszen a nemzeti öntudatosodás legmagasabb fokán állók, tehát az imaginárius szlovák nemzetben gondolkozó kevesek teheték fel magukban a kérdést, hogy mi is a szlovák nemzet érdeke) képviseletére csupán két lehetőség volt. Egyrészt alapvetően nem szlovák szervezetekben (egyházi fórumokon, iskolai társaságokban) képviseltek bizonyos kulturális törekvéseket (ezek egyesítése és intézményesítése volt a Tatrín nevű egyesület), másrészt az uralkodóhoz vagy az államkonferenciához fordultak kívánságaikkal a nemzeti mozgalom legreprezentatívabb alakjai, de legalább is éppen azok, akikről úgy gondolták, hogy a folyamat helyén a legnagyobb tekintéllyel bírhat. Ez az uralkodó iránti bizalom jele volt, amely az 1848–1849-es szlovák fegyveres császárpárti megmozdulások után némileg megrendült. Hiszen ha sarkos is az a megállapítás, miszerint a nemzetiségek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül, mégis van igazságalapja. A szlovák követelések többségét nem teljesítették, a nemzeti mozgalom egyes tagjait, köztük Štúrt is, megfigyelés alatt tartották. A bizalom azonban teljes mértékben helyreállt a Matica Slovenská engedélyeztetésekor. Így az 1885-ös kérvénnyel is érthető módon fordultak az uralkodóhoz.

²¹ Közli: Botto, 1923. 126–138.

²² Dokumenty k slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848–1914. 3. 1885–1901. Zostavil a poznámkami opatrili František Bokes. Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, Bratislava, 1972. 36–45.

²³ Dr. Michal Slávik (sostavil): Slovenskí národovci do 30. októbra 1918. Opravené a doplnené druhé vydanie. Trenčín, 1945. 342.

²⁴ Ferenc József augusztus 26-ig tartózkodott Ischlben. Pesti Hírlap. Politikai napilap. 1885. 181. szám július 4.

leírását, amelyet a kabinet kancellárián Bécsben otthagytunk, hogy a kormány rögtön, tőlünk magunktól szerezzen róla tudomást.

Amikor a miniszterelnök kihallgatást adott, mi is odamentünk. Vártunk a teremben. Végül odajött hozzánk a szolga és megkérdezte, kit jelenthet be? Kik? és honnan vagyunk? Ludovít Turzo megmondta neki a nevét, és hogy Besztercebányáról jött. A szolga nem várt további magyarázatra, hanem bement a miniszterelnöki szobába, és bejelentette, hogy a besztercebányai deputáció várakozik. És ezzel a szolga kinyitotta az ajtót, hogy tessék. Tisza Kálmán mosolygó arccal elének jött, mire Ludovít Turzo bemutatkozott, és odanyújtotta a folyamodványunkat, ismertetve a tartalmát és kérve, hogy Tisza Kálmán ezt a mi kérésünket, mint miniszterelnök, támogassa. Mintha paprikával töltötték volna tele Tisza Kálmánt. Felháborodva válaszolta, hogy nem teheti, mert a Matica slovenská a pánszláv propaganda szolgálatában állt. Ahogy meghallotta ezt a mi Geromettánk, aki vörös stólában jelent meg, nem tudta megállni, hogy erős hanggal ne kiabáljon »Az rágalom!« És amikor Tisza Kálmán megismételte, hogy a Matica slovenská a pánszlávizmus szolgálatában állt, Gerometta ismét lángolva kiabálta: »Az rágalom!«²⁵ Mire Tisza Kálmán elfordult tőlünk, a hátát mutatta, mi meg elmentünk.

A királyhoz benyújtott kérelmünk eredménye az volt, hogy azt nekünk Tisza Kálmán rövid időn belül visszaküldte azzal, hogy öfelsege kérelmünket nem találta elég értékesnek kézjegyével ellátni.²⁶

A történetet sajnos más elbeszélésből nem ismerhetjük meg (igaz, hogy Gerometta egy levelében hosszabban beszél a küldöttség előkészítéséről). Ugyanakkor mégis van egy másik forrásunk. Maga Pavel Mudroň volt az, aki a szlovák politikai napilap, a *Národnie noviny* hasábjain a találkozó után pár nappal megjelentette az eseményről szóló beszámolóját. A bécsi utat emlékirataihoz hasonlóan írja le, a pesti találkozót azonban érdemes idéznünk.

„Ellenben a küldöttség nem akart elmenni hazájának másik alkotmányos tényezője mellett sem, ezért július 1-én felkerekedett Pest-Budára, hogy a belügyminiszterhez benyújtsa a kérvényét a javított felségfolyamodványának a támogatására és hogy a miniszternek is adjon egy leiratot.

A belügyminiszter illően fogadta a küldöttséget július 3-án,²⁷ és átvette a kérelmet, kimondva: hogy a »Slovenská Matica« törvényesen lett bezárva, hogy minden egyesületet, amely hazaellenes tevékenységet folytat, ugyanúgy becsuknak, ezen kívül, hogy a »Slovenská Matica« vagyona ugyanarra a célra fordítottik, amelyre szánva volt, és ez a szlovák nyelv művelése.

Ellenvetést erre nem tett lehetővé a miniszter azzal, hogy hozzátette »a kérelmet átveszem«, a kihallgatás lezárta a következő szavakkal: »ajánlom magam«, csak Ján Gerometta tiszteletes úr jegyezte meg a távozásnál felemelt

²⁵ Eredetileg is magyarul.

²⁶ Pavel Mudroň: Vlastný životopis. In: Slovenské pohľady. 1915/6. 312.

²⁷ Tisza 1885. július 2-án érkezett vissza Pestre Nyitráról. Pesti Napló. 1885. csütörtök, július 2. 179. sz.

*hanggal: »az rágalom volt!« és amikor erre a miniszter úr megszólalt »nem volt rágalom«, megerősítette még egyszer »de bizony az volt!«*²⁸

A frissen lejegyzett történet három ponton tér el az emlékiratban közöltektől. Az első, hogy az 1885-ös írásból kiderül: nem egy véletlenszerű – az adott helyzet, tehát a király távolléte miatti – döntés eredményeként jutottak Tisza elé. Ez mintegy válasz volt arra az évtizedek óta hivatkozott magyar érvrendszerre, miszerint a szlovákok, a magyarországi legfőbb igazgatási szerveket megkerülve, mindig az uralkodóhoz fordulnak. Eleve tervezték, hogy fölkeresik Tiszát,²⁹ akihez belügyminiszterként az egyesületi ügyek is tartoztak.³⁰ A második eltérés a két szöveg eltérő funkciójára, a Mudroň által elképzelt közönség különbségeire mutat rá. Az előbbi egy politikai napilap hírlapi cikke volt, amelyben a „szlovák nemzet nevében” eljáró deputáció „malórjét” – miszerint egy beszercebányai küldöttségnek nézte őket a hivatalszolga – elhallgatta a szerző. A „nagy időkről” író idősebb visszaemlékező viszont, aki a memoárjait színesebbé, olvasmányosabbá kívánta tenni, már megengedhette magának, hogy leírja a történetet.³¹

A harmadik eltérés viszont már alapvető különbségre utal. A harminc évvel későbbi emlékirat egyértelműen Gerometta szóváltásából vezeti le a tényleges tárgyalás elmaradását. Ellenben az egykorú leírásból látszik, hogy Tisza ügyes manőverezéssel kerülte el azt, hogy ténylegesen beszélnie kelljen a Matica betiltásáról. A szóváltás egy mellékszál volt csupán.

Nem célravezető, ha ezeket az eltéréseket abból a szempontból közelítjük meg, hogy melyik áll közelebb a „valósághoz”. Attól függetlenül látjuk így, hogy a memoáriró az idő távlatából minden bizonnyal hajlik arra, hogy a leírás pillanatában érvényes társadalmi normákat azok esztétikai, morális és politikai konszenzusával együtt rávetítse az egykori szereplőkre, főként önmagára. Ehelyett inkább a történeti események *mentális világa* lehet érdekes,³² amelyet ez

²⁸ Pavel Mudroň: „Matica slovenská”. Národné noviny. 16. évfolyam, 1885. július 7. 78. szám. Vélhetően e cikk alapján írta le az esetet Jozef Škultéty levele is, amelyben az ilyen küldöttségek eredménytelenségével próbálta felvázolni az efféle próbálkozások hiábavalóságát. Érdekes, hogy Škultéty emlékezetében felcserélődött Tisza és Gerometta párbeszéde. A belügyminiszter bizonygatta a szlovák sérelmek rágalom voltát, a pap pedig védelmezte azokat. Jozef Škultéty – Gustáv Augustinynek 1892. július 15-én.

Listy Jozefa Škultétyho 1. 1871–1910. Pripravil Michal Kocák. Martin, Matica slovenská, 1982. 80–81.

²⁹ Národné noviny. 16. évfolyam, 1885. július 4. 77. szám. Gerometta is azt írta egy magánlevelében, hogy: „Kaptam [...] tegnap Pavel Mudroňtól egy levelet, amelyben felhív, hogy csatlakozzok a királyhoz és császárhoz küldendő deputációhoz, amelyet a túrócszentmártoniak akarnak felállítani a Matica ügyében, és amely, ahogyan azt Mudroň írja, június 25. körül Bécsbe és Pestre menne.” Archiv literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine (ALU SNK), Ján Gerometta Gustav Zechenter Laskomerskynek, Nagylócsán, 1885. június 21-én.

³⁰ Kozári, 2003. 389.

³¹ Persze nem biztos, hogy e tévedés nélkül az egykori Matica Slovenská deputációja egyáltalán bejutott volna-e a belügyminiszterhez.

³² Erről bővebben lásd K. Horváth Zsolt: Önarcképcsarnok. A személyes emlékezés mint történeti probléma. In: A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Szerk.: Szekeres András. Budapest, L Harmattan – Atelier, 2003. 86–90. 95–98.

esetben a következőképp vázolhatunk fel. Mudroň későbbi emlékezéseiben hajlamos kihangsúlyozni a megbékíthetetlen ellentéteket, és azokat a kudarc gyakorlati okaként megjelölni. Ráadásul a korszak legnagyobb formátumú miniszterelnökével került szembe a szlovák delegáció, holott az egykorú leírás szerint a találkozó inkább azért tekinthető szlovák szempontból kudarcosnak, mert Tisza belügyminiszter ügyes tárgyalási, illetve vitatechnikájára nem volt működőképes válasza a küldöttségnek.

Miért is volt kellemetlen Tisza számára ez az ügy? Miért hívta fel udvarias formában a küldöttséget a távozásra már az előtt, hogy panaszukat elmondhatták volna, ha – amint mondta – „a »Slovenská Matica« törvényesen lett bezárva”? A választ egy 1875 nyaráról származó Tisza-levéiben olvashatjuk: „*legyen meggyőződve, hogy a Matica ügyét szorgalmazni fogom, ha ez nem vezetne célhoz, más úton is fogok az eredményre törekedni.* [kiemelés tőlem – D. J.]” Nem nehéz kitalálni, hogy Tisza levele Grünwald Bélához szól. Utolsó bekezdéseiben még egyszer felhívja a címzett figyelmét arra, hogy ezt az ügyet kiemelkedő fontosságúnak tartja, az eljárást pedig mindenképp helyesli, amennyiben az előképp „*tényekre és adatokra támaszkodva történik*”.³³ Bár baráti leveleiben Tisza szinte állandóan időhiánnyal mentegetőzik, 1877-ben mégis azt írja Grünwaldnak, hogy hamarosan több napot is szakít arra, hogy a felföldi megyék nagy fontosságúnak tartott ügyét alaposabban is tanulmányozza.³⁴

Tisza részéről tehát szinte bizonyosnak látszik, hogy az udvarias hangnem elenére kérlelhetetlen volt a Matica Slovenskával szemben. A leveléből arra következtethetünk, hogy nem a nyilvánosan hangoztatott törvénszegés miatt került sor a bezárásra. Mindenképpen fel akarta számolni az intézményt, ami a koncepciós processzus gyanúját is felveti.

De lássuk a másik felet is! Miképp tekinthetett a szlovák értelmiségi elit Tisza Kálmánra? A magyar történetírás a szlovák kulturális intézmények elleni eljárások legfőbb képviselőjének általában nem Tiszát, hanem Grünwald Bélát tekinti. Gyaníthatnánk, hogy a kortárs szlovák értelmiségi elitnek is hasonló volt a szemlélete, hiszen máskülönben – az eredményesség legcsekélyebb reménye nélkül – miért ment volna a héttagú deputáció a belügyminiszterhez? A válaszhoz segítségünkre lehet egy szlovák sajtóorgánus, a *Černokňazník*. Egy havilap véleménye ugyan csak áttételesen egyezhet a közvéleményével, ez esetben mégis több biztos fogódzót is találhatunk. Egyrészt az 1880-as években a szlovák szellemi elit meglehetősen beszűkült. Így az eltérő véleményeknek kevesebb terep juthatott. A magyar kormánypolitikához való viszony pedig egészen biztosan nem tartozott a volt maticás-elitet megosztó témák közé. Ráadásul esetünkben egy humoros-szatirikus lapról van szó, ami biztosítja, hogy éppen a – legfontosabb, közismert, ezért könnyen kifigurázható, humor forrásává tehető – témák jelennek meg a hasábjain.

³³ OSZK Kt. (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Budapest) Tisza Kálmán, Grünwald Bélához. Budapest, 1875. június 27.

³⁴ OSZK Kt. Tisza Kálmán, Grünwald Bélához. Budapest, 1877. december 13.

A folyóirat 1880-as években megjelent számaiban Tisza Kálmán kétségkívül központi szereplő volt. Számtalanszor szerepelt a címlap-karikatúrán. Hol egy korrupció terhelte szekér kocsisa volt, hol a pánszlávizmus kísértetével viaskodott, hol ördöggént jelent meg. 1879-ben egy cikksorozatot indított a *Černokňazník* *A szlovák nemzet barátainak Panteonja* címmel. Az első portré Tisza Kálmáné volt, aki a lap szerint „*rászolgált, hogy kiérdemlje az első helyet a szlovákság barátai között a Černokňazník panteonjában*”. „*A szlovákság eme legfőbb barátja elégségesen ismert a tettei alapján*” – írta a lap. Akár összegzésnek is tekinthetjük a következő sorokat: „*Nemzetisége szerint magyar és azt nekünk minden alkalommal megmutatja, hogy a szlovákokat és köztük különösen a szlovákokat mennyire nagyon szereti. Szereti megenni őket.*”³⁵

A Magyarországi Tót Közművelődési Egyesület 1885. február 14-én tartotta alakuló közgyűlését. Ekkortól kampány indult a *Černokňazník*ban. Az egyesület alapítása egész évre tematizálta a lapot. A címlapokon minden hónapban az egyesület legfőbb tisztviselői jelentek meg. Szlovák archetípusokként ábrázolták őket (tutajos, drótos, bocskoros tót). A sorozat első részében Tisza Kálmán egy Matica Slovenská feliratú pénzesládán ül, amelyből a szegény szlovákként ábrázolt Grünwaldnak pénzt szór. A számos humoros írás, rövid tréfa, aforizma, vers közül álljon itt kettő. Az első egy vers:

A szlovákok a szlovákokért tesznek.

*A tótok szlovákokat esznek.*³⁶

A másik egy humoros párbeszéd egy sora: „*A Tót egyesület a Tisza által magyar-liberális szellemben megreformált Matica slovenská.*”³⁷

A bizottság tagjai tehát aligha indultak útnak a siker reményében.³⁸ Maga Ján Gerometta is, amint az a konfliktusból egyébként sejthető, tényleges eredményt nem, csupán a sérelmek demonstrálását várta a találkozótól: „*várható, hogy nem leszünk bebocsátva a királyhoz, de ez mégis azt jelzi, hogy védelmet akartunk keresni a királynál az erőszakos és barbár magyar kormány ellen.*”³⁹

Mivel a dualizmuskori szlovák nemzeti mozgalom, a szlovák politikusok-értelmiségiek a nyolcvanas években voltak a legkevésbé aktívak, érdemes alaposabban is megvizsgálni a tagokat, hiszen szerepük nem minden esetben magától

³⁵ Černokňazník, 1879. április 25. 4. szám 26.

³⁶ Černokňazník, 1885. június 25. 6. szám 42.

³⁷ Černokňazník, 1885. június 25. 6. szám 46. Arról, hogy a Matica Slovenská bezárását még évtizedekkel később is Tisza Kálmán nevéhez kötötték, egy – fiktív, soha el nem küldött, inkább egy fiatal férfítársaság csínyeként értelmezhető – képeslap tanúsodik. A képen látható természeti képződményeket, jelenségeket szlovákként értelmezték, míg a képeslapon szereplő, egyébként ismeretlen férfit, aki alul, a völgyben áll, Tisza Kálmánként azonosították. Az előbbieket, tehát a nap és a sziklák az állandóságot, az örökkévalóságot jelképezhetik, míg az alattuk eltörpülő ember a múlandóságot. Érdekesség, hogy Pavel Mudroň fia, Ján Mudroň mellett a képeslapot két kiemelkedő, bár ekkoriban még csak a húszas éveik elején járó szlovák író, Jozef Gregor Tajovský, illetve – Ján Jesenský fia, a küldöttségben szintén jelenlévő – Janko Jesenský is aláírta. ALU SNK. Ján Mudroň és mások Tisza Kálmánnak. 37 T 19.

³⁸ Erre a megállapításra jut Roman Holec is. Roman Holec: Poslední Habsburgovci a Slovensko Bratislava, Ikar, 2001. 77.

³⁹ ALU SNK, Ján Gerometta Gustav Zechenter Laskomerskynek, Nagylócsán, 1885. június 21-én.

értetődő. A legtekintélyesebb szereplők (mint például Ján Francisci vagy Hurbanék) hiányoztak, a deputációt pedig nem Pavel Mudroň vezette, aki a jelenlévők közül a legfontosabb volt, s aki az egész akciót szervezte. Persze az általános passzivitáson túl ennek egyéni okai is lehettek, mint ahogyan annak is, hogy miért többnyire másodvonalbeli, ma már csak szaktörténészek által ismert személyiségek alkották a bizottságot. Ján Gerometta például, aki soha nem emelkedett ki a nemzeti mozgalom háttérfigurái közül, azért lehetett ott, mert azok a jelentősebb szlovák katolikusok, akik a küldöttségben reprezentálhatták volna a szlovákságnak ezen csoportját, már nem voltak az élők sorában. Štefan Moyses, Ján Palárik vagy Juraj Holček évtizedekkel korábban, Andrej Radlinský 1879-ben, Juraj Slota 1882-ben, a Matica Slovenská alelnöke, Štefan Závodník pedig 1885 elején halt meg. Martin Čulen életrajzírója úgy tudja, hogy őt felkérték bizottsági tagnak,⁴⁰ de – a források alapján úgy tűnik – ezt nem fogadta el. Az oka vélhetően az lehet, hogy Grünwaldék éppen az ő beszédében találták meg az okot a Matica bezáratására.

A petíció szervezői (Gerometta szavaival élve: a „*túrócszentmártoniak*”) valószínűleg fontosnak tartották, hogy a másik felekezet is képviselje magát. Ezt az is mutatja, hogy Geromettát vélhetően egy hirtelen támadt ötlet nyomán hívták meg a küldöttségbe, hiszen csak az indulás előtt három nappal szóltak neki.⁴¹

A bizottságot Ľudovít Turzó-Nosický vezette. Az 58 éves beszercebányai ügyvéd tekintélyét két tényező alapozhatta meg. Az egyik: közéleti aktivitása. Kétszer is fellépett az országgyűlési képviselőválasztásokon. A Zólyom megyei bizottsági ülésen személyesen szállt szembe Grünwald Bélával a nagyrócei gimnázium érdekében, még 1874-ben. A másik: bár nem ő volt a bizottság legidősebb tagja, de már az 1840-es években szoros kapcsolatokat ápolt Štúrékkal. Ráadásul Trencsén megye egyik legrégebbi nemesi családjából származott (1849 után a megyében is kapott hivatalt). A család hlózsai ága, ahonnan *noszici Turzó Lajos* is származott, gyakorlatilag földműveléssel foglalkozó elszegényedett família volt, amely a falu lakosságának közel a felét tehetette ki.⁴²

A szlovák életrajzi lexikon szerint még Ján Jesenský (a kiváló szlovák író, Janko Jesenský apja) vett részt a folyamodvány megfogalmazásában. Ő, Turzóhoz hasonlóan, a „nagy idők tanúja”-nak tekinthető. Ugyanakkor nem a szlovák nemzeti mozgalom bölcsőjének is számító pozsonyi líceumban kapcsolódott Štúrék mozgalmához, hanem évekkel később, 1848-ban. Ekkor börtönbe is került. Háromszor próbálkozott sikertelenül a képviselőválasztásokon és jelentős szerepe volt abban, hogy Turócszentmárton váljon a szlovák nemzet első számú központjává. 1867-ben részt vett a moszkvai szláv gyűlésen.⁴³

⁴⁰ Štilla, 2005. 55.

⁴¹ ALU SNK, Ján Gerometta Gustav Zechenter Laskomerskynek, Nagylócsán, 1885. június 21-én.

⁴² Nagy Iván: T-Zs, 355. Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik. 2. köt. Pest, Fényes Elek, 1851. 110. Augustín Maťovčík (red.): Slovenský biografický slovník. 6. Martin, Matica slovenská, 1994. 153.

Augustín Maťovčík (red.): Slovenský biografický slovník. 2. Martin, Matica slovenská, 1987. 553–554.

Érdekes még a zsolnai születésű Ján Geromettára is kitérni. Az 1840-es évek közepén Pesten tanult teológiát. Fennmaradt leveleiből jól kiolvasható, hogy vélhetően már szilárd szlovák identitással érkezett Pestre. Rendkívül erőteljes volt a „mi”-„ők” csoportbontása. Feltételezhető, hogy Gerometta számára a szlovák identitás-konstrukció kiteljesítéséhez szükség volt egy negatív magyarságképre, amelyet „szűrt történetek” által alakított ki. Tehát a magyarokkal kapcsolatos – valószínűleg gyakori – élményei közül kizárólag a negatívabbakat válogatta és emelte ki.⁴⁴ A konfliktusok között azonban eltelt négy évtized. Ezért kérdéses, hogy koherens folyamatról van-e szó fiatalkori – inkább herderiánus ihletésű – reflexiói és időskori kompromisszumképtelensége között, vagy pedig, a bátyjához, Eugen Geromettához hasonlóan⁴⁵, képes volt a gyakorlatban revideálni fiatalkori nézeteit? Ján Gerometta felnőtt- és időskori életszakaszának alaposabb feltárása ugyan még várat magára, de a meglévő, elszórt források szinte mindegyike nemzetiségi töltetű konfliktusok soráról számol be.⁴⁶

Pavel Mudroň először idézett visszaemlékezései kapcsán beszélnünk kell még arról a mondatról is, amely szerint „*a mi Geromettánk [...] vörös stólában jelent meg*”. Ez nem egy papi öltözék egyszerű leírása, hiszen a katolikus miserendben a liturgikus színeknek pontos jelentésük van. A piroson kívül akár fehér, zöld, viola, fekete, arany vagy rózsaszín stólat is magára ölthetett volna, amelyek az ártatlanságot, az életet, a bűnbánatot, a gyászt, a kegyelmet és az örömet szimbolizálták. Nem véletlen, hogy a vértanúságot jelképező piros színt választotta Gerometta. Az is tegyük hozzá, hogy a *Národnie noviny* címlapja a Matica bezárásáról gyászjelentés formájában tudósított. Így a vértanúságot jelképező stóla szimbolikája és a Matica Slovenská „halálra ítéltése” között kapcsolat látszik kirajzolódni.

Már kialakult magyarságképe mellett még egy tényező játszhatott szerepet abban, hogy épp Gerometta vitakozzon emelt hangon Tiszával. Ez a habitusából, szenvedélyes vitákat kedvelő jelleméből fakadt. A közeli barát, Gustav Zechenter-Laskomerský leírt egy esetet, amikor egy nagyobb társaságban, ahol ismerték Gerometta disputáló természetét, szándékosan bevonták őt egy vitába. Jót mulattak azon, amikor Geromettának nem tűnt fel, hogy megréfták. Egy másik leírást érdemes hosszabban is idéznünk. „*Július Plošič július 24-én írt egy epizódot Ján Gerometta társadalmi életéből, amelyből megismerhetjük őt mint szabadszájú, de szenvedélyességében durva embert. [...] Kazy úr (mostani – 1903 – barsi ispán) jelöltette magát országgyűlési küldöttnek 1881-ben, és beköszönt egész tizenöttagú kíséretével: Pfeilmeyer püspöki tanácsossal, szolgabírókkal, a vicearchidiakónus Ambrózyval stb. – Geromettához. Tudta, hogy Gerometta teljesen tartózkodik a választásoktól, nem korteskedni ment tehát,*

⁴⁴ Demmel József: „*jen šereghajtók budou*” Magyarok és szlovákok Ján Gerometta pesti leveleiben. KÚT, 2007/4.

⁴⁵ Demmel József: Egy trencsényi választás története. A pánszlávizmus vádja és a valóság. Aetas, 2006/2-3.

⁴⁶ A cikkben leírtak mellett lásd még például Jozef Kabina: Ján Gerometta. In: Proglas, 1996/2. 14–15.

hanem a papnál tiszteletét tenni jelent meg. Éppen abban az időben Gerometta a vécén ült, és szokása szerint hosszasan üldögélt ott; és sejtve, milyen látogatói érkeztek, ülését a lehető legtovább nyújtotta. Végül, hosszú várakozás után a jelöltet és az ő kíséretét Gerometta, aki lassan megigazítva a ruháját belépett a szobába, egyszerűen kizavarta. Amikor Kazy úr udvariasan előadta, hogy egyáltalán nem korteskedés gondolatával jött, csak a tiszteletét tenni, Gerometta rárivallt: »Mindegy! Csak ki! Ki! Mars!«⁴⁷ Ambrózy ugyancsak leült és azt mondta, hogy neki, mint az ő vicearchidiakónusának joga van jönni, amikor akar, és a pénztárt is ellenőrizni, ezért ő itt marad. Gerometta rárivallt: »Csak eridj, takarodj, ha nem akarod, hogy ki legyél dobva!«⁴⁸

A szóváltást magyarázhatjuk Gerometta habitusával, bár egy alaposabb vizsgálat nem nélkülözhetné a pszichohistóriát sem. Ezáltal választ kereshetnénk arra a kérdésre, hogy ezek a dühkitörések a személyiségéből vagy valamilyen pszichiátriai betegségből fakadtak-e, hiszen a bátyja, Eugen Gerometta is „ideg-betegségben” halt meg.⁴⁹

Keveset tudni arról, hogy a román memorandummal egy időben egy szlovák felségfolyamodvány is készült, nem függetlenül a román kezdeményezéstől. Épp Ján Gerometta az, aki erről egy levelében tájékoztat bennünket. 1892 júliusában ugyanis visszautasította a részvételt egy újabb, szintén a királyhoz és a kormányhoz küldendő deputációban, amelynek alapját egy szlovák népgyűlés képpezte volna. Gerometta – fent említett barátja, a szintén katolikus pap Julius Plošičra hivatkozva – azzal utasította el a kezdeményezést, hogy a sovíniszták Felső-Magyarországon is találnának olyan csőcseléket, mint amilyen a román deputáció ellen lépett fel Tordán és Aradon. Arra a kiterjedt aláírásgyűjtő akcióra is emlékeztetett továbbá, amely 1861-ben folyt a felső-magyarországi megyékben a turócszentmártoni memorandum ellen.⁵⁰

A vizsgált konfliktusból is kiderülhetett, Magyarországon a dualizmus közepe táján már elvi esély sem volt a megegyezésre. Mindkét fél saját narratívája hajthatatlan foglyává vált. Ezt Tisza Kálmán és Ján Gerometta szóváltása nyíltabban megmutatja, mint az azt megelőző udvarias tárgyalás. Ráadásul az ellentétek még fokozódtak is. Elég csupán arra utalni, hogy 1885-től eltérően, amikor még semmilyen retorzió nem érte a delegáció résztvevőit, az 1895. évi nemzetiségi kongresszus után több kormányzati indíttatású repressziós intézkedés következett.

⁴⁷ Eredetileg is magyarul.

⁴⁸ Gustáv K. Zechenter-Laskomerský: Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis. Časť druhá. Bratislava, Slovenské Vydavateľstvo krásnej literatúry, 1956. 265–266. 369–370. Megjegyzendő, hogy Gerometta korábban is többször került éles konfliktushelyzetbe a választások kapcsán. Volt, hogy magának Štefan Moysesnek, a besztercebányai püspöknek (és a Matica Slovenská első elnökének) kellett felelősségre vonnia. MOL (Magyar Országos Levéltár, Budapest) D 191 363. doboz 6059. VII. 1865.

⁴⁹ Lombardini, Alexander: Eugen Gerometta. In: Slovenské pohľady. 1895. 618.

⁵⁰ Bokes, 1972. 156–157. Ján Gerometta Ismeretlennek, Velka lovča, 1892. július 11. A szöveget közlő František Bokes szerint a levél Pavol Mudroňnak íródott, ami valóban elképzelhető, tekintve, hogy Mudroň volt az, aki elnökként összefogta a három évvel később megalakult nemzetiségi kongresszust.

Rezümé

Tisza Kálmán és a szlovákok, avagy egy szóváltás anatómiája

1885 nyarán Tisza Kálmán irodájában egy szlovák küldöttség járt. Az eset elemzésével nem csak a kormányzat 1880-as évek közepi szlovákpolitikájába pillanthatunk be, mivel a Tisza Kálmán kormánya által hozott repressziós intézkedéseket szinte kivétel nélkül társadalmi-politikai nyomás is indukálta, Tiszának a szlováksághoz való viszonya is életszerűbben mutatkozik meg. Tágabb kontextusba helyezve, a kor szlovák politikája, a szlovák politikai eliten belül zajló folyamatok is plasztikusabban jelennek meg.

Az 1875 előtti kormányok nemzetiségpolitikáját a nemzetiségi törvény és a körvonalatlan pánszlávizmussal való viaskodás határozta meg. Tisza Kálmán kormányra lépésével azonban kialakult a magyar kormányokat egyébként az egész dualizmus korszaka alatt jellemző negatív irányultságú szlovákpolitika ideológiai alapvetése. 1875-ben bezáratták a Matica Slovenskát. 1885-ben pedig létrehozták a Magyarországi Tót Közművelődési Egyesületet, amely szlovák nyelven folytatta tevékenységét, programjában pedig, bár a kormány és a felső-magyarországi politikai elit kezdeményezésére jött létre, nem a nyílt magyarosítás, hanem a szlovák nép szellemi és erkölcsi felemelése szerepelt. Mindazonáltal ez az egyesület is alapvetően hazafias szellemű volt, ráadásul, mivel a Matica jogutódjaként hozták létre, annak vagyonából működhetett. A cél az volt, hogy a pénz egy részét legális formában elvonja az eredeti rendeltetésétől. Így a szlovák politikusok Maticával kapcsolatos követeléseinek a jogalapja megszűnt, hiszen az új egyesület hivatalosan a szlovák kultúra fejlesztésére használta fel a pénzalapot. Vélhetően az egyesület létrehozására kívánt válaszolni a szlovák politika, amikor a Matica Slovenská újjáalakításának az érdekében a királyhoz fordult 1885-ben, hogy tegye érvénytelenné a Matica vagyonát a Tót Közművelődési Egyesületre átruházó rendeletet, valamint, hogy a szervezet 1862-es alkotmánya alapján folytathassa tevékenységét.

Tisza a küldöttséget rövid szóváltás után elküldte. De miért volt kellemetlen számára ez az ügy, ha, amint mondta „*a »Slovenská Matica« törvényesen lett bezárva*”? Tisza egy Grünwaldnak írott levelében olvashatjuk a választ: „*legyen meggyőződve, hogy a Matica ügyét szorgalmazni fogom, ha ez nem vezetne célhoz, más úton is fogok az eredményre törekedni.*” Ez az elszólás a koncepciós processzus gyanúját is felveti.

A dualizmus közepének Magyarországon már elvi esély sem volt a megegyezésre, mindkét fél hajthatatlanul a saját narratívájának a foglyává vált, s ezt nyíltabban megmutatja a tárgyaláson történt szóváltás, mint az azt megelőző udvarias tárgyalás.

Resumé

Koloman Tisza a Slováci alebo anatómia jednej polemiky

V lete 1885 navštívila kanceláriu Kolomana Tiszu jedna slovenská delegácia. Analýzou tohto prípadu môžeme nazrieť nielen do slovenskej politiky uhorskej vlády v polovici 80-tych rokov 19. storočia, ale keďže represívne opatrenia vlády Kolomana Tiszu, takmer všetky bez výnimky boli vyvolané aj spoločensko-politickým tlakom, ukazuje sa tu v reálnom živote aj Tiszov vzťah k Slovákom. V širšom kontexte sa tu plastickejšie objavuje aj dobová slovenská politika, procesy prebiehajúce vnútri slovenskej politickej elity.

Národnostnú politiku vlád pred rokom 1875 definoval národnostný zákon a boj s nedefinovatelným panslavizmom. Nastúpením vlády Kolomana Tiszu sa však vytvoril ideologický základ negatívne orientovanej slovenskej politiky, ktorá je ostatne charakteristická pre maďarské vlády počas celého obdobia dualizmu. V roku 1875 dali zatvoriť Maticu slovenskú. V roku 1885 zas zriadili Hornouhorský vzdelávací spolok, ktorý pokračoval v činnosti v slovenskom jazyku a v jeho programe, ktorý síce vznikol z iniciatívy vlády a hornouhorských politických elít, sa však nehovorilo o otvorení pomadžarov, ale o duševnom a mravnom povznesení slovenského ľudu. Napriek tomu mal aj tento spolok dôsledne vlastenecký charakter, navyše, pretože ho zriadili ako právneho nástupcu Matice, mohol nakladať s jej majetkom. Cieľom bolo to, aby časť peňazí legálnou cestou stiahli z pôvodného určenia. Takto zanikol právny rámec požiadaviek slovenských politikov v súvislosti s Maticou, keď nová inštitúcia oficiálne využívala peňažnú základinu na rozvoj slovenskej kultúry. Slovenská politika chela pravdepodobne reagovať na zriadenie spolku, keď sa v záujme obnovenia Matice slovenskej obrátila v roku 1885 na kráľa, aby anuloval výnos prevádzajúci majetok Matice na Hornouhorský vzdelávací spolok, a aby mohla Matica pokračovať v činnosti podľa svojich stanov z roku 1862.

Tisza po krátkej výmene názorov poslal delegáciu preč. Ale prečo mu bola táto záležitosť neprijemná, ak, ako to sám povedal, „*bola Matica slovenská zrušená legitímne*“. Odpoveď sa môžeme dočítať v jednom z Tiszových listov adresovaných Grünwaldovi: „*bud'te presvedčený, že vo veci Matice budem konať, a ak by to nevedlo k cieľu, podniknem kroky k jeho dosiahnutiu aj inými prostriedkami*“. Toto prerieknutie vnáša podozrenie koncepčného procesu.

V polovici dualizmu už v Uhorsku nebola ani teoretická šanca na dohodu, oboidve strany sa stali neoblomnými otrokmi vlastných vyhlásení, čo otvorenejšie ukazuje výmena názorov na rokovaní, ako zdvorilostné rokovanie, ktoré tomu predchádzalo.

Summary

Kálmán Tisza and the Slovaks or the anatomy of a battle of words

The study focuses on a battle of words between a Slovak catholic priest, Jan Gerometta and the Hungarian Prime Minister, Kálmán Tisza in 1885. At that time a Slovak deputation was sent to the capital of Hungary in order to ask for the renewal of the Slovak national organization Matica slovenska. But then the Hungarian state did not have an interest in the reinforcement of the Slovak national movement. This micro-historical study points at the irreconcilable antagonism between the Hungarian and the Slovak national narrative in the era of the dualism.

TRIANON GAZDASÁGI HATÁSAI

Mózes Mihály

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

I. Az elvesztett örökség: a monarchia felbomlása

A XIX. század második fele Európa-szerte új nemzetállamok, nagyhatalmak kialakulásával járt. 1861-ben lezajlottak az orosz reformok, 1864-ben követte ezt Románia és Lengyelország reformátalakulása. Az 1867. évben megszületett a kiegyezés és létrejött az Osztrák–Magyar Monarchia. 1871-ben a német egység és az olasz egység létrejöttével ez a sor folytatódott. Új és kedvezőbb tőkebefektetési lehetőségek kínálkoztak. Az óceánon túl az amerikai polgárháború szintén hatalmas, egységes nemzetállamot teremtett és a reformok korába lépett – az 1867–1868-as Meidzsi-reformok során – Japán is.¹

Egy fél évszázados növekedés következett ezekben az országokban. A külföldi tőke befektetései eredményes belső akkumulációt indítottak el és a Monarchia is megindult a gazdasági felemelkedés útján, hogy 1914-re a világ hatodik ipari hatalmává váljon.² Magyarország történetében is eredményes gazdasági periódus volt a dualizmus fél évszázada. A nemzeti jövedelem 1913-as árákon számítva évente átlagosan 2 és fél százalékkal növekedett. A lakosság átlagos évi 0,7%-os emelkedése mellett a mezőgazdasági termelés 1,7%-kal, a bányászat és az ipar termelése 4 és fél százalékkal, míg a szállítás és a kereskedelem teljesítménye 5%-kal nőtt. Az egy lakosra jutó szolgáltatások értéke több mint kétszeresére duzzadt.³

A magyar országrész a Monarchián belül jelentős eredményeket mutatott a gazdaság szerkezeti átalakulásában is. A mezőgazdaság részesedése 1913-ra 60%-ra csökkent az ipar és a bányászat 18%-os, a szolgáltató ágazatok 22%-os részvétele mellett.⁴

¹ Berend T. Iván – Ránki György: Peculiarities of Industrial Progress in Eastern Europe and the Development of Working Class. Third International Congress of Economic History. Paris. 1968., illetve Mózes Mihály: Ipari forradalmak kora. Bp. 1992. 3–15. Illetve uő: A nyugati demokráciák születése. Bp. 1992. 11–12.

² Hanák Péter: Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchiában. Századok, 1971. 5. sz., továbbá Berend–Ránki: Magyarország iparának színvonala az európai összehasonlítás tükrében. Közgazdasági Szemle, 1960. 8–9. sz. Lásd még Katus László: Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism 1867–1913. A Quantitativ Analysis Studia Historica 1970. 5.

³ Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. Bp. 1972. 94–101. Újabbán Katus László: Az ipar fejlődése. In: Magyarország története 6/2. Bp. 1979. 1028–1037.

⁴ Ránki György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági felődésének néhány problémája. Valóság 1968. 4. sz. Uő: A magyar gazdaság száz éve. I.m. 78–82.

Összehasonlításként: Ausztriában a mezőgazdaság 52%-ot, az ipar és bányászat 22%-ot, a szolgáltató ágazat 26%-ot jelentett.⁵ Európai összevetésben ez azt jelenti, hogy Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Svédország kivételével végeredményben a jelentősebb államokat a magyar gazdaság szerkezeti átalakulásban is megelőzte.

Hatalmas piacként is funkcionált a Monarchia. 1913-ra csaknem 50 milliós piacot jelentett a magyar gazdaság termékei számára. Nyilvánvaló, hogy a termékek az összehasonlító előnyök révén a Monarchia területein eladhatóak voltak, és magyar gazdaság dinamikus fejlődését ezek a piaci keretek mindenképpen biztosították.

A Monarchia nemzeti összterméke 1913-ra elérte a 23 milliárd aranykoronát. Ebből Magyarország részesedése 8,1 milliárd aranykorona volt. Magyarország adta a Monarchia nemzeti termékének kb. egyharmadát (35%-át). Az egy lakosra jutó nemzeti jövedelem Ausztriában 516 korona/fő, a történelmi Magyarország területén 435 korona/fő volt.⁶

Ezeknek a boldog békeidőknek vetett véget a háború. 1918 ősze pedig semmivé tette mindazt, ami kialakult. Az őszi események során felbomlott az Osztrák–Magyar Monarchia. Megszűnt egy 50 milliós piac, felbomlott egy olyan gazdasági egység, amely a résztvevő népek gazdasági növekedését meglehetősen hatékonyan elősegítette. Az Osztrák–Magyar Monarchia olyan gazdasági közösség volt, amely a résztvevő feleknek kétségtelen gazdasági előnyöket hozott.⁷

A Monarchia romjain kisállamok körvonalazódtak: autark tendenciákkal, egymástól való hűvös elzárkózással, erőteljes vámintézkedésekkel és vámpolitikával. Ezek a kisállamok a nagyhatalmak gazdasági befolyási övezeteibe kerültek. Az osztrák–magyar Délkelet-Európát felváltotta egy szláv–román Délkelet-Európa, amely az Antant kényszerpályájára terelte a kialakuló utódállamokat.⁸

A magyarok gazdasági veszteségei a Monarchia összeomlásából fakadóan igen számottevőek voltak. Elveszett az 50 milliós monarchiai piac, sőt, még a 21 milliós történelmi Magyarország piaca sem kárpótolhatott mindezekért, hiszen az elkövetkező területi változások elsöpörték a történelmi Magyarország területi egységét. Egy olyan gazdasági vákuum keletkezett a Monarchia összeomlásának során, amely megroppantotta a magyar gazdaságot. A mezőgazdaság elveszítette piacai jelentős részét. Az ipar, amely monarchiai termelésre rendezkedett be, piac nélkül maradt.

⁵ Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. Bp. 1916. alapján

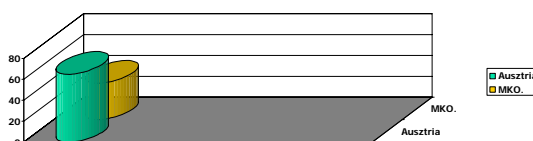
⁶ Berend–Ránki: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon. Történelmi Szemle 1966. 2. sz., illetve Katus László (szerk.): Magyarország története 6/2. I.m. uo.

⁷ Vö.: European Historical Statistics. Ed.: B.R. Michell, London, 1975., illetve Carlo Cipolla: Fontana Economic History of Europe III–IV. Elismerő hangvétellel írnak a Monarchia gazdasági fejlődéséről.

⁸ Berend–Ránki: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp., 1969.

A Monarchia 1918-ban

- Bruttó nemzeti termék : 23 Md. aranykorona
- Megoszlása:

A háború utáni állam nyersanyagforrásai – mint a későbbiekben is taglaljuk – lényeges mértékben beszűkültek. Ugyanakkor egy gazdasági torzó keletkezett. Bizonyos ágazatok egyáltalán nem, vagy csak részben voltak jelen a magyar gazdaságban. A könnyűipar számos ága: a textilipar, a cellulóz- és papíripar (vagy a faipar) szinte teljesen lekerültek az új nemzetgazdaság palettájáról. Ezeket az ágazatokat a későbbiekben – tekintve, hogy a környező államokkal a gazdasági együttműködés korlátozott maradt – ki kellett fejleszteni. A súrlódási felületek megnövekedtek Délkelet-Európában. Az európai vámhatárok hossza 6–7 ezer km-re megnyúlt. A korábbi 13 pénzrendszer helyébe 27 lépett és a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén önmagában hét önálló vámterület keletkezett.⁹

II. A trianoni dráma

Az I. világháború kitörése nemcsak a fél évszázados békés fejlődést szakította félbe, hanem a felkészületlen gazdasági életben is súlyos zavarokat is okozott. A háborús termelés nyomán csak néhány iparágban bontakozott ki hadikonjunktúra. A gazdasági élet más területein viszont munkaerő- és nyersanyaghiány jelentkezett, és a termelés visszaesésének jelei mutatkoztak. Súlyos helyzet keletkezett a mezőgazdaságban, ahol a férfi munkaerő kb. 50%-a hiányzott és a lóállomány jelentős részét katonai célra mozgósították. Az állatállomány csökkenése a földek növekvő részének megművelését korlátozta és a mezőgazdasági terméshozamok is visszaestek. A termelés a háború előtti utolsó két esztendőben a korábbi szint felére szüllyedt. Csökkent a szén- és vastermelés, noha mindkettő

⁹ Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1975. 206.

kapcsolatban állt a hadigazdasággal. A fogyasztási iparágak a háború előtti évekhez képest gyakorlatilag összeomlottak. A háború végére már nem csupán a hátországot nem tudták élelmezni és ruházni, de gondok jelentkeztek a frontokon harcoló katonákkal is.¹⁰ A hadkiadások ugrásszerűen növekedtek, mindezt az állam növekvő bankjegykibocsátással próbálta ellensúlyozni. A zsugorodó áru-készletekkel szemben egyre több pénz került forgalomba. Természetesen ez nagy erejű inflációhoz vezetett. A pénz értéke a háború előtti szint kb. 40%-ára csökkent.¹¹ Ez az infláció a forradalmak alatt felgyorsult és az 1920 decemberére 1% alá csökkent.¹²

Nem segítették a gazdaság talpraállítását a háború után kibontakozó forradalmak sem. A forradalmak két ütemben, egymástól eltérő irányban keresték a magyar gazdaság javításának lehetőségeit. 1918 októberében az őszirózsás forradalmat követő átalakulás a tradicionális maradványok felszámolására törekedett. Demokratizálni kívánta a politikai és a társadalmi életet. Rövid kényszerintézkedéseken túlmenően azonban a gazdasági életet lényegében nem reformálták. A földbirtok reformterve alig érintette a magyar birtokviszonyokat.

A Tanácsköztársaság gazdasági reformkísérletei nem segítették a gazdaság helyreállítását. Az 1919 márciusától hatalomra került kommunista-szociáldemokrata kormányzat egy államgazdaság kialakításán fáradozott. Államosították a gazdaság valamennyi ágát: az ipart, a bányászatot, a kereskedelmet. Mindez állami centralizmus kialakulását eredményezte. Lehetővé tett olyan intézkedéseket, amelyek egyáltalán nem voltak indokoltak, például a nagyszabású béremelést, aminek gazdasági háttere természetesen nem volt. Átmenetileg javítottak ugyan a helyzeten, de a termelés leromlásából, az ország ellen fenntartott blokád következményeként jelentkező nyersanyaghiányból, a területek elszakadásából származó gazdasági zűrzavarból a kormányzat nem tudott kilábalni.

A távolabbi tervek realizálása nem sikerülhetett, hiszen a Tanácsköztársaság 1919 augusztusában megbukott. A látványos szociális intézkedések a társadalom egy részének helyzetét javították ugyan, főleg a szegényebb néprétegeket, de a gazdasági elit köreiből hatalmas ellenállást váltottak ki. A háborút követő forradalmak kísérlete egy új út megnyitására idegen volt a magyar fejlődés hagyományaitól és kudarcba fulladt. A Tanácsköztársaság utáni kormányzat napok alatt visszaállította a magyar gazdaság természetes tulajdonviszonyait.

A történelmi Magyarország, amelynek keretei között a magyar nemzetgazdaság korszerűsítésének első fázisa megtörtént, több önálló államnak adta át helyét. Jelentős területei szomszéd államok integráns részeivé váltak.

¹⁰ Magyarország története. VIII/2. kötet (Szerk.: Ránki György) Bp. 1978. 740–771.

¹¹ Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. I.m. 120–121. 1918. októberi adat. A következőkben a korona értékromlása felgyorsult, 1919 decemberére már csak az 1914-es érték 11%-át, 1920 végére pedig mindössze 1%-át érte el.

¹² Vö. Ránki György: A magyar gazdaság száz éve. I.m. 121. 1920–1924 között a korona 1/180-ára csökkent. Az árak 1914–1924 között 8000-szeresre emelkedtek a bérek 3500-szoros növekedése mellett.

1920. első felére lezajlottak a béketárgyalások, majd az ország új határait a trianoni békeszerződés szentesítette 1920. június 4-én. A béke egyfajta gazdasági tragédia volt az ország számára. Az ún. „életképesség” elve alapján ugyanis jelentős magyarlakta területeket szakított el, amelyet az Antant-hatalmak diktáltak.

Jelentős mezőgazdasági területek is elkerültek. A magyar gazdaság azonban különösen az elcsatolt területeken lévő bányakincsek miatt került nehéz helyzetbe. A bányászat jelentős része ugyanis a jelenlegi ország területén kívülre esett. Így pl. a nemesfémbányászat – amely korábban Nagybánya és Felsőbánya, illetve Zalatna és Kőrösbánya környékén volt elsősorban fejlett – Romániához került. A felvidéki nemesércbányászat Zólyombreznó és Besztercebánya vidékén, valamint Selmezbányán, a szlovák gazdaság részre lett a kialakuló új csehszlovák államon belül. A feketeszénkészletek jelentős része is elveszett. Boksánbánya, Resicabánya, Oravicabánya és Anina Romániának jutott. A barnaszénkészletek jelentős része Dél-Erdélyben – Vajdahunyad, illetve Petrozsény és Lupeny környékén – ettől kezdve az új román államot gazdagította.

A vasérckészletek jelentős része a Felvidéken található a Lőcse, Szomolnok, Rozsnyó, Görnicbánya háromszögben. Ez a terület a létrejövő Csehszlovákiáé lett, beleértve az itt kialakult jelentősebb feldolgozóipart is. Néhány fontos vasércbányánk volt Erdély területén. Észak-Erdélyben Aknasuhag és Rónaszék térségében bányásztak vasércet, valamint Erdély déli részén több helyen is: pl. Ruszkabányán, a Maros-völgytől északra eső hegyekben és Boksánbánya környékén, illetve Vaskón és Rézbányán. Utóbbi környékén komoly vasérckészletek is találhatók, a Székelyföldön pedig Székelyudvarhelytől délkeletre voltak jelentősebb vasérclelőhelyek. Horvátország elcsatolásával a horvátországi vasérckészletek is elkerültek az országtól: A Varasd környéki bánya, részben pedig Horvátországnak a Szávától délre eső területein nyitott vasércbányák is.

Teljesen kőszobányák nélkül maradt Magyarország. Romániában főként Máramarossziget, Aknasuhag és Aknaszlatina környékén bányásztak sót. A másik nagyobb lelőhely Dés környéke volt, a harmadik pedig Marosújvár. Székelyföldön Szováta térségében voltak jelentősebb lelőhelyek, a szász vidéken – Dél-Erdélyben – pedig Nagyszeben mellett.

A feldolgozóipar jó része az új országterületen maradt, ami nagy aránytalanságokhoz vezetett. Itt koncentráldott a vas- és fémipari termelés 50,7%-a. Ám jelentős gépgyárak Csehszlovákiához kerültek: például a Pozsony környéki, valamint a Solyombreznó és Besztercebánya térségében lévő, illetve a szomolnoki és a rozsnyói, és a Kassa környéki. Románián belül Erdélyben Aradon, Temesváron, Vajdahunyadon, Pusztakarámban, Boksánbányán, Stájerlakaninán, Oravicabánya térségében alakult ki jelentősebb gépipar. A délvidék gépipara jószerevel Eszéken és Zágrábban összpontosult. Ezek a szerb–horbát–szlovén államot gazdagították.

A vegyipar csaknem fele is az új országhatárokon kívülre esett (mindössze a korábbi termelés 54,9%-a maradt az új országterületen). Temesvár, Marosújvár, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Dézs, Nagyvárad, Nagyszeben, Brassó és Marosvásárhely jelentős vegyi ipara Romániának jutott. Az I. világháború előtt részben Pozsony környékén, részben Nagyszombat, Léva, Trencsén, Besztercebánya,

Turócszentmárton, Zsolna, Losonc és Kassa környékén működő vegyészeti a csehszlovák államhoz került, ráadásul a vegyipar jó néhány nyersanyagforrása is az „utódállamoké” lett. Erdélyben szinte valamennyi szász városban (pl. Brassóban, Nagyszebenben) számottevő vegyipar épült ki. A délszláv államban Orsova, Újvidék, Szabadka és Fiume lettek ezen iparág központjai. Fiume nagyon jelentős vegyipari gyárakkal rendelkezett.

A fakitermelés és –feldolgozás is jórészt a román, illetve a csehszlovák állam gazdaságát élte 1920 után. Ugyanakkor a gépipar 82,2%-a az új országterületen maradt. Ugyanis hatalmas kapacitású gépipar épült ki 1918 előtt, elsősorban Budapest környékén. Miskolc, Diósgyőr, Ózd, Salgótarján és Győr, valamint a Dunántúl déli részén Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa szintén komoly gépipari kapacitással rendelkezett.

A faiparnak mindössze 22,3%-a maradt a mai Magyarország területén, a bőriparnak az 57,8%-a. Mind a két iparág termelése főleg a Romániához tartozó Erdélyben bontakozott ki. A Kárpátok hatalmas mennyiségű fát adtak az országnak. Az ezekre épülő papír- és cellulózipar egy része is természetesen Erdély területén volt, beleértve a fűrésztelepeket is. Petrozsény és Lupeny, Nagyszeben, Brassó, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Ditró, Torda és Kolozsvár környékén, valamint fent, Észak-Erdélyben Aknasuhatagon, Rónaszéken és Aknaszlátinán voltak nagyobb fűrésztelepek. A Felvidéken a Tatra térségében összpontosult a fakitermelés és –feldolgozás. Lőcse, Poprád, Zsolna és Turócszentmárton, valamint Szered és Nyitra térsége szintén nagyobb faipari üzemekkel rendelkezett.

Az üvegyárak jelentős része is elveszett. Például a zsolnai üvegyár – amely jelentős kapacitású volt – a mai Szlovákiáé lett. Az erdélyi területeken is működtek hasonló üzemek. A kissármási földgázmező Románia része lett. A textiliparnak 41,8%-a maradt az új ország területén. A pamutfonó üzemek jelentős része Erdélyben volt, Temesvár környékén. A szász városokban lényegében mindenütt (Medgyes, Segesvár, Nagyszeben és Brassó térségében) voltak textilgyárak, a Felvidéken pedig Pozsonyban és Nagyszombatban, de Losonc és Rimaszombat, illetve – ha a bőrgyárakat is figyelembe vesszük – Rózsahegy és Liptószentmiklós, Késmárk, Lőcse térsége is jelentősebb üzemekkel rendelkezett. A Délvidéken is voltak fontos textilipari központok: például Újvidéken, Szabadkán, illetve Zágráb és Fiume környékén.¹³

A cipőgyártással is hasonló volt a helyzet. Erdélyben nagyon sok helyen működött cipőgyár: Nagyenyeden, Székelyudvarhelyen, Désen, Nagyváradon. A Felvidéken is volt belőlük néhány: például Selmechányán, Rimaszombaton. Mindezek eredményeképpen a textiliparhoz tartozó ágazatoknak több mint fele az új országterületen kívülre került. A ruházati ipar 74,7%-a maradt a trianoni Magyarország területén, a papíriparnak viszont mindössze 23,4%-a (a már fent felsorolt okok miatt).¹⁴ A nyomdaipar 89,2%-a megmaradt.

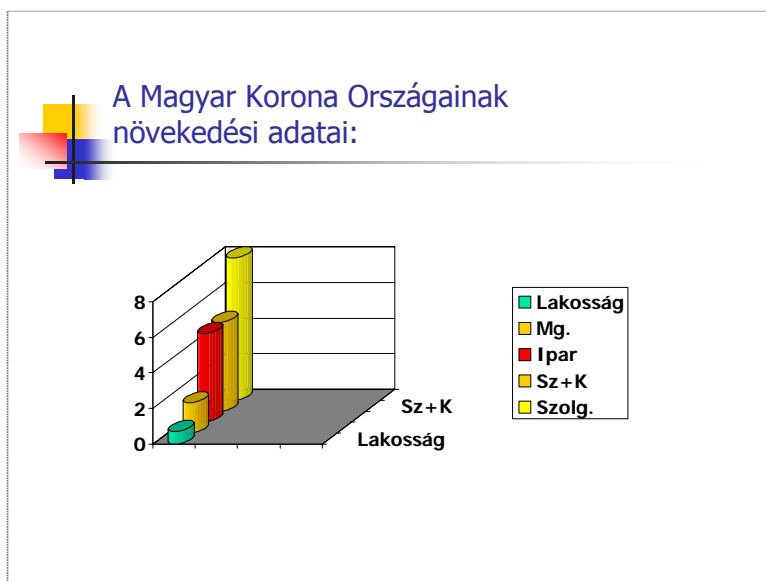
¹³ Mózes Mihály: Regionális modernizáció Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon (1867–1918) (kézirat) alapján.

¹⁴ Magyarország története VII/1. (Szerk.: Katus László) alapján. Bp. 1979. 352.

A felsorolt adatokból néhány ellentmondás, következtetés leszűrhető. A feldolgozóipar jelentős része az új országterületen maradt.¹⁵ Monarchiai piacra méretezett hatalmas nehéz- és gépipari kapacitással rendelkezett 1918–1920 után is Budapest, valamint néhány nagyváros: Miskolc, Diósgyőr és Salgótarján. Az ezek működtetéséhez szükséges nyersanyagforrások viszont már nem léteztek. A tagállamok között gazdasági együttműködésről, bármiféle gazdasági segítőkészségről vagy jóindulatról pedig beszélni sem lehetett. Vámháború bontakozott ki az utódállamok, illetve Magyarország és Ausztria között, amelyek hátráltatták a gazdaság normális működését.

A szűkös hazai nyersanyagforrások viszont elégtelennek bizonyultak. A Dunántúlon voltak barnaszénkészletek Brennbergbánya, Tatabánya, Dorog, Várpalota környékén, illetve Észak-Magyarországon, Salgótarján, illetve Rudabánya térségében. Feketeszén-termelés az új Magyarország területén gyakorlatilag csak a Mecsekben folyt. Ami a többi nyersanyagot illeti, vasérc csak Tatabánya térségében volt. Az új kincsnek, a Dunántúli-középhegységben Gánt és Halimba vidékén fellelt bauxitkészleteknek a jelentősége viszont a elkövetkezendő években felértékelődött.

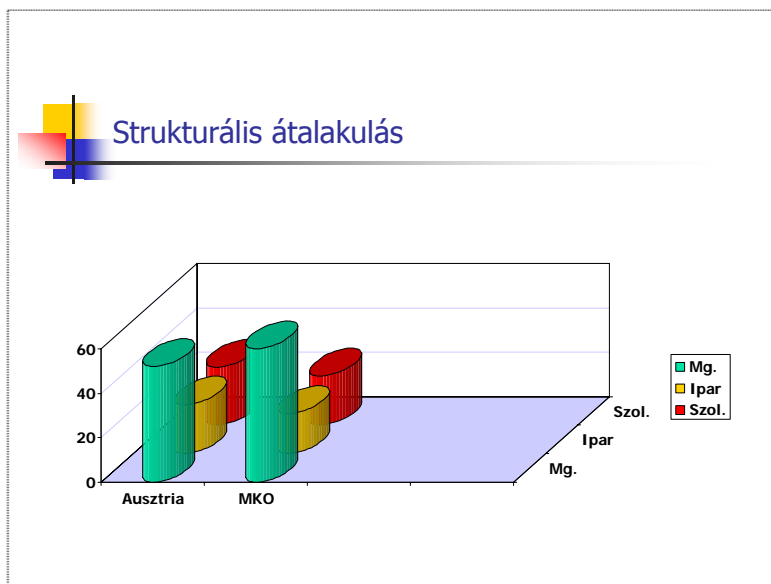
A mai Magyarország területén kősólelőhelyek gyakorlatilag nem maradtak, a földgáz-, illetve olajkitermelés a két világháború közötti időszakban megindult ugyan, de elmaradt a Kissármás térségében fellelhető készletektől.

A trianoni béke a területi változások mellett (93 000 km²-re zsugorodó új országterület, amely a háború előtti 32,7%-át tette ki) strukturális változást is eredményezett. Az őstermelésben foglalkoztatottak aránya a háború előtti Magyarországon 64,5%-ot tett ki, az új Magyarország területén mindössze 55,8%-

¹⁵ Magyarország története VII/1. I.m. uo.

ot. Látszólag növekedett a bányászatban és iparban foglalkoztatottak aránya: 17,1%-ról 21,4%-ra. A kereskedelemben és a hírközlésben az arány 6,5% helyett 8,7%, az egyéb területeken 11,9% helyett 14,1% lett.

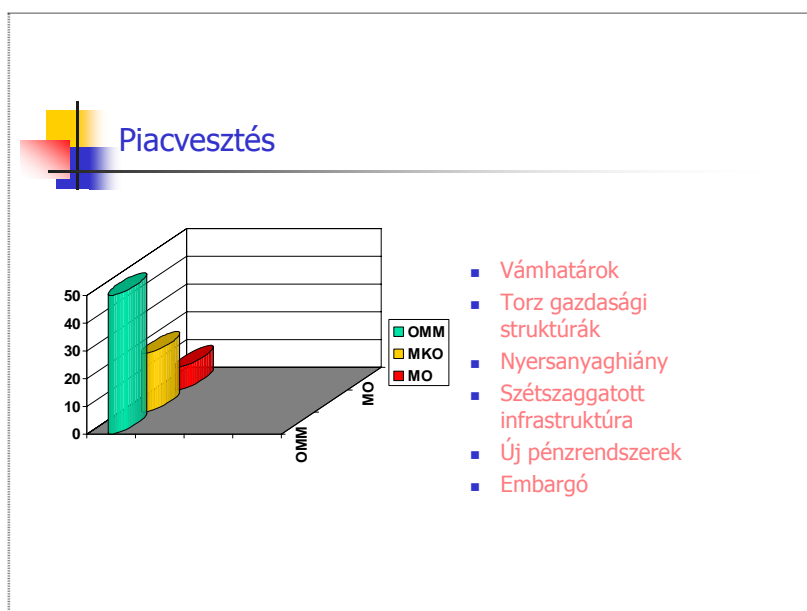
III. A válság anatómiája

Magyarország az említett változások következtében új gazdasági egységgé vált, gazdasági létfeltételei döntően és alapvetően átalakultak. Az új országterületen kialakuló gazdaság számára egyrészt nyersanyag-behozatali forrásokat kellett keresni. Másfelől piacokat, hogy a gazdaság működőképessége biztosítható legyen.

A háború előtti Magyarország teljes kivitelének 70–80%-át a Monarchia osztrák–cseh tartományai vették fel és körülbelül ilyen mértékben származtak ugyanazon területről az iparcikkek. Elősegítette a Monarchián belüli kereskedelmet a vámmentesség, a közös pénzrendszer, az összekapcsolódó hitelrendszer, vagyis a kereskedelem lényegében belkereskedelmi jelleggel bonyolódott. Most viszont vámakadályokkal nehezített körülmények közé került. Elengedhetetlen volt az, hogy a nagyarányú behozatalt valamilyen módon a magyar gazdaság ellensúlyozza.

Ez viszont igen nehéz volt, hiszen az új országterület fában, fémekben, ércekben szegény volt, de a textilipari nyersanyagok egy részéből is importra szorult. A területi változások nyomán a – főképpen Budapesten összpontosuló – magyar feldolgozóipar elveszítette nyersanyagbázisát (például a kohászat termelőképességének pusztán 31%-a, a vasérctermelésnek 11%-a maradt az új Magyarország területén). Hasonló helyzet volt a faiparban, ahol – az erdőségek híján – mindössze 16%-os volt a kapacitás. A térség országai, ahogy utaltunk rá, úgy értelmezték a Trianon után kialakult helyzetet, hogy a régi gazdasági szála-

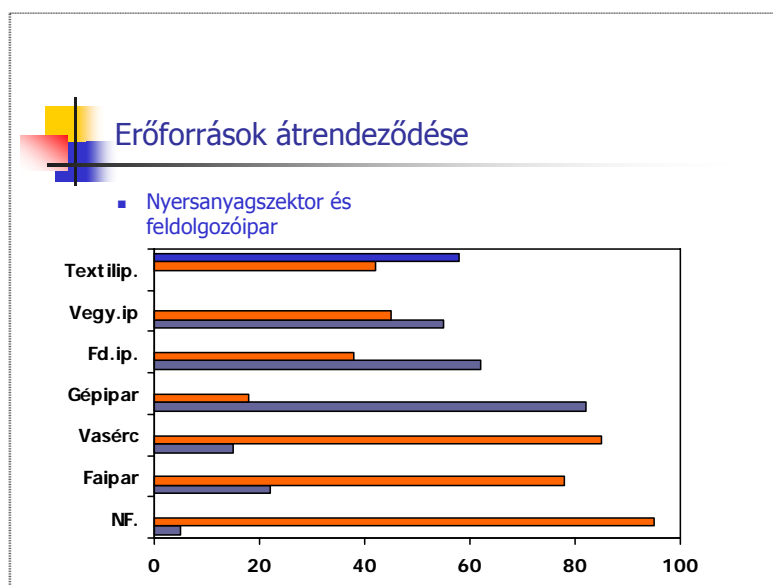
kat szét kell rombolni, a hagyományos áru-, piaci és tőkekapcsolatokat fel kell számolni, illetve minimalizálni szükséges. Bár a békeszerződések tartalmzták a monarchiai vámok életben hagyását, az 1920-as évektől világszerte vámemelések zajlottak, és az ebben a térségben kialakuló infláció a monarchiai vámok alkalmazását lehetetlenné tette. A 20-as években kialakuló vámtételek átalakultak, emelkedtek és romboló hatással korlátozták a gazdasági kapcsolatokat.

A békeszerződések szerint a Monarchia utódállamainak az 1906. évi monarchiai vámtarifákat kellett volna alkalmazniuk kereskedelmükben. A háborús rendszabályok miatt azonban a monarchiai vámtarifák is bonyolultabbak lettek. Behozatali és kiviteli tilalmak széleskörű alkalmazása alakult ki. A tilalmi rendszabályokat a békeszerződés után gyakorlatilag életben tartották, sőt 1921. július 15-én radikálisan kiterjesztették Magyarországon is, különösen az ipari késztermékek importját szigorították meg.

Természetes törekvés volt az importcsökkentés magyar részről is. Végeredményben az új vámtarifák a magyar gazdaság bojkottját jelentették a kisantant országok részéről. A kereskedelem korlátozását és beszűkülését, a magyar gazdaság működésének és fejlődésének akadályozását eredményezték. A vámtarifák általános jellemvonása volt, hogy a vámtételek nagysága jelentősen meghaladta a háború előtti mértéket. A Duna-völgy egymásra acsarkodó kismemzetek világává vált, ahol a gazdasági együttműködés korlátozódott. A volt osztrák és cseh területekről hazánkba szállított áruk értéke (a területváltozásokat figyelembe véve) 1913-ról 1924-re 60%-kal csökkent. Csehszlovákia például lisztészükségletének a felét, Ausztria búzaimportjának a harmadát az Egyesült Államokból vásárolta. Magyarország angol és francia ipari berendezések és gépek beszerzésére törekedett. Egyre erőteljesebben a német és olasz piacok felé kezdett orien-

tálódni. A behozatalban az osztrák és csehszlovák részesedés egyharmadára, a kivitelben a felére csökkent.

A válság másik lényeges összetevője a kialakuló infláció volt. A húszas évek elejére az inflációs politika tudatos pénzügypolitikává vált. Ez a politika 1921 nyarán bontakozott ki és a pénz egyre nagyobb mértékű inflálódásához vezetett. Ebben az időben 17,3 milliárd korona bankjegy volt forgalomban. Egy év leforgása alatt ez megháromszorozódott. 1924 tavaszára a forgalomban lévő pénz mennyisége már elérte a kétezer-ötszázmilliárdot. Természetesen a növekvő pénzkibocsátás a pénz rohamos értékromlásához vezetett. Amíg 1 aranykorona 1919 augusztusában 9,9 papírkoronát jelentett, 1924 májusában 1 aranykorona már 18,400 papírkoronával volt azonos. Ezzel párhuzamosan az állam hatalmas hitelekkel folyósított a nagybirtoknak, mégpedig valorizálatlan formában. A pénz értékcsökkenését nem számították be a törlesztéseknél. Ilyen módon a kormány inflációs konjunktúrát kívánt kiváltani.

A romló papírpénzben nyújtott hitelek – aranyban vagy természetben számított – értékét nem határozták meg, így a visszafizetés esedékességekor töredékére zsugorodott értékű papírpénzt kellett visszafizetni.

A valorizálatlan hitelek játszották a legnagyobb szerepet a finanszírozásban 1921–1924 között. A kialakuló inflációs konjunktúra körvonalai abból adódtak, hogy jelentős korszerűsítés zajlott a felvett hitelekben, csökkentek a munkabérek, valamelyest csökkentek a termelési költségek is, és egy hatékonyabb, modernebb gazdaság körvonalai kezdtek kirajzolódni a húszas évek közepére. A súlyos inflációból csak külföldi, adott esetben népszövetségi kölcsönrel és jelentős külföldi hitelfelvételekkel lehetett kilábalni. A Bethlen-kormány 1923-ban jelentette be igényét a Népszövetségnél 50 millió aranykorona rövidlejáratú és kb. 600 millió aranykorona hosszúlejáratú kölcsönre. 1924-ben került sor a kölcsön

folyósítására, miután 1923-tól népszövetségi delegáció tanulmányozta Magyarország gazdasági helyzetét. A kért összeget a Népszövetség csak részlegesen hagyta jóvá, és 307 millió aranykorona kölcsönt szavazott meg.

Az 1924. évi 4. törvénycikk beiktatta a stabilizációs törvényt, az 5. törvénycikk életre hívta a Magyar Nemzeti Bankot, amely formailag az államtól független pénzügyi részvénytársaság volt, a bankjegykibocsátás monopóliumával felruházva. Kiegészítette a felvett hitelt a Bank of England 4 millió fontos kölcsöne és kötelezettségvállalása a magyar korona angol fontra válthatóságáért. A 20-as évek közepére megindult a külföldi tőke beáramlása is. A Magyar Pénzügy 1924. november 5-i számában már előlegezte, hogy „a népszövetségi kölcsönök csak kezdet, amely után jönnie kell további hitelműveletek egész sorának”. Valóban realizálódott a Rimamurányi Vasmű rekonstrukciós hitele, 48 vidéki város vett fel kölcsönt, 1926–89 között 38 hosszúlejáratú hitel-megállapodás született, a megyék 62 milliós kölcsönt vettek fel, a vidéki városok egy második hullámban 35 milliós kölcsönt jegyeztek, illetve vettek fel. Külön kölcsön volt a főváros áramellátásának javítására: az angol Talbot konszerntől felvett összeg 92 millió pengőt tett ki. Erőművek építését, a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal villamosítását is kölcsönből fedezték. Az évtized legnagyobb kölcsöne a svéd hitel volt, a gyufaipar svéd kézre juttatása fejében 190 millió pengős hitelt biztosított a svéd fél a földbirtokreform lebonyolítására.

1924 és 1931 között összesen 1,3 milliárd pengő hosszúlejáratú hitel áramlott az országba, ugyanezen időpontban a rövidlejáratú hitelek összege elérte az 1,7 milliárd pengőt. Ennek 40%-át áruhitelek tették ki.

A 20-as évek Magyarországon rendkívül nagy összegű hiteleket vettek fel. Pengőre átszámítva, az évi átlagban 400 milliót meghaladó hitelek még a háború előtti mértéket is meghaladták, ugyanis Magyarország akkor pengőre átszámítva 300 millió pengőt vett fel. A kölcsönök jelentős részét infrastrukturális beruházásokra fordították, rövidlejáratú hiteleket beruházási célokra nem lehetett alkalmazni. Meglepően alacsony hányadot ruháztak be ipari, villamosítási vagy termelési célokra. Ránki György számításai szerint a hosszúlejáratú hitelek 40%-át a tartozások törlesztésére fordították. E hitelek felhasználásának legnagyobb tételét a városok és a megyék kapták, az összeget 40–50 felé tagolva, szétaprózva hasznosították, főleg város- és községfejlesztési célokra, infrastrukturális építkezésekre.

Az ipari termelés fejlesztésére 150 milliós hitelösszeg körvonalazódott. A termelő beruházások a hosszúlejáratú hiteleknek kb. 20%-át tették ki. E hitelösszegek 15%-át a termeléssel közvetlen összefüggésben nem álló építkezések: közegészségügyi, közoktatási beruházások, lakásépítési akciók, kórház- és iskolaépítési programok jelentették. A felvett hitelek meglepően nagy részét, 25%-át az államapparátus bővítésére és különböző állami építkezésekre fordították.

A tízes–húszas évek fordulóján bekövetkezett történelmi változásokkal, illetve a trianoni békeszerződéssel a magyar gazdaság új helyzetbe került. Ez nem egy olyan szokásos gazdasági válság volt, mint amilyent a nyugati gazdaságok átéltek az I. világháború után. Olyan komplex válságról volt szó, amely a területi átrendeződésből, piacvesztésből, a Kisantant megalakulása következtében kiala-

kult ellenséges viszonyból, a Duna menti kisállamok elzárkózásából, a magyar gazdaságot sújtó blokádból, a nyersanyagkincsek jelentős részének elvesztéséből, a monarchiai piacra termelő feldolgozóipar jelentős részének kapacitáshihasználatlanságából együttesen következett.

Rezümé

Trianon gazdasági hatásai

Az előadás érzékelteti az 1918–20 közötti gazdasági változásokat. Elemzi a Monarchia összeomlását, annak piaci hatásait, illetve a Magyar Korona Országainak sorsát, valamint a békeszerződés gazdasági következményeit.

Különös figyelmet szentel a Monarchia 50 milliós és a Magyar Korona 21 milliós belső piaca összeomlásának, és az új belső vámhatárokkal és pénzrendszerekkel jellemezhető helyzet gazdasági hatásainak.

Új helyzetet teremt a kialakuló Magyarország számára, hogy a nyersanyagkészletek a demarkációs vonalakon, majd a későbbi határokon kívül helyezkedtek el, ami a gazdaság stabilizálását hosszú ideig lehetetlenné tette. A Monarchia szükségleteire dolgozó és annak gazdasági integrációjába beépült magyar feldolgozóipar több mint kétharmada ugyanakkor az új magyar országterületen, ill. főképpen Budapesten összpontosult. A háborús összeomlással párhuzamosan a magyar gazdaság elveszítette azt az integrációt, amelyben működött, nyersanyagforrásait, amelyek eltették (pl. fa, vasérc, feketeszen, színesfémkészleteinek döntő többségét), és gyakorlatilag egy szűk, alig 7 és fél milliós belső piacra szorult vissza.

A változások a mezőgazdaságot is súlyosan érintették, hisz az ország gabonatermő területeinek és állattartó övezeteinek (Bácska, Bánát, Csallóköz, Mezőség, Szilágyság stb.) meghatározó része külföldre került. Súlyosbította a helyzetet az óhatatlanul kialakuló bizalmatlanság és ellenségeskedés, amely lehetetlenné tette a hagyományos, és korábban gyümölcsöző gazdasági kapcsolatok újraépítését.

Hozzátennénk, hogy a Monarchia a maga korában eredményes és hatékony gazdasági egység, a világ hatodik ipari hatalma volt, amely minden résztvevő országnak és népnek gazdasági értelemben feltétlen előnyöket jelentett. A politikai okok miatt szétagolódott új Közép- és Délkelet-Európának hosszú idő kellett a gazdaság helyreállítására és a gazdasági növekedés újbóli elindítására. A Monarchia, mint gazdasági keret, sokkal pozitívabbnak bizonyult, mint a politikai modell. Sajnos, politikai értelemben nem tudta betölteni a térség népeit integráló és szabadságukat, és autonómiájukat biztosító funkcióját.

Resumé

Hospodárske dopady trianonskej mierovej zmluvy

Príspevok sa venuje hospodárskym zmenám v rokoch 1918–20. Rozoberá rozpad Monarchie a jeho trhové dopady, resp. osud krajín Uhorskej koruny a hospodárske následky mierových zmlúv.

Osobitnú pozornosť venuje zrúteniu spoločného trhu 50 miliónovej Monarchie a 21 miliónovej Uhorskej koruny a ekonomickým dopadom novej situácie, ktorú možno charakterizovať zavedením nových vnútorných colných hraníc a peňažných systémov.

V novej situácii sa ocitlo aj konštitujúce sa Maďarsko, lebo surovinové zásoby sa ocitli za demarkačnými líniami, nastávajúcimi hranicami, čo na dlho znemožnilo stabilizáciu hospodárstva. Súčasne však viac ako dve tretiny uhorského spracovateľského priemyslu dovtedy pracujúceho pre potreby Monarchie a integrovaného do jej hospodárstva sa ocitlo na maďarskom území, resp. predovšetkým v Budapešti. Maďarská ekonomika zároveň s vojnovým kolapsom stratila aj integráciu, v rámci ktorej dovtedy fungovala, surovinové zdroje, ktoré ju živili (napr. drevo, železnú rudu, čierne uhlie, rozhodujúce množstvo zásob farebných kovov) a bola obmedzená na pomerne úzky, sotva 7 a pol miliónový vnútorný trh.

Zmeny citeľne postihli aj poľnohospodárstvo, veď absolútna väčšina obilníc a okolitých oblastí živočíšnej výroby krajiny (Báčka, Banát, Žitný ostrov, Mezőség, Szilágyiság atď.) sa ocitli za hranicami. Situáciu sťažovala neodvratne sa prehlbujúca vzájomná nedôvera a nepriateľstvo, čo znemožnilo znovu vybudovať tradičné a pôvodne plodné hospodárske kontakty.

Dodajme, že Monarchia bola predtým úspešným a účinným hospodárskym organizmom, medzi priemyselnými mocnosťami sveta zaujímala šiestu pozíciu, čo pre každý zúčastnený štát a ľud znamenalo v ekonomickom zmysle bezpodmienečnú výhodu. Z politických dôvodov roztrieštená nová juhovýchodná Európa potrebovala dlhý čas na obnovu hospodárstva a ekonomického rastu. Monarchia v zmysle ekonomického rámca sa ukázala byť omnoho pozitívnejšou ako politický model. Žiaľ v politickom zmysle nedokázala zabezpečiť funkciu integrujúceho činiteľa svojich národov, ktorý by dokázal zabezpečiť aj ich slobodu a autonómiu.

Summary

The Trianon Peace Agreement and Its Economic Consequences

According to the Trianon decision of Great Powers Hungary lost its position in the Austro-Hungarian Monarchy and also lost two-thirds of its territory and population. The Historical-Hungary had about 283.000 km² territory, the postwar country had only 93.033 km². The peace treaty of Trianon deprived Hungary of one-third of its ethnic population. 3,3 million Hungarians were cut by the new borders from their fatherland. Hungary lost its markets in the Austro-Hungarian Monarchy (50 million market) and lost its own former inside market, too (21 million market).

The peace treaty gave the raw materials of Carpathians to the new countries (Romania, S-H-S State, Czechoslovakia) and the 60% of manufacturing industry left in the territory of postwar Hungary. It resulted in a special economic crisis in the twenties. The new countries closed their borders and had a boycott-policy against Hungary.

The railway lines determined the new frontiers running around new Hungary in a length of 1000 km in the North, Northeast and Eastern part of the country. The main argument was that, the new born countries were in need of communication lines. That was the reason why borders cut some wide belts of Hungarian ethnic territories.

On the contrary of the circumstances mentioned above the Hungarian economy began a growing period in the late twenties. The author analyses both the facts of the crises in the early twenties and the results of the second half of the decade. The essay originally

has some figure about the destroyed and cut Hungarian economy (see Hungarian industry after Trianon) According to the author 82,2% of machinery, 22,3% of wooden industry, 41,4% of textile industry, 23,4% of paper manufacturing and 89,2% of printing industry stayed in the territory of postwar Hungary. On the contrary the raw materials were given to the new-born Antant-created countries (iron ore 89%, pig iron production 69%).

The author analysed the beginning of postwar development: credit policy, investments, monetary stabilisation. Hungary stabilised its monetary system in 1927, supported by Geneva. The new money (pengő) gave a new impetus to the Hungarian economy.

A ROZSNYÓI EGYHÁZMEGYE MAGYARORSZÁGI KORMÁNYZÁSA 1937–1939 KÖZÖTT

Bartók Béla

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

Az 1920-ban aláírt trianoni béke nagy próbatételt jelentett a magyarországi katolikus egyháznak, mert az egyházmegyékből 13 az új határokon kívülre került, csak 4 maradt egészben és 13 egyházmegyét több részre osztottak fel. Egyházkormányzati szempontból a magyar részen csonka egyházmegyék sorsa okozta a legtöbb gondot a két világháború között.¹ A következő tanulmány az egyik ilyen területnek a rozsnói egyházmegye magyarországi része irányítását mutatja be a korabeli források segítségével. A kutatás időhatárait 1937 szeptemberében és 1939 júliusában jelöltük meg, amíg az egyházmegye magyarországi része az esztergomi hercegprímás irányítása alatt állt, de még ezt az időszakot is két szakaszra osztotta az 1938. november 2-i első bécsi döntés. Mindkét periódusban megvizsgáltuk a helyi érseki megbízottnak, vagyis a putnoki plébánosnak az Esztergomhoz, a csehszlovákiai részhez és a magyarországi részhez fűződő viszonyát. Forrásként a Putnoki Római Katolikus Plébániahivatal irattárában talált okmányokat használtuk fel, amelyek iktatási számmal vannak ellátva és helyben találhatóak.² A plébániai iratokat össze kell majd vetni az esztergomi Prímási Levéltárban található dokumentumokkal, hogy a kép még teljesebb legyen, de a vidéki levelek sok mindennapi részletet elárulnak az egyházi és világi társadalom állapotáról. Legfontosabb célunk az volt, hogy bemutassuk: a határvidéken élő magyarországi katolikus papoknak milyen feladatokkal és nehézségekkel kellett szembenézniük a határok változása miatt közvetlenül a hatalomváltás előtt és után.

A rozsnói püspökség az esztergomi érsekség területén az 1776. január 15-én kiadott pápai bullával jött létre. Területe akkor kiterjedt Gömör, Nógrád, Torna, Szepes vármegyékre és a kishonti kerületre. Székhelyén az 1304-ben épített gótikus plébániatemplom lett a székesegyház. 1804-ben az egri érsek joghatósága alá került. Első püspöke Galgóczy János volt, híresebb utódai közül pedig

¹ A témával először – tudomásunk szerint – Sebők László foglalkozott „A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta” című tanulmányában (Regio, 1991/2), de ez kiigazításokra szorult (Thoroczkay Gábor: Észrevételek A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta című tanulmányhoz, Regio, 1992/3). Említésre méltóak még Merényi-Metzger Gábor: Püspöki helynökség Gyulancímű írása (Magyar egyháztörténeti vázlatok, 1996/1–2), Béres Gyula: A katolikus egyházi közigazgatás változásai a századok során a Bódva-völgy felső szakaszán – különös tekintettel Hídvégardóra (Gömörország, 2006/1) és Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945 (Bp.1999) című monográfiájának idevonatkozó fejezetei.

² Köszönjük Cseh István putnoki plébánosnak, címzetes kanonoknak, hogy az iratokat a rendelkezésünkre bocsátotta.

kiemelkedik Andrásy Antal (1780–1799), Scitovszky János (1827–1838) a későbbi esztergomi hercegprímás és Bartakovics Béla (1844–1850) a majdani egri érsek.³ Az egyházmegyének 1860-ban 141 797, 1900-ban 191 427 római katolikus híve volt. Egy 1927-es adat szerint a 220 727 katolikusból és a 99 plébániából 63 618 hívő és 19 plébánia volt magyar területen.⁴ Nemzetiségi szempontból 1902-ben a 99 plébániából 51 volt tiszta magyar, 18 magyar–szlovák, 18 tiszta szlovák, 10 szlovák–német és 2 tiszta német.⁵

1920-ban az egyházmegyéjét majdnem teljes egészében Csehszlovákiához csatolták. A Magyarországon megmaradt 19 plébániát 5 esperesi kerülettel helynökségbe szervezték, amelynek helynöke előbb (1920–1927) *Tornay János*⁶ sajópüspöki plébános, majd (1928–1937) *Pájer János*⁷ putnoki plébános volt. A csehszlovákiai részen a rozsnói püspöki szék Balás Lajos püspök 1920-as halála után a magyar kormány vatikáni erőfeszítései hatására üres maradt. Új püspök kinevezését a prágai kormány azért nem sürgette, mert az egyházkormányzat újjászervezésekor a jelentős magyar kisebbséggel rendelkező egyházmegyéjét megakarták szüntetni. Rozsnyón 1920–1925 között *Podraczky István* helynök, 1925-ben *Csárszky József*, majd 1925–1939 között *Bubnics Mihály*⁸ apostoli kormányzó irányított. A Szlovákiában lévő egyházi birtokokat a csehszlovák kormány zárta és egy nagyszombati székhelyű állami vállalat rendelkezett velük. Az 1920-as években több konfliktus is terhelte Róma és Prága kapcsolatát, de 1928-ban megkötötték a „modus vivendi” nevű megállapodást, amely rendezte az állam és az egyház viszonyát.⁹ „*A Szentszék és Csehszlovákia kormánya egyetért abban az elvben, hogy a Csehszlovák Köztársaság egyetlen részét sem fogják alárendelni olyan ordináriusnak, akinek székhelye a csehszlovák állam*

³ Lexikon für Theologie und Kirche, Freiburg im Breisgau, 1936, VIII. 987. A szócikket Székely-Schlögl Ottokár Lajos (1895–1975) ciszterci szerzetes, történész írta.

⁴ Uo.

⁵ Magyar Katolikus Lexikon, főszerk. Dr. Diós István, Bp., 2006, XI. 751.

⁶ Tornay János (1854–1935) pápai prelátust 1873-ban szentelték pappá és a rozsnói püspöki aulában kezdte pályafutását. 1890–1929 között volt sajópüspöki plébános, közben kanonokká, prelátussá, préposttá nevezték ki, 1930-ban vonult nyugdíjba.

⁷ Pájer János 1874-ben született a Putnokhoz közeli Kövecsesen (ma Štrkovec), a bécsi egyetemen kapta diplomáját és 1899-ben érkezett Putnokra káplánként. 1900-ban a rozsnói püspöki irodán szolgált, 1901-ben szentszéki jegyző (protonotarius), 1910-ben püspöki titkár és káplán lett. 1913-ban nevezték ki putnoki plébánosnak, 1913-ban a kerület esperesének és 1927–1937 között volt a rozsnói apostoli kormányzó magyarországi helynöke. 1940-ben rozsnói kanonok lett, Putnokon a Társadalmi Egyesületek Szövetségének és a helyi Vöröskeresztnek volt elnöke és tagja volt Gömör-Kishont vármegye törvényhatósági bizottságának és kisgyűlésének. 1945–1946 között Bánrévén, Putnokon ismét helynökként szolgált és 1947-ben hunyt el Egerben.

⁸ Bubnics Mihályt (1877–1945) 1900-ban szentelték pappá, Vágmedencén, Nagytapolcsányban volt plébános, 1925-ben szentelték püspökké és abban az évben a rozsnói egyházmegye apostoli kormányzója lett. 1939–1945 között ténylegesen is betöltötte a rozsnói püspöki széket.

⁹ „Mindenáron meg akarták szabadítani – az ő kifejezésükkel élve – a szlovákokat és a ruszinokat mind azon egyházi főhatóságok ingerenciájától, amelyeknek székhelye magyar területen maradt, hogy ez által, amint dr. Kopp megfogalmazta: 'a revíziós propaganda egyik fő támpontját ártalmatlanná tegyék.' – írta egy korabeli magyarországi szakértő. Dr. Szántay-Szémán István: A csehek és az egyház, Egyházi Lapok, 1938. november, 245.

*határain túl van és ugyanígy egyetlen csehszlovák egyházmegye sem fogja a csehszlovák állam határait túllépni. A Szentszék és a Csehszlovák Köztársaság megállapodást fog kötni az új határokról és az egyházmegyék támogatásáról.*¹⁰

– írták az első pontban. Ezzel párhuzamosan zajlottak Hágában azok a perek, amelyekkel Esztergom a lefoglalt birtokokat szeretne volna visszaszerezni, de az eljárások nagyon lassan haladtak. 1935-ben a csehszlovákok Róma útján felajánlották, hogy megszüntetik a zárlatot, ha visszavonják a pereket, ellenkező esetben kisajátítással fenyegetőztek. A Szentszék elfogadta Prága ajánlatát és nyomást gyakoroltak ennek érdekében a magyarokra is, de Serédi Jusztinián hercegprímás csak a perek felfüggesztésébe egyezett bele. Eugenio Pacelli államtitkár ekkor árulta el bizalmasan Barcza György magyar követnek, hogy a Vatikánt olyan súlyos veszteségek érték az elmúlt években, hogy kénytelen engedni a különböző kormányok erőszakos követeléseinek.¹¹ A csehszlovákok a zárlatot nem szüntették meg, de átadták a birtokokat a szlovákiai püspököknek és a jövedelmükből egy jelentősebb összeget átutaltak a magyarországi katolikus egyház részére.¹²

Bécs előtt

1937. szeptember 2-án kiadott *Ad ecclesiastici regiminis incrementum* kezdetű bullájával XI. Pius pápa a felvidéki egyházmegyei határokat az államhatárhoz igazította. A magyarországi rozsnyói és kassai helynökségeket összevonta, apostoli kormányzósággá alakította, közvetlenül Róma irányítása alá helyezte, amelynek vezetésével *Szerédi Jusztinián* esztergomi hercegprímást bízta meg. A magyar katolikus egyház feje a Kassa-rozsnói Apostoli Kormányzóság ügyeinek intézését *Meszlényi Zoltán*¹³ esztergomi kanonoknak, címzetes püspököknek adta át, aki helynöki rangot kapott. A püspökkari értekezleten 1937. október 21-én részt vett Pájer János helynök. Hallhatta, hogy a hercegprímás „fájdalmas szívvel” közölte: „Az Apostoli Szentszék irántunk és igazunk iránt tanúsított nagy jóindulattal halogatta e lépést, melynek megfelelő intézkedés a magyar állam és a felekezetek érdekkörében már közel húsz éve megtörtént, de végre is az egyházkormányzati érdekek kényszerítő parancsának engednie kellett.”¹⁴ Serédi bejelentette a kormányzóság ex oboedientia (engedelmességből) történő átvételét és megköszönte a kassai és rozsnyói vikáriusoknak, hogy éveken ke-

¹⁰ Modus vivendi, Agreement between the Czechoslovak Republic and the Holy See Reached in January 1928, <http://licodu.cois.it/43/view>

¹¹ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919–1945, Bp., 1999, 71.

¹² Rác Kálmán: Az Esztergomi Érsekség és Csehszlovákia vagyoni vitája 1919–1938, <http://www.uni-miskolc.hu/egyhtort/cikkek/RACZ.HTM#top>

¹³ Meszlényi Zoltán (1892–1953) Rómában, Innsbruckban tanult, 1915-ben szentelték pappá és 1917-ben került az esztergomi érseki aulába. Itt lett titkár, irodaigazgató, kanonok, 1937-ben helynök és sinopei püspök. A háború alatt a primási birtokokat irányította, nógrádi és honti főesperes volt. 1950-ben Mindszenty József utódjaként tartóztatták le, Recskén, Kistarcsán tartották fogva és börtönben halt meg.

¹⁴ A püspöki kar tanácskozásai, szerk. Gergely Jenő, Bp., 1984, 244.

resztül részt vettek a tanácskozásokon, és a határozatokat pontosan végrehajtották.

1937. november 23-án nevezte ki a hercegprímás Pájer János putnoki plébánost – helynöki tudását, tapasztalatait figyelembe véve – az *apostoli kormányzó megbízottjává* (delegatus), és különböző felhatalmazásokkal látta el. A korabeli katolikus sajtóban azonban megjelent egy olyan közlemény, amely más címet javasolt a hasonló feladatokat ellátó személyek részére. „Sokkal megfelelőbb volna szerintünk... a régebbi gyakorlat tiszteletben tartása mellett, ha a nem állandó jelleggel kinevezett kormányzók helytartóit a külföldi apostoli kormányzóságok helytartóinál bevezetett **provicarius** névvel illetnénk, amely megnevezés úgy az apostoli kormányzó vikáriusi jellegét mint a helytartó 'nomine et in foro ipsius Episcopi' működését kifejezésre juttatná.”¹⁵ Pájernak, akit ezután provikáriusnak is neveztek, néha joga volt: gyónási ügyekben bírászkodni, cenzúrákat feloldani, engedélyezni idegen papok gyóntatását, felmentéseket adni házassági hirdetések és bizonyos akadályok alól, és naponta akár két misét is bemutatni. A kinevezési okmány felkérte a plébánost, hogy alakítsa meg az *egyházmegyei tanácsadók tanácsát* (senatum consultorum dioecesanarum), amelyben neki is részt kell vennie.¹⁶ Pájer a kisterenyei plébános javaslatát kérte a konzultorok személyére, mert mindketten a rozsnyói gimnáziumban végeztek, és ő két idősebb paptársát ajánlotta. Megtudhattuk azt is, hogy ő volt, aki személyesen kísérte el a nógrádi részeket meglátogató Meszlényi püspököt.¹⁷ December 12-én Pájer Jánoson kívül, aki a tanács elnöke lett, *Fejér Miklós*¹⁸ litkei, *Horváth Gyula*¹⁹ kisterenyei és *Mester Károly*²⁰ hídvégardói plébánost nevezte ki a hercegprímás konzultornak. A tanácsadóknak a megbízott előtt kellett esküt és hitvallást tenni, Pájernak pedig a nagy távolság miatt nem Esztergomban, hanem helyben az idősebb Fejér előtt kellett felesküdni, az iratokat pedig Esztergomba kellett küldeni.²¹ Az igazsághoz tartozik, hogy a bulla megjelenése után nem sokkal, mintegy 100 csehszlovákiai magyar pap egy emlékiratot írt alá, amelyben egy komáromi székhelyű új magyar nyelvű püspökség létrehozását szorgalmazták, mert attól féltek, hogy az egyházmegyei határok megváltoztatása kedvezőtlenül fogja érinteni a magyar híveket. A magyar kormány azonban nem támogatta ezt. „Veszélyesnek tekintette az esztergomi egyházmegye szlovenszkói része megosztásának magyar részről történő kezdeményezését, mert ez a precedens csak Prága törekvését segítette volna elő az egyházmegyék új elhatárolásá-

¹⁵ Dr. Magyary Gyula: Vikárius vagy pro-vikárius? Egyházi Lapok, 1938. november, 319.

¹⁶ Az apostoli kormányzó levele a putnoki plébánosnak, 1937. nov. 23. 140/1937 Köszönjük Nagy Mártának a latin nyelvű levelek és bullák szakszerű fordítását.

¹⁷ A kisterenyei plébános levele a putnoki plébánosnak, 1937. dec. 6. uo.

¹⁸ Fejér Miklóst (1870–?) 1893-ban szentelték pappá, 1905-ben helyezték Litkére.

¹⁹ Horváth Gyulát (1886–?) 1908-ban szentelték pappá, 1922-ben került Kisterenyére, ahol tanfőügyelő és az egyházmegyei Actio Catholica elnöke lett.

²⁰ Mester Károlyt (1872–1962) 1894-ben szentelték pappá, 1905–1959 között szolgált Hídvégárdón, közben kormánytanácsos, tanfőügyelő volt.

²¹ Az apostoli kormányzó levele a putnoki plébánosnak, 1937. dec. 12. 158/1937.

ra s ezzel a magyar kisebbség teljes szétdarabolására és egyházi szempontból is teljes kiszolgáltatására.”²² December 2-án Érsekújvárott a kisebbségben lévő magyar papok újabb kérelmet írtak Rómának és ekkor már csak magyar helynökség megalakítását kérték.²³

Konzultorok a XX. század első felében főként az Egyesült Államok katolikus egyházmegyeiben tevékenykedtek, mint a püspökök tanácsadói. Testületként üléseztek a székeskáptalanban, miután 1866-ban a második baltimore-i plenáris tanácskozás javasolta kinevezésüket. 1884-ben pedig engedélyezte, hogy tanácsot alakítsanak, és pontosan meghatározta jogaikat és kötelességeiket. A konzultorok száma 2–6 között lehetett, három évig voltak hivatalban, de utána újra betölthették hivatalukat. A tanács felét a püspök nevezte ki, felét pedig a papság választotta. Évente legalább kétszer kellett tanácskozniuk, a tisztség megüresedésekor pedig a püspök nevezte ki az utódot. A konzultorok jogai és kötelességei különbözőek voltak betöltött vagy üres püspöki szék esetén. A közös konzultációkon az egyházmegyei zsinat összehívásában, plébániák irányításával és jóvelmével kapcsolatos kérdésekben dönthettek. Ha a püspöki tisztség nem volt betöltve, az apostoli kormányzónak kellett a püspöki jogokkal élni és a konzultoroknak az új püspök trónra lépéséig hivatalukban kellett maradniuk, a püspökök választásában azonban egy teljes szavazattal rendelkeztek.²⁴

1937 decemberében már nem sikerült felesketni a konzultorokat, mert a karácsonyi ünnepkör szertartásai, a nagy távolság és a zord időjárás nem tették lehetővé a találkozást, de 1938 januárjában Pájer Kisterenyére hívta meg társait. Mivel a négy tanácsnok a helynökség négy szélén, egymástól messze lakott, és a hideg idő is akadályozta őket, a litkei, a kisterenyei és a putnoki pap február 21-én Kisterenyén, a hídvégardói plébános pedig március 8-án Putnokon tette le a hitvallást és az esküt.²⁵ Mintegy három hónapba telt a hercegprímás szándékának teljesítése, amelynek okai között a határváltozás okozta nehézségeket is megemlíthetjük. Hasonlóan befolyásolta a határváltozás az iskolaügyet is, mert 1937 decemberében Pájer elvállalta ugyan az esperesi teendők ellátását a csonka putnoki és rimaszécsi kerületekben²⁶, a fenti kerületek katolikus oktatásának ellenőrzésére viszont *Mattus Andor*²⁷ szentsimoni plébánost javasolta. Meszlényi csak azt kérdezte, hogy ideiglenesen vagy kinevezéssel kapja-e meg a tisztséget?²⁸ Pájer javaslata az volt, hogy amíg a püspök személyesen nem látogatja meg a területet, a megbízás ideiglenes legyen.²⁹ A magyarországi tornai kerület-

²² Salacz Gábor: a magyar katolikus egyház a szomszédos államok uralma alatt, München, 1975, 44.

²³ Balogh Margit – Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992, Kronológia, Bp., 1993, 219.

²⁴ Joseph Mooney: Dioecesan Consultors, The Catholic Encyclopedia. Vol. 4. New York, Robert Appleton Company, 1908, <http://www.newadvent.org/cathen/04323a.htm>

²⁵ A putnoki plébános levele az apostoli kormányzónak, 1938. márc. 11. 153/1938

²⁶ A helynök levele a putnoki plébánosnak, 1938. jan. 5. 25/1938

²⁷ Mattus Andort (1894–?) 1918-ban szentelték pappá és 1936-ban helyezték Szentsimonba.

²⁸ A helynök levele a putnoki plébánosnak, 1938. jan. 5. 25/1938

²⁹ A putnoki plébános levele a helynöknek, 1938. jan. 12. 25/1938

ben 1932-től a hídvégardói esperes volt a tanfelügyelő. Ezek után 1938. január közepén a hercegprímás ideiglenesen kinevezte Mattust tanfelügyelőnek³⁰, március elején pedig megadta neki az espereseknek járó lila öv viselésének jogát is.³¹

Annak is van bizonyítéka, hogy nem szakadtak meg teljesen az egyházközségek közötti kapcsolatok 1920 után. 1938 januárjában Abafalva (Abovce) papja fordult Pájerhez segítségért. A katolikus elemi iskola olyan rossz állapotba került, hogy a csehszlovák hatóságok új intézmény építését követelték. Az anyagiilag szegény egyházközség előbb a rozsnyói kormányzóságnak írt, de ők nem tudtak segíteni, ezért Putnokról kértek egy ún. *Schulfassiont* (iskolabevallás), amely igazolhatta azt a feltevésüket, hogy az iskola fenntartója alapításától fogva nem a hitközség, hanem a politikai község, mert akkor az államnak is hozzá kellene járulnia az építéshez.³² Pájer az 1857-es Canonica Visitatio-ban a következőt találta: „In *Abafalva structum est per Communitatem ex crudis tegulis...*”, ami reménnyel tölthette el az abafalvaikat.³³ Az iskola további sorsáról a források nem tudósítanak.

Egy másik esemény viszont azt bizonyította, hogy országos szinten nem volt ennyire könnyű a határ által szétszakított közösségek összetartása. A *Rozsnyói Öregdiákok Szövetsége* is ebben a hónapban gratulált Pájernak – mint régi diák-társuknak – a kinevezéseihez és jelezték, hogy következő találkozójukat májusban az Eucharisztikus Világkongresszus nyitónapján fogják tartani. A találkozó elnökének a putnoki plébánost, ünnepi szónoknak pedig társát, a kisterenyei plébánost kérték fel, és azt tudakolták, Rozsnyón kit kérjenek meg a szövetség és az összejövetel népszerűsítésére.³⁴ Pájer józan és tartózkodó válaszából hiányzott a pátosz és a nosztalgia, mert szerényen fogadta a köszöntést, a rozsnyóiakról pedig azt írta, hogy tilos nekik magyarországi rendezvényekre átjönni, de a kongresszussal összekötött találkozó kedvező lehetőséget nyújthat nekik a budapesti utazásra.³⁵

A 19 plébános hangulatáról és gondolkodásáról tanúskodik az a pesszimista és elkeseredett levél, amelyet a bódvaszilasi plébános írt szintén ebben az időszakban, mert nem bízott Esztergom segítségében, ahonnan addig is kevés támogatást kapott. „*Bizalmatlankodnak* – írta –. *Sok esetben egyáltalán nem válszolnak, pl. egy házassági ügyem van (náluk). Egy ízben írtak reá, de ugyanez ügyben a második beadványomra nem is fűtyülnek. Arra se hederítenek, hogy érdeklődtem a rozsnyói pénz és misekamatok és egyéb engem illető kamatok*

³⁰ Az apostoli kormányzó levele a szentsimoni plébánosnak, 1938. jan. 13. 37/1938

³¹ Az apostoli kormányzó levele a szentsimoni plébánosnak, 1938. márc. 4. 152/1938

³² Az abafalvi káplán levele a putnoki plébánosnak, 1938. jan. 22. 56/1938

³³ A putnoki plébános levele az abafalvi káplánnak, 1938. jan. 22. Uo. A forrás szerint az iskolát ugyan a politikai község emeltette, de a plébános azt is megtalálta a régi okmányban, hogy a híveknek kellett volna fenntartaniuk. („... conservatio fidelibus incubit qui in hoc obligatione sunt minus diligenter.”) Ezt azonban már nem írta meg az abafalvi káplánnak.

³⁴ A szövetség elnökének levele a putnoki plébánoshoz, 1938. jan. (?) 64/1938

³⁵ A putnoki plébános levele a szövetség elnökének, 1938. jan. 24. Uo

után. Rám se hederítenek. Egyszer majd megírom oda, hogy mi nem tolakodtunk Esztergomba. Meg majd megkérdezem, hogy Ravaszhoz forduljak-e vagy Raffayhoz, ha ők nem akarnak válaszolni.”³⁶ (Ravasz László református, Raffay Sándor evangélikus püspök volt.) Pájer azt válaszolta, hogy a sátoraljaújhelyi megbízott után neki is el kellett fogadnia a kinevezést, de nem tulajdonított nagy jelentőséget a változásnak, és bízott benne, hogy kevesebb munkája, kisebb felelőssége lesz. Meszlényit megfelelő vezetőnek tartotta és türelmet kért az új rendszernek. „Mindezek alapján csak arra kérem, hogy az új kormányzás iránt, amit igazán nagy ambícióval indítottak meg a legnagyobb bizalommal legyen. Minden kezdetnek sok a nehézsége. Később sokkal simábban mennek az ügyek.”³⁷

Bécs után

Az 1938. esztendő Magyarországon az Eucharisztikus Világkongresszus megrendezésével és Szent István megünneplésével telt el, ősszel pedig a Csehszlovákiával szembeni területi követelések hangja erősödött fel. A német–olasz döntőbíróóság ítéletét üdvözölte Eugenio Pacelli vatikáni államtitkár és november 3-án Róma gyorsan kiterjesztette az esztergomi érsek joghatóságát a visszakapott területek fölé.³⁸ 1938 decemberében kérte Bubnics kormányzó Rozsnyóról a magyarországi csonka egyházmegye plébániáinak és az ott szolgáló személyeknek a névsorát, mert úgy tudták, hogy 1939. január 1-jén fogják egyesíteni a két részt.³⁹ Pájer válasza fontos statisztikai adatokat tartalmazott, mert megtudjuk, hogy a 41 papból 33 volt rozsnyói egyházmegyés, de 4 esztergomi egyházmegyés pap és 4 ferences szerzetes is plébánosi teendőket látott el. Két pap kiküldetésben volt és 3 nyugdíjas lelkipásztor élt a helynökség területén, a putnoki káplánt a rozsnyói szemináriumba, a karancseszi káplánt pedig a káptalanba ajánlotta. Nagyon sérelmezte, hogy másfél hónap után sem rendezte Róma az egyházkormányzást, és az is csalódással töltötte el, hogy Gömör vármegyéből Borsodhoz csatoltak öt községet, így a megyében mintegy 3500 fővel csökkent a katolikusok száma.⁴⁰

A rozsnyói főhatóság megköszönte az adatokat és azt, hogy lépéseket tett az elcsatolt községek visszaszerzése érdekében, „... ami nem kis jelentőségű az amúgy is túlságosan protestáns színezetű vidék katolikus arányszámának megváltoztatását illetően.”⁴¹ Az indoklás azt sejteti, hogy a határvidéken előfordultak felekezetek közötti konfliktusok is. Hamarosan a tornaújfalusi (Turnianska Nová Veš) esperes küldte el a papok és tanítók Rozsnyón tartott értekezletének kéréseit, amelyeket a magyar kormányhoz intéztek és hozzáfűzték, hogy örül-

³⁶ A bódvaszilasi plébános levele a putnoki plébánosnak, 1938. jan. 27. 75/1938.

³⁷ A putnoki plébános levele a bódvaszilasi plébánoshoz, 1938. jan. 31. Uo.

³⁸ Balogh–Gergely 222.

³⁹ A főhatóság a putnoki plébánosnak, 1938. dec. 19. 482/1938.

⁴⁰ A putnoki plébános levele a főhatóságnak, 1938. dec. 22. uo. Az öt község Szentsimon, Alsóhangony, Felsőhangony, Uraj és Susa voltak.

⁴¹ A főhatóság a putnoki plébánosnak, 1938. dec. 31. 4/1939.

nek, hogy együtt dolgozhatnak az anyaországiakkal.⁴² A 26 pontból álló memorandumban a gyűlés tagjai kérték Bubnics püspök megerősítését, a polgári házasság eltörlését, a kegyúri sérelmek orvoslását, a vallási ünnepek védelmét, a családi bér bevezetését és a katolikus egyesületek támogatását. Az egyházi oktatás érdekében a keresztek kifüggesztését, a vallási aránynak megfelelő tanárok alkalmazását, az egyházi iskolák egyenjogúsítását és nagyobb állami támogatását, a tanítók bérének emelését is megfogalmazták. A katolikus papok számára is anyagi helyzetük javításának igényét fejezték ki, de feltűnnek olyan sérelmek is a nyilatkozatban, amelyeket régebben a cseh, most pedig a magyar állam részéről érték őket. A lista mondanivalója is benne van a szövegben: „*Amit az ellen-séges érzelmű cseh állam megadott a magyar papságnak, azt joggal kérhetjük magyar hazánktól is!*”⁴³ Pájer megköszönte az üdvözlést, kifejezte csalódását a visszacsatolás késése miatt, de a kérvényben talált hiányosságot: „*A határozatoknak véleményem szerint nagyobb súlya lett volna, ha az értekezleten a papság és a tanítóság összes képviselője megjelent volna s a határozatokat alá is írta volna...*”⁴⁴

A következő hónapokban az eltérő jogszokás miatt a rozsnýóiak több ügyben is a kormányzói megbízotthoz fordultak. Előbb két losonci káplán hittanári kinevezése került szóba és az állások megszervezésének magyar gyakorlata iránt érdeklődtek. Bevallották, hogy mivel a csehek nem engedték új papok alkalmazását, így akarták kijátszani őket, ez viszont a veszéllyel járt, hogy ha tanítók lettek volna, az állam áthelyezhette volna őket, így az egyház sokáig halogatta a kérdést.⁴⁵ Pájer pontosan leírta az eljárás menetét és azt tanácsolta, hogy egyszerre több kérvényt nyújtsanak be, és személyesen adják át azokat a kultuszminisztériumban.⁴⁶ Ezután a kántortanítóválasztás magyarországi eljárásrendjére voltak kíváncsiak Rozsnýón, és a putnoki plébános erről is részletes tájékoztatást adott.⁴⁷ Személyesen érintette viszont az, hogy elkérték segédlelkészét, aki teológiai tanulmányai befejezése előtt állt, hogy 1939 februárjától dogmatikát oktasson a rozsnýói szemináriumban, de előírták számára, hogy vásárnapokon és ünnepnapokon köteles Pájer segítségére lenni.⁴⁸ Pájer értesítette Meszlényit, mert csak az érsek adhatott engedélyt, és kifejtette, hogy azért van erre szükség, mert 14 teológushallgató és egy paptanár szlovák területre távozott.⁴⁹ Az sem biztos, hogy örömet okozott a volt hazai helynökségben, hogy a csonka egyházmegye magyarországi részén 1939-ben nem volt bérmlás.⁵⁰

⁴² A tornaújfalusi esperes levele a putnoki plébánosnak, 1939. jan. 4. 7/1939.

⁴³ Uo.

⁴⁴ A putnoki plébános a tornaújfalusi esperesnek uo.

⁴⁵ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939. jan. 27. 55/1939.

⁴⁶ A putnoki plébános levele a főhatóságnak, 1939. febr. 4. uo.

⁴⁷ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak (1939. jan. 27.) és a putnoki plébános levele a főhatóságnak (1939. febr. 4.), 56/1939.

⁴⁸ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939. febr. 4. 81/1939.

⁴⁹ A putnoki plébános levele a főhatóságnak, 1939. febr. 15. 83/1939.

⁵⁰ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939. márc. 31. 180/1939.

Személyi kérdés volt az, amikor a hévizszentandrási diakónus a rozsnyói egyházmegyében történő alkalmazását kérte és ehhez Pájer véleményére volt szükség.⁵¹ Nem javasolta átvételét, mert rossz tapasztalata volt a más szeminárium-ban tanult fiatalokkal kapcsolatban, de mivel a fiatalember ellátáson kívül nem kért mást, elképzelhetőnek tartotta felvételét egy év próbaidőre.⁵² Az már biztosabb lehetett, amikor jelezték, hogy szeptemberben újraindul a rozsnyói premontrai gimnázium 8 osztállyal, és arra kérték, hogy buzdítsa a környékbeli fiatalokat jelentkezésre, mert át lehet jönni más iskolákból, és internátust is lehet igényelni.⁵³ 1939 júliusában Rozsnyó ismét statisztikai adatokat kért Pájertől. Bubnics Mihály előbb az anyaországi lelkészekről érdeklődött, mert őt bízta meg a kultuszminisztérium a hitoktatói óradíjak kiosztásával.⁵⁴ Azt válaszolta Putnok, hogy erről Esztergomból tudnak felvilágosítást adni, de azt tudta, hogy 1937-ben a magyarországi rozsnyói helynökség 1600 pengőt kapott erre a célra, a pénzt pedig a plébániákra vagy az iskolákba küldhetik.⁵⁵ A főhatóság utolsó kérdése az egykori anyaországi rész híveinek számára vonatkozott, mert ez alapján szeretnék volna megállapítani a Vallásalapból kiutalt templomépítési segély mértékét.⁵⁶ Pájer – kissé nagyvonalúan – mintegy 75 ezer főben jelölte meg a volt helynökség katolikus lakosainak számát és azt tanácsolta, hogy bátran lehet ennyivel számolni, mert korábban ennél kevesebb személyre lett kiszámítva az összeg, és a lakosság gyarapodhatott. Azt tanácsolta még, hogy mivel az esztergomi kormányzóság 1938 közepén kért adatokat a sematizmus számára, abból pontosan meg lehet tudni mindent.⁵⁷

Az Esztergommal folytatott levelezés azt mutatja, hogy meglehetősen nehézkes volt ekkora távolságból a kormányzóság irányítása. 1939. január végén Pili-nyi Gyula budapesti prímási tisztviselő is adatokat kért Magyarország összesített papi névtárához a visszacsatolt plébániákról és az újonnan alapított szerzetesházakról.⁵⁸ A putnoki megbízott kissé sértődötten jegyezte meg, hogy eddig is segített az ilyen munkában, mégsem kapott névtárakat, a kérésre pedig azt válaszolta, hogy még nem történt meg a visszacsatolás, ezért maga sem ismeri az ottani viszonyokat, de nagy változások várhatók.⁵⁹ Márciusban Meszlényi azt kérte, hogy Pájer küldjön valakit Esztergomba a húsvéti szent olajért, amelyet az ottani nagycsütörtöki szertartás után egy káplán vihetne Putnokra, és onnan kaphatnák meg a csonka esperesi kerületek plébánosai. Ennek az volt az oka, hogy még nem történt meg a rozsnyói püspök tényleges kinevezése, aki ezt Putnoknak közelebről biztosíthatta volna, viszont a volt kassai helynökség magyarországi

⁵¹ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939. ápr.28. 234/1939.

⁵² A putnoki plébános levele a főhatóságnak, 1939. máj. 10. uo.

⁵³ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939. jún.2. 286/1939.

⁵⁴ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939.júl.8. 322/1939.

⁵⁵ A putnoki plébános levele a főhatóságnak, 1939.júl.13. uo.

⁵⁶ A főhatóság levele a putnoki plébánosnak, 1939. júl.29. 361/1939.

⁵⁷ A putnoki plébános levele a főhatóságnak, 1939. aug.2. uo.

⁵⁸ Pilinyi Gyula levele a putnoki plébánosnak, 1939.jan. 49/1939.

⁵⁹ A putnoki plébános levele Pilinyi Gyulának, 1939. febr. 5. uo.

papjai ekkor már székhelyükről jutottak hozzá ehhez. A visszacsatolás késése a liturgikus tevékenység elvégzését is hátráltatta, illetve megnehezítette, mert korábban a kassaiak vitték el az olajat Miskolcig, ahol a rozsnyóiak átvették tőlük.⁶⁰

Két hónap múlva a feljelentett egegi (Hokovce) tanító 1934-es fegyelmi büntetéséről szóló igazolást kért az esztergomi egyházmegye tanfelügyelői hivatala, de Pájer azt válaszolta, hogy akkoriban nem az anyaországi részen dolgozott, ezért Rozsnyóról kell elkérni az iratokat.⁶¹ 1939. május 7-én a Szent Jobbot szállító Aranyvonat Rozsnyóra érkezett és a bánrévei vasútállomáson reggel észak felé menet, és délután visszafelé menet megállt 10–15 percre. Az utat szervező Actio Catholica elnöksége azt kérte Pájertől, hogy hívja meg hódolatra és felajánlásra Ózd környékének katolikus lakosságát, és személyesen fogadja ott az ereklét.⁶² A felhívás Ózdon és Bánrévén kívül Sajóvárkony, Sajónémeti, Szent-simon, Hódoscsépány lakosságát érintette, bár ezek nem mind tartoztak a rozsnyói egyházmegyéhez. Fennmaradt Pájer köszöntőjének és felajánlási imájának szövege, amely szerint a Sajó és a Rima völgye népének nevében beszélt, bár inkább csak a Hangony völgyi községekből érkeztek a zárandokok Bánrévére, és nem egészen a rozsnyói egyházmegye magyarországi részének hívőit képviselték.⁶³

Amikor 1939 januárjában a bódvaszilasi plébános pénzt kért templomépítésre, a putnoki kollégája kifejtette neki, hogy a misealapok⁶⁴ kamatainak kiutalását pont az első bécsi döntés halasztotta el, így ezeket majd Rozsnyóról fogják fokozatosan megküldeni, ha a magyarországi részt visszacsatolják székhelyéhez. A kormányzás változása továbbra is foglalkoztatta és nyugtalanította a kormányzói megbízottat, és nem értette, hogy miért késik az egyesítés. A vármegyei küldöttséggel ekkor éppen Komáromba készült utazni, hogy információkat szerezzen.⁶⁵ Három hónap múlva is írt a szilasi pap és a taxa (egyházadó) csökkentését kérte, mert úgy tapasztalta, hogy „... főleg az idekapcsolt területiek nagyon fitymálják az egész itteni állapotokat még polgári értelemben is, amiért pedig könnyen megsérülhetnek – hát még mi velük szemben...”⁶⁶ Ismét megírta, hogy türelmetlenül várják környékbeli paptársaival az egyesítést, mert mindannyian megelégték Esztergomot. Beszámolt még rozsnyói látogatásáról, ahol rossz élményei voltak, mert paptársai közül többen betegeskedtek, de örömmel fogadták őt, a nagytemplomot, a kórházat pedig szépnek találta. Elárulta azt a kívánságát, hogy szívesen tanítana a gimnáziumban, és mivel Rozsnyón nem utasították el, Pájer jövőbeli támogatását kérte, akinek az egyházmegye helyreállítása után kanonoki

⁶⁰ A kormányzósági helynök levele a putnoki plébánosnak, 1939. márc. 31. 179/1939.

⁶¹ A kormányzósági helynök levele a putnoki plébánosnak, 1939. máj. 17. 265/1939.

⁶² Az Actio Catholica elnökének levele a putnoki plébánosnak, 1939. ápr.(?), 229/1939.

⁶³ Kézírtas fogalmazvány ugyanott.

⁶⁴ A misealapok hivatalos jogi személynek (pl. plébánia) átadott anyagi javak azzal a megterheléssel, hogy évi jövedelmeiket meghatározott egyházi cselekményre vagy célokra kell fordítani.

⁶⁵ A putnoki plébános levele a bódvaszilasi plébánosnak, 1939. jan. 17. 18/1939.

⁶⁶ A bódvaszilasi plébános levele a putnoki plébánosnak, 1939. máj. 16. 246/1939.

rangot jósolt. A putnoki plébános egyébként 1940-ben valóban megkapta az említett címet.

1939 júliusában a litkei plébános egy kereszt megáldására kért engedélyt és ő is panaszkodni kezdett a helyi állapotokra. Drámai hangú levele tele volt személyes problémákkal és sérelmekkel, ezért az egyházi állapotokat is meglehetősen borúlátóan festette le. Nagyon aggasztotta, hogy még nem történt meg az egyesítés, mert azt tapasztalta, hogy a szomszéd közösségekben a magyarul beszélő szlovákok visszasírták a cseheket. Azt is szégyenletesnek tartotta, hogy az 1939. májusi választások idején a nyilas képviselőjelölt a füleki káplánnal együtt ke-reste fel a fülekpüspöki káplánt. *„A híveim is megszégyenítették őket, de nincs ezekben egy szemernyi szégyenérzet sem. Tessék valamit tenni – kérte –, hogy a rozsnyói kispapokat ne nyilasoknak hanem papoknak neveljék!”*⁶⁷ Elkeseredett azon is, ahogyan a magyar kormánytisztviselők megszállták a környékbeli városokat, mert hallotta, mennyire nem szerették őket a volt szlovákiai részen. *„Látom itt a szomszédságban, hogy ezek közutálatnak örvendenek. Nem kívánkozom közülük menni, hisz minket ég és föld választ el egymástól.”*⁶⁸ A bódvaszilasi kollégája jászói élményei sem derítették fel, mert az ottani gazdagsággal szemben Litke környékén csak szegénységet tapasztalt. Az igazsághoz tartozik azonban a plébános következő levele, amelyben a visszacsatolás után tábori misére kért engedélyt és örömét fejezte ki a rozsnyói változások miatt. Ezúttal viszont Csárszky József⁶⁹ volt kassai püspökről terjesztette, hogy vad sovínysza tót hírében áll, és ő vitette el a kassai dóm műkincseit.⁷⁰

Újraegyesítés

A putnoki iratok elemzése azt mutatja, hogy az 1937-es bulla és az 1938-as határváltozás alaposan felforgatta a rozsnyói egyházmegye magyarországi részének kormányzását. Az apostoli kormányzónak helynökre, a helynököknek megbízottra, a megbízottnak pedig konzultorokra volt szüksége mindössze 19 plébánia és mintegy 65 ezer katolikus hívő lelki gondozásához. *„A Vatikánban nem szokták elsietni a dolgokat, ám jelen estben a modus vivendi 1937-es életbe lépése nem bizonyult szerencsésnek. Nem mérték fel helyesen a várható fejleményeket, pedig a német agresszió iránya és szándékai sejthetők voltak. Így a következő évben végbemenő új határváltozások nyomán az egyházkormányzati állapotok restaurálása nehezebb lett, mint ha maradt volna az 1937 előtti jogi helyzet.”*⁷¹ – írta Gergely Jenő. Később, 1938 novemberében mind a Vatikán,

⁶⁷ A litkei plébános levele a putnoki plébánosnak, 1939. júl. 14. 333/1939.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Csárszky József (Jozef Čarsky) (1886–1962) kassai püspököt 1909-ben szentelték pappá, káplán volt Monokon, plébános Sirokán, tanított a kassai líceumban és a szemináriumban. 1925-ben előbb rozsnyói majd kassai püspöknek nevezték ki és utóbbi tisztségét 1938. november 11-ig töltötte be, amikor Eperjesre költözött és a kassai, rozsnyói és szatmári egyházmegyék szlovák fennhatóság alatt maradt plébániáinak apostoli kormányzója lett. 1945-ben kassai kormányzó volt.

⁷⁰ A litkei plébános levele a putnoki plébánosnak, 1939. júl. 29. 360/1939

⁷¹ Gergely 78.

mind Serédi hercegprímás kifejtette álláspontját az új egyházkormányzásról, amelyek szerint a kassai és rozsnyói egyházmegyék ismét önálló egyházmegyéket alkotnak, a Csehszlovákiában maradt részeket pedig kormányzók fogják irányítani, Bubnics Mihály püspök pedig továbbra is betöltheti a rozsnyói püspöki széket. Teleki Pál kultuszminiszter is hasonló módon nyilatkozott Imrédy Béla miniszterelnöknek az állam főkegyúri jogait illető kérdésben.

A Szentszék 1939. július 19-én kiadott *Dioecesium fines* kezdetű bullája szentesítette az 1938-as változásokat, mert az esztergomi egyháztartományba tagolta a munkácsi görög katolikus püspökséget, a rozsnyói és a kassai egyházmegyék pedig ismét az egeri érsek fennhatósága alá kerültek. A püspöki kar 1939. október 3-i értekezletén ismertette a hercegprímás a bulla tartalmát, kiemelve, hogy az egyesítés október 6-tól lesz érvényben, és amikor üdvözölte az új püspököket, a kinevezettek nevében Bubnics Mihály mondott köszönetet.⁷²

Az egyesítés késésének okát, amelyet a források szerint sokáig az érintett plébánosok nem értettek, több tényezőben is kereshetjük. Valószínű, hogy ezúttal Róma nem akart több adminisztrációs nehézséget, és meg akarta várni, hogy mi lesz a sorsa a megcsonkított és meggyengült Csehszlovákiának a müncheni konferencia, valamint az első bécsi döntés után. 1939 márciusában az önálló Szlovákia létrejötte és Kárpátalja Magyarországhoz csatolása érthetővé tette a halasztást. Az is elképzelhető, hogy a magyar kormány és a katolikus egyház alaposan meg akart győződni Bubnics kormányzó lojalitásáról, akit a bulla értelmében tényleges püspökké neveztek ki. A személyes alkalmasság kérdése nem lebecsülendő tényező volt, amint a kassai püspökség esete is bizonyítja. Csárszky József volt kassai püspök személye körül azért alakult ki nézeteltérés Róma és Budapest között, mert a magyar kormány eleinte nem akart beleegyezni abba, hogy ő legyen a Szlovákiában maradt kassai és rozsnyói részek kormányzója, mivel a szlovák nyelv templomi szorgalmazása miatt elvesztette magyar hívei nagy részének bizalmát és a magyarok kassai bevonulása után – bár ott maga üdvözölte az érkező Horthyt – nem maradt székhelyén, hanem szlovák területre vonult vissza. A kormány azt szerette volna, ha a szlovákiai rozsnyói területre Bubnics nevezett volna ki egy új helynököt, de az ellentétet hamarosan elsimították, és sor kerülhetett az újraegyesítésre.⁷³

Ha még egyoldalúnak is tűnik a kép, és ha az lenne az érzésünk, hogy a kortársak nem látták a fától az erdőt, a dolgozatból kiderülhetett, hogy a külpolitikai körülmények hogyan képesek befolyásolni, megnehezíteni kisebb vallási közösségek és mikrorégiók életének alakulását. Az idézett források alapján úgy tűnik, hogy a vidéki plébánosok és esperesek nem voltak megelégedve azzal, hogy Esztergomhoz csatolták a rozsnyói részt, és az új próbatételekre, nehézségekre következtethetünk abból, hogy többször történt Putnok és Esztergom között levélváltás 1938 novembere előtt, mint utána. A nagy távolság miatt volt szükség az egyházmegyei konzultorok tanácsának megalakítására. Bármennyire is próbálta a kormányzói megbízott tompítani az ellentétet, és bármennyire is tett

⁷² A püspöki kar tanácskozásai, szerk. Gergely Jenő, Bp., 1984, 264.

⁷³ Gergely 80–81.

lépéseket ennek érdekében a helynök, az információáramlás lassúsága és nehézsége is azt bizonyítja, hogy a Kassa-rozsnyói Apostoli Kormányzóság megalkotása nem a legjobb megoldás volt a csonka egyházmegyék igazgatási problémáinak megoldására. A Vatikán és a magyar katolikus egyház kénytelen volt engedni a csehszlovák polgári állam követelésinek, és ez nagyon megnehezítette a határvidéken élő vallásos emberek életét. Az első bécsi döntés után viszont a Rozsnyóról érkezett levelek és segítségkérések száma növekedett meg, ami azt bizonyítja, hogy korábban meglehetősen el volt zárva egymástól az egyházmegye két része. Kitűnt az okmányokból, hogy az anyaországi plébániákon nagyon várták az újraegyesítést, de a rozsnyói gyűlés határozatai szerint a felvidéki papok és tanítók a magyar állam messze menő, a liberális csehszlovák kormányánál nagyobb támogatását kérték. A helybeli plébánosok tudósítottak a határvidéki lakosság korabeli hangulatáról is, amely nem a legkedvezőbb volt a régi-új hatalomra nézve. A rozsnyói egyházmegye 38 plébániája azonban Szlovákia területén maradt és Eperjesről Csárszky József apostoli kormányzó irányította, ami azt jelentette, hogy 1939-ben sem rendeződött véglegesen és megnyugtatóan a püspökség sorsa.

Rezümé

A rozsnyói egyházmegye magyarországi kormányzása 1937–1939 között

A trianoni béke gyökeresen megváltoztatta a magyarországi római katolikus egyházmegyék határait, és ez folyamatos gondot okozott a katolikus egyháznak. A kétharmad részben magyarok lakta rozsnyói püspökséget is kettészakították, és a kisebb déli részt, amelyen 19 plébánia volt és 63.618 hívő élt, helynökséggé (vikáriátus) alakították, amelynek vikáriusa Tornay János sajpőspöki plébános (1920–1927), majd Pájer János putnoki plébános lett (1928–1937). Közben mind a magyar, mind a csehszlovák kormány igyekezett a saját érdekeit érvényesíteni Rómában. XI. Piusz pápa 1937. szeptember 2-án kiadott bullájában az egyházmegyei határokat az államhatárokhoz igazította. Kivette a rozsnyói érsekséget az egeri érsek joghatósága alól és a kassai egyházmegye magyarországi részével összevonva, az esztergomi érsek hatalma alá helyezte. Az így létrejött Kassai és Rozsnyói Apostoli Kormányzóság (Adminisztrátúra) irányítója Serédi Jusztinián hercegprímás, helynöke pedig Meszlényi Zoltán címzetes püspök lett.

A Putnoki Római Katolikus Plébánia levéltárában azonban megtalálható néhány irat, amelyek azt bizonyítják, hogy a kormányzó (adminisztrátor) és a helynök (vikárius) továbbra is a putnoki plébánosra bízták a csonka egyházmegye ügyeinek intézését. Pájer Jánost különleges megbízottnak (delegatus) nevezték ki és felkérték az egyházmegyei konzultorok szenátusának megalakítására. A plébános idősebb és tapasztaltabb társai közül választott tanácsadókat, akiket a hercegprímás a nagy távolság és az ügyintézés nehézsége miatt csak hónapokkal később tudott kinevezni és feleskettetni. Ugyancsak sok időt vett igénybe, amíg a putnoki plébános javaslatára a csonka putnoki és rimaszécsi esperesi kerületekben tanfelügyelőnek nevezték ki a szentsimoni plébánost.

Kisebb jelentőségű ügyekben, amelyekben a delegátus már a konzultorokra is támaszkodhatott, pl. anyakönyvi kivonatok kiadásában, gyorsabban működött az egyházi adminisztráció. A megmaradt iratokból az látszik, hogy a megváltozott kormányzás

ellenére az adminisztratív munkát továbbra is a nagy tapasztalattal, tekintéllyel, tudással és helyismerettel rendelkező putnoki plébános végezte, a hercegprímás pedig a helynök segítségével minden fontos – főleg személyi – kérdésben kikérte és döntéseiben figyelembe vette a véleményét. 1938 novembere után még fél évig a régi helyzet állt fenn, kiterjesztették az esztergomi érsek joghatóságát a visszafoglalt területre. 1939. június 19-én egy újabb pápai bullával a rozsnyói egyházmegye magyarországi részét visszahelyezték régi székhelye alá, püspöke Bubnics Mihály (Michal Bubnic) lett, Pájer Jánost pedig jól végzett munkájáért rozsnyói kanonokká nevezték ki.

Resumé

Maďarská správa rožňavskej diecézy v rokoch 1937–1939

Trianonský mier od základov zmenil hranice maďarských rímskokatolíckych diecéz, čo spôsobovalo katolíckej cirkvi trvalé problémy. Aj rožňavské biskupstvo, ktoré z dvoch tretín obývalo maďarské obyvateľstvo, rozdelili na dve časti, pričom menšiu južnú časť, kde sa nachádzalo 19 farností a bývalo 63 618 veriacich, transformovali na vikariát. Vikárom bol najskôr farár zo Sajópüspöku Ján Tornay (1920–1927) a po ňom farár z Putnoku Ján Pájer (1928–1937). Medzitým sa rovnako maďarská ako aj československá vláda snažili uplatniť svoje záujmy v Ríme a tak pápež Pius XI. vo svojej bule vydanej 2. septembra 1937 upravil diecézne hranice podľa štátnych hraníc. Vyňal rožňavské arcibiskupstvo spod právomoci jágerského arcibiskupa a zlúčiac ho s maďarskou časťou košickej diecézy podriadil ho ostrihomskému arcibiskupovi. Administrátorom takto zriadenej košickej a rožňavskej apoštolskej administratúry sa stal prímás Justinián Serédi, jeho vikárom zas titulárny biskup Zoltán Meszlényi.

V archíve rímskokatolíckej fary v Putnoku však možno nájsť niekoľko dokumentov, ktoré dokazujú, že administrátor a jeho vikár naďalej ponechali spravovanie záležitostí tejto okyptenej diecézy na putnockého farára. Jána Pájera vymenovali za osobitného delegáta a požiadali ho o zriadenie senátu diecéznych konzultorov. Farár si zvolil radcov spomedzi starších a skúsenejších druhov, ktorých prímás kvôli veľkej vzdialenosti a problémom tejto agendy mohol vymenovať a vysvätiť až s niekoľkomesačným oneskorením. Rovnako veľa času trvalo, kým na návrh putnockého farára vymenovali za školského inšpektora putnockého a rimavskosečského obvodu dekanátu farára zo Szentsimonu.

V záležitostiach menšieho významu, v ktorých sa delegát už mohol opierať aj o konzultorov, napr. pri vydávaní matričných výpisov, fungovala cirkevná administrácia rýchlejšie. Zo zachovaných dokumentov vyplýva, že napriek zmenám v riadení administratívnu správu vykonával naďalej putnocký farár disponujúci bohatými skúsenosťami, veľkou autoritou, vzdelanosťou a znalosťou miestnych pomerov. Prímás s vikárovou pomocou si pri každej dôležitej otázke – týkajúcej sa najmä personálnych vecí – vypýtal jeho názor, ktorý zohľadňoval pri svojich rozhodnutiach. Situácia sa celý pol rok nezmenila ani po novembri 1938: právomoc ostrihomského arcibiskupa rozšírili na zabraté územia. Až 19. júna 1939 sa na základe ďalšej pápežskej buly vrátili maďarské časti rožňavskej diecézy pod staré sídlo. Biskupom sa stal Michal Bubnič a Ján Pájer bol za dobre odvedenú prácu vymenovaný za rožňavského kanonika.

Summary

The Diocese of Roznava was cut in two parts by the Peace Treaty of Trianon of 1920. In 1937 Pope Pius XI, according to the agreement in 1928 between Prague and the Vatican adjusted the boundaries of the dioceses to the boundaries of the states and created the Kosice-Roznava Apostolic Administrature in Hungary. János Pájer the parson of Putnok, a village near the border was nominated a delegate of the administrator of Esztergom, and his letters shows that he had to solve many different and difficult problems because the seat of the administrature was too far. After the First Vienna Award of 1938 the reunion of the divided diocese was accomplished only in 1939 because the Hungarian government and the Holy See disagreed on the future of the part remained in Slovakia.

A NÉMETEK ELŰZÉSE SZLOVÁKIÁBÓL (1944–1946)

Németh István

(Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

1. Német települési körzetek, lakossági létszám és társadalmi struktúra Szlovákiában

A szudétánémetekkel ellentétben, akiknek települései szinte kizárólag közvetlenül határosak voltak a zárt német településekkel, Szlovákiában a kárpáti németség (a kifejezés R. F. Kaindl történevéstől származik, aki az 1907–1911. között megjelent három kötetes munkájában írt róluk *Geschichte des Deutschtums in den Karpathenländern* címmel) szórványtelepüléseken, kis csoportokra szakítva, a szlovákoktól átszótt három nyelvi szigeteken élt: a Szepességben, a bányavidéken és a pozsonyi térségben. Az 1930. évi népszámlálás szerint számuk a 10 ezer lakost meghaladó városokban Pozsony és a szepesi Iglo (Neudorf, Banská Bystrica) kivételével 10 százalék alatt maradt.¹

A legismertebb német nyelvi szigetet a 12. századig visszanyúló történelmi és kulturális hagyományaikkal a szepesi szászok (Zipser) alkották 38 ezres létszámukkal. A 13. századtól alapított közép-szlovákiai bányavárosokból a 14. században német falvak jöttek létre az erdőben gazdag folyóvölgyekben, amelyeket Hauerlandnak (irtásföld) neveztek. A régió 25 falusi települése szinte teljesen megőrizte német jellegét, s itt 41 ezer német nemzetiségű lakos élt. Pozsony a zárt bajor–osztrák települési területekhez tartozott; hozzávetőlegesen 19 ezer fő német lakossággal.

Az 1930. évi csehszlovák népszámlálás adatai szerint Szlovákiában összesen 154 821 német élt, akik közül 147 501 csehszlovák állampolgár volt. Az 1940. évi szlovák népszámlálás voltaképpen megerősítette ezt a létszámot: Szlovákiában az 1937. évi területi állapot szerint kerekén 155 ezer német élt.²

A lakosság szociológiai struktúrája is egyenetlen volt. A szepesi szászok valamennyi foglalkozási csoportot képviselték: a kereskedőket, kézműveseket, parasztokat, gyári- és erdei munkásokat. Az irtásfaluk lakosai kisparasztok, kertészek és vándormunkások voltak. A pozsonyi német polgárság a kereskedelem és az ipar városi szakmáit folytatta, de munkás és házaló is volt közöttük. A város körül élő német lakosság kevés kivétellel a munkássághoz és parasztsághoz tartozott.

Vallási hovatartozásukat illetően a szepesi szászok 60–70 százaléka az evangélikus, a többi a római katolikus egyházhoz tartozott. Ezzel szemben az irtás-

¹ Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. Band 1. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH, München, 1984. 137. o.

² Uo. 139–140. o.

falvak lakosságának többsége római katolikus vallású volt. A pozsonyi németek kétharmada római katolikus, egyharmada evangélikus volt.³

2. A kárpáti németiség politikai struktúrája

A szlovákiai németiség zárt pártpolitikai képviselésének megteremtése érdekében az 1929. évi parlamenti választások előtt megalakult a Karpatendeutsche Partei (Kárpáti-német Párt). Önálló pártalakításuk fő szorgalmazója Dr. Samuel Frühwirth, a pozsonyi németiség ismert személyisége, D. Carl Eugen Schmidt pozsonyi evangélikus lelkész, a Szudéta-vidékről származó Manuschek gyáros, valamint Dr. Roland Steinacker professzor volt. Az első választásokon mindössze 18 ezer szavazatot szereztek. Híveik számát csak az 1935. évi választások előtt növelték, amikor fiatal generációjuk választási szövetségre lépett Konrad Henlein Szudétanémet Hazafias Frontjával (Sudetendeutsche Heimatfront), amely rövidesen Szudétanémet Párttá (Sudetendeutsche Partei – SdP) alakult. A Kárpáti-német Párt 1935 novemberében unióra lépett az SdP-vel. Henlein a kárpáti németek elnökségét is átvette, helyettese pedig Franz Karmasin későbbi népiségi vezető lett. A Kárpáti-német Párt szervezetileg betagozódott az SdP-be, s végül 1938 szeptemberében azzal egyidejűleg betiltották.⁴

A Szlovák Néppárt, amelynek elnökségét Hlinka halála után, 1938. augusztus 16-án Dr. Josef Tiso vette át, a Csehszlovák Köztársaság megalakulása óta a szlovák autonómiáért küzdött, az országról való leválása nélkül. Az 1938. szeptemberi müncheni egyezmény után röviddel elérte a szlovák autonómiát, de Tiso kormánya súlyos politikai és gazdasági problémákba ütközött, mivel az első bécsi döntés (1938. november 2.) értelmében le kellett mondania Magyarország javára a Kárpátok előterének termékeny területeiről, illetve Pozsony környékén két területet (Engerau és Theben) át kellett engednie Németországnak. A szlovák autonóm kormány cseh politikai befolyás elleni lépései miatt Hacha államelnök 1939. március 10-én leváltotta Tisot. A Német Birodalom közvetlen befolyására, és a szomszéd államok közötti felosztását megelőzendő, a szlovák parlament 1939. március 14-én kikiáltotta a Szlovák Köztársaságot, amely a március 18-i szerződéssel a Német Birodalom védnöksége alá helyezte magát.⁵

A szlovák kormány németbarát politikáját befolyásolta, hogy az ország kis létszámú németisége nem veszélyeztette állami létét, illetve Szlovákia a Német Birodalomnál keresett támaszt a magyar területi igényekkel szemben. A szlovák kormány első intézkedései között feloldotta a Kárpátnémet Párt betiltását, amely most már Franz Karmasin népiségi vezetővel az élen német nemzetiszocialista mintára szerveződött, s Német Pártként (DP) szervezetileg és ideológiailag szorosan kapcsolódott Hlinka pártjával. Népiségi jogait 1939 júliusában alkotmányosan is rögzítették.

³ Uo. 141. o.

⁴ Uo. 146–147. o.

⁵ Uo. 147–148. o.

A német népcsoport hatáskörét 1938 novemberében előbb kibővítették, majd 1939. július 21-én a Szlovák Köztársaság alkotmányában is rögzítették, így a német népcsoport erős alkotmányjogi pozíciót kapott.⁶

A szervezeti egység azonban nem jelentette a német népcsoport belső zártságát. A nemzetiszocialista eszmevilág érvényesülését gátolta a szlovákiai német-ség politikamentes beállítottsága, vallási megosztottsága, mély vallásossága és a lutheri egyházi szervezet ereje.

3. A második világháború hatása a szlovákiai németiségre

Miután Szlovákia 1939. március 14-én német támogatással önállónak nyilvánította magát, Hitler – szakítva korábbi ünnepélyes ígéretével, miszerint a Szudéta-vidék az utolsó területi követelése – március 15-én német csapatokat vezényelt a megcsonkított Csehszlovákiába, amelyet másnap „Cseh–morva Birodalmi Protektorátussá” nyilvánított. Március 23-án Szlovákia szerződésileg a Német Birodalom „védelme” alá helyezte magát.⁷ (Politikai nyomásra ugyanezen a napon Litvánia visszaadta a Német Birodalomnak az 1923 januárjában megszállt Memel-vidéket, ahova német csapatok vonultak be.) A Szovjetunió, amely Csehszlovákiával 1935-ben katonai egyezményt kötött, 1939. szeptember 16-án elismerte a szlovák államot, s decemberben bezáratta a Moszkvában addig működő csehszlovák követséget.

1944 közepéig Szlovákiát és 155 000 fős német kisebbségét megkímélték a háború közvetlen hadieseményei. Nem került sor élelmiszerjegyek bevezetésére, s a birodalmi munkaszolgálatot a jó kereseti lehetőségek miatt inkább kedvezménynek tekintették. Szerény keretek között maradt a népi-németek aktív katonai szolgálata is. 1944-ig a szlovák hadseregben csak németekből álló egység szolgált.⁸

A népi-németek szervezeteire támaszkodva az SS már a háború elején önkénteseket kívánt toborozni a birodalmi-német politika számára. Szlovákiában ideológiai befolyásukat főleg a Hlinka-gárdára támaszkodva igyekeztek kiterjeszteni. Az általános SS keretében megkíséreltek felállítani egy bevetési csapatot (Einsatztruppe-Sturmabteilung), amely azonban meglehetősen erős ellenállásra talált a német népcsoport vezetésében, amely nem kívánta megterhelni a szlovák állammal fennálló kapcsolatait egy szorosabb birodalmi-német kapcsolattal, s nem kívánt megtérni ellenőrzése nélküli szervezetet. Az SS masszív nyomásával azonban nem tudott megbirkózni, így végül a 150 ezer fős szlovákiai németiség közül 1943. december 28-án összesen 8367 fő (5,57%) volt háborús szervezet tagja: relatíve magas számban (5390 fő) szolgáltak a Waffen-SS-ben; mindössze

⁶ Uo. 149–150. o.

⁷ Klaus Hildebrand: Das Dritte Reich. R. Oldenbourg Verlag, München, 1991. 39. o.

⁸ Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. Band 1. i. m. 154–155. o.

237-en a német Wehrmachtban, a szlovák illetve magyar hadseregben 1740 fő. A különböző fegyveres csapatokban pedig 1000 fő szolgált.⁹

A német háborús veszteségek miatt végül azonban birodalmi-német részről kiterjesztették a hadkötelezettséget Szlovákia német nemzetiségű állampolgáira (népi németek) is a két kormány 1944. június 7-i egyezménye alapján. Még ebben a hónapban megkezdődött a hadiiparban és hadigazdaságban nélkülözhetetlen férfiak behívása. A szlovák hadsereg két népi-német egységét betagolták a Waffen-SS-be.

A német Wehrmachtba és a Waffen-SS-be történő kényszersorozás passzív ellenállást váltott ki a hadköteles férfiak és családjaik körében. A szökevények elfogására a szlovák rendőrség és a német népcsoport tagjaiból álló SS-egységek razziáztak. Ez volt az első látható jele annak, hogy a német népcsoport tagjai nem követték egységesen a nemzetiszocialista jelszavakat.¹⁰

4. A szlovákiai felkelés (1944. augusztus–október)

1943 végére felerősödött az illegális kommunista mozgalom tevékenysége, amelyhez csatlakoztak a csehek és szlovákok közös államát sürgetők, illetve az állami katolicizmust vallási okokból elutasítók személyek is. A két csoport emigránsai Moszkvából és Londonból élénk propaganda-tevékenységet folytattak az uralkodó rendszer ellen.

A csehszlovák–szovjet barátsági egyezmény aláírása (1943. december: Beneš Moszkvában) után a két csoport – amelynek bel- és külpolitikai céljai messze-menően eltértek egymástól – 1943 karácsonyán a Nemzeti Tanácsban egyesült, amely szorosan együttműködött az emigráns csehszlovák kormánnyal. A felkelés katonai előkészítését a szlovák haderők vezérkari főnöke, Golian altábornagy vállalta magára. Hadművelet ürügyén Közép-Szlovákiában összevonta a harcképes egységeket, hadianyagot és élelmiszert, amelyet formálisan a Nyugat-Szlovákiát ért szövetséges bombatámadások elől menekített át.

A hadsereg előkészületeitől függetlenül Kelet- és Közép-Szlovákia járhatatlan hegyi vidékein partizánegységek alakultak, amelyek túlnyomórészt szovjet vagy a Szovjetunióban kiképzett szlovák és cseh ügynökökből, szökött francia hadifoglyokból és menekült külföldi kényszerszolgákok ejtőernyőseiből álltak, s a szlovák és cseh kommunisták támogatását élvezték. 1944 nyarán megszaporodtak a kijevei szovjet partizánparancsnokság által irányított akciók a német utánpótlási vonalak és a szlovák rendszer hívei ellen.¹¹

A közeledő front hatására azonban a rendszerhez közel álló tisztek is cselekvésre szánták el magukat, hogy megóvják az országot a felesleges rombolástól. Malár tábornok, a Kárpátok hágóinál állomásozó két szlovák hadosztály parancsnoka, Čatloš honvédelmi miniszterrel egyetértésben érintkezésbe lépett a közelgő Vörös Hadsereggel, hogy az adott pillanatban megnyissa a hágókat és

⁹ Uo. 155. o.

¹⁰ Uo. 157–158. o.

¹¹ Uo. 158–159. o.

Szlovákia gyors elfoglalásával elkerülje a rombolást. Terveiket azonban a felgyorsult események megghiúsították.

Mielőtt azonban a Nemzeti Tanács lezárta volna katonai előkészületeit, a partizánegységek aktivitása kiobbantotta a felkelést. Augusztus 25–28-a között megszállták Közép-Szlovákia legfontosabb helységeit. Augusztus 26-án Turócszentmártonban az utolsó emberig lemészárolták az Otto tábornok vezette, Romániából hazautazóban lévő német katonai bizottságot.¹²

Az események hatására a Nemzeti Tanács augusztus 29-én a besztercebányai rádióban jelt adott a felkelésre, egyidejűleg pedig ideiglenes kormánnyá alakult, s általános mozgósítást rendelt el. A következő napokban a szlovák hadsereg és a partizánok egységeiből álló felkelők szinte egész Közép- és Kelet-Szlovákiát elfoglalták. De megghiúsult a Nemzeti Tanács azon reménye, hogy a felkelés az egész hadseregére kiterjedjen. A Nyugat-Szlovákiában vagy az országban másutt állomásozó szlovák egységeket ugyanis a bevonuló német csapatok lefegyverezték és internálták. Teljesületlenek maradtak a Szovjetunió és a nyugati hatalmak támogatásába vetett remények is. A következő hetekben ugyan a Szovjetunióban felállított vadászpilóta egység és egy ejtőernyős brigád fegyvert, és hadianyagot dobott le a felkelőknek, de a Vörös Hadsereg remélt szlovákiai előrenyomulására nem került sor. A nyugati hatalmak segélyakciói pedig megghiúsultak a szovjet állásponton, miszerint Szlovákia a Vörös Hadsereg művelési területébe tartozik. A csehszlovák emigráns kormány küldötteinek nem sikerült megszüntetni a Nemzeti Tanácsban uralkodó anarchiát sem. A szlovák paraszti lakosság a fenyegetések hatására részvétlenül és várakozóan állt szemben az eseményekkel.¹³

Tiso még augusztus 29-én a Német Birodalom segítségét kérte a felkelők ellen. A kis létszámú német egységek azonban csak a Nyugat-Szlovákiában és keleten állomásozó szlovák hadosztályok lefegyverzésére voltak képesek. Az előbb Berger, majd Hermann Höfle tábornok vezette német SS-csapatok 8 hadosztálya majd csak október végén, két hónapos, mindkét oldalon súlyos áldozatokat követelő ütközetekben verte le a felkelést és foglalták el annak központját, Besztercebányát.

A közép- és kelet-szlovákiai németeket a felkelés kitörése nem érintette teljesen váratlanul, hiszen már hónapok óta erős partizánvétekenységet észleltek. Információikat azonban népiségi vezetésük és a szlovák kormány egyaránt ignorálta vagy bagatellizálta.

A szlovákiai felkelés idején a német nemzetiség közvetlen részese lett a háborús eseményeknek. Miután a szlovák helyőrségek a Vág völgyében átálltak a felkelők oldalára, 1944. szeptember elején az egész közép-szlovákiai németiség a kezükbe került és minden külső segítségtől elvágták őket. A már ekkor megkezdődött fosztogatások és elhurcolások miatt a német falvak számos lakosa – aki tehetett – a környező erdőkbe és elhagyott bányákba menekült. Mások a családjukat ért fenyegetés hatására kénytelenek voltak partizánnak állni. Azokban a helységeken, ahol idegen elemek tűntek fel partizánként vagy felkelőként, már

¹² Uo. 160. o.

¹³ Uo. 160–161. o.

az első napokban és hetekben németeket, és nemzeti érzelmű szlovákokat gyilkoltak meg. A kilengések nem csak a német népiségi vezetőket, hanem az egész német lakosságot érintették. A férfiakat kényszermunkára hurcolták vagy részben tömeggyilkosságok áldozatai lettek. Az ilyen jellegű, legszörnyűbb tömeggyilkosságra Glaserhauban, Prievidzában és Deutsch Proben-ben került sor.¹⁴

1944 szeptemberében a több mint három ezer német nemzetiségűt számláló Glaserhau (Kremnitz körzet) falut csehekől, lengyelekből, oroszokból és szlovákokból álló csehszlovák partizánegység szállta meg. Johann Perlak német gazdálkodó visszaemlékezéséből tudjuk, hogy szeptember 21-én hajnalban az egyik helyi szlovák lakos útmutatása alapján társaival együtt a polgári iskolában gyűjtötték össze őket. A 14–60 év közötti háromszáz német férfit fegyveres kísérettel hat marhavagonban a másfél km-re fekvő erdőbe szállították, s tömegsírokba lőtték őket. Mindössze kb. 86 főnek sikerült a szökés és az elrejtőzés egy szlovák vasutas segítségével. Előtte minden pénzüket elvették, amelyet a gyilkosok között szétosztottak „jó teljesítményükért.”¹⁵

Utána a Slovenská Lupča-i táborba, majd Hronec-be kerültek, ahol szeptember 23-ától október 28-ig nehéz munkát végeztek. Ekkor szabadították fel őket a bevonuló Wehrmacht egységei. 1945. március végéig Perlak otthon tartózkodott, majd a német Heimatschutz-cal előbb Csehországba, majd Pozsonyba került. Itt a partizánok megszabadították őket jobb ruházatuktól és megmaradt értékeiktől. Perlak a pozsonyi tölténygyár területén berendezett táborban élt 1945 júniusától 1946. május 21-éig, amikor kiutasították Németországba. A túlélők egyedül csak németiségükkel magyarázták a partizánok tömeggyilkosságát, hiszen nem viseltek fegyvert, békésen folytatták szakmájukat, és sem a szlovákoknak, sem a cseheknek nem tettek semmi rosszat.¹⁶

A német lakosságot ilyen szörnyűségek csak Közép-Szlovákiában, a felkelés centrumában érték, ahol fanatikus gyűlölet élt a rendszer támaszainak tekintett németek iránt. E jelenségeket erősítette a német csapatok közeledésének híre, s a felkelés Himmler általi kíméletlen megtorlása is.

Szlovákia egyéb német településein is történtek drámai események, de ezek elmaradtak a közép-szlovákiai kilengésektől. A szepesi százszok pedig településeik védelmére népcsoportjuk vezetésével és a Wehrmacht támogatásával helyi védelmi egységeket alakítottak. Így területükön nem került sor a partizánegységek uralmára.

¹⁴ Uo. 162–163. o.

¹⁵ Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948. Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974. Archivalien und ausgewählte Erlebnisberichte. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1989. 292–293. o. A szlovákiai németek elűzéséről további visszaemlékezéseket lásd: Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. Band 2. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH, München, 1984. 711–818. o.

¹⁶ Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948. i. m. 294. o.

5. A német lakosság evakuálása és menekülése Szlovákiából

A német katonai vezetés már a szlovákiai felkelés kitörése előtt értesítette a szlovákiai német népcsoport vezetését, hogy a keleti frontot a Magas Tátraig tervezik visszavonni és a népcsoport csendben előkészítheti a szepesi németek evakuációját. A felkelés kitörése azonban megghiúsította e tervek teljes végrehajtását, s csak a közép-szlovákiai német iskolások elszállítására került sor.

Mivel szeptember közepére a kelet-szlovákiai német települések helyzete tarthatatlanná vált, a népcsoport vezetése elrendelte a német lakosság evakuálását és ingóságainak elszállítását Nyugat-Szlovákiába. A továbbra is bizonytalan helyzet és a Vörös Hadsereg előrenyomulása miatt 1944. október 27-én Berlinben elrendelték a kelet-szlovákiai szórványterületek és a Szepesség német lakosságának teljes evakuációját, akik végül a Szudéta-vidékre, Kelet-Ausztriába és a protektorátusba kerültek.¹⁷

A közép-szlovákiai németek szervezett evakuálása 1945 januárjában kezdődött meg. Már korábban, miként a Szepességben is, az iskolákat zárt transzportokban szállították el Ausztriába és a Szudéta-vidékre. Az irtásfalvak németjei túlnyomórészt szintén a Szudéta-vidékre és a protektorátusba kerültek. Számos német család csak drasztikus nyomásra (nyugdíj- vagy élelmiszer-jegy megvonás) hagyta el lakóhelyét. 1944–45 telén a – német források szerint – 140 ezer főre becsült német lakosságból közel 120 ezer főt evakuáltak.¹⁸ A második általános evakuálási felszólításra 1945. március végén került sor. Sorsuk gyakran előbb internálás és kényszermunka lett.

A Szudéta-vidékre került kárpáti németek többsége a helyreállított Csehszlovák Köztársaságban osztozott a szudétanémetek és menekült birodalmi németek sorsában. A csehszlovák hatóságok és a szovjet katonai vezetés sürgették visszavándorlásukat eredeti lakóhelyükre, amely 1945 nyarán indult meg és csak 1946-ban zárult le. Visszatérésük során fosztogatásnak, rablásnak voltak kitéve, sőt gyakorta életük is veszélyben forgott. A hazatérőket lezárt, elfoglalt vagy kifosztott házaik és gazdaságuk várták. Rövidesen kényszermunkára kötelezték, majd internálták őket, ahonnan munkára vitték őket.

Paul Fleischhacker a Pozsony melletti St. Georgenben élt, ahol a lakosok egynegyede német nemzetiségű volt. A falu nyolc osztályos német népiskolával, s egy szlovák polgári iskolával rendelkezett. Otthon mindene megvolt: ház, föld, legelő, szőlő és gyümölcsös, ezért sohasem szenvedett hiányt semmiben. Négy

¹⁷ Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. Band 1. i. m. 166–167. o. A szudétanémetek kitoloncolásának további hat visszaemlékezését lásd: Wolfgang Benz (Hrsg.): Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. Ursachen, Ereignisse, Folgen. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1995. 132–147. o. A kitoloncolások általános történeti háttéréhez lásd: Zayas, Alfred M. de: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen. Vorgeschichte, Verlauf, Folgen. dtv, München, 1977. Németh István: Földönfutók Európában. In: Németország története 1871–1990. Aula, Budapest, 2004. 356–365. o., ill. uő: A német lakosság menekülése és áttelepítése Európában (1944–1949). In: Migráció a Kárpát-medencében. Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba, 1994. 84–100. o.

¹⁸ Uo. 170–171. o.

gyermekük közül kettő a német hadseregben szolgált. Környékükön 1944-ben nem került sor partizánvékenységre, amelyet azzal magyarázott, hogy ott sok szlovák élt és távol voltak a hegyektől.

1945 februárjában evakuálták őket, s májusig Korbitzban élt, amelyet szovjet csapatok szálltak meg, s kisebb kilengésekre került sor. Június közepén egy transzporttal visszakérült a falujába, de a lakásába nem tudott beköltözni, mert szlovákok foglalták le, s távolléte alatt minden ingóságát ellopták.

A visszatért németeket két házba zárták. Előbb önellátók voltak, vagyis a magukkal hozott élelmiszerből éltek, később pedig keményen meg kellett dolgozniuk ellátásukért. A takarítási- és helyreállítási munkák során a németek teljesen jogfosztottak voltak. Ágyneműjükből karszalagot hasítottak ki, amelyet lepecsételtek, s megkülönböztetésként hordaniuk kellett.

1945. június 22-én a csendőrség vizsgálat ürügyén gyalogmenetben a 18 km távolságra fekvő Engerau internálótáborába vitte őket, ahol három hónapon keresztül rendkívül ínséges körülmények között éltek. A táborban naponta mintegy tízen – főleg fiatalak – haltak meg vérhasjárványban.

1945 augusztusában Paul Fleischhacker a pozsonyi tölténygyár munkatáborába került, ahol kora hajnaltól késő estig keményen dolgoztak. A tábor 1946 májusában oszlatták fel. Ezután rövid ideig még több tábor megjárta, míg 1946. augusztus végén kitelepítették Németországba. A Korbach/Waldeck-i táborból végül magánlakásba költözött.¹⁹

6. A szlovákiai németek helyzete a Vörös Hadsereg bevonulása után és a Csehszlovák Köztársaság új rendszerében

Mivel a teljes szlovákiai németiséget evakuálták, csak nagyon kevesen éltek meg a szovjet csapatok bevonulását hazájukba. Legtöbben ezzel a pillanattal Ausztriában, a Szudéta-vidéken vagy a protektorátusban találkoztak. A hazájukban maradtak szlovák ismerősök és rokonok révén igyekeztek meghúzni magukat. Egy részüket azonban az összeomlott szlovák rendszer híveivel együtt a Szovjetunióba kényszermunkára hurcolták. Sokkal sanyarúbb sorsra kerültek azonban azok, akik a kassai székhelyű csehszlovák ideiglenes kormány és a partizáncsapatok kezébe kerültek.

A Szudéta-vidékre került evakuáltak – főleg szepesi szászok és az irtásfalvak lakói – összességében osztoztak a szudétanémetek és menekült birodalmi németek elleni cseh politika represszióiban. Sorsuk itt megmentett vagyonuk elkobzása, internálás, kényszermunka vagy a németországi szovjet megszállási övezetbe való kitoloncolás lett. Szlovák nyelvismereteik alapján azonban egy részüknek sikerült szlováknak kiadni magát, s így elkerülni a németek elleni megtorlásokat. A menekültek az általános káoszban rövidesen vissza akartak térni eredeti lakhelyükre, amelyet több helyen maguk a csehszlovák hatóságok és a szovjet katonai irányítás is szorgalmazott. Így számos szlovákiai németnek sikerült bejutnia a szlovák repatriáltak hazatérő transzportjaiba. A visszavándorlási hullám

¹⁹ Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948. i. m. 295–296. o.

1945 nyarán kezdődött, s csak 1946-ban zárult le, amikor az első kiutasított csoportok már elindultak nyugatra.

Ha a hazatérő szállítmányok között felfedezték őket, akkor mindenüket elvették, sőt életük is veszélybe került. 1945. június 18-án a morvaországi Prerau vasúti csomóponton a forradalmi gárdisták 247 kárpát-németet szállítottak le a vonatról és lőttel agyon. Hazatérésükkor házaikat és gazdaságaikat lezárva találták. Vagy szlovákok költöztek be vagy minimum kifosztották. Rendőrségi bejelentkezésük után pedig többnyire kényszermunkára ítélték őket: a szovjet katonák szállásait takarították vagy – rossz ellátás mellett – helyreállítási munkákat végeztek.

Rövidesen helyi- és körzeti táborokat állítottak fel (leghírhedtebb a közép-szlovákiai Nováky, a pozsonyi térségben pedig a limbachi és engeraui tábor volt), ahol a németeket összegyűjtötték. A munkaképes férfiakat és nőket kemény munkára fogták. Szerencsésebb sors jutott azoknak, akiket a különböző hatóságok vagy magánszemélyek meghatározott időre „kivásároltak.”

7. A kitoloncolás

A potsdami határozatok értelmében a kárpáti németiség kitoloncolására az előkészületek 1946 áprilisában kezdődtek. A gyűjtőtáborokban összezsúfolt szlovákiai németeket 1946. július–szeptemberben toloncolták ki, de jóval méltányosabb körülmények között, mint másutt Európában. Az áttelepülőket felruházták, kezdetben ezer, később ötszáz birodalmi márkával látták el, s 50–100 kg-nyi csomagot vihetek magukkal. „Méltányos” kitelepítésük mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy sorsukat sem a szlovák vezetés, sem a csehszlovák kormány nem kezelte elsődleges problémaként.

A következő években keveseknek sikerült kijutni a Németországba toloncolt vagy odamenekült családtagjaikhoz. Végül is 24 ezren maradtak lakóhelyükön, akik osztoztak a Szudéta-vidéken maradt németek sorsában.²⁰

Rezümé

A németek elűzése Szlovákiából (1944–1946)

Az 1939. március 14-én kikiáltott Szlovák Köztársaság négy nap múlva a Német Birodalom védnöksége alá helyezte magát. A szlovák kormány németbarát politikáját befolyásolta, hogy kis létszámú németisége nem veszélyeztette állami létét, illetve Szlovákia a Német Birodalomnál keresett támaszt a magyar területi igényekkel szemben. A szlovák kormány első intézkedései között feloldotta a Kárpátaljai Német Párt tilalmát, amely Franz Karmasin népiségi vezetővel az élen német nemzetiszocialista mintára szervező-

²⁰ Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. Band 1. i. m. 177–178. o. A német–cseh viszonyról lásd: Thurich, Eckart: Schwierige Nachbarschaften. Deutsche und Polen – Deutsche und Tschechen im 20. Jahrhundert. Eine Darstellung in Dokumenten. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin–Köln, 1990.

dött, s Német Pártként (DP) szervezetileg és ideológiailag szorosan kapcsolódott Hlinka pártjához. Népiségi jogait 1939 júliusában alkotmányosan is rögzítették.

1944 közepéig Szlovákiát és 155 000 fős német kisebbségét (német források szerinti adat) megkímélték a háború közvetlen hadieseményei. A német háborús veszteségek miatt azonban német részről kiterjesztették a hadkötelezettséget Szlovákia német nemzetiségű állampolgáira (népi németek) is, amelyről a két kormány 1944. június 7-i egyezménye rendelkezett. A Waffen-SS-be történő kényszersorozás erős passzív ellenállást váltott ki a hadköteles férfiak és családjaik körében. A szökevények elfogására a szlovák rendőrség és a német népcsoport tagjaiból álló SS-egységek razziáztak. Az esemény jelezte, hogy a népcsoport tagjai nem követték egységesen a nemzetiszocialista jelszavakat.

A szlovákiai felkelés (1944. augusztus–október) idején a német nemzetiség közvetlen részese lett a háborús eseményeknek. Miután a szlovák helyőrségek átálltak a felkelők oldalára, szeptember elején az egész közép-szlovákiai németiség a kezükbe került, és minden külső segítségtől elvágták őket. Már ekkor fosztogatásoknak, elhurcolásoknak voltak kitéve másutt is, amely jelenségek a felkelés Himmler általi megtorlása miatt részben tömeges kivégzésekig fajultak. A németek által lakott települések védelmére a német népcsoport vezetése és a Wehrmacht támogatásával helyi védelmi egységek alakultak.

A német katonai vezetés már a szlovákiai felkelés kitörése előtt értesítette a szlovákiai német népcsoport vezetését, hogy a keleti frontot a Magas Tátráig tervezik visszavonni, és a népcsoport csendben előkészítheti a szepesi németek evakuációját. A felkelés kitörése azonban meghúszította e tervek teljes végrehajtását, s csak a közép-szlovákiai német iskolások elszállítására került sor. Mivel szeptember közepére a kelet-szlovákiai német települések helyzete tarthatatlanná vált, a népcsoport vezetése elrendelte a német lakosság evakuálását és ingóságainak elszállítását Nyugat-Szlovákiába. A továbbra is bizonytalan helyzet és a Vörös Hadsereg előrenyomulása miatt 1944. október 27-én Berlinben elrendelték a kelet-szlovákiai szórványterületek és a Szepesség német lakosságának teljes evakuációját, akik végül a Szudéta-vidékre, Kelet-Ausztriába és a protektorátusba kerültek. A közép-szlovákiai németek szervezett evakuálása 1945 januárjában kezdődött meg. Számos német család csak drasztikus nyomásra (nyugdíj- vagy élelmi-szer-jegy megvonás) hagyta el lakóhelyét. 1944–45 telén a német források szerint 140 ezer főre becsült német lakosságból közel 120 ezer főt evakuáltak.

A Szudéta-vidékre került kárpátaljai németek többsége a helyreállított Csehszlovák Köztársaságban osztozott a szudétanémetek és menekült birodalmi németek sorsában. A csehszlovák hatóságok és a szovjet katonai vezetés sürgették a visszavándorlásukat eredeti lakóhelyükre, amely 1945 nyarán indult meg, és csak 1946-ban zárult le. Visszatérésük során fosztogatásnak, rablásnak voltak kitéve, sőt gyakorta életük is veszélyben forgott. A hazatérőket lezárt, elfoglalt vagy kifosztott házaik és gazdaságuk várták. Rövidesen kényszermunkára kötelezték, majd internálták őket, ahonnan munkára vitték őket.

A potsdami határozatok értelmében kiutasításukra 1946. július–szeptemberben került sor, de jóval méltányosabb körülmények között, mint másutt Európában. Végül mindössze 24 ezren maradtak lakhelyükön, s osztoztak a Szudéta-vidéken maradt németek sorsában.

Resumé

Odsun Nemcov zo Slovenska (1944–1946)

Slovenská republika štyri dni po svojom vyhlásení 14. marca 1939 vstúpila do ochrany Nemeckej ríše. Priateľskú politiku slovenskej vlády voči Nemecku ovplyvňovalo to, že málopočetný nemecký element nijako nemohol ohroziť slovenskú štátnosť, resp. to, že Slovensko hľadalo u Nemeckej ríše ochranu pred územnými nárokmi Maďarska. Slovenská vláda v rámci svojich prvých krokov zrušila zákaz Karpatskej nemeckej strany, ktorá sa na čele so svojim vodcom Franzom Karmasinom organizovala podľa vzoru nemeckého národného socializmu a ako Nemecká strana (DP) sa organizačne aj ideologicky naviazala na Hlinkovu stranu. Ich práva boli v júli 1939 potvrdené aj ústavne.

Do polovice roku 1944 bolo Slovensko a s ním aj 155000-ová nemecká menšina (číselný údaj podľa nemeckých prameňov) uchránení pred bezprostrednými vojnovými udalosťami. Kvôli nemeckým vojnovým stratám sa však z iniciatívy Nemecka rozšírila branná povinnosť aj na slovenských občanov nemeckej národnosti (súčasť nemeckého ľudu), o čom hovorila medzinárodná zmluva zo 7. júna 1944. Nútený odvod brancov do Waffen-SS vyvolal medzi brancami a ich rodinami silný pasívny odpor. Na polapenie zbehov podnikali razie jednotky slovenských žandárov a SS zostavených z členov nemeckej národnej skupiny. Tieto udalosti naznačovali, že príslušníci nemeckej národnej skupiny neboli jednotní v podpore národnosocialistických hesiel.

Nemecká menšina sa počas slovenského povstania (august – október 1944) stala bezprostredným účastníkom vojnových udalostí. Potom, čo slovenské posádky prešli na stranu povstalcov, sa do ich rúk na začiatku septembra dostalo celé stredoslovenské nemecké etnikum, ktoré odrezali od akejkoľvek vonkajšej pomoci. Už vtedy boli aj inde vystavení útokom, rabovaniu a násilným odvlečeniam, ktoré v reakcii na Himmlerovu odvetu voči povstaniu niekedy končili aj hromadnými popravami. Na ochranu nemeckých sídiel sa pod vedením nemeckej národnej skupiny a s podporou Wehrmachtu vytvárali jednotky domobrany (FS).

Nemecké vojenské velenie už pred vypuknutím slovenského povstania informovalo vedenie nemeckej národnej skupiny na Slovensku, že plánuje stiahnuť východný front na líniu Vysokých Tatier, aby teda nemecká národná skupina mohla v tichosti pripraviť evakuáciu spišských Nemcov. Vypuknutie povstania však znemožnilo definitívnu realizáciu týchto plánov, takže došlo iba k evakuácii stredoslovenských nemeckých školákov. Keďže do polovice septembra sa situácia východoslovenských nemeckých sídiel stala neudržateľnou, vedenie nemeckej národnej skupiny nariadilo evakuáciu nemeckého obyvateľstva a prevoz ich hnuťelného majetku na západné Slovensko. Kvôli situácii, ktorá bola aj naďalej neistá, a kvôli postupu Červenej armády 27. októbra 1944 v Berlíne nariadili úplnú evakuáciu Nemcov z roztrúsených východoslovenských lokalít a spišských Nemcov, ktorí sa takto dostali do Sudet, východného Rakúska a na územie protektorátu. Organizovaná evakuácia stredoslovenských Nemcov sa začala v januári 1945. Mnohé nemecké rodiny opustili svoje domovy až po drastickom nátlaku (odňatie dôchodkov, resp. potravinových lístkov). V zime 1944–45 evakovali z nemeckého obyvateľstva, ktorého počet sa podľa nemeckých prameňov odhadoval na 140 tisíc, takmer 120 tisíc osôb.

Väčšina karpatských Nemcov, ktorí sa dostali do Sudet, zdieľala po obnovení Československej republiky osud sudetských Nemcov a utečencov z Reichu. Československé úrady a sovietske vojenské velenie naliehali na ich navrátení do pôvodných sídiel, čo sa začalo v lete 1945 a skončilo až v roku 1946. Pri svojom odsune boli vystavení útokom, rabovaniu, neraz aj s ohrozením života. Navrátilcov čakali zapečatené, obsadené alebo vyplienené domy a hospodárstva. Zakrátko im bola nariadená pracovná povinnosť, potom ich internovali a odviekli na nútené práce.

V zmysle postupimských dohôd došlo v júli – septembri 1946 k ich vyhosteniu, ale za oveľa priateľnejších podmienok ako inde v Európe. Nakoniec z nich vo svojich domovoch ostalo 24 tisíc, ktorí zdieľali osudy Nemcov, ktorí ostali v Sudetoch.

Summary

The Deportation of Germans from Slovakia (1944–46)

In Slovakia the roughly 150,000 Germans of the Karpathians lived in three separate language islands: The region of Szepes, the region of Bratislava (then Pozsony) and the region of the mines.

In 1929 they founded the Karpathian German Party in order to further the cause of their closed party politics. In order to prevent being divided and incorporated among the neighboring states and under the direct influence of the German Reich, the Slovak Parliament declared the birth of the Slovak Republic on March 14, 1939. This new republic placed itself under the protectorate of the German Reich after just a few days. The German ethnic group received a strong constitutional position on July 21, 1939.

At the end of 1943, only 8440 persons were members of war-organizations such as the Waffen-SS, the Wehrmacht, and the Slovakian Army. Following the agreement between the Slovak and the German governments in June of 1944, military duty was also extended to Germans who were citizens of the Slovak Republic.

At the end of August 1944 partisan units organized with Soviet support created the Slovak Uprising. This was only put down by SS battalions toward the end of October. All of the Germans of mid-Slovakia were taken by the insurgents whose extreme deeds affected the entire German population.

In the months of September and October of 1944, the partial deportation of Slovakia's German population has been ordered. They were taken to the Sudetenland, East Austria, and the Czech-Moravian protectorate.

In the winter of 1944–45 roughly 120,000 Germans out of a total of 140,000 were deported. At the urging of Czechoslovak and Soviet authorities in the summer of 1945 their repatriation started and came to an end by 1946. The Germans of Slovakia who had been kept in concentration camps were deported between July and September 1946. They actually lived in better conditions than Germans elsewhere in Europe. There have remained 24,000 of them and they shared in the fate of the Germans who remained living in the Sudetenland.

KOMPARÁCIA NÚTENÝCH PRÁC NA SLOVENSKU V ROKOCH 1941–1953

Vladimír Varinský

(Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Historická produkcia v bývalom Československu z obdobia pred novembrom 1989 – aj z dôvodu jej podviazanosti oficiálnou politickou ideológiou – prezentovala nútené práce na Slovensku takmer výlučne na základe ich uskutočňovania v období 1. Slovenskej republiky.¹ Istú výnimku predstavovala len práca P. Zelenáka² z konca 80. rokov, ktorá však z vyššie uvedených dôvodov bola len veľmi tendenčným pripomenutím nútených prác (pracovných útvarov) na Slovensku v roku 1948. Práce domácich historikov z tohto obdobia však spravidla rešpektovali *tabu* vo výskume nútených prác v povojnovom období. Takto vytváraný historický obraz bol značne úzky, v istom zmysle obmedzený (a to napriek hĺbke a šírke realizovaného výskumu), keďže mu chýbala kontinuita s povojnovým vývojom, čo konečne znemožňovalo adekvátne zhodnotiť aj nútené práce v období 1. Slovenskej republiky. Z tohto dôvodu bol aj zavádzajúci: vytváral totiž mylnú predstavu, že nútené práce boli len výplodom fanatickej mysle ľudákov, len akýmsi vybočením z národnej tradície a zanikli spolu s porážkou ľudákov v 2. svetovej vojne.

Prvé zmienky o nútených prácach v povojnovom období, no výlučne z obdobia komunistického režimu priniesla exilová literatúra.³ Tá však aj z dôvodu neprístupnosti archívnych prameňov čerpala poznatky takmer výlučne z dobových svedectiev a spomienok, čím vznikli len veľmi približné predstavy o rozsahu a fungovaní siete táborov nútených prác (TNP) a značne premrštené odhady počtu ich obetí.⁴ Žiaľ táto zväčša politicky motivovaná

¹ Ide najmä o práce: KAMENEC, I.: Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v roku 1938–1945. *Historický časopis*, 17, 1969, s. 329–362. Taktiež: Vznik a vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku v rokoch 1942–1944. In: *Nové obzory*, 8, 1966, s. 15–38. Tiež: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: *Zborník M SNP*, Banská Bystrica, 7, 1982, s. 71–98. Taktiež: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 280. NEČAS, C.: *Nad osudom českých a slovenských Cikánů*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1981.

² ZELENÁK, P.: *Socializácia živností na Slovensku*. 1. vyd. Bratislava : Veda, 1987, s. 136.

³ Pozri napr. HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1990, s. 313–319. Do kategórie týchto prác patrí aj *Biela kniha* od F. Ďurčanského. Aj keď informuje o existencii pracovných táborov na Slovensku už bezprostredne po vojne, považuje ich za produkt komunistickej totality a nepostihuje rozdiel v realizácii nútených prác v slovenskej a českej časti republiky. ĎURČANSKÝ, F.: *Biela kniha I–IV*. Trenčín : Vydavateľstvo Ivan Štelcer, 1991–1992, s. 572–574. ISBN 80-900537-1-8

⁴ A. Kratochvíl uvádza, že do TNP v ČSR bolo zaradených 200 tisíc osôb. KRATOCHVÍL, A.: *Žaluj 1. (Stalinská justice v Československu.)* 1. vyd. Praha 1990, s. 270.

netrzeplivosť v odhaľovaní nútených prác viedla len k deformácii ich histórie, ba takpovediac jej obráteniu naruby.

Až sprístupnenie archívov po novembri 1989 a liberalizácia spoločnosti vytvorili nový priestor na výskum nútených prác, predovšetkým z hľadiska ich systémovosti a hĺbky spracovania. Prvé výsledky systematického a heuristicky podloženého výskumu priniesli českí autori,⁵ ktorí pri výskume nútených prác vychádzali predovšetkým z českého prostredia, kde prvé donucovacie zariadenia pracovného charakteru vznikli až koncom roku 1948, po prijatí „ostrého kurzu“ (9. 9. 1948) a zákona č. 247/48 o zriadení táborov nútenej práce (TNP). Slovenský podiel na realizovaní nútených prác v tomto období sa javil aj z dôvodu podstatne voľnejšej organizácie a menšieho počtu TNP len ako trpný dôsledok veľmi strohého pragocentrizmu. Ďalší výskum však ukázal, že *nútenie do práce* nebolo Slovensku vnútené; naopak, organizácia nútených prác v Československu v mnohom vychádzala z niekoľkoročných slovenských skúseností.

Samozrejme, nemáme tu na mysli len obdobie Slovenského štátu, ale predovšetkým roky 1945–1948, keďže práve v tomto období vzniklo na Slovensku najviac donucovacích zariadení pracovného charakteru. Táto skutočnosť, že nútené práce odchodom 1. Slovenského štátu do histórie nezanikli, ale pokračovali fakticky bez prestávky až do roku 1953, značne koriguje naše doteraz ustálené predstavy o povojnovom demokratickom intermezze, ktoré obklopovali dva totalitné režimy. Súčasne potvrdzuje, že nútené práce ako tresty bez súdu sa na Slovensku realizovali v jednej nepretržitej historickej línii, a to v troch odlišne sa uvedomujúcich režimoch, ktorú však práve preto možno rozdeliť do troch etáp. Za prvú etapu možno v širšom zmysle považovať obdobie 1. Slovenskej republiky, presnejšie však roky 1941–1944; druhú etapu časovo ohraničujeme rokmi 1945–1948 a tretiu etapu vnímame ako obdobie od jesene 1948 do mája 1953. Odhalenie nových skutočností nám umožňuje porovnať jednotlivé etapy, ukázať na ich vzájomnú prepojenosť a odlišnosť a pokúsiť sa rozšíriť naše predstavy o tom, čo stálo v pozadí ich vzniku.

Pri pozornejšom pohľade do troch etáp nútených prác nám nemôže uniknúť skutočnosť, že všetky sa realizovali v prostredí buď otvorene odmietajúcom liberálne metódy riešenia sociálnych, hospodárskych a politických otázok (napr. v I. a III. etape), alebo ich značne okliešťovalo (napr. v II. etape) a súčasne nahradzovalo či vyvažovalo oklieštený liberalizmus radikálnymi metódami. Typickou bola snaha prejsť od bezbrehých demokratických diskusií, ktoré ako sa argumentovalo, „nič neriešia a k ničomu nevedú“, k výraznejšie organizovanej či zošnúrovanej spoločnosti, kde záujem jednotlivca je podriadený záujmu celku,

⁵ Prvé poznatky o TNP odznali na konferencii v Opave v roku 1991 a boli publikované v zborníku *Tábory nucené práce a další projevy mimosoudní prežekuce 1948–1954*. Sborník z konference SU ČSAV a KH FF SU. Opava 1992. Zásadný posun vo výskume problematiky však priniesla až štúdia KAPLAN, K.: *Tábory nucené práce v Československu 1948–1954*. In: *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV*, sv. 3, 1992, s. 77–138.

reprezentovaného štátom. Z takto chápaného vzťahu jednotlivca a spoločnosti bolo potom možné uplatňovať voči spoločensky a politicky nekonformným osobám radikálny postup, umožňujúci ich rýchle (t. j. bez riadneho súdu a opravných prostriedkov) vyradenie z verejného života. Ak v prvej a tretej etape nútených prác sa zdôvodnenie takéhoto postupu hľadalo vo vyšších princípoch vládnucej ideológie, zacielenej do budúcnosti, v druhej etape bol mimosúdny postih zväčša odôvodňovaný prílišnou komplikovanosťou a zdĺhavosťou riadneho súdneho postupu, čím sa výkon trestu príliš oddiaľuje a odstrašujúci účinok značne znižuje.⁶ To však len potvrdzuje, že i v období tzv. demokratického intermezza boli nútené práce produktom po vojne prevládajúceho myšlienkového prúdu požadujúceho reorganizovať demokraciu v socialistickom zmysle.

Ďalším spoločným znakom všetkých troch etáp nútených prác bola snaha chápať trest zaradenia rôznych sociálne a politicky nekonformných osôb na nútené práce ako ich prevýchovu prácou, pričom nemalé nádeje sa vkladali i do ekonomického prínosu takto organizovanej „prevýchovy“. Spojiť tieto dva ciele sa však v praxi ukázalo ako nadmieru zložité.

Už ľudáci rozvinutím práva na prácu o povinnosť pracovať, zriadili v rokoch 1941–1944 celkom 14 donucovacích zariadení pracovného charakteru (pozri Tab. č. 1) situovaných do oblastí s akútnym nedostatkom pracovných síl.⁷ Ak by sme vychádzali z oficiálnych štatistík, museli by sme konštatovať, že zaradenci v pracovných útvaroch (PÚ) na východnom Slovensku pri výstavbe a rekonštrukcii železnice Prešov-Strážske priniesli pre štát určitý zisk. Keď však tieto údaje skonfrontujeme so širšími nákladmi, ktoré museli štát a spoločnosť vynaložiť na zabezpečenie nútených prác, vyznejú ako údaje značne zavádzajúce. Uvedme aspoň jeden príklad. Zmyslom táborovej koncentrácie asociálnych živlov malo byť zlepšenie materiálnej situácie ich rodín. V skutočnosti sa dosiahol opačný efekt. Asociáli, ktorí síce nemali trvalý pracovný pomer, mohli sa zamestnať v sezónnych prácach a tak získaním naturálnych produktov aspoň čiastočne zlepšiť materiálne podmienky svojich rodín. V dôsledku ich núteného sústredenia v PÚ, v ktorých zárobky boli tak nízke, že po odrátaní rôznych zrážok sa zaradenci stávali dlžníkmi firiem, dostali sa ich rodiny do katastrofálnej situácie. Nevyhnutným dôsledkom bola podpora rodín zaradencov.

Ak však odmyslíme širšie náklady potrebné na zabezpečenie nútených prác, možno hovoriť o určitej ziskovosti. Tá sa však mohla dosiahnuť jedine minimalizáciou nákladov, nutných k prevádzke nútených prác. Výsledkom bolo, že nútené práce sa realizovali v katastrofálnych ubytovacích, stravovacích a zdravotných podmienkach, čím sa zamestnávateľské firmy, poverené v tejto

⁶ Slovenský národný archív (SNA), PV-PT 1945–1950, škat. 24. Návrh osnovy nariadenia SNR o zriaďovaní PT a dôvodová správa

⁷ Podrobnejšie pozri: VARINSKÝ, V.: Nútené práce za Slovenského štátu so zreteľom na ich vývoj v povojnovom období. In: *Zborník k 50. výročiu SNP*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 1994, s. 39–52.

etape prevádzkovaním PÚ, usilovali realizovať maximálny zisk.⁸ Takýto spôsob organizácie nútených prác však už neohrozoval len ich ekonomický prínos, ale aj ich očakávaný výchovný efekt. Je zrejmé, že tí, ktorí prešli ľudáckymi PÚ nestali sa „lepšími“ a už vôbec nie obdivovateľmi režimu. Aj z tohto dôvodu režim postupne upúšťal od týchto „výchovných“ metód a hľadal razantnejší spôsob prevýchovy tzv. asociálov.

Tabuľka č. 1: Prehľad pracovných útvarov na Slovensku v rokoch 1941–1944⁹

P. č.	Pracovný útvar	Vznik	Zánik	Obnovenie	Zánik
1.	Očová	26. 5. 1941	20. 11. 1941		
2.	Most na Ostrove	10. 6. 1941	10. 12. 1941		
3.	Dubnica nad Váhom	1941	15. 11. 1944		
4.	Nižný Hrabovec	?	?	1. 8. 1942	3. 10. 1942
5.	Veľké Kapušany	?	?		
6.	Lipníky (okres Prešov)	1. 7. 1941	10. 12. 1941	1. 4. 1942	1. 6. 1943
7.	Petič (okres Giraltovec)	1. 6. 1943	1944		
8.	Jarabá (okres Brezno)	3. 7. 1942	21. 11. 1942		
9.	Bystré nad Topľou	1. 7. 1942	24. 7. 1943		
10.	Hanušovce nad Topľou	1. 7. 1942	8. 11. 1942		
11.	Ptíčie	1. 7. 1942	8. 11. 1942		
12.	Ilava	1. 4. 1943	21. 12. 1943		
13.	Revúca	10. 3. 1943	10. 6. 1944		
14.	Ústie nad Oravou	1. 11. 1943 (7. 9. 1943)	18. 2. 1944	15. 5. 1944 (15. 6. 1944)	31. 12. 1944

Myšlienka prevychovať sociálne a politicky nežiadúce osoby ich pracovným nasadením na najdôležitejšie stavby v rámci rekonštrukcie vojnou zničeného hospodárstva, bola hlavným motívom pri zdôvodňovaní nútených prác i v rokoch 1945–1948. Aj v tomto prípade bol vznik celkom 18 pracovných táborov (PT)¹⁰ resp. PÚ (podľa nariadenia SNR č. 7/1948 z 23. marca 1948) výsledkom svojráznej slovenskej interpretácie všeobecnej pracovnej povinnosti zavedenej Benešovým dekrétom v roku 1945, keďže v českých krajinách bol

⁸ Otrásne svedectvá o živote vo východoslovenských táboroch poskytujú výpovede priamych účastníkov. Archív Ministerstva vnútra SR (AMV SR) v Levoči, B 10–7, i. č. 93. Pracovné tábory za tzv. slovenského štátu zriadené v Strážskom, Bystrom a Hanušovciach – svedecké výpovede.

⁹ Väčšinu údajov o vzniku pracovných útvarov za Slovenského štátu sme získali z materiálov „Zriadenie a činnosť koncentračných, zajateckých a oných táborov v dobé okupácie na území Slovenska“. A MV SR v Levoči, fond E – 6, i. Č. 8.

¹⁰ Presnejšie 19 PT, keďže v prameňoch sa objavuje i ojedinelá zmienka o PT v Slanici (okres Námestovo) o existencii ktorého sa nám však nepodarilo získať ďalšie dôkazy. K tomuto počtu je potrebné prirátavať aj PÚ v Ilave, ktorý vznikol 8. marca 1948 (pozri Tab. č. 2).

riešený inými, zd'aleka nie tak radikálnymi metódami.¹¹ Aj v tejto etape sa však realizácia dvojviedného cieľa nútených prác ukázala ako nadmieru zložitá. Problémy začali vznikať v súvislosti s tým, že napriek zámerom tvorcov nariadenie SNR č. 105/1945 z 23. augusta 1945 o zriaďovaní PT, do táborov boli zaraďované prevažne rôzne asociálne osoby,¹² u ktorých hmotný záujem o prácu bol minimálny. Zväčša išlo o osoby nakazené rôznymi chorobami (vrátane pohlavných), takže ich pobyt v táboroch nebol prínosom, ale naopak, zaťažoval štátny rozpočet, keďže správa táborov v tejto etape nútených prác spadala do kompetencie štátu, konkrétne povereníctva vnútra. Tiež celková nekvalifikovanosť a nízka pracovná morálka (zvlášť občanov rómskeho pôvodu) spätne nepriaznivo vplývala na ostatných zaradencov. Hospodárske a výchovné výsledky nútených prác boli preto i v tejto etape výrazne odlišné od očakávaných. Napr. v roku 1948 tábory na Slovensku potrebovali na svoju prevádzku 854 532,- Kčs, z čoho si zarobili len 613 811,- Kčs. Čo sa prevýchovy týka, meranej pracovným nasadením, iba 45 percent zaradencov bolo považovaných za prevychovaných.¹³

Tabuľka č. 2: Prehľad pracovných táborov, pracovných útvarov a táborov nútenej práce na Slovensku v rokoch 1945–1953¹⁴

P. č.	Pracovný tábor	Vznik nar. č. 105/1945 Zb. SNR	Zánik	Pretvorený na PÚ, resp. vznik PÚ nar. č. 7/1948 Zb. SNR	Pretvorený na TNP alebo vznik TNP zák. 247/1948 Zb. NZ	Zánik
1.	Cajla, okr. Modra	?	?			
2.	Horná Štubňa, okr. Martin	15. 12. 1945	28. 2. 1947			
3.	Krupina	1. 2. 1946	30. 6. 1947			
4.	Megova dolina, obec Hrabíčov okr. Nová Baňa	7. 12. 1945	31. 10. 1946			
5.	Moravský Svätý Ján okr. Malacky	20. 12. 1945	3. 7. 1946			
6.	Nováky, okr. Prievidza ^a	1. 12. 1945	6. 3. 1948	1. 9. 1948	1949	30. 9. 1951
7.	Slanec, okr. Košice	1. 2. 1946	31. 10. 1946			

¹¹ Ustanovenie o všeobecnej pracovnej povinnosti sa konkretizovalo vznikom zvláštnych nútených pracovných oddielov, avšak výlučne z radov trestancov z väzníc krajských súdov a trestných útvarov podľa prezidentského dekrétu č. 126/1945 Zb.

¹² Podľa mesačných správ VI. odboru PV za mesiac jún až október 1948 vyplýva, že v PÚ na Slovensku mali „zaháľachi“ (asociáli) až 64 percentné zastúpenie. SNA, PV-PT, škat. 14 č. s. 13/7 až 11-XI/1-1948.

¹³ A MV SR v Levoči, E 5, č. 28, škat. 4. Štatistické spracovanie výsledkov práce TNP na Slovensku za r. 1948.

¹⁴ Údaje v tabuľke sú zostavené z viacerých archívnych dokumentov, ktoré uvádzame v texte.

P. č.	Pracovný tábor	Vznik nar. č. 105/1945 Zb. SNR	Zánik	Pretvorený na PÚ, resp. vznik PÚ nar. č. 7/1948 Zb. SNR	Pretvorený na TNP alebo vznik TNP zák. 247/1948 Zb. NZ	Zánik
8.	Svätý Jur, okr. Bratislava	15. 11. 1945	15. 8. 1947			
9.	Ústie nad Oravou	15. 11. 1945		15. 12. 1948	11. 2. 1949	30. 4. 1949
10.	Nitrianska Streda okr. Topoľčany	15. 11. 1945	14. 4. 1946			
11.	Krásna nad Hornádom ^b	15. 11. 1945	1. 2. 1946			
12.	Taláš, okr. Galanta ^c	15. 11. 1945	25. 11. 1945			
13.	Nebojsa, okr. Galanta ^d	25. 11. 1945	1. 2. 1946			
14.	Kraľovany okr. Dolný Kubín	16. 9. 1946	15. 7. 1947			
15.	Tichá dolina – Podbanské okr. L. Mikuláš	1. 5. 1946	15. 7. 1947	15. 7. 1948		21. 10. 1948
16.	Ľubochňa okr. Ružomberok	11. 1946	25. 4. 1947	15. 7. 1948		20. 11. 1948
17.	Veľké Kapušany	1945	5. 1. 1946			
18.	Hronec, okr. Brezno				1. 10. 1949	15. 3. 1950
19.	Ilava			8. 3. 1948	1949	25. 6. 1950
20.	Trenčín				26. 6. 1950	31. 10. 1950
21.	Ruskov, okr. Košice				1. 10. 1951	15. 5. 1953

a ... zmiešaný tábor

b ... zmiešaný tábor pre 150 mužov a 50 žien

c ... ženský tábor pre 600 žien

d ... ženský tábor

Napriek týmto skutočnostiam, ktoré boli kompetentným orgánom v Prahe známe, myšlienka prevýchovy prácou rezonovala i pri koncipovaní zákona č. 247/48 o zriaďovaní táborov nútennej práce (TNP), teda v tretej, už celoštátne organizovanej etape nútených prác, kedy na Slovensku existovalo celkom 6 TNP. Jeho tvorcovia v Prahe, poučení slovenskými skúsenosťami, však požadovali obmedziť počet asociálov na minimum a prevažne zaraďovať tzv. „bývalých ľudí“, ktorí už pre svoj pôvod boli považovaní za nepriateľov režimu. S ich masovým nasadením a urýchlenu rekvalifikáciou na robotnícke povolanie sa spájal výrazný ekonomický prínos. Zdôraznením politických a hospodárskych zámerov bol však v konečnom znení zákona oslabený výchovný charakter pobytu a posilnený represívny charakter práce ako trestu. Napriek tejto zmene v chápaní nútených prác, kompetentné orgány na Slovensku orientovali nútené práce ešte v roku 1949 v duchu slovenskej tradície. Tá spočívala v úsilí dať núteným prácam charakter výchovného pobytu. Prejavilo sa to jednak

v podstatne menšom počte TNP ako v Čechách,¹⁵ tiež v tom, že TNP neprešli pod kontrolu štátnej bezpečnosti (s výnimkou TNP v Ilave), zriadením finančne nákladnej venerickej nemocnice pre liečenie pohlavných chorôb prostitútok v TNP v Novákoch, vytvorení preškoľovacích kurzov pre zaradencov a konečne i v požiadavke oddelenia BK-8 povereníctva vnútra o premenovaní TNP na „pracovné výchovné strediská“.¹⁶ Vo vývoji nútených prác na Slovensku však nakoniec prevládli spoločné znaky s vývojom v Čechách. Od výchovných zámerov sa postupne upúšťalo a pozornosť sa sústreďovala na tie tábory, ktoré mohli mať určitý hospodársky prínos. Celkovo však ani v tomto období nútené práce na Slovensku nepredstavovali ekonomický prínos. Napriek snahe organizovať TNP ako sebestačné hospodárske jednotky (zvlášť TNP v Novákoch) len v roku 1949, kedy nútené práce v tejto etape kulminovali, boli výdavky na ich prevádzku takmer štyrikrát vyššie ako príjmy.¹⁷

Zaujímavé je i porovnanie jednotlivých etáp nútených prác z hľadiska ich sociálneho záberu. Zmyslom táborovej koncentrácie v prvej etape nútených prác bolo využitie pracovnej sily tzv. asociálnych živlov, pod ktorými sa rozumeli osoby vyhýbajúce sa práci, neplniace povinnosti voči svojim rodinám, a ktoré boli svojím správaním na obtiaž spoločnosti, ale i osoby šíriace poplašné správy a osoby, ktoré z ideových alebo hospodárskych príčin sa dostali do konfliktu s režimom.¹⁸ Takéto široké a veľmi nepresné vymedzenie obsahu pojmu asociálny živel, umožňovalo zaraďovať do pracovných útvarov i osoby, ktoré neboli asociálmi vo vlastnom slova zmysle, ale boli miestnym úradom povereným výberom asociálov, z rôznych dôvodov nepohodlné. Treba však povedať, že medzi asociálmi zaradenými v PÚ jednoznačne prevažovali občania rómskeho pôvodu, takže riešenie otázky asociálov stále viac splývalo s riešením rómskej otázky. Uvedená skutočnosť sa v literatúre dosť často interpretuje ako perzekúcia realizovaná na rasovom základe, zrovnateľná s perzekúciou v ríši, či perzekúciou voči Židom.¹⁹ Táto interpretácia nevystihuje dostatočne presne meritum veci, keďže sa domnievame, že určujúcim kritériom vzťahu ľudáckeho režimu k Rómom, bol ich prístup k práci, resp. k trvalému pracovnému pomeru. Potvrdzujú to viaceré vyhlášky a nariadenia ukládajúce zaraďovať do

¹⁵ K 1. 1. 1950 bolo v Čechách a na Morave 23 TNP. V nasledujúcom roku (k 1. 1. 1951) sa ich počet znížil na 13 a k 31. 5. 1951 už registrovali len 7 TNP. K 1. 10. 1951 boli v Čechách a na Morave už len 4 TNP. Štátny okresný archív (ŠOA) Nitra, fond KNV-N, vnútorný odbor 1941/67, škat. 885, č. s. IV/2-216-1951/B; KAPLAN, K.: Táborý nucené práce v Československu 1948–1954, s. 89.

¹⁶ Podrobnejšie pozri: VARINSKÝ, V.: Táborý nútených prác na Slovensku. Obzor Gemera-Malohontu, 1993/2, s. 50–54, SNA fond PV-PT 1945–1950, škat. 104, č. s. 230/56-32-BK-49. Politické vyhodnotenie činnosti odd. BK/8 za rok 1949.

¹⁷ A MV SR v Levoči, E5, i. č. 28, škat. 4. Štatistické spracovanie výsledkov práce TNP na Slovensku za rok 1949.

¹⁸ Úradné noviny 419/1942.

¹⁹ Pozri: NEČAS, C.: *Nad osudem českých a slovenských, cikánů*, s. 79; KAMENEC, I.: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: *Zborník M SNP*, Banská Bystrica 1982/7, s. 84.

pracovných útvarov len Rómov mimo pracovného pomeru²⁰ a to spolu s tzv. árijskými asociálmi. Je pravdou, že režim po troch rokoch neúspešných pokusov o „prevýchovu“ nepracujúcich mužov – Rómov, nakoniec pristúpil pod vnútorným a vonkajším tlakom k plošnému sústreďovaniu celých rómskych rodín do zaisťovacieho tábora v Dubnici na Váhom. Ten však, podobne ako predtým tábor v Krupine,²¹ nemal byť prestupnou stanicou k ich vysťahovaniu, ale rómskou kolóniou fungujúcou ako samostatná jednotka.²²

Niet pochyb, že išlo o radikálny a nedemokratický prístup, ku ktorému sa konečne režim hlásil. Zarážajúca je však značná podobnosť s uplatňovaným prístupom voči asociálom v období tzv. demokratického intermezza. Nariadenie SNR č. 105/1945 o zriaďovaní pracovných táborov za asociálov už považovalo iba osoby trvalo sa vyhýbajúce práci. Keďže však túto kategóriu občanov, medzi ktorými opäť prevažovali rómski občania, bolo možné zaraďovať do táborov na dobu neurčitú, na rozdiel od ostatných, u ktorých dĺžka pobytu v tábore bola limitovaná 24 mesiacmi, uplatňoval sa voči tejto kategórii občanov najtvrdší postih.²³ Rozdiel bol snáď len v tom, že povojnový režim siahol k tým prostriedkom, ktoré ľudáci aj vzhľadom na ich neefektívnosť, už v roku 1944 nahradili oveľa tvrdšími. Trvalo štyri roky, aby aj povojnový režim zistil, že táto metóda prevýchovy asociálov je neefektívna a na základe rozhodnutia povereníka vnútra D. Okáliho z 5. 3. 1949 došlo k plošnému prepúšťaniu asociálov z táborov.²⁴

Prepúšťanie asociálov v tretej etape nútených prác malo však i hlbšie príčiny. Spočívali v zmenách chápania obsahu pojmu asociál. Dočasné smernice TNP, v intenciách tzv. triedneho výkladu práva, požadovali odlišovať a prednostne zaraďovať do TNP „zaháľáčov“, ktorí disponovali prostriedkami umožňujúcimi žiť na úkor slabších vrstiev obyvateľstva (napr. majiteľov väčších nájomných domov, súkromných podnikateľov, bohatých roľníkov a pod.) od zaháľáčov, ktorí sa vyhýbali práci „akosi zo zvyku“ (napr. žobráci, prostitútky a pod.).²⁵ Keďže rovnaký tzv. triedny postup sa mal uplatňovať aj pri odhaľovaní hospodárskych a politických rozvratníkov, zámerom tvorcov zákona o TNP bolo

²⁰ Ide o Ústavný zákon o štátnom občianstve (z 25. 9. 1939), ďalej branný zákon (18. 1. 1940), vládne nariadenie s mocou zákona o dočasnej úprave pracovnej povinnosti (29. 5. 1940), tiež vyhláška ministerstva vnútra (19. 9. 1942) o organizačnom poriadku pracovných útvarov a ďalšie. Všetky uvedené nariadenia uplatňovali voči Rómom dvojitý prístup, pričom represívnu podobu mal len voči Rómom bez trvalého pracovného pomeru.

²¹ Už v roku 1940 sa začalo s výstavbou pracovného tábora v Krupine s kapacitou 600 ľudí, v ktorom mali byť sústredené celé rómske rodiny. Tí sa však do tábora nikdy nedostavili. A MV SR v Levoči, B 10-7, i. č. 93. Pracovné tábory za tzv. Slovenského štátu, č. s. 1620-15/2-47/12-Vb/3.

²² Pozri: NEČAS, C.: *Nad osudem českých a slovenských cikánů*, s. 133.

²³ Návrh na prepustenie zaradenca v kategórii „zaháľáč“ dával správca tábora na základe dosiahnutého stavu „prevýchovy“. Pozri: SNA, PU-PT 1945–1950, škat. 24. č. s. 800/1-1946. Vykonávacie nariadenie SP SNR k nariadeniu číslo 105/1945 Z b. n. SNR o zriadení PT.

²⁴ A MV SR v Levoči, E 5, i. č. 21, škat. 4. Pracovný tábor Nováky – prepustenie zaradencov – tzv. „asociálnych živlov“.

²⁵ ŠOA v Brezne, fond KNV, škat. 35, č. s. 246/10-13/1-1949-BK/8.

sústrediť v táboroch výlučne triednych nepriateľov, tzv. bývalých ľudí. Tento zámer sa však nepodarilo realizovať. V táboroch prevažovali robotníci, remeselníci a roľníci. Zaraďovacie komisie sa všemožne usilovali vyjsť v ústrety politickým miestam a keď to nešlo reálne, tak aspoň na papieri. Podľa správ z jednotlivých krajov, malo byť za rok 1949 v táboroch na Slovensku iba 185 robotníkov, čo predstavovalo 7,4 percenta. Zo situačných správ TNP však vyplýva, že napríklad v januári 1950 bolo v táboroch na Slovensku 626 robotníkov, čo z celkového počtu 1 736 osôb v kmeňovom stave predstavovalo 36 percent a spolu s remeselníkmi (18,6 percent) a roľníkmi (7,6 percent) až 62,2 percent zaradených.²⁶

Ďalším explicitne viditeľným spoločným znakom ľudáckej a povojnovej etapy nútených prác, bolo rozšírenie sociálneho záberu nútených prác i o tzv. pracovných ignorantov, t. j. o osoby, ktoré nenastúpili, resp. bezdôvodne opustili im prikázanú prácu. Rovnako ako nariadenie ľudáckej vlády z 29. 5. 1940 o dočasnej úprave pracovnej povinnosti i nariadenie SNR č. 105/45 umožňovalo zaraďovať do pracovných táborov okrem zaháľáčov i pracovných ignorantov, čím vznikol vážny precedens pre kritiku slovenských orgánov ústrednou vládou v Prahe, keďže takáto prísna sankcia v Čechách neexistovala. Napriek tejto kritike nové nariadenie SNR č. 7 z 23. 3. 1948 o zriaďovaní pracovných útvarov a jeho vykonávacie predpisy sa od stopätky líšili len v detailoch. Konečne implicitne bol tento prvok obsiahnutý aj v tretej etape, kde zákon 247/48 o zriaďovaní TNP príliš všeobecnou formuláciou osôb vyhýbajúcich sa práci, umožňoval postihovať i tzv. pracovných ignorantov.

K rozboru sociálneho záberu nútených prác treba ešte uviesť, že na rozdiel od druhej a tretej etapy nútených prác v období Slovenského štátu, sa obraz o nútených prácach či sociálnom zložení zaradencov dotváral len postupne. Nakoniec, veľmi všeobecnou interpretáciou asociálnych živlov, umožňoval zaradiť do táborov značne široký okruh občanov. V porovnaní s druhou a treťou etapou nútených prác bol však tento záber predsa len o niečo užší, keďže stopätka i zákon 247/48 umožňovali do táborov zaraďovať okrem mužov i ženy a naviac i osoby riadne odsúdené, čím sa počty zaradencov rozširovali o tzv. odsúdencov. Rozdiel medzi druhou a treťou etapou nútených prác bol v tomto smere v tom, že v druhej etape bolo zaradenie tzv. odsúdencov do PT súčasťou trestu uloženého riadnym súdom, pričom rozsudok presne vymedzoval dĺžku trestu zaradenia do PT. Naproti tomu v tretej etape sa do táborov dostali všetci odsúdenci, ktorí boli odsúdení podľa zákona na ochranu republiky (č. 231/1948), prípadne ďalších zákonov, po odpykaní trestu v riadnej trestnici. Zaradenie v tábore bolo teda v tomto prípade trestom naviac, ktorého dĺžku určovali trojčlenné anonymné krajské komisie.²⁷

²⁶ Údaje sme získali konfrontáciou správ krajských komisií za rok 1949 a situačných správ TNP za rok 1950. SNA, fond PV- sekretariát povereníka, škat. 201, č. s. 256/02-BK/8-1950.

²⁷ Predsedom trojčlenných komisií bol bezpečnostný referent KNV. Ostatní členovia a ich náhradníci museli byť robotníkmi, ktorí „súdili“ podľa „triedneho inštinktu“. SNA, fond PV-PT, škat. 24, č. s. 1629/22-17-1948-BP/10. Zákon o táboroch nucené práce – prozatímní

Z vyššie spomenutých dôvodov je vysvetliteľné, prečo v povojnovom období počty osôb zaradených v donucovacích zariadeniach pracovného charakteru stúpali. Zistiť ich presný počet a sociálne zloženie je vzhľadom na neúplnosť a celkovú neusporiadanosť archívnych materiálov takmer nemožné. Údaje ktoré uvedieme, sú teda len približné. V prvej etape sa počet osôb, ktoré prešli nútenými prácami, pohyboval v rozpätí od 3-4 tisíc.²⁸ V druhej etape sa spolu s rozšírením počtu donucovacích zariadení pracovného charakteru zvýšil i počet zaradencov a pohyboval sa v rozpätí od 4-5 tisíc.²⁹ Zväčša však išlo o osoby riadne odsúdené. Konečne v tretej etape, napriek poklesu počtu táborov, sa počty zaradencov opäť zvýšili a na Slovensku predstavovali asi 7 tisíc osôb.³⁰

Početný stav zaradencov v TNP však nezodpovedal predstavám tvorcov zákona o TNP, keďže predpokladali, že nútenými prácami prejde 150 až 200 tisíc osôb. V skutočnosti, v celoštátnom rozmere, tábormi prešlo len asi 22-23 tisíc osôb.³¹ To spolu s nevyhovujúcim sociálno-triednym zložením zaradencov bol i hlavný dôvod už od roku 1950 klesajúceho záujmu politických miest o túto formu masovej perzekúcie. V októbri 1951 existoval na Slovensku už len tábor v Ruskove pri Košiciach, ktorý zanikol 15. 5. 1953, takmer o rok skôr ako posledný tábor v Čechách.

Na záver ešte jedno zovšeobecnenie. Úzka prepojenosť jednotlivých etáp nútených prác, zhoda motívov a značná podobnosť v organizácii, ako aj v sociálnom zábere nútených prác evokuje potrebu vnímať nútenie k práci ako produkt úsilia o *socialistické* (resp. sociálne) pretváranie spoločnosti.

Najprv išlo o totalitný, ľudácky národný socializmus akcentujúci slovenské národné záujmy, hľadajúci vzor v nacizme, predovšetkým v jeho radikálnom riešení sociálnych otázok. Jeho prívrženci horlili za spoločnosť zbavenú odľudšteného kapitalizmu, ale aj odnárodneného komunizmu, ktorý v súlade so značne pomýleným a v Európe prevládajúcim názorom považovali za židovskú teóriu.³² Usilovali sa teda o akúsi tretiu cestu motivovanú pápežskými encyklikami, so zachovaním súkromného vlastníctva, ale jeho podriadením spoločnosti, štátu.³³ Potom prišla povojnová, v celej Európe pociťovaná túžba po zmenách *dofava*, t. j. (povedané slovami E. Beneša) vytvorenie „...nové

pokyny ministerstva vnútra. Menovité zloženie zaraďovacích komisií pozri: VARINSKÝ, V.: *Nútené práce na Slovensku v rokoch 1941–1953*. 1. vyd., Banská Bystrica : FHV UMB, 2004, s. 37-38. ISBN 80-8055-973-2

²⁸ C. NEČAS uvádza 3 100 osôb. Podľa nám dostupných zdrojov ich bolo o niečo viac. Pozri A MV SR v Levoči, E-6, i. č. 8. Zriadenie a činnosť koncentračných, zajateckých a iných táborov v dobe okupácie na území Slovenska.

²⁹ Podľa Zoznamu osôb zaradených v PT na Slovensku (1946–1949) išlo asi o 4 250 osôb. A MV SR v Levoči, E 5, i. č. 52, škat. 5.

³⁰ Údaje sú vypočítané zo situačných správ TNP za rok 1949–1950. SNA, fond PV- sekretariát povereníkov, škat. 201, č. s. 156/02-BK/8-1950.

³¹ Pozri: KAPLAN, K.: *Tábory nucené práce v Československu 1948–1954*, s. 136.

³² Pozri: POLAKOVIČ, Š.: *Slovenský národný socializmus*. Bratislava 1941, s. 97.

³³ Tzv. sociálna funkcia súkromného vlastníctva bola včlenená do Ústavy v paragrafe 79. Pozri: POLAKOVIČ, Š.: *Slovenský národný socializmus*, s. 108.

demokracie ... reorganizované ... v socialistickém smyslu“.³⁴ Charakteristickým pre toto obdobie bol zámer (na Slovensku výraznejšie pociťovaný) prekonať bezbrehý liberalizmus Prvej Československej republiky, čo našlo svoje vyjadrenie vo vytvorení politického systému Národného frontu s mocenským monopolom šiestich politických strán. Popri záujme o vytvorenie výraznejšie organizovanej spoločnosti, v ktorej *nebudú asociálne a rôzne parazitujúce živly*, rezonovala aj myšlienka odplaty voči tým, ktorí spôsobili zánik spoločnej republiky a vytvorili 1. Slovenskú republiku. To potvrdzujú jednak prezidentské dekréty, ale aj znenia nariadení SNR č. 105/1945 (23. 8. 1945) a 33/1945 (15. 5. 1945) o potrestaní zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdnictva. Išlo teda o *socializmus* v istom zmysle akcentovaný aj v západných demokraciách, s výraznejším podielom štátu na chode spoločnosti, avšak odlišný od bolševického modelu realizovaného v Rusku a u nás približne od roku 1948, keď sa začala tretia etapa „socialistického“ pretvárania spoločnosti.

Znárodňovacie dekréty z roku 1945 teda neboli československou zvláštnosťou (i keď šírka znárodnenia mala výnimočnú podobu) a vôbec neboli len dôsledkom komunistického tlaku. S ich návrhom prišiel E. Beneš na rokovanie do Moskvy už v decembri 1943, pričom komunistov zaujímali skôr zmeny v oblasti politickej organizácie spoločnosti, ako zmeny vlastníckych vzťahov. Teda nech to znie akokoľvek paradoxne, v rozpore s doteraz pertraktovanými názormi v hodnotení 1. Slovenskej republiky a povojnového vývoja, bola to svojrázna predstava o vytváraní sociálne reorganizovanej spoločnosti, ktorá spájala jednotlivé obdobia. Pritom prvé a tretie obdobie malo okrem viacerých viac-menej povrchných odlišností aj spoločné podstatné znaky. V oboch obdobiach boli špecifické slovenské či československé predstavy o vytváraní „sociálne spravodlivej“ spoločnosti v značnej miere modifikované tlakom zvonka.

Resumé

Komparácia nútených prác na Slovensku v rokoch 1941–1953

Prvé zmienky o nútených prácach v povojnovom období, no výlučne z obdobia komunistického režimu priniesla exilová literatúra. Tá však aj z dôvodu neprístupnosti archívnych prameňov čerpala poznatky takmer výlučne z dobových svedectiev a spomienok, čím vznikli len veľmi približné predstavy o rozsahu a fungovaní siete táborov nútených prác (TNP) a značne premrštené odhady počtu ich obetí. Aj táto zväčša politicky motivovaná netrepezlivosť v odhaľovaní nútených prác viedla k deformácii ich histórie, ba takpovediac jej obráteniu naruby.

Až sprístupnenie archívov po novembri 1989 a liberalizácia spoločnosti vytvorili nový priestor na výskum nútených prác, predovšetkým z hľadiska ich systémovosti a hĺbky spracovania. Prvé výsledky systematického a heuristicky podloženého výskumu priniesli českí autori, ktorí pri výskume nútených prác vychádzali predovšetkým

³⁴ Citované podľa RUPNIK, J.: *Jiná Evropa*. Praha : Prostor 1990, s. 107.

z českého prostredia, kde prvé donucovacie zariadenia pracovného charakteru vznikli až koncom roku 1948, po prijatí „ostrého kurzu“ (9. 9. 1948) a zákona č. 247/48 o zriadení táborov nútenej práce (TNP). Slovenský podiel na realizovaní nútených prác v tomto období sa javil aj z dôvodu podstatne voľnejšej organizácie a menšieho počtu TNP len ako trpný dôsledok veľmi strohého prágocentrizmu. Aké však bolo prekvapenie, keď sme po sprístupnení archívov aj na Slovensku zverejnili, že *nútenie do práce* nebolo Slovensku vnútené; naopak, organizácia nútených prác v Československu v mnohom vychádzala z niekoľkoročných slovenských skúseností.

Samozrejme, nemám tu na mysli len obdobie Slovenského štátu, ale predovšetkým roky 1945–1948, keďže práve v tomto období vzniklo na Slovensku najviac donucovacích zariadení pracovného charakteru. Táto skutočnosť, že nútené práce odchodom Slovenského štátu do histórie nezanikli, ale pokračovali fakticky bez prestávky až do roku 1953, značne koriguje naše doteraz ustálené predstavy o povojnovom demokratickom intermezze, ktoré obklopovali dva totalitné režimy. Súčasne potvrdzuje, že nútené práce ako tresty bez súdu sa na Slovensku realizovali v jednej neprerušenej historickej línii, a to v troch odlišne sa uvedomujúcich režimoch, ktorú však práve preto možno rozdeliť do troch etáp. Za prvú etapu možno v širšom zmysle považovať obdobie 1. Slovenskej republiky, presnejšie však roky 1941–1944; druhú etapu časovo ohraničujeme rokmi 1945–1948 a tretiu etapu vnímame ako obdobie od jesene 1948 do mája 1953.

Rezümé

A kényszermunkák összehasonlítása Szlovákiában 1941–1953 között

Az első említéseket a háború utáni kényszermunkákról, például kizárólag a kommunista rezsim időszakából, a száműzetés-irodalom hozta. Ez azonban az archív források elérhetetlensége miatt is, csaknem kizárólag a korabeli tanúvallomásokból és emlékezésekből merített ismereteket, minél fogva csak nagyon hozzávetőleges elképzelések születtek a kényszermunka-táborok (TNP-k) hálózatának terjedelméről és működéséről, és jelentősen túlzó a becslült áldozataik száma. És ez a főleg politikailag motivált türelmetlenség a munkatáborok felfedésében történetük deformációjához vezetett, sőt úgymond a visszájára fordult.

A levéltárak elérhetővé válása 1989. november után és a társadalom liberalizációja új helyzetet teremtettek a kényszermunkák kutatásában, elsősorban szisztematizáltságuk és mély feldolgozásuk szempontjából. A rendszeres és heurisztikusan megalapozott első kutatási eredményeket a cseh szerzők hozták, akik a kényszermunkák kutatása során elsősorban a cseh közegből indultak ki, ahol az első kényszermunka jellegű intézmények 1948 végéig jöttek létre a „kemény kurzus“ elfogadása (1948. 9. 9.) és a kényszermunka-táborokról (TNP) szóló 247/48. sz. törvény után. A munkatáborok megvalósításában való szlovák részesedés ebben az időszakban a TNP-k lényegesen szabadabb szervezésében és kisebb számában mutatkozott meg, csak mint a nagyon szigorú prágacentrizmus passzív következménye. Micsoda meglepetés volt, amikor a levéltárak hozzáférhetővé válása után Szlovákiában is nyilvánosságra hozták, hogy *a munkába kényszerítés* Szlovákiában nem volt kényszerített; ellenkezőleg, a kényszermunka szervezése Csehszlovákiában sok tekintetben a néhány esztendőszlovák tapasztalatból indult ki.

Természetesen nem csak a szlovák állam időszakára gondolunk, hanem főként az 1945–1948 közötti évekre, mivelhogy éppen ebben a korszakban keletkezett Szlovákia-

ban a legtöbb munkajellegű kényszerítő intézmény. Az a tény, hogy a kényszermunka a szlovák állam megszűnésével történelmileg nem szűnt meg, hanem gyakorlatilag szünet nélkül folytatódott egészen 1953-ig, jelentősen korrigálja eddigi megszokott elképzeléseinket a háború utáni demokratikus intermezzóról, amelyet két totalitárius rezsim vett körül. Egyúttal igazolja, hogy a kényszermunkák, mint ítélet nélküli büntetések, Szlovákiában egyetlen összefüggő történelmi vonalban valósultak meg, és három eltérő öntudatú rezsimben, amelyet azonban éppen emiatt három szakaszra lehet tagolni. Az első szakasznak széles értelemben az 1. Szlovák Köztársaság időszakát lehet tartani, pontosabban azonban az 1941–1944-es éveket; a második szakaszt időben az 1945–1948-as évekre korlátozzuk, a harmadik szakaszt, mint az 1948 tavasztól 1953. májusig tartó időszakot fogjuk fel.

Summary

Comparison of forced labour in Slovakia in the years 1941–1953

The study is an attempt to compare the realization of forced labour in three regimes namely during, the 1. Slovak republic, then the so called People's democracy (1945–1948) and after the year 1948 throughout the communist totalitarian regime. The study shows common aspects of all three regimes regarding for example: the understanding of forced labour as a mean to re-educate through work but also the expectations of a sizeable economic gain from such organized forms of re-education. At the same time it presents considerable differences in these regimes mainly regarding the social impact of forced labour but also the unfulfilled expectations in the sphere of economic profit and re-education of the people assigned into these programmes. Through these features the study indirectly implies a possibility to re-evaluate settled ideas about the nature of the post-war regime in Slovakia and Czechoslovakia as a democratic intermezzo amid two totalities.

